

15973

T83

Ж. ТУЛЕНОВ, З. ГОФУРОВ

ФАЛСАФА

Ж. ТУЛЕНОВ, З. ҒАФУРОВ

ФАЛСАФА

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик
сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1997

Мазкур дарсликда фалсафа фанининг моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари, унинг тараққиётига Марказий Осиё халқларининг қўшган ҳиссалари, фалсафанинг назарий асослари, қонун ва категориялари, билиш назарияси, уларнинг табиат ва жамиятни фалсафий англашдаги аҳамияти, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатлар, маданият, қадриятлар, урф-одат ва анъаналар, уларнинг инсоннинг маънавий камол топишидаги ўрни, истиқлол ва унинг фалсафий жиҳатлари, жамиятни илмий билиш ва илмий бошқариш каби долзарб муаммолар ёритилган.

Дарслик олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган.

Тақризчилар:

Фалсафа фанлари доктори, профессор М. АБДУЛЛАЕВ

Фалсафа фанлари доктори, профессор Ж. РАМАТОВ

Фалсафа фанлари доктори Т. САҚСОНОВ

Т 83

Туленов Ж., Гафуров З.

Фалсафа: Олий ўқув юрт. талабалари учун. —

Т.: Ўқитувчи, 1997, —384 б.

І Автордош.

ББК 87я73

Т 0301020000—278 143—96
353(04)—97

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1997.

ISBN 5—645—02943—7.

МУҚАДДИМА

Фалсафа — инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихий тараққиёти давомида яратилган маданиятнинг ажралмас таркибий қисмидир. Афсуски, биз кўп йиллар мобайнида эски мафкура таъсири остида жаҳон халқларининг буюк маънавий бойлиги бўлган фалсафа фанини унинг биттагина шакли, яъни XIX асрнинг ўртасида вужудга келган — диалектик ва тарихий материализм билан уйғунлаштириб, ундаги сохталашган мавҳум ғояларга сажда қилиб келдик. Натижада ёш авлодни халқимизнинг кўп асрлик маданияти, бой фалсафий фикрларидан маҳрум қилиб қўйдик. Мустақиллик туфайли бундай салбий ҳодисаларга эндиликда чек қўйилмоқда.

Мустақил давлатимизнинг эркин ва ҳур фикрлаш имкониятига эга бўлган фуқаролари, айниқса ёш авлод айти кунларда мазмунан янгиланган, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган фалсафага муҳтож бўлмоқдалар. Мазкур дарслик ана шундай эҳтиёж асосида юзага келди.

Дарслик қуйидаги тамойилларга асосланиб ёзилган.

1. Маълумки, диалектик ва тарихий материализм фалсафаси **маъмурий-бўйруқбозлик системасининг** сиёсати билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқотиб, мафкуравий ғоялар йиғиндисига айланиб қолган эди. Эндиликда биз фалсафани **сиёсийлашмаган** мустақил фан сифатида ривожлантиришимиз зарур. Шунинг учун биз энг аввало, кўп йиллар давомида тўпланиб қолган расмийлашган мафкуравий ғоялардан воз кечиб, **янги тафаккур асосида фалсафани синфий ва партиявий таълимот сифатида эмас, балки умуминсоний қадриятларга жавоб берадиган фан сифатида ривожлантиришимиз керак.**

Шунингдек, фалсафа фанининг назарий асосларини ҳам қайта кўриб чиқиб, уларни янги ғоялар билан бойитишимиз лозим. Ҳар қандай фаннинг жамиятда тутган ўрни, истиқболи, унинг назариясининг бойлигидадир. Фаннинг назарий асослари қанчалик пухта, мукаммал, атрофлича ва чуқур ишланган бўлса, унинг мавқеи ҳам шу даражада юксак бўлади.

Маълумки, фалсафа фанининг асосий негизини диалектика назарияси ташкил этади. Шундай экан, диалектика назарияси-

ни ижодий ривожлантириб, уни ҳозирги давр талабларига мувофиқлаштириб, умуминсонийлик даражасига кўтариш керак. Утмишда диалектика назарияси турлича фалсафий таълимотларда шаклланиб ва ривожланиб келган. Диалектика ҳозирги вақтда ҳам жаҳон фалсафасида марказий ўринни эгаллаб келмоқда. Шундай экан, эндиликда биз диалектика назариясини ҳам умуминсоний қадриятлар даражасидаги фан сифатида ривожлантиришимиз даркор.

2. Янгиланган фалсафа фани — умуминсоний қадриятлар устиворлигини эътироф этиш билан бир қаторда буюк мутафаккирларимизнинг кўпгина асарларида тараққий эттирилган Шарқ халқларининг фалсафий қарашларини чуқур ва атрофлича очиб бермоғи керак.

«Асрлар мобайнида,— дейди И. А. Каримов,— халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди».¹

Диалектик ва тарихий материализм фалсафаси Ғарбий Европада вужудга келиб, кейинчалик Россия халқларининг эҳтиёжларига мослаштирилган фалсафа эканлиги ҳаммамизга аён. Унда Марказий Осиё халқларининг бой фалсафий меросий қарашлари ўз аксини топмаган эди. Эндиликда бизнинг асосий вазифамиз — ўз халқимиз тафаккурига мос, тушунарли ва яқин бўлган Шарқ фалсафасидан бекаму кўст фойдаланган фани бунёд этмоғимиз лозим.

3. Мазмунан янгиланган мазкур фалсафанинг асосий вазифаси — инсоннинг ички дунёсини, маънавиятини, тафаккурини, дунёқарашини шакллантиришга ва ривожлантиришга қаратилмоғи лозим.

Мустақилликка эришганимизга қадар, биз олимлар диалектик ва тарихий материализм таълимотининг таъсири туфайли, фалсафанинг асосий вазифаси — дунёни изоҳлабгина қолмасдан уни қайта қуришдан иборат деб келдик. Исломот таълимоти эса аксинча, инсоннинг ички дунёсини, унинг маънавий камолотини такомиллаштиришга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам ҳанузгача у инсон қалбида чуқур илдиз отиб келаётир. Эндиликда биз фалсафа фанига инсоннинг ўз-ўзига, унинг фикрлаш маданиятини, тафаккурини, маънавий дунёсини такомиллаштиришга қаратилган фан деб қарамоғимиз лозим. Фалсафага бундай ёндошишнинг эътибор марказида инсон муаммоси туради деб қарашга имкон беради. Бундан кўриниб турибдики, фалсафанинг ҳам, жамиятимизда рўй бераётган демократик

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 9-бет.

Ўзгаришларнинг ҳам асосий мақсади инсон манфаатларини таъминлашга қаратилганлигидан далолатдир.

4. Маълумки, Марказий Осиё халқларининг фалсафий дунёқарашлари — уларнинг хилма-хиллиги ва сермазмунлиги билан ажралиб туради. Улар кўп қиррали миллий маданият, урф-одат, анъаналаримизда, ахлоқ-одоб, имон-эътиқод ва бошқа олижаноб фазилатларимизда мужассамлашган. Шундай экан, янги давр фалсафасида миллий маданиятимиз, қадриятимиз, миллий меросларимиздан, айвиқса, ислом таълимотидан, ундаги қимматбаҳо фалсафий фикрлардан унумли фойдаланмоғимиз лозим.

5. Президентимиз И. А. Каримов қайд қилганидек, давр халқимиз дунёқарашини миллий истиқлол руҳида ислоҳ қилишни қатъий талаб қилмоқда. Янгича фалсафамизни истиқлол ғоялари билан уйғунлаштириб ривожлантиришимиз даркор. Янги давр фалсафаси — ҳаётдан ажралиб қолган мавҳум назарий масалалар билан чегараланиб қолмасдан, балки мустақил давлатимизни мустаҳкамлашга оид бўлган масалалар билан шуғулланиши керак. Ҳар қандай фаннинг асосий вазифаси — жамиятга хизмат қилишдан, унинг олдида турган муаммоларни ечишга қўмак беришдан иборатдир.

Мустақиллик шароитида халқимизнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётида рўй бераётган tub ўзгаришлар ва уларнинг фалсафий жиҳатлари, миллий ва миллатлараро муносабатлар, ижтимоий эҳдиётларнинг келиб чиқиши ва уларни бартараф этиш шакллари, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, инсон ва инсоният тақдирининг муштараклиги, ҳозирги даврда бутун инсониятга дахлдор бўлган умумбашарий муаммолар ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Ана шундагина фалсафа фани ёш авлоднинг баркамол ва фидойи инсон қилиб тарбиялашда қудратли маънавий кучга айланади.

Мазкур дарслик беш бўлимдан иборат бўлиб, унинг биринчи бўлимида — фалсафа ва унинг тарихи, иккинчисида — Борлиқ фалсафаси, учинчисида — Онг фалсафаси, тўртинчисида — Инсон фалсафаси, бешинчисида — Жамият фалсафасига оид масалалар янгича фикрлаш асосида ёритилади.

1- БУЛИМ. ФАЛСАФА ВА УНИНГ ТАРИХИ

1- БОБ. ФАЛСАФА ФАНИ, УНИНГ МУАММОЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Фалсафа фанининг предмети, муаммолар доираси ва вазифаси

Фан — инсон ва жамият тараққиётида катта аҳамият касб этади. Унинг ёрдамида кишилар воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши, ривожланиши ҳақида ҳолисона маълумотлар тўплайдилар, ўз эҳтиёжларини қондириш учун моддий ва маънавий қадриятлар яратадилар. Мавжуд фанлар ўзининг хилма-хиллиги билан ифодаланади. Шуларнинг ичида энг қадимийси фалсафадир.

«Фалсафа» атамаси иккита юнонча сўз («филео» — севаман ва «софия» — донолик) дан олинган бўлиб, «доноликни севаман» маъносини англатади. Унга бундай ном тасодифан берилган эмас. Фалсафа пайдо бўлиши биланоқ кишилар фикрини банд этган турли-туман саволларга жавоб қидиришга ҳаракат қилган. Хусусан, бизни қуршаб олган дунё қандай пайдо бўлган ва ким томонидан яратилган? У қандай ривожланади? Инсон онгининг, руҳнинг материяга, табиатга муносабати қандай? Дунёни билишга қодирмизми ёки йўқми? Инсоният жамияти қандай пайдо бўлган ва унинг ҳаракатлантирувчи кучлари нималардан иборат? каби саволлар шулар жумласидандир. Фалсафанинг эътибор марказидаги саволларнинг хилма-хиллиги ва қизиқарлилигини эътиборга олиб юнонлар уни **донолик фани** ёки **дошишмандлик** деб атаганлар.

Фалсафа воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини, уларнинг моҳиятини билишга қаратилган фандир. Бу тўғрида Форобийнинг қуйидаги сўзлари алоҳида эътиборга сазовордир:

«Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанин фалсафа деймиз...»¹.

Фалсафанинг пайдо бўлиши қадимги Шарқ мамлакатларида қўлдорлик тузумининг ўрнатилиши ва ривожланиши давларига тўғри келади, чунки фаннинг тараққиёти учун зарур

¹ Форобий ҳикматлари. Қаранг: Абу Наср Форобий, Фозил одамлар шахри. Тошкент, 1993 й., 183—184-бетлар.

бўлган ижтимоий-иқтисодий, маънавий заминлар ана шу даврда вужудга келди.

Фалсафанинг вужудга келиши илмий билим куртакларининг пайдо бўлиши билан, назарий тадқиқотга эҳтиёжнинг шаклланиши билан тарихан бир вақтга тўғри келади. Аслини олганда у назарий билимнинг худди биринчи тарихий шакли тарзида таркиб топган.

Ҳар қандай фалсафа ўз даврининг маҳсули сифатида шу давр ижтимоий тараққиёти эҳтиёжларини инодалайди. Шунинг учун инсоният тарихининг турли босқичларида турли фалсафий қарашлар мавжуд бўлган ва шунга мос равишда унинг предмети ва вазифалари ҳам ўзгариб борган.

Даставвал аниқ фанлар мустақил тармоқларга ажралиб тараққий топмаган вақтда фалсафа барча билимларни ўз ичига қамраб олиб, фанларнинг фани «умумий система» вазифасини бажариб келган эди. Шу даврнинг буюк мутафаккир олимлари Демокрит, Аристотель, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек ва бошқалар, айни вақтда табиат фанларининг ҳам асосчилари бўлганлар. Шунинг учун ҳам дастлабки кезларда фалсафа бир бутун таълимот кўринишида бўлган. Фалсафани махсус билимлар билан бирлаштириш қадимги даврга ҳос хусусият бўлгани учун у табиат фалсафаси, яъни «**натур-философия**» деб ҳам ҳисобланган. У табиий фанлар тушунчаларига асосланган ҳолда табиатни яхлит тасвирлаб беришга қаратилган бўлиб, кишилик жамиятининг илк босқичида кенг тараққий этган мифологик тасаввурларни сиқиб чиқаришга асос яратади.

Қадимги давр фалсафасида оламни яхлит изоҳлаб бериш билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий тараққиёт қонунларини ўрганувчи — диалектика, билиш назарияси ҳамда ижтимоий фикрлар (ахлоқ-одоб, давлатни бошқариш масалалари) ҳам катта ўрин олган.

Табиат ва жамият ҳақидаги билимларнинг ривожланиб бориши алоҳида фанлар пайдо бўлишига, мустақил тадқиқот соҳалари ажралиб чиқишига олиб келди. Ўйғониш давридан, айниқса, XVII асрдан бошлаб табиат ҳақидаги фанлар, жумладан, тажрибага асосланган табиатшунослик, астрономия, математика, физика, механика, кимё муваффақиятли ривожлана бошлади. Ижтимоий тажрибанинг, ҳўжаликнинг, айниқса, саноатнинг ривожланиши, савдо ишларининг ўсиши аниқ фанлар билан бир қаторда бир қанча ижтимоий-гуманитар фанларнинг: тарих, тил, адабиёт, санъат, иқтисод, ҳуқуқ ва ҳокимзоларнинг ҳам ривожланишига замин яратади.

Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида фалсафанинг эскирган мавқеини ва унинг предметини ўзгартиришга замин ҳозирлайди. Эндilikда фалсафа фани табиатни яхлит ўрганиш муаммолари билангина эмас, балки фан тараққиётида илмий билишнинг аҳамияти, билиш жараёнининг асосий босқичлари, илмий билишда аниқ фанларда қўлланадиган услубларнинг роли, фан

тараққиётида мантиқ, тафаккурлашнинг қонуниятлари ва шакллари каби масалалар билан шуғулланади. Шунингдек, инсон ва жамият, инсоннинг эрки ва ҳуқуқлари, ахлоқ-одоб, давлат муаммолари ҳам кенг ўрин олади.

ХІХ асрдан бошлаб алоҳида фанлар томонидан ҳосил қилинган билимларни бирлаштириш ва умумлаштиришга эҳтиёж кучая борди. Хусусий фанларнинг эришган муваффақиятидан келиб чиққан ҳолда борлиқ ва билишнинг фалсафий масалаларига бўлган қизиқиш янада кучайди. Файласуфлар орасида фалсафий тизим яратишга интилувчилар кўнаиб кетди. Бунга мисол сифатида немис классик фалсафасининг энг йирик вакили Гегель томонидан яратилган фалсафий тизимни кўрсатиб ўтишимиз ўринлидир. У ўзининг «Мантиқ илми» асарида диалектика қонуналарига асосланган яхлит фалсафий тизимни яратган эди. Гегелнинг бу таълимоти ҳанузгача фалсафа фанига ўзининг таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Фан ва техниканинг доимий равишда тараққий этиб бориши ҳамда жамиятнинг турли соҳаларида рўй бераётган жараёнлар фалсафа фанининг ривожланишига ва унинг муаммолар доирасини кенгайтиришга ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда. Ҳозирги вақтда фалсафа фанининг эътибор марказида турган муаммо — инсон муаммосидир, яъни инсоннинг табиатга, жамиятга, кишиларнинг бир-бирига муносабати, уларнинг ривожланиш қонуниятларини онгли равишда ақс эттиришдан иборатдир. Бошқача қилиб айтганда, инсоннинг фалсафий тафаккур маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш фалсафа фанининг марказида турган асосий муаммони ташкил этади.

Воқеликнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини, уларнинг инсон онгида ақс этиши йўллариини ўрганишга қаратилган фалсафа яхлит илмий билим тизимини ташкил этиб, муайян фундаментал қоидаларнинг йиғиндисига асосланади. Бу қоидалар фалсафа фанининг ўзагини ташкил этувчи диалектика назариясида ўз аксини топади, у ўз ичига бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган қуйидаги уч туркум, йирик муаммоларни қамраб олади:

1. Борлиқ ва унинг ривожланиш муаммолари. Борлиқ — инсон атрофини қуршаб турувчи воқеликни ифодаловчи тушунчадир. У мураккаб ва кўп қирралидир. Моддий борлиқ, идеал борлиқ, инсон борлиғи ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Моддий борлиқ нарса ва предметлар кўринишида бўлиб, материя ҳаракатининг ҳар хил шаклларида намоён бўлади ҳамда улар бир-биридан ўзаро фарқланади. Идеал борлиқ инсоният маънавий қадриятларини, фан ютуқларини ўз ичига қамраб олади. Инсон борлиғи эса ўзига хос маънафатга эга бўлган, маълум бир ижтимоий гуруҳлар ва синфларга тегишлидир.

Борлиқ, унинг келиб чиқиши ва ривожланиш қонуниятларини фалсафий мушоҳада қилиш инсонни доимо қизиқтириб келган ва ҳозир ҳам қизиқтириб қелмоқда. Борлиқни илмий изохлаш, англашга қаратилган хилма-хил фалсафий йўналиш-

лар ва фикрлар мавжуддир. Уларни атрофлича ва батафсил ўрганиб чиқиш инсоннинг фалсафий дунёқарашини шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

2. Диалектика назарияси борлиқ муаммоси билан бир қаторда воқеликнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятлари, уларни инсон онгида акс эттириш тўғрисидаги таълимотдир.

Нарса ва ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва уларнинг доний ривожланиб туриши диалектика фанида унинг асосий қонун ва категориялари системасида ўз аксини топади. Демак, диалектика фани борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланишини акс эттириш учун қонун ва категория тизимини яратади ва унинг ёрдами билан инсон атрофини қуршаб турган воқеликни акс эттиради. Инсон тафаккурининг шакли бўлган фалсафий қонун ва категориялар ёрдамида моддий оламни ўрганиш катта фалсафий муаммодир.

3. Воқеликни билиш назарияси. Борлиқни инсон онгида акс эттириш — мураккаб диалектик жараёндир. Уни атрофлича ва чуқур билиш учун фалсафа фани — **инъикос назариясини** ишлаб чиқди. Диалектиканинг қонун ва категорияларига асосланган инъикос назарияси билиш жараёнида субъект билан объектнинг алоқадорлиги, билишнинг асосий босқичлари ва шакллари, ҳақиқатга эришиш диалектикаси ва шунга ўхшаш кўпгина мураккаб масалаларни атрофлича англаб олишга ёрдам беради. Илмий билиш ва инсон амалиёти учун бу катта аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, диалектика бой ва чуқур назария бўлиб, айти пайтда борлиқнинг энг умумий ривожланиш қонуниятларини ўрганишга, уларни инсон онгида атрофлича акс эттиришга ва дунёни билишга қаратилган таълимотдир. Бу унинг бир вақтда ҳам диалектика, ҳам мантиқ, ҳам билиш назарияси эканлигидан далолат беради.

Юқорида кўрсатилган муаммолар фалсафанинг барча тарихий типлари ва йўналишлари марказида турган муаммолардир. Антик давр, ўрта аср, янги давр ва ҳозирги замон файласуфларининг барчаси ўз асарларида борлиқ, унинг келиб чиқиши ва ривожланиш қонуниятлари тўғрисида, инсоннинг борлиққа муносабати, воқеликнинг ривожланиш манбалари, уни билиш қондалари ва шу каби мураккаб фалсафий масалалар тўғрисида турлича фикрлар айтганлар ва айтиб келмоқдалар. Бу эса фалсафанинг **фундаментал** муаммолари давомийлиги ва уларнинг умуминсоний қадриятлар аҳамиятига эга эканлигидан далолат беради.

Шунингдек, диалектика усулига муқобил бўлган, ҳар хил фалсафий таълимотларда кўп ишлатиладиган софистика, метафизика, эклектика ва бошқа услублар ҳам ҳозирги замон фалсафасида муайян ўрин олган.

Инсоннинг дунёқарашини, унинг онгини диалектика қондаларига мувофиқлантириб шакллантиришда жамият тарақ-

қиёти ва ривожланиши қонуниятларини фалсафий англаб олиш катта аҳамиятга эга. Жамиятда рўй бераётган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий ҳодисалар, уларнинг келиб чиқиши, ривожланиш йўналишларини фалсафий англаш мазкур жараёнларни атрофлича ва чуқур мушоҳада этиш билан бир қаторда, инсоннинг уларга қандай муносабатда бўлишини аниқлаб олиш имкониятини туғдиради. Шунинг учун бу масалалар ҳам фалсафий таҳлил қилишни тақозо этадиган муаммолар қаторига киради. Жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллат ва элатлар, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиш қонуниятлари, ўзаро алоқадорликлари, ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқиши ва уларни бартараф этиш шакллари, жамиятни илмий билиш ва илмий бошқариш муаммолари ҳам фалсафий тафаккурни талаб этадиган муаммолардир.

Ҳозирги даврда инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги, инсоннинг истиқболи, фан ва техника ютуқларидан барча инсоният манфаати йўлида оқилона фойдаланиш, ҳар қандай урушнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза этиш, очарчиликнинг олдини олиш, инсониятни, унинг маданиятини сақлаб қолиш, жамият тараққиётини олдиндан кўра билиш ва шу каби масалалар ҳам фалсафанинг долзарб муаммолари ҳисобланади.

Фалсафа доирасидаги масалалар ҳаётдан ажралган мавҳум масалалар эмас, балки улар инсон ва унинг ҳаётидан келиб чиқадиган долзарб, умуминсоний хусусиятга эга муаммолардир. Гегель таъбири билан айтганда, фалсафа — инсон тафаккурида акс этган бутун бир даврдир. Фалсафа фани вужудга келгандан бошлаб то ҳозирги кунгача ҳам ҳаёт юзига келтирган турли-туман масалалар, инсонни аввалдан қизиқтириб келаётган муаммолар доимо унинг диққат марказидадир.

Юқорида айтилган фикрлардан кўриниб турибдики, фалсафа фанининг предмети, муаммолари доимо ўзгариб, янгиланиб туради.

Фалсафанинг вазифаси хилма-хил бўлиб, унинг энг муҳим хусусияти — кишиларда олам ҳақида бир бутун дунёқарашни шакллантиришга қаратилгандир. Шунингдек, фалсафа методологик характерга ҳам эгадир. У фан вакилларини илмий билишнинг асосий шакллари, услублари ва тамойиллари билан қуроллантиради.

Фалсафа гносеологик вазифани ҳам бажаради, яъни у те-варак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларни билишнинг қонуниятларини, билиш жараёнида объект ва субъект диалектикасини атрофлича очиб беради.

Фалсафа шахснинг ижтимоий-сиёсий дунёқарашини шакллантиради. Шу билан бирга, у шахсда жамият олдидаги ижтимоий масъулият ҳиссини уйғотади. Фалсафанинг мазкур хусусияти ҳозирги куннинг долзарб масалалари — ер юзида тинчликни сақлаш, уруш ҳафтининг олдини олиш, экологик ва бошқа умумбашарий муаммоларни инсоният манфаатлари нуқ-

таи назаридан ҳал этиш зарурияти туфайли янада чуқур аҳамият касб этмоқда. Бу ҳозирги шароитда фалсафа инсонпарварлик моҳиятининг янада чуқурлашиб бораётганлигидан далолат бермоқда.

Фалсафа ғоявий-сиёсий, тарбиявий вазифага эга эканлигини ҳам алоҳида эътиборга олиш лозим. Фалсафий тафаккур маданиятининг шаклланиши кишилар умумий маданиятининг муҳим кўрсаткичидир.

2. Фалсафа ва бошқа фанлар

Фалсафани ўрганиш чоғида асосий эътиборни икки нарсага қаратиш лозим. Биринчидан, фалсафа — бу энг аввало фан. Барча бошқа фанлар сингари у ҳам ўзининг махсус предметга эга бўлиб, доимо ривожланишда. Иккинчидан, фалсафа, айни пайтда мафкура ҳамдир, у мафкуравий вазифани ҳам бажаради. Шуни очиқ-ойдин айтиш керакки, узоқ йиллар давомида фалсафанинг мафкуравий вазифасига биринчи даражали аҳамият берилди-ю, аммо унинг илмий жиҳатига, фан эканлигига унчалик эътибор берилмади, яъни бирёқламаликка йўл қўйилди.

Бу эса, ўз навбатида, айрим олимлар томонидан фалсафа фан эмас, у мафкура деган фикрни олға суришга туртки бўлмоқда. Лекин бундай хулоса қилишга ҳеч қандай асос йўқ.

Фалсафа фанга хос бўлган барча хусусиятларга эга. Маълумки, ҳар бир фanning ўзига хос объекти ва предмети мавжуддир. Бу фалсафа фанига ҳам дахллидир.

Бизни қамраб олган, чексиз ва доим ривожланишда бўлган объектив олами, унинг қонуनларини билиш аниқ фанлар билан бир қаторда фалсафанинг ҳам вазифасидир. Фалсафанинг ҳам, аниқ фанларнинг ҳам ўрганиш объекти битта, у ҳам бўлса бизни қуршаб олган дунёдир. Аммо уларнинг тадқиқот предметлари турлича бўлиб, бу фарқ бизнинг хоҳиш-иродамизга боғлиқ эмас. Ранг-баранг дунё ва ундаги ҳодисаларда бир вақтнинг ўзида умумий ва хусусий қонунлар амал қилади. Дунёнинг алоҳида олинган ва чекланган соҳаларида амал қилувчи ўзига хос хусусий қонунларни аниқ, хусусий фанлар ўрганади. Улар орасида амал қиладиган энг муҳим қонунлар эса фалсафанинг ўрганиш соҳасидир. Масалан, миқдорий муносабат ва фазовий ўринларни — математика, ниссиқлик, нурланиш, электромагнит ва ядро жараёнларини — физика, ўсимлик ва ҳайвонот оламини — ботаника ва биология фанлари, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини, ишлаб чиқариш усул ва тақсимлаш кабилари — иқтисод фани ўрганади. Фалсафа алоҳида фанлар сингари дунёнинг у ёки бу соҳасини эмас, балки уни бир бутунлигича ўрганади. Табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг энг умумий қонуниятларини тадқиқ қилиб, кишиларнинг назарий ва амалий фаолиятини тўғри йўлга солади.

Фан тизимлаштирилган билимлар йиғиндиси бўлиб, у ўз навбатида фаннинг назария, қонун, тушунчалар турқумида ифодаланади, аниқ фанлар каби фалсафа фани ҳам ўзининг назариясига, қонун ва категорияларига (умумий тушунчаларига) эга. Уларнинг ёрдамида кишилар онгида воқеликдаги нарсаси ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва тараққиёт қонуниятлари акс эттирилади.

Фаннинг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, в тадрижий равишда тараққий этиб, ўз мазмунида илгари тўпланган маълумотларни сақлаб қолиб, унга доир янги билимларни қўшиб туради. Фалсафа фани ҳам, худди шунингдек илгари авлодлар томонидан тўпланган ғояларни улоқтириб ташламасдан, аксинча, уни сақлаб қолиб, доимо мазмунан бойинб, ривожланиб туради. Эски ва янги фалсафий ғоялар ўртасида ворислик мавжуд. Буни биз фалсафа тарихидан яққол кўришимиз мумкин.

Фаннинг барча қоидалари бир-бирини тўлдириб, бир-биридан мантиқий жиҳатдан келиб чиқиш имкониятига эгадир. Фалсафа фанининг назариялари, қонун ва категориялари ҳам бир-биридан келиб чиқадиган, бир-бирини мантиқий тўлдирадиган яхлит илмий тизимдир.

Фан ўз қоидаларини асослаб бериш имкониятига эга. Бу фалсафа фанига ҳам тегишлидир. Аммо, агар аниқ фанлар ўз қоидаларини кундалиқ амалий тажриба ёрдамида асослаб берса, фалсафа мантиқ йўли билан асослаб беради. Шунинг учун ҳам фалсафа ўзининг аниқлиги ва оддийлиги билан тавсифланади. Форобий таъкидлаганидек, «Одамлар фалсафа йўли билан исбот этилган мавжуд нарсаси ҳақида тўла ишонч ва қаноатга эга бўладилар»¹.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: Фалсафа аниқ фанларга хос бўлган барча хусусиятларга эга. Шундай экан фалсафани бошқа фанлардан ажратиш мумкин эмас. Ҳар бир фан оламнинг аниқ бир томонини ўрганар экан, демак, бу фаннинг ёлғиз ўзи олам ҳақида бир бутун илмий тасаввур ҳосил қилиш учун етарли бўла олмайди. Олам ҳақидаги яхлит илмий тасаввурни табиатшунослик фанларининг барчаси ҳам ҳосил қила олмайди. Табиатшунослик фанлари табиат ва унинг ривожланиш қонунларини ўрганади. Олам ҳақидаги ягона илмий тасаввур эса жамият ва инсон тафаккури тўғрисидаги билимларни ҳам ўз ичига олади. Демак, олам ҳақидаги энг умумий билим барча фанлар ўрганадиган муаммоларни системалаштириш, бир-бирига боғлаш ва умумлаштириш натижасида ҳосил бўлади. Ана шу вазифани фалсафа фани бажаради. Бу фан барча фанларнинг амалий фаолияти жараёнида тўпланган далилларни бир тизимга солиш, уни билиш ва унга амалий таъсир кўрсатиш йўлларини очади.

¹ Абу Наср Форобий, Фозил одамлар шахри. Тошкент, 1993 йил. 189-бет.

Фалсафа — аниқ фанларнинг ютуқларига бефарқ қарамайди, балки энг янги кашфиётларни чуқур ўрганиш, назарий умумлаштириш заминда ўсиб, ижодий ривожланиб боради. Шу маънода фалсафанинг ижодий бойиши ва ривожланиши бу фанларнинг тараққиёти билан бевосита боғлиқ.

Маълумки, диалектика илмий билишда муҳим методологик вазифани бажаради. Диалектика воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим ривожланиш қонуниятларини ўрганиб, инсонда нарсаларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, оламда юз берадиган ҳодисани онгли таҳлил қилиш имкониятини яратади.

Фалсафа ҳамма фанлар учун зарур бўлган умумий илмий билиш усулидир. Ҳодисалар ўзаро боғлиқ ҳолда, ўзгариш ва ривожланиш ҳолида тадқиқ қилинган пайтдагина илмий билишни амалга ошириш мумкин.

Фалсафанинг аниқ фанлар соҳасидаги қатъий масалаларни таҳлил қилишдаги ижобий ролини тан олиш бошқа фанлардаги хусусий илмий масалаларни унинг қондаларидан келиб чиқиб ҳал этиш ва баҳолаш керак, деган маънони билдирмайди. Бу икки хил масалада, уларни бир-бири билан чалкаштириб бўлмайди. Афсуски, кўп йиллар давомида олимларимиз бунинг фарқига бормай келдилар. Натижада диалектик материализм ҳақиқатни акс эттирадиган яккаю-ягона фан деб ҳисобланиб келинди. Энди биз бу масалага ҳам янгича ёндошшимиз керак эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Диалектика табиатшунослар учун воқеликни ўрганишда энг умумий илмий усул бўлиб хизмат қилади, ўз навбатида, табиат илми ютуқлари ҳам диалектиканинг қонуни-қондаларини тасдиқлашда катта роль ўйнайди.

Кўришиб тургандек, фалсафий таълимотга асосланиш аниқ фанлар моҳиятини билишга, уларнинг кашфиётларини тўғри умумлаштиришга имкон беради. Илмий фалсафий назария билан қуролланган олим бошқаларга нисбатан ўз фанининг истиқболини, моҳиятини чуқурроқ била олади. Агар ҳар бир фан ўзича ривожлана борса, кашфиётлар бир-бири билан боғланмаса ва умумлаштирилмаса, у вақтда олам ҳақида ягона билим ҳосил қилиш, унинг моҳиятини қонуни ва қонуниятларини чуқур билиш мумкин бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам аниқ фанлар билан фалсафанинг ўзаро алоқадорлигига бўлган зарурият доим сақланиб ва кучайиб бораверади.

Ҳозирги давр муаммолари, фан ва техниканинг гуркираб ривожланиши фалсафа фани олдига янгидан-янги методологик масалаларни ҳал қилиш вазифасини қўймоқда. Чунки у ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ривожланиши жадаллаштиришда, янги тафаккурлаш маданиятини ҳосил қилишда муҳим ўрин тутати.

3. Фалсафанинг мафкура ва сиёсат билан алоқадорлиги

Ф а л с а ф а — инсониятнинг буюк маънавий бойлигидир. У авлод-аждодлар томонидан яратилган маданий, тарихий мероснинг барча дурдоналаридан бекаму қўст фойдаланиш, табиий, техникавий, ижтимоий-гуманитар фанлар эришган улкан муваффақиятларга суяниш асосида шаклланиб ва ривожланиб бориш билан бирга, кишиларда олам ҳақида бир бутун, яхлит дунёқараш шаклланишида назарий пойдевор вазифасини ўтайди. Шунинг учун ҳам барча ижтимоий тузумларда ҳукмрон синфлар, ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар фалсафа фанидан ўзларининг манфаатларини таъминлаш ниятида сиёсийлашган мафкуравий қурол сифатида фаол фойдаланиб келганлар. Айниқса, шўролар жамиятида 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида фалсафа маъмурий-буйруқбозлик тизимининг сиёсати билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқотиб, асосан сиёсийлашган мафкуравий ғоялар йиғиндисига айланиб қолган эди. Бу бежиз эмас, чунки фалсафа ва сиёсат, ижтимоий мафкуранинг асосий шакли сифатида бири-бири билан узвий боғлангандир.

Энг аввало, шуни эътиборга олиш керакки, фалсафа ҳам, сиёсат ҳам ижтимоий муносабатларнинг шаклидир. Маълумки, ижтимоий муносабатлар моддий ва мафкуравий ижтимоий муносабатлардан ташкил топади. Моддий ижтимоий муносабатлар инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлса, мафкуравий ижтимоий муносабатлар инсон онгидагина шаклланади.

Сиёсий онг — турли ижтимоий гуруҳлар, табақалар синфларнинг давлат ҳокимиятига, партиялар, синфлар, миллатлар ва давлатлар фаолиятига бўлган муносабатларини ифода этувчи кайфиятлар, орзу-хаёллар, тасаввурлар, тушунчалар, ғоялар ва назариялар йиғиндисидир.

Сиёсат ҳам, фалсафа ҳам системалаштирилган фикрлар, ғоялар тафаккурлар мажмуи бўлиб, уларнинг субъектини инсон, ижтимоий гуруҳлар, миллат, элатлар, сиёсий ташкилотлар ва оммавий характерлар объектини эса уларнинг кўп қиррали фаолияти ташкил этади.

Шунинг билан бир қаторда фалсафа ва сиёсат ўртасида фарқ ҳам мавжуддир. Фалсафа инсон онгида воқеликнинг энг умумий алоқадорлик ва ривожланиш қонуниятларни акс эттириб, унинг дунёқарашини шакллантиришга қаратилган фандир. **Сиёсат** эса ҳам фаолият, ҳам мафкура сифатида инсоннинг, ижтимоий гуруҳлар, миллат ва элатларнинг, муайян синфларнинг, уларнинг сиёсий ташкилотларининг давлат ҳокимиятига, жамиятга, унда рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларга, табиатга, бошқа мамлакатларга ва ҳоқазоларга тааллуқли фаолияти йиғиндисидир. Бундан яққол кўриниб турибдики, агар фалсафа ғоялар мажмуини ташкил этса, сиёсат эса ҳам

Ғоялар, ҳам инсон фаолиятининг йиғиндисини ташкил этади

Сиёсат инсон фаолиятининг йиғиндисин ҳамда мафкура сифатида иқтисодий муносабатлар билан ҳамбарчас боғлангандир. Сиёсий муносабатлар иқтисодий муносабатларга нисбатан иккиламчи, чунки сиёсий тушунчалар, ғоялар, тасаввурлар ва уларга мувофиқ бўлган муассасалар иқтисодий базис устидаги устқурмадир.

Сиёсатнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, синфий жамиятда сиёсатнинг моҳиятини, унинг мазмуний йўналишларини синфий муносабатлар белгилайди, чунки у донмо муайян синфлар, миллатлар, элатлар ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатига қаратилгандир.

Фалсафа эса фан сифатида (фanning асосий вазифаси — борлиқнинг ривожланиш қонуниятларини биллишдан иборатдир) ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллатларга, уларнинг ўз олдига қўйган мақсадлари ва манфаатларига нисбатан бепарқдир. Лекин ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллатлар ва уларнинг сиёсий ташкилотлари бошқа фанлар каби фалсафага ҳам бепарқ эмас. Аксинча, улар фалсафа ғояларини ўз манфаатларига мослаб фойдаланишга интиладилар. Фалсафа фани турли-туман оқимларнинг, йўналишларнинг, хилма-хил ғояларнинг тизимлаштирилган йиғиндисидан иборатдир. Шунинг эътиборга олган ҳолда, ижтимоий синфлар, гуруҳлар, миллатлар, давлат ва ижтимоий ташкилотлар ўзларининг сиёсати — мақсадларига жавоб берадиган фалсафий фикр ва ғояларни назарий қурол қилиб оладилар.

Фалсафа билан сиёсатнинг яна бир боғлиқ томони бор. Фалсафа фан сифатида нисбий мустақилликка эга, чунки фалсафий муаммоларнинг доираси, уларнинг келиб чиқиши, турли фалсафий мактабларда, йўналиш ва оқимларда хилма-хил ҳал этилиши, илмий ва амалий аҳамияти ва шу каби масалалар сиёсатдан келиб чиқиб эмас, балки бу фanning ўзига хос бўлган қонуниятлар асосида белгиланади. Лекин сиёсат бошқа фанлар каби фалсафа фanning ривожланишига ҳам фаол таъсир этади. Фалсафа фanning ривожланиши учун зарур бўлган маблағ, унинг ҳажми, илмий-техникавий ускуналар, моддий негиз, ишчилар сони ва уларга бериладиган маош ҳажми, ижтимоий шароитлар ва шу каби масалаларнинг ҳал бўлиши, у ёки бу жамиятни бошқариб турувчи давлатлар ва раҳбар, ижтимоий партияларнинг сиёсати билан узвий боғлиқдир.

Бундан яққол кўриниб турибдики, фалсафа билан сиёсат бир-бири билан узвий боғланган ва хилма-хил алоқадорликдадир. Буларнинг ўртасидаги алоқадорлик шакллари ва унинг даражалари ҳар бир жамиятга хос бўлган иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларнинг хусусиятлари билан белгиланади. Шу туфайли ҳар хил жамиятда фалсафага бўлган муносабат ва унинг сиёсат билан алоқадорлик даражаси турличадир. Буни биз ўз тарихимиздан яққол кўришимиз мумкин.

Диалектик ва тарихий материализм фалсафасидаги партия-

вийлик ва сифийлик тамойилларидан келиб чиқиб, шахсга сифиниш йилларида фалсафий кураш — сиёсий курашнинг шакли-коти, шунинг учун ҳам материалистик фалсафа қондаларига қарши чиқиш, уларни тафтиш қилиш, партиянинг сиёсий чизмидан четга чиқишдан бошқа ҳеч нарса эмас, деб ҳисобланиб, бунга йўл қўйган кишилар сиёсий ҳатотликда айбланди ва жазоланди. Бундан ташқари, сифийлик, партиявийлик тамойилдан келиб чиқиб, буржуазия мафкурасига қарши курашни кучайтириш ноқоби остида хориждаги фалсафий таълимотлар қораланиб, камситилиб келинди.

Ҳаёт шундан далолат берадики, ҳозирги замон фалсафасидagi барча фикр-мулоҳазаларни тўғридан-тўғри инкор этиш, уларни реакцион деб айтиш нотўғри, балки муҳокамада оқил-лона йўл тутиш, диалектик қарашларни маънавий жиҳатдан асослаш мақсадга мувофиқдир. Янгича сиёсий тафаккур мафкуравий муҳолифликни таҳлил қилиш, душманлик кайфиятидан халос бўлишни, у ёки бу қарашларни ҳолисона баҳолашни талаб этади.

Юқоридаги фикрлар шундан гувоҳлик берадики, сиёсат ҳар доим фалсафага ўз таъсирини ўтказиб келган. Марксистик фалсафа инчилар сифийнинг тарихий вазифасини амалга оширишга қаратилган сиёсат билан чамбарчас боғлиқ ҳолда вужудга келди ва ривожланди.

Фалсафадаги сифийлик ва партиявийлик тамойил маъмурий-бўйруқбозлик тизими томонидан кенг маънода талқин этилиб, ижтимоий фанлар каби табиатшунослик фанларига ҳам жорий қилиниб келинди.

Эски сиёсий ва маъмурий-бўйруқбозлик тизими диалектик материализмни табиат, жамият, тафаккур ва шу каби фан тараққиётида ҳам намоён бўладиган воқеликнинг энг муҳим алоқадорлик қонуниятларини ўрганувчи ҳамда ўз фаолиятининг фалсафий-назарий асосини ташкил этувчи фан деб ҳисоблаб, барча фанларни амалиёт билан боғлаш, уларни идеализм, фидеизм, метафизика, догматизмдан ҳимоя қилиш ноқоби остида олимларнинг илмий ишларига қўпол равишда аралашиб, уларга партиянинг сиёсатини ўтказишга уриниб келди.

Сиёсатнинг фалсафа фани ривожига кўрсатаётган салбий таъсирни тўғрисида сўз юритганимизда, энг аввало, жамиятимизда 70 йил мобайнида рўй бериб келган ижтимоий-сиёсий муҳит хусусиятларини ҳисобга олишимиз лозим.

Маълумки, ўтмишда жамиятимизда битта партия, битта мафкура, битта дунёқараш яқка ҳокимлик қилиб келди. Давлат, партия ва ҳукмрон гуруҳларнинг манфаатлари инсон манфаатларидан устун қўйилди. Натижада инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, демократия, ижтимоий адолат қондалари қўпол равишда бузилди ва йўққа чиқарилди. Давлатимизнинг моддий асосини ташкил этувчи мулкни яратувчи кишилар ўз

меҳнати билан ишлаб чиқарган маҳсулотлардан бегоналаштирилиб қўйилди. Маъмурий-бўйруқбозлик давлат тизими жойларда ўз ҳукмини ўтказиб, ҳамма нарсани олдиндан белгилаб, маҳаллий ҳокимиятларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйди.

Маданий соҳада ҳам кўпгина маънавий йўқотишларга йўл очилди. Халқимизнинг миллий маданияти, тили, урф-одатлари, анъаналари оёқ ости қилинди, фуқаролар виждон ва дин эркинликларидан маҳрум бўлдилар. Фан ва маданиятга, жумладан, ижтимоий фанларга ҳам марксизм-ленинизм қондаларини пойдевор қилиб сингдириш учун салбий ишлар амалга оширилди. Расмий мафкурага зид эркин фикр юртган олимларни партиявий жазолаш, уларни партиявийликдан, гоёвийликдан чекинишда, синфий хушёрликни йўқотишда ва боника камчиликларда айблаш одатга айланиб қолган эди. Бундай вазият, албатта ижтимоий фанларнинг, шу жумладан, фалсафа фанининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб келди ва ижодий фикрлашга имконият бермади. Ижтимоий фанлар ҳаётидан келиб чиқадиган долзарб муаммолар билан шуғулланиш ўрнига собиқ ижтимоий-сиёсий тизимнинг қўлидаги мафкурарий қуролга айланиб қолди.

Мустақиллик туфайли жамиятимизнинг ҳамма соҳаларида, шу жумладан, маданий-маънавий соҳада ҳам рўй бераётган туб ўзгаришлар ижтимоий фанларнинг ривожланиши учун қулай имкониятларни туғдирмоқда.

4. Фалсафани сиёсийлашмаган фан сифатида ривожлантириш — давр талаби

Фалсафа фанини сиёсийлашмаган фан сифатида тиклаш, давр талабига жавоб берадиган даражада ривожлантириш учун нималар қилиш керак?

Фикримизча, фалсафа фанини янгича ривожлантириш учун, энг аввало, уни кўп йиллар давомида тўпланиб қолган эски расмийлашган мафкурарий ғоялардан халос этмоғимиз, янги тафаккур моҳиятидан келиб чиқиб, давлат ва айрим сиёсий партияларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи фан сифатида эмас, балки умуминсоний қадриятларга жавоб берадиган таълимот сифатида ривожлантиришимиз даркор.

Фалсафани фан сифатида ривожлантириш учун унинг назарий асосларини қайта кўриб чиқиб, янги ғоялар билан бойитиш лозим. Аввало, фалсафа фанининг асосий негизини ташкил этувчи диалектика назариясини ижодий ривожлантириб, уни ҳозирги давр талабига мувофиқ, умуминсоний қадриятлар даражасига кўтариш керак. Шунингдек фалсафа фанининг асосий вазифаси нимадан иборат эканлигини янгича фикрлаш асосида асослаб бермоғимиз керак. Ҳаёт шунини кўрсатяптики, фалсафанинг асосий вазифаси дунёни ўзгартиришдан эмас, балки уни фалсафий англашдан иборат экан. Фалсафа — ғоя, унинг асосий вазифаси ҳаётни акс эттиришдир.

Ўтмишимиз шуни кўрсатдики, гоё асосда ҳаётни ўзгартириб бўлмайди, аксинча гоёнинг ўзи ҳаёт ўзгариши билан ўзгариб боради. Бу билан гоёнинг ролини камситмоқчи эмасмиз, унинг жамиятдаги ҳақиқий ролини тўғри тушуниш керак демоқчимиз. Ҳаёт бирламчи, гоё эса иккиламчидир, гоё эмас, балки ҳаёт гоёни вужудга келтиради. Илмий гоёнинг қиммати ҳаётни ўзгартириш қонуниятларини, нуқадлиларини ўз вақтида сезиб, жамиятнинг илмий асосда бошқариш учун керакли тавсия, маслаҳатларни бериб туришдадир.

Афеуски, ўтган давр тақозоси билан биз ҳаётни ўрганиб, ундан фалсафий хулосалар чиқариш ўрнига, аксинча мавҳум фалсафий гоёлардан келиб чиққан ҳолда уни ўзгартирмоқчи бўлдик. Шу билан аравани отнинг олдига чиқариб қўйдик. Демак, фалсафанинг асосий вазифаси дунёни ўзгартришдан эмас, балки инсонларнинг онгида табиат ва жамият ривожланиши қонуниятларини фалсафий жиҳатдан англаш маданиятинини шакллантиришдан иборатдир. Бу диалектик назариядан келиб чиқиб, табиат ва жамият борлигида рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларни умумлашган даражага кўтариб, ана шу умумлашган жараёнлар қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда, уларни кишилар онгида батафсилроқ, чуқурроқ ва атрофлича англаш демакдир.

Янги тафаккурдан келиб чиқиб, фалсафанинг асосий масаласи инмадан иборат эканлигини ҳам қайтадан кўриб чиқмоғимиз керак. Ҳозирги пайтгача мавжуд бўлган адабиётларимизда фалсафанинг асосий масаласи тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг табиатга муносабати деб таъкидлаб келинмоқда. Фалсафанинг асосий масаласига бундай ёндошниш онгини, руҳни инсондан ажратиб, инсон муаммосини, унинг табиатга, жамиятга ва борлиққа бўлган муносабатининг фалсафа майдонидан четга чиқариб қўйиш демакдир. Шу пайтгача фалсафанинг эскича таърифидан келиб чиқиб, жумладан Н. Черниншевский, Л. Фейербахнинг, инсон — фалсафанинг асосий предметини ташкил этади, деган гоёсини танқид остига олиб, бундай фикрлар фалсафада антропологик қарашлар тамойиллигининг ифодаланиши деб ҳисоблаб келинди.

Фалсафа жаҳон маданиятининг таркибий қисми бўлиб, инсоннинг дунёқарашини, унинг онгини такомиллантиришига қаратилган фандир. Шунинг учун ҳам фалсафанинг асосий масаласи инсондан ажратиб қўйилган — онгининг, руҳнинг борлиққа, табиатга муносабатини эмас, балки Инсоннинг табиатга, жамиятга, кишиларнинг бир-бирига, жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий ва бошқа соҳаларида рўй бераётган жараёнларга, қадриятларга муносабати, уларнинг тараққий этиш қонуниятларини онгли равишда билишдан иборат деб тушуномимиз керак. Фалсафанинг асосий масаласига биз кўрсатгандай ёндошниш унинг муаммоларни донраси марказида инсон муаммоси туради деб қарашга имкон беради.

Фалсафанинг асосий масаласига берилган янги таърифдан келиб чиқиб, унинг партиявийлиги, синфийлиги тўғрисидаги эски қондаларни янгича кўриб чиқмоғимиз лозим.

Биз ўтмишда фалсафанинг партиявийлиги, энг аввало, унинг бу фанинг асосий масаласини ташкил қилиб келган тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг табиатга муносабати масаласининг ҳал қилинишига қараб ажратиладиган икки асосий оқим — материализм ёки идеализмга бўлинишидан иборат деб ҳисобладик. Шундан келиб чиқиб, фалсафа тарихи ўша икки оқим ўртасидаги кураш нуқтан назаридан таҳлил қилиниб келинди. Материализм — бу ижобий оқим, у илғор синфларнинг дунёқарашини ташкил этади, идеализм эса салбий оқим, у реакцион синфларнинг манфаатини ифодалайди деб ҳисоблаб келдик.

Материализмни идеализмга, уни эса материализмга қарама-қарши қилиб кўрсатиб, биз диалектиканинг қонунига зид бўлган бирёқламаликка йўл очиб бердик. Материализм ва идеализм қарама-қаршиликларнинг бир-бири билан узвий боғланган ажралмас икки томонидир. Шунинг учун уларни бир-биридан ажратиб ҳам, бир-бирига қарама-қарши қилиб ҳам ёндошиш нотўғри. Афсуски, буни биз кечикиб тушундик.

Фалсафа фан экан, у бошқа фанлар сингари хилма-хил ғоялар йиғиндисидан ҳосил бўлади. Фаннинг асосий мақсади — воқелик қонуниятларидан келиб чиқиб, ҳақиқатни акс эттиришидир. Ҳақиқат эса инсонга, сиёсий партияларга, мавжуд давлат ва ижтимоий тузумга боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келади. Демак, фан ҳақиқат сингари инсон манфаатларига беварқдир. Лекин инсон фанга беварқ қарамайди, у фан ютуқларидан ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун фойдаланишга ҳаракат қилади. Лекин бундан фан муайян бир синфнинг, сиёсий партияларнинг, ташкилотларнинг мақсадини рўёбга чиқаришга интиладиган партиявий фан бўлади деган хулоса келиб чиқмайди. Партиявийлик фанга эмас, балки кишиларга хос хусусиятидир.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Фалсафа атамасининг луғавий маъноси нима? Бу ҳақда Форобий фикрларини айтинг.

2. Фалсафанинг қўлдорлик жамиятида келиб чиқиш сабаблари ва унинг ижтимоий-иқтисодий заминлари, сизнингча, нималардан иборат?

3. Фалсафанинг дунёқараш, методологик, гнесологик ва тарбиявий функциялари ҳақида фикрларингизни баён этинг.

4. Фалсафанинг асосий муаммолари таркибига нималар киради? Фалсафадаги ҳозирги умумбашарий муаммолар ҳақида қандай фикрдасиз?

5. Фалсафа билан хусусий фанларнинг ўзаро муносабати қандай?

6. Фалсафанинг ўтмишда собиқ совет сиёсий тузумининг мафкуравий қуролига айланиб қолганлиги ва унинг салбий оқибатлари нималардан иборатлигини қандай изоҳлайсиз?

7. Сизнингча, мустақиллик шароитида фалсафани сиёсийлашмаган мустақил фан сифатида ўрганиш ва ривожлантиришнинг зарурияти ва моҳияти нималардан иборат?

II БОБ. ДУНЁҚАРАШ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ТУРЛАРИ

1. Дунёқараш тушунчаси ва унинг хусусиятлари

Фалсафа инсоннинг тафаккур маданиятини, дунёқарашини шакллантирувчи фан. Дунёқараш эса, кишиларнинг олам ва унинг ўзгариши, ривожланиши ҳақидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва ҳоказо қарашлари ва тасаввурлари мажмуасидан иборат. Демак, дунёқараш бу олам ҳақидаги яхлит умумийлаштирилган билимлар тўпламидир. Кишилар теварак атрофдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида қанча кўп маълумотларга, билимга эга бўлса, уларнинг дунёқарашини ҳам шу даражада мукаммал ва пухта бўлади.

Дунёқарашнинг яна бир муҳим томони шундан иборатки, у инсонни қуршаб турган воқеликни англаш, тушуниш билан бир қаторда уни баҳолаши ҳамдир.

Илмий билимлар дунёқараш таркибига қўшилнб баҳолангач, инсоннинг теварак атрофидаги ижтимоий ва табиий реалликда бевосита амалий йўл тутиш мақсадига хизмат қилади. Бундан кўриниб турибдики, дунёқараш инсоннинг дунёдаги ўз ўрни ва ролини белгилаб берадиган, онгли равишда тўпланган, изоҳланган ва баҳоланган билимлар мажмуидир.

Дунёқараш таркибига кишиларнинг оламни билиш ва баҳолашга оид бўлган инсон ва эътиқодлари, ният ва мақсадлари, идеаллари, орзу-умидлари, улар фаолиятига маълум йўналиш берувчи барча қадриятлар ҳам киради.

Дунёқарашнинг субъектини айрим кишилар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, сиёсий партиялар, жамиятин ҳаракатлантирувчи турли оммавий кучлар, давлатлар ташкил этади. Улар ўз манфаатларидан келиб чиқиб, воқеликдаги жараёнларга турлича ёндошади, баҳолайди ва таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, дунёқараш кишиларда олам ҳақида яхлит умумлаштирилган билимлар, ғоялар туркумини ҳосил қиладиган, уларни муайян ижтимоий гуруҳлар, синфлар, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, давлатлар мақсадидан келиб чиқиб баҳолайдиган ва шунга қараб ҳаётдаги ўз ўрнини, амалий фаолият йўналишларини, мақсадларини аниқлаб олишга имконият берадиган кўп қиррали ва сермазмун тушунчадир.

Дунёқараш тушунчаси, «дунёни ҳис қилиш», «дунёни тушуниш» иборалари билан узвий боғлиқдир. Бу бежиз эмас, албатта. Оламдаги нарса ва ҳодисалар бизнинг ҳиссий органларимиз орқали кишиларда турли-туман ҳиссиётларни, кайфиятларни юзага келтиради. Улар бизнинг тафаккуримиз ёрдамида мужассамлаштирилади ва инҳоятда маълум фикрлар, тасаввурлар, тушунчалар, қарашлар ҳосил бўлади.

Демак, дунёқараш ўз ичига дунёни ҳис қилиш, дунёни тушуниш жараёнларида ҳосил бўладиган прода, идрок, кайфиятларни ҳам қамраб оладиган тушунчадир.

Дунёқарашнинг иккита даражаси мавжуддир. Унинг, биринчисини, кишиларнинг кундалик ҳаётини амалий тажрибаси ҳамда касбий фаолияти асосида тўпланган билимлар, тасаввурлар, қарашлар ташкил қилса, иккинчисини эса илм-фан туфайли тўпланган назарий билимлар, ғоялар йиғиндиси ташкил этади. Уларнинг иккаласи бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради.

Дунёқараш ижтимоий борлиқнинг инъикосидир. Унда ижтимоий турмуш акс этади ва у муайян тарихий даврда инсоният яратган билимлар даражасига ҳамда ижтимоий тузумга боғлиқ бўлади. Барча ижтимоий ҳодисалар каби дунёқараш ҳам ижтимоий шарт-шароитлар билан белгиланади. У ишлаб чиқариш усули, жамиятнинг ижтимоий тузилиши, ҳукмрон мафкура ва бошқа ижтимоий ҳодисалар билан боғлиқдир.

Дунёқараш, муайян ижтимоий гуруҳ, синфнинг, миллатнинг вақили сифатида аниқ ижтимоий муҳитда яшаб, меҳнат қилаётган инсондан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Барча ижтимоий ҳодисалар каби дунёқараш ҳам, ижтимоий шарт-шароитлар, ижтимоий муносабатлар мажмун билан белгиланади.

Ҳар хил ижтимоий тузумларга ҳар хил дунёқараш шакллари мос келади. Ижтимоий мулкка асосланган ибтидоий жамоа тузумининг оддий ишлаб чиқариш усули ривожланмаган мистик, коллектив дунёқарашини туғдирадики, у орқали ибтидоий одамнинг ўраб олган муҳитидаги ҳодисаларни инъикос этиши ва фикрлаб олиши амалга ошади. Француз олими Л. Леви — Брюе, «ибтидоий одамлар тафаккури ўз асосига кўра мистикдир «илоҳийдир», деган эди.

Синфий дифференцияси аниқ кўзга ташланган, хусусий мулкчиликка асосланган антагонистик ижтимоий тузумларнинг вужудга келиши дунёқараш шаклида ҳам муайян сифатли ўзгаришларни туғдиради. Энг аввало, хусусий мулкнинг келиб чиқиши ва жамиятдаги манфаатлари турлича бўлган кишиларнинг катта гуруҳларга бўлиниши атрофдаги мавжуд нарсалар ва ҳодисаларни акс эттириш ва фикрлаб олиш ибтидоий жамиятдагидек мистик, коллектив тасаввурлар орқали эмас, балки муайян мафкура шаклида гавдаланган синфий тасаввурлар, дунёқарашлар орқали амалга ошишига олиб келади. Модомики, ҳар бир синф ўз иқтисодий аҳволига мувофиқ келадиган алоҳида манфаатларни ёқлар экан, унинг дунёқарашини, тафаккур услуби ҳам турли мафкуравий моҳиятга, йўналишларга эга бўлади. В.Л. Фейербах таъбири билан айтганда, «қасрларда яшайдиганлар кулбаларда яшайдиганлардан кўра бошқача фикр юритадилар».

Олам моҳияти ва унинг асосида ётган қонуниятларни билиш зарурияти турли фалсафий дунёқарашларнинг вужудга келишига олиб келади. Улар маълум синфлар манфаатларини ифода этиб, етакчи дунёқараш ва методология сифатида инсон-

га атрофдаги оламни ва унинг ривожланиш қонуниятларини назарий ва амалий ўзлаштиришга хизмат қиладилар.

Эски тузумнинг емирилиб, мустақил давлатнинг вужудга келиши — ўз навбатида янги тасаввурлар, янги дунёқарашнинг шаклланишига олиб келди.

Кўриниб турибдики, у ёки бу дунёқарашнинг вужудга келиши ва ҳукмронлик қилиши ижтимоий шарт-шароитлар билан узвий боғланган.

Дунёқараш қотиб қолган, ҳеч қачон ўзгармайдиган ўлик ғоялар йиғиндиси эмас. Жамиятнинг ўзгариши билан бир қаторда у ҳам доимо ривожланиб, мазмунан ўзгариб туради. Буни биз ўз жамиятимиз ҳаётидан яққол кўриб турибмиз. Мустақиллик туфайли эндиликда умуминсоний ва миллий қадриятларимизга асосланган, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган янги мафкура яратилмоқда ва унинг асосида кишиларда янгича тафаккур, дунёқараш шаклланиб ривожланмоқда.

Дунёқарашнинг доимо ўзгариб ривожланиб туриши унинг тарихий турларининг алмашувида яққол намоён бўлади.

2. Мифологик дунёқараш

Мифологик (юнонча-мифос-нақл, ривоят, логос — тушунча, таълимот) дунёқараш — ижтимоий тараққиётнинг энг бошланғич даврига хос бўлган халқ оғзаки ижоди — нақл ва афсоналарда гавдалантирилган ижтимоий онгнинг асосий шаклидир.

Мифологик дунёқараш илм-фан тараққий этмаган вазиятда кенг тарқалган ижтимоий онгнинг шакли бўлиб, унинг келиб чиқиш сабабининг асосини инсоннинг ўзини қуршаб турган оламдан ажралиб қарашга ожизлиги ташкил этади. Шунинг учун ҳам мифологик дунёқарашда жамият билан табнат, жонли билан жонсиз нарсалар бир хил тарзда ифодаланади.

Ривоят, афсоналар ташқи оламни изоҳлашга қаратилган бўлиб, унда дунё қандай пайдо бўлди, унинг асосини нима ташкил қиладди, нарса ва ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва бир-бирига айланиши ҳақида сўз юритилади. Буни биз бушменларнинг ойнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифологиясидан яққол кўришимиз мумкин. Ривоят қилишларича, ёмғирдан кейин сеҳргар гулхан ёқиб, оёғидаги намланган сандални қуритишга қўяди. Кўп ўтмасдан қараса, битта сандали батамом куйиб кулга айланиб қолибди, иккинчисининг эса ярми куйиб битибди. Сеҳргар зарда билан ярми куйган сандални осмонга улоқтириб юборади. У эса фазога парвоз этиб осмонда ой бўлиб осилиб қолган эмиш.

Қадимги Миср мифологиясида Ра, Шу, Геб, Осирис номли худолар нур, ҳаво, ер, сувни ифодалайди. Марҳумнинг қабрига битилган ёдгорликларда шундай сўзларни ўқиймиз. «Ра сенга нур беради. Шу сенга ҳаво беради. Геб сенга яшашинг учун зарур бўлган ҳар хил маҳсулотларни беради. Осирис сенга ҳаёт кечирिशинг учун Нилни бахшида этади».

Мифларда инсон ва табиат масалалари катта ўрин тутлади. Уларга кўра, инсон табиат билан муносабатда бўлар экан, у айни пайтда табиатни севади ҳам, ундан қўрқади ҳам, табиатни севишнинг боиси шундаки, инсон табиат бешигидан чиққан, ундан қўрқиб кетган сабаби, инсон табиат силсиласи билан олишга ожиздир.

Мифология дунёқарашда қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши, бошқа цивилизациялар ва уларда ҳаётнинг мавжудлиги ҳақида фикр юритилади.

Қадимги Хитойдаги мифология афсоналарга мувофиқ, дунё тараққиёти иккита космик қарама-қаршиликларнинг Инь ва Янь курашлари билан белгиланади. Инь қоронғилик, совуқлик, намлик, ўлим манбаи, Янь эса ёруғлик, иссиқлик, олов манбаи. Инь аёллик, Янь эркаклик рамзи. Уларнинг бир-бири билан бирлашиши туфайли кoinот вужудга келган. Инь ва Яньнинг уйғунлиги кoinот, фазо, давлат, онладаги жисмоний ва руҳий мувозанатни ташкил этади.

Буларнинг ҳаммаси мифология дунёқарашда фалсафий фикрларнинг мавжудлиги борлигидан, бошқача қилиб айтганда, мифология дунёқараш фалсафий дунёқарашнинг дастлабки шакли эканлигидан далолат беради. Арастуinning фикрича, кимки афсоналарни сева, у муайян даражада файласуфдир, чунки афсоналар ҳаётнинг фикрлаш асосида ташкил топади.

Мифология дунёқарашнинг дастлабки кўринишларида нарс ва уларнинг жонли, руҳли бир-биридан ажралмаган яхлит ҳолда акс эттирилса, кейинчалик улар бир-биридан ажратилиб, алоҳида тасвирланадиган бўлди. Кishiларнинг олам ҳақидаги тасаввурларининг тобора кенгайиб бориши воқеликдаги нарса ва ҳодисалар шунингдек, уларнинг образлари (худолари) барча инсонга хос бўлган ҳиссиёт, кайфиятлар билан бир қаторда ақл-идрок ва бошқа инсоний фазилатларга мансуб деб тасвирланиш одатга айланиб қолади.

Мифология дунёқарашнинг хусусияти шуки, унда фазо, табиат ва жамиятдаги барча жонли ва жонсиз нарсалар ва ҳодисалар бири иккинчисида иштирокчи сифатида идрок этилади. Бунинг натижасида табиат кучлари жонлантирилади, уларга инсондаги хусусиятлар тарқатилади. Шунинг учун ҳам у ҳаётга кенг майдон очиб беради ва бу майдонда мифология тарзда фикр қилувчи кishi ҳар қандай ўзгаришлар ва жасоратлар кўрсатиши мумкин бўлади.

Мифология дунёқарашда табиат ва жамиятнинг, олам ва одамнинг бир бутун борлиқнинг умумий бирлиги, ички ва ташқи алоқадорлиги, инсоннинг ички дунёсининг манзараси ўзининг дастлабки ифодасини топади.

Мифология дунёқарашда бадний дунёқарашнинг куртакларини кўринишимиз мумкин, чунки, ундаги воқеалар бадний образлар ёрдамида тасвирланган.

Ҳар бир халқда ўзининг утмишига, бой тарихига, анъанала-

рига, маданиятига хос ривоят ва афсоналари мавжуд. Уларда шу халқларнинг дастлабки дунёқарашлари, маънавий дунёси ўз аксини тошган. Бунга мисол сифатида юнон афсоналари «Илиада», «Одиссея», ҳиндларнинг «Рамаяна», карело-финларнинг «Калевале», Эрон ва Марказий Осиё халқларининг «Авесто»ларини кўрсатиб ўтишимиз жонздор.

Мазкур афсоналарда дунёнинг келиб чиқиши, унинг тараққий этиши қонуниятлари, фазо, табиат, жамиятдаги нарс ва ҳодисаларнинг уйғунлиги, бир-бири билан боғлиқлиги, уларнинг абадийлиги ҳақида сўз юритилади. Уларда оламнинг келиб чиқиши тадрижий йўл билан номаълум куч туфайли яратилган деган ғоя олға сурилади. Айрим афсоналарда дунёнинг ўткинчи, у муайян вақтда йўқ бўлиб кетиши ва қайтадан тикланиши баён этилади.

Шунингдек, барча халқларнинг мифологиясида жамият, инсон, уларнинг келиб чиқиши, қийинчиликлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Афсонанинг яна бир асосий мавзуси инсоннинг маънавий ютуқлари, жасоратига бағишланган бўлиб, унда кишилар томонидан бажарилаётган хайрли ишлар, олов-отанин қўлга киритилиши, ҳунармандлик, деҳқончилик ишлари тасвирланади. Одатда, афсоналарда ўтнинг билан ҳозирнинг ҳамда келажаkning боғланиши ҳақида, улар ўртасидаги узвий алоқа қайд қилинган бўлади.

Афсоналарда ифодаланган воқеалар кишилар томонидан аниқ воқеа тарзда қабул қилинган, chunkи ибтидоий жамоа кишиларнинг тушунчаларига кўра, улардан олдинги авлодлар томонидан дунёни ҳис қилиш ва билиш жараёнида тўнланган тажрибалар, маълумотлар мужассамлаштирилган. Уларга шубҳа билан қарамасдан мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиш уқтирилган.

Мифологик дунёқарашнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, ундаги воқеалар, турли ҳодисалар, афсонавий худолар, қаҳрамонлар образлари жонибали ва жонли турда кишиларнинг ҳиссий аъзолари ва тасаввурларига қаттиқ таъсир кўрсатадиган шаклда берилган. Юнон мифологиясидаги худоларнинг худоси Зевс, барча деңгиз, дареларининг худоси Посейдон, унинг ўғли Антей, ҳосилдорлик ва деҳқончиликни худоси Деметра, муҳаббат ва гўзалликнинг худоси Афродита, дош-шамандлик, илм-фан, санъатнинг худоси Минерва ва бошқаларнинг образлари шулар жумласидандир.

Афсоналарда кишиларнинг воқеликка бўлган қарансларидан ташқари уларнинг турли хатти-ҳаракатлари, санъати, рақси, урф-одат, анъаналари ҳам тасвирланган. Маълумки, урф-одат, удумлар, афсоналар билан бир қаторда кишилик жамиятининг маънавий қадриятларининг таркибий қисмини ташкил этади. Дастлабки вақтларда афсоналар диний анъаналар, диний удумлар билан узвий боғлиқ бўлиб диний дунёқарашни ривожлантиришга асос солган. Кейинчалик мифологик дунё-

қарашларда кишиларнинг фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, бадий ва бошқа қарашлар куртаклари илдиз отади ва ривожланади. Бу эса мифологик, диний, фалсафий, сиёсий, бадий қарашларнинг ўзаро тутшиб кетганлигидан далолат беради. Айниқса, бадий образларда мифологик қарашлар кўпроқ ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам, халқ оғзаки ижодининг маҳсули бўлган ўрта аср халқларининг «Алпомиш», «Манас», «Гўрўғли» каби эпосларида бадий образлар афсонавий образлар билан тутшиб кетган. Мифологик дунёқарашнинг кўринишлари ҳозирги даврда ҳам турли бадий асарларда учраб туради.

Афсоналар бу халқларнинг дастлабки маънавий маданиятининг шакли бўлиб, уларда дастлабки билимларнинг куртаклари, фалсафий, диний, сиёсий, бадий қарашлар ўз аксини топган. Афсоналар ижтимоий оннинг яхлит ва умумий шакли сифатида намоён бўлган. Унда халқларнинг ўз даврига мос келадиган дунёни ҳис қилиши, билиши, қарашлари мужассамлаштирилган. Мифларда барча халқларнинг маданий бойлиги, тафаккури, донолиги, ҳаётий тажрибалари ўз аксини топган.

Мифологик дунёқарашда диний дунёқарашнинг ҳам кўринишлари мавжуд. Буни шундан кўришимиз мумкинки, мифология ҳам, диний таълимотлар ҳам, дунёнинг яратилишини афсонавий ҳудодар билан боғлаб кўрсатади. Лекин уларнинг ўртасида фарқ ҳам мавжуд. Мифологияда нарса ва унинг образи, моддийлик ва маънавийлик бир-биридан ажралмаган яхлит ҳолатда тавсифланса, диний дунёқараш буларни бир-биридан ажратиб тавсифлайди. Дин ягона дунёни табиий ва ғайри табиий турларга ажратиб қараса, мифологияда ҳақиқий ва ғайри табиий олам бир-бири билан қўшилиб кетган.

3. Диний дунёқараш

Диний дунёқараш мифология (афсона) негизида шаклланган ва ривожланган, воқеликнинг келиб чиқиши, ривожланиши, истиқболини ҳаёлий образлар, тасаввурлар ва тушунчаларда акс эттирувчи дунёқарашдир.

Диний дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у табиий ва ижтимоий ҳодисалар моҳиятини уларнинг ўзидан эмас, балки худонинг қудрати билан тушунтиради. У ҳамма нарсада ва ҳар қаерда илоҳий кучларнинг таъсири, мўъжизавий кучи бор, деб уқтиради.

Диний дунёқарашнинг моҳияти диндорлар учун муқаддас бўлиб ҳисобланган адабиётларда ўз аксини топган.

Диний дунёқарашнинг шаклланиши тадрижий ва жиддий жараён бўлиб у ўз ичига фетишизм, сеҳргарлик, тотемизм, анимизм кабиларни қамраб олади. Синфий жамиятга ўтиш даврида политеизм халқ миллий динлари пайдо бўлади. Жамият тараққиётида феодал тизимининг қарор топиши билан жаҳон динлари: буддизм (эрампиздан аввалги VI—V асрларда Ҳиндистонда), христианлик (эрампизнинг I асрида Рим импе-

риясида), ислом (эрамизнинг VII асрида Ғарбий Арабистонда) келиб чиқади.

Диний дунёқарашнинг асосини **диний эътиқод** ташкил қилади. Диний эътиқод бу илоҳий мавжудотларга сиғинишдир. Диний эътиқод динга ишонувчи кишилар руҳиятининг таркибий қисми сифатида интеллектуал, ҳиссий ва ирода томонларини ўз ичига қамраб олган мураккаб ҳодисалар. Диний эътиқоднинг маънавий кўриниши бу, динга ишонувчи кишилар онгида мавжуд бўлган диний тасаввурлар, образлардан ташкил топади ва улар динга ишонувчи кишилар томонидан ҳаётий зарур нарса сифатида қабул қилинади.

Диний эътиқодда ҳиссиёт тушунчалари катта роль ўйнайди. Кишининг турли ҳиссиётлари (эмоцияси) қўрқинш, муҳаббат, завқланиш, эҳтиром, қувонч, умид ва ҳоказолар диний тасаввурлар билан қўшилиб кетиб, тегишли йўналиш, маъно, мазмун касб этиши мумкин, ана шундай ҳолларда улар «худога муҳаббат», «гуноҳкорлик, нтоаткорлик», «бандалик туйғуси», «худо билан мулоқатда бўлиш қувончи», «нариги дунёдаги ажрга умид» ва ҳоказолар кечинмаларга айланади. Ҳиссиёт тушунчасини плоҳиётчилар инсон онгининг олий даражадаги кўриниши, олий ахлоқий қадрият, биллишнинг ишончли шакли деб уқтиради.

Диний дунёқарашнинг асосий йўналишларини ифодаловчи диний ақидалар диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан ишониш лозим бўлган диний эътиқод талабларида ўз аксини топган. Ислом динининг ақидаларига мувофиқ, суннийликда шаклланган ва диний анъаналарда эътироф этиладиган ақидалар ёки имон талаблари 7 та: Оллоҳнинг ягоналигига, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирнинг илоҳийлигига ва инсон ўлгандан кейин қайта тирилишига ишониш. Шна йўналишидаги мусулмонлар 5 та ақидага: якка худо, пайғамбарлик, тақдир, охират ва имоматга ишонадилар.

Ҳар бир диннинг, шу жумладан христиан динининг ҳам ўзига хос ақидалари мавжуддир. Ақида қайси динда, қандай кўринишда бўлмасин, олам ҳодисаларини мутлақ плоҳий куч иродаси ва ихтиёри билан боғлаб кўрсатади.

Диний дунёқарашнинг яна бир таркибий қисминини диний сиғиниш ташкил этади. Сиғиниш бу одамларнинг кундалик ҳаётида улар устидан ҳукмронлик қилувчи диний образлар шаклидаги илоҳий кучларга тоат-ибодат қилишдир. Сиғиниш кишилар томонидан якка ёки жамоа бўлиб бажариладиган рамзий хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Қурбонлик қилиш, худойи қилиш, қуръон ўқитиш, диний байрамларни нишонлаш кабилар ислом динида кенг тарқалган маросимлардир. Сиғиниш туфайли кишиларнинг диний эҳтиёжлари қондирилади.

Диний эътиқод диний онгнинг умумий белгиси, мезони бўлиб, у диний ғоялар, тасаввурлар, тушунчалар, афсоналарни

ҳақиқат сифатида қабул қилиш ҳамда илоҳий кучнинг мавжудлигига ишонишни ўз ичига олади.

Диний дунёқарашнинг шаклланиши ва ривожланишида **диний дастурларнинг** ишлаб чиқилиши, шунингдек турлича диний байрамлар, маросимларнинг ўтказилиши катта аҳамият касб этади. Дин ўзининг тантанали байрамлари, ҳар турли маросимлари билан кишилар кўнглида кўтаринки кайфият, хурсандлик, хушфезллик, раҳм-шафқат, сабр-тоқат, қаноатлилик, ҳамкорлик, виждон, бурч, поклик, одамийлик ва шу каби инсоний фазилатларни шакллантиради, маънавий камол топтиради.

Диний дунёқарашнинг таркибий қисмида **«Муқаддас жойлар»ни зиёрат қилиш** катта ўрин тутади. Масалан, ислом динида Макка, Мадинага бориб у ердаги «Муқаддас жойлар»ни зиёрат қилиб, турли диний урф-одат ва маросимларни бажариш ҳамда қурбонлик қилиш, барча мусулмонлар учун фарздир. Шунингдек, ислом динида пайғамбарлар ва уларнинг саҳобалари, диний уламолар, сўфийлар, шайхлар каби муқаддас зотларни, уларнинг мазорлари, қадамжоларини зиёрат қилиш ҳам кенг тарқалган. Марказий Осиё ҳудудида бундай жойлар жуда ҳам кўп. Самарқанддаги Шоҳизинда, Гўри Амир, Исмоил Бухорий, Бухородаги Қиз биби, Хожа Баҳоуддин, Тошкент вилоятидаги Занги ота, Туркистондаги Аҳмад Яссавий, Сайрамдаги (Шимкент вилояти) Иброҳим ота, Қорасоч биби мақбаралари шулар жумласидандир.

Бундай муқаддас жойлар, қадамжолар, мақбаралар христиан, буддизм ва бошқа динларда ҳам мавжуд. Улар ҳанузгача кишилар онгига ўз таъсирини кўрсатиб, диний дунёқарашнинг, диний эътиқоднинг тараққий этишига сабаб бўлиб келмоқда.

Диний дунёқарашнинг яна бир афзаллик томони шундаки, унда ҳар бир инсон томонидан амал қилиниши лозим бўлган ахлоқий меъёр ва кўрсатмалар ишлаб чиқилган. Масалан, биргина «Шариатда» кишилар амал қилиши учун ислом дини тарафидан буюрилган амаллар саккиз хил бўлиб (фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб, мубох, ҳаром, макруҳ, мустакрах) улар жами 934 ҳукмлар ва низомларни ташкил этади. Уларнинг аксарияти ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, чунки, ислом ва шариат талаблари мавжуд шахсий ҳаётдаги ва умуминсоний энг зарур ва гўзал фазилатларни ўзида акс эттирган.

Диний дунёқарашнинг халқ онгига сингиб, унинг қалбида чуқур илдиз отиб кетишининг боиси шундан иборатки, улар оддий кишиларнинг руҳиятига мослаштирилиб, уларнинг ҳиссиёти, тафаккурига катта таъсир этадиган ва кўп вақтгача эсда сақланиб қоладиган ёрқин образлар, афсона ва ривоятлар шаклида изҳор қилинишдадир. Исломотаълимотидаги ҳар бир афсона ва ривоятларда катта ҳикмат, фалсафий фикр, маъно мавжуддир. Шунинг учун ҳам улар барҳаёт бўлиб, авлоддан авлодга ўтиб кетаверган ва бизнинг давримизгача

етиб келган. Бундай катта маънавий бойликка биз албатта зўр эҳтиётлик билан қарашимиз керак.

Дин кишиларнинг онгига ўз таъсирини ўтказиш билан бир қаторда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам доимо катта роль ўйнаб келган. Ҳозирги даврда ҳам у катта сиёсий кучни ташкил қилади. Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатлари халқларининг аксариятини диндорлар ташкил этади. Улар ҳар хил динларга сиғинишади. Динларнинг орасида энг кенг тарқалгани ислом динидир. 30 дан зиёд Осиё ва Африка мамлакатларида ислом давлат дини сифатида расмий равишда қабул қилинган бўлса, яна қарийб 30 мамлакатнинг сиёсий ҳаётида у фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг ичида Туркия, Миср, Афғонистон, Эрон, Ироқ, Сурия, Саудия, Арабистон, Жазир ва бошқа мамлакатларни алоҳида тилга олиш жоиз. Сиёсатшуносларнинг фикрича ХХІ асрда ислом дини янада тараққий эта боради.

Христиан ва бошқа динлар ҳам турли мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнашиб келмоқда. Шунинг учун ҳам ҳозир узоқни кўра биладиган давлат, сиёсий партиялар ва оммавий ҳаракатлар раҳбарлари дин ва диндорлар билан ҳамжиҳат бўлиб иш кўришни ўзларига мақсад қилиб олишлари бежиз эмас, албатта.

Ҳозир диннинг фанга, унинг ютуқларига бўлган муносабати ҳақида ҳам янгича фикр ҳосил бўлмоқда. Ўтмишда биз дин билан фан бир-бирига зид бўлган, бир-бирини тубдан истисно қилувчи ижтимоий онгнинг шакли, инсоният маданиятининг тарихи дин билан фаннинг ўртасидаги курашдан иборат деб келган эдик. Аммо ҳаёт шуни кўрсатадики, фаннинг дин билан ўзаро муносабати ҳамма даврда бир хил ва бир текис бўлган эмас. «Ўйғониш даври»да яшаган Ғарбий Европа олимлари, жумладан Джордано Бруно, Галилей, Коперник, ХVIII аср француз олимлари Поль Гольбах, Клод Гельвеций, Дени Дидро ва бошқалар христиан динига очиқ-ойдин қарши чиқиб, унинг таълимотини инкор этган бўлсалар, Марказий Осиё мутафаккирлари фан билан ислом таълимотини бир-бирига қарама-қарши қўймасдан иккаласидан ҳам баҳраманд бўлиб келганлар. Форобий, Хоразмий, Беруний, Ибн Синолар дунёни яратган Оллоҳ, Худо ташкил қилади деб эътироф қилса, Мирзо Улуғбек ўзининг «Тўрт улус тарихи» асарида дунёни Тангри таоло бино қилган, одамни ҳам у яратган деган фикрни олға сурган.»¹

Ҳозирги вақтда ҳам Ғарбий Европа мамлакатларида диний эътиқод билан фанни мувофиқлаштириб ривожлантиришга даъват этиб келаётган олимлар оз эмас. Масалан, католик черковининг расмий фалсафаси деб эътироф этилган **неотомизм**² таълимотининг намояндалари Маритен, Жильсон (Фран-

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994, 15—22-бетлар.

² Неотомизм — католик черковининг расмий фалсафий таълимоти бўлиб, у Фома Аквинский таълимотига асосланади.

ция), Веттер (Австралия), де Ремекр (Бельгия) ва бошқалар диний эътиқод ва фан ҳақиқатга эришишнинг икки манбан, шунинг учун улар бир-бирини истисно этмайди, аксинча тўлдиради деган ғояни илгари суриб келмоқдалар. Уларнинг фикрича, диний эътиқод ва билим ўртасида тўла уйғунлик мавжуд. Неотомистлар билим бўлмаган жойдагина эътиқод керак деб тан олади, уларни кўр-кўрона иррационал¹ эътиқод қониқтирмайди.

Дин ва диний дунёқараш хусусида сўз борганда шуни айтиш керакки, ўтмишда биз динга бир томонлама ёндошиб, унинг инсон манфаати соҳасида, кишиларнинг ахлоқий муносабатларини такомиллаштиришдаги ижодий ролини тўғри тушунмай келдик. Динга қарши курашиш ниқоби остида халқимиз асрлар мобайнида амал қилиб келган маросим ва урф-одатлар таъқиқланди, қанчадан-қанча масжид ва мадрасалар асоссиз равишда бузиб ташланди. Неча минглаб жилдларни ташкил этадиган нодир китоблар шахсга сиғиниш ва қатағон авж олган йилларда қуйдириб ташланди.

Ҳозирги пайтда ўтмишда рўй берган ҳаддан ошишлар тузатишмоқда, ижтимоий адолат тикланмоқда. Ёпиб қўйилган масжидлар очилди, қўплаб янги масжидлар қурилмоқда, диний адабиётларни нашр этиш ижобий ҳал этилди.

Маълумки, мамлакатимизда ислом дини билан баробар православие, нудизм, баптизм, адвентизм, католицизм сингари ўндан ортиқ бошқа конфессиялар эркин фаолият кўрсатмоқда.

Диний арбоблар одамларни тинчликни сақлашга, урушнинг олдини олишга инсоният ва унинг тили, қадимий тарихи ва маданиятини, маданий мероси ва ижобий урф-одат ва анъаналарини авайлаб-асрашга, меҳнатни севиш ва қадрлашга, экологик ва демографик муаммоларни ижобий ҳал этишга даъват этмоқдалар.

Ёшларда шарқона ахлоқ-одоб маданиятини тарбиялашда ислом дини алоҳида ўрин тутadi. «Ислом дини,— дейди И. Каримов,— бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, помусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар»².

Асрлар давомида дин одамларни энг улуг мақсадлар йўлида бирлаштиришга, ҳамжиҳат бўлишга ундаган. У ҳар доим кишиларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларини қўпайтириб, ёмонларидан ҳалос бўлишга чорлаган. Ҳар бир алоҳида инсонга, оила, жамоа, минтақа, умум халққа раҳнамо бўлган.

¹ Иррационал — ғайри ақлий.

² Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 54-бет.

Уни оғир-оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган.

«Демак, дин халқ маънавиятининг, маърифатининг юксалишига катта ҳисса қўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадрият сифатида эътиборда тутишимиз лозим.»¹

Ислом маданияти жаҳон маданиятининг ажралмас бир таркибий қисмидир. Унинг ўрганишга ва оқилона, танқидий, илмий, ижодий фойдаланишга арзийдиган жуда кўп ижобий томонлари бор.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ёзиб қўйилганидек, республикамызда «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.»²

4. Фалсафий дунёқараш

Диний дунёқараш фалсафий дунёқараш билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки, табиат, жамият, инсоннинг келиб чиқиши, дунёни билиш, инсоният истиқболи каби масалалар диннинг ҳам, фалсафанинг ҳам диққат марказида турган муаммолар бўлиб ҳисобланади. Лекин буларнинг ўртасида фарқ ҳам мавжуд. Агар диний дунёқараш ўзининг асосий эътиборини инсон эътиқодига, инсоний ташвишларга, инсон ва унинг умидларига қаратса, фалсафий дунёқараш эса дунёни ақл ва билим асосида тушунтирувчи маънавий томонларига кўпроқ эътибор беради. Бундан, фалсафий дунёқараш инсон эҳтиёжларидан ажралиб қолган мавҳум қондалардан иборат деган хулоса келиб чиқмайди, албатта. Фалсафий дунёқараш ҳаётий муаммолар билан бевосита боғлиқ бўлган, фан ва техника ютуқларига асосланган билимлар туркумидан иборат. Бундай дунёқараш ўзининг мазмуни, моҳиятига кўра аслида илмий-фалсафий дунёқарашдир.

Фалсафий дунёқараш — бу олам ҳақидаги яхлит ва системалаштирилган билимлар йиғиндисидир. Мифологик ва диний дунёқараш ҳиссий аъзоларимиз орқали эришилган маълумотлар асосида шаклланса, фалсафий дунёқараш ҳиссий ва ақлий аъзоларимиз туфайли илм-фан ёрдамида тўпланган билимлар йиғиндисидир.

Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у кишиларга табиат, жамият, инсон тафаккури ривожланишининг умумий қонуниятлари ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга у инсонни қуршаб турган оламни, дунёни ва

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 55-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 1992, 15-бет. 31-модда.

унинг тараққиёт қонунларини билиш мумкинлигини, билиш эса мураккаб, зиддиятли жараёндан иборатлигини таъкидлайди.

Мифологик ва диний дунёқарашлардан фарқли равишда, фалсафий дунёқараш табиат ва инсоният жамияти тараққиётининг қонуниятларини илмий асосда тушунтириб беради. Фалсафий дунёқарашга мувофиқ, бутун мавжудот, органик ва ноорганик дунё доимо ҳаракатда, ўсиш, ўзгариш ва ривожланишдадир. Фалсафий дунёқараш асосида кишилар мавжуд оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ўзидан бошқа нарсалар билан ички, зарурий, муҳим ва асосий алоқадорликда, таъсир ва акс таъсирда эканлигини чуқур англаб оладилар.

Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундан иборатки, у дунё қандай бўлса, уни шундайлигича, ҳеч бир ёт қўшимча ва уйдирмасиз, ҳеч қандай муболағасиз тушунтиради.

Диалектик тафаккур, фалсафий фикрлаш мавжуд дунёнинг нарса ва ҳодисаларни фақат ўзаро алоқада ва бир-бирини тақозо қилишда олиб қарамасдан, балки ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда деб қарашни ҳам талаб қилади. Табиат ва жамият ҳодисаларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсир қилиб туриши уларнинг доимий ҳаракатда, ривожланиш ва ўзгаришда бўлиб туришини кўрсатиб беради. Ҳамма ҳодисалар ўзаро боғлиқ бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади. Дунё абадий ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишда бўлади. Ривожланиш кўп қиррали жараёндир, унинг ҳамма томонлари инсон онгида акс этиши катта амалий ва илмий аҳамиятга эга.

Дунёни инсон онгида бир яхлит, узвий алоқадорлик ва ривожланиш тарзида акс эттириш фалсафий дунёқарашнинг асосий хусусиятларини ташкил этади. Лекин бу унинг яккаю ягона мақсади эмас.

Фалсафий дунёқараш нарса ва ҳодисаларни инсон онгида бир яхлит акс эттириш билан бир қаторда, у кишиларнинг тафаккурлаш маданиятини, ички маънавий дунёсини шакллантиради ва бойитади. Шунингдек, фалсафий дунёқараш кишиларга хос бўлган ростгўйлик, поклик, инсонпарварлик ва бошқа олижаноб фазилатларни, ахлоқий меъёрлар, қадриятларни мужассамлаштиради. «Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир,— деб ёзади Форобий,— шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.»¹

Фалсафий дунёқараш асосида кишилар жамиятнинг табиат билан узвий бирлиги, инсон ва инсоният тақдирларининг муштараклиги, турли-туман халқлар маданиятининг хилма-хиллиги ва бирлиги ҳақида ишонч ҳосил қилади.

Марказий Осиё мутафаккирларининг фикрича, барча инсонларда хос бўлган олижаноб фазилатлар энг аввало файласуфларда ўз аксини топмоғи лозим. Форобийнинг фикрича, «Файла-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 186- бет.

суфнинг хулқ-атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига лойиқ бўлиши керак. Шунингдек ўз халқининг раъйиши ва ўз халқида бўлган энг яхши урф-одатларни қаттиқ тутган бўлиши керак.

Файласуф бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хислатлари билан айтилган бу шартларга жавоб бера олса, шундан кейин у фалсафа билимининг ўрганишига ва уни бошқаларга ўргатишга киришувини мумкин.¹

Фалсафа томонидан инсонларда ҳосил қилинадиган барча ахлоқий фазилатлар уларнинг ўз олдига мақсад қилиб қўйган интилишларининг илмий асосини ташкил этиши лозим. Инсон ўз олдига қўйган мақсадларининг энг аввало ахлоқий меъёрларидан келиб чиқиб баҳолашни керак. Ийрик немис файласуфи И. Кантнинг фикрича, инсоннинг ўз фаолиятида ахлоқий қадриятларини асосий мезон қилиб олиши, фалсафанинг қимматини янада оширади.

Фалсафий дунёқараш ўзининг хилма-хиллиги билан ифодаланади. Ҳар бир даврда ва ҳар хил мамлакатларда у ёки бу муаммо фалсафанинг марказида туради. Масалан, И. Кантнинг фалсафасида инсоннинг билиш имкониятларининг чегараси асосий ўрин эгаллаб келса, диалектик ва тарихий материализм фалсафасида — тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг табиатга муносабати масаласи унинг асосий муаммосини ташкил этади. Ҳозирги жаҳон фалсафасининг аксарият шаклларида инсон муаммоси, ядровий урушнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш, турли касалликлар, очарчиликка қарши кураш олиб бориш каби умумбашарий муаммолар асосий ўринини эгаллаб туради.

Фалсафа ўз мавзусининг хилма-хиллиги билан турли фалсафий ғояларнинг ривожланишига сабаб бўлмоқда. Бу, ўз навбатида, олам ҳақида ранг-баранг манзараларни яратишга олиб келмоқда. Дунёни илмий билиш ва илмий бошқаришда фалсафа фанининг роли тобора ошиб бормоқда.

Фалсафий дунёқараш илмий билишда муҳим методологик функцияни бажаради. Фалсафа фани воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқаси ва тараққиёти қонуनларини ақс эттиради, инсонда нарсаларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, уларнинг тараққиёт қонуनларини билиш ва оламда юз бераётган ҳодисаларни онгли таҳлил қилиш имкониятини яратди.

Ҳозирги замон илмий-техника инқилоби натижасида фан мавжуд оламнинг энг мураккаб соҳаларига тобора чуқур кириб бормоқда. Шунинг учун ҳам хусусий фан вакиллари олдига фалсафий дунёқарашни ижодий эгаллаш вазифаси қўндаланг бўлиб турибди.

Фалсафий дунёқарашни мукамал эгаллаб олиш ижтимоий фанлар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Табиат тарақ-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри, 184-бет.

қиёт қонунлари инсон онгида тўғри акс этиши фавқуллода мураккаб ва қийин жараён бўлиб, ижтимоий ҳодисаларнинг унда акс этиши эса ундан ҳам қийиндир. Ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилишда микроскопдан ҳам, кимёвий реактивлардан ҳам фойдаланиб бўлмайди, бу ерда уларнинг ўзини инсоннинг мавҳумлик тафаккур кучи эгаллайди. Мавҳумлик усули ҳодиса, нарсанинг хоссаларини, муносабатларини, тараққиёт босқичларини фикран билиш усулидир. Бу усул воқелик ҳодисаларини чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ акс эттиради. Мавҳумлик усули аниқ воқеликнинг моҳияти ҳақидаги билиш воситасидир. Мавҳумлик усули тадқиқот қилинаётган нарсанинг энг муҳим алоқаларини ва уларнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олишга имкон беради.

Ижтимоий ҳаётдаги мураккаб ҳодисаларни чалкаштириб юбормаслик учун ижтимоий фан вакиллари фалсафий дунёқараш билан қуролланишлари лозим. Ҳар бир олим ўз соҳасидаги тўғри йўлдан бормоғи, илмий тадқиқотнинг ўзинга хос йўли ва методларини белгилamoғи учун унинг ўз фалсафий дунёқараш биллиши керак.

Чунки фалсафа тараққиётнинг энг умумий қонунлари ҳақидаги фан бўлибгина қолмасдан, балки тафаккур тараққиёти ҳақидаги, инсонни қуршаб турган бу дунёни билиш қонунлари ҳақидаги фан ҳамдир.

Фалсафий дунёқараш фақат назарий билиш жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Дунёқараш амалиёт учун қўлланмадир. Фалсафий дунёқараш табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини тушуниш учун ёрдам беради. Кишининг амалий фаолиятида тутадиган йўли, унинг дунёқараш қандай эканлигига боғлиқ.

Инсон ўз амалий фаолияти ва илмий билиш жараёнида фалсафа фанининг ранг-баранглигини, барча томон ва хусусиятларини ҳисобга олиши, уларни аниқлаши ва англаши лозим.

Табиий ва ижтимоий фанларнинг энг кейинги ютуқлари мавжуд оламдаги ўзаро алоқалар, улар асосида ётувчи қонунлар жуда мураккаб ва кўп қиррали эканлиги, шунингдек, бу жараёнлар тўғрисидаги билимларимиз нисбий, ўзгарувчан эканлигидан далолат бермоқда. Моддий оламдаги бу умумий алоқа ва қонуниятларнинг мураккаб шакллари фалсафанинг қондаларинда мумкин қадар тўла ва чуқурроқ акс этишини ҳисобга олиш лозим. Бу илмий билишнинг ягона, тўғри ва зарурий шартидир.

Фалсафий дунёқараш қотиб қолган ақида эмас, балки доимий равишда ўзгариб, ривожланиб, бойиб ва такомиллашиб борадиган дунёқарашдир. Табиатда, жамиятда бўладиган ўзгаришлар туфайли, биринчи навбатда, табиий, техник ва ижтимоий фанлардаги кашфиётлар, ижтимоий ҳаётда тўхтовсиз равишда рўй бериб турадиган муҳим ўзгаришлар натижасида кишиларнинг мавжуд олам ҳақидаги илмий билим ва тасаввурлари, хусусан фалсафий дунёқарашлари олдингига нисба-

тап анча ривожланади, бойийди ва чуқурлашади. Ҳозирги замон илмий-техника инқилоби туфайли инсон билимлари донрасининг беҳад кенгайиб, мазмуни чуқурлашиб ва мураккабланиб бораётганлиги бунга яққол мисолдир. Фалсафий дунёқарашнинг тўғри ва илмийлигини инсониятнинг бутун амалий тажрибаси, моддий, ижтимоий-сиёсий фаолияти очиқ-ойдин кўрсатиб ва исботлаб турибди.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Инсоннинг тафаккурлаш маданияти, дунёқарашни шакллантиришда фалсафа фанининг аҳамияти нималардан иборат?

2. Дунёқараш ва унинг асосий хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг.

3. Дунёқарашнинг асосий типлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Мифологик дунёқараш тўғрисида нималарни биласиз?

4. Диний дунёқарашнинг моҳияти, асосий элементлари нималардан иборатлигини айтинг. Утинида дин ва диндорларга нисбатан олиб борилаган сиёсат ва унинг маънавиятимиз, миллий қадриятларимиз ривожда салбий таъсир этганлигини реферат маърузаларингизда кенгроқ баён этиб бering.

5. Фалсафий дунёқараш олам ҳақидаги яхлит ва тизимлаштирилган билимлар мажмуаси эканлиги ҳақида давра суҳбати ва илмий мунозаралар ўтказинг.

3-БОБ. ҚАДИМГИ ШАРҚ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ФАЛСАФА ФАНИ ТАРАҚҚИЕТИГА ҚУШГАН ҲИССАЛАРИ

1. Шарқ халқларининг илк фалсафий фикрлари

Жаҳон маданиятининг таркибий қисми ҳисобланган фалсафа фани дунёдаги алоҳида бир халқ, элат ва миллатники эмас, балки турли давр ва шароитларда яшаган, яшаб келаётган барча халқларнинг, бутун инсониятнинг маънавий бойлиги, умумий ютуғи, башариятнинг асрлар жараёнида шаклланган, ривожланиб, сайқал топиб келган ақл-идрок ва тафаккурлари маҳсулидир. Фалсафа фани ривожланишига дунёдаги барча халқлар каби Шарқ халқлари ҳам ўзларининг бебаҳо улушларини қўшганлар.

Қадимги Шарқ халқларининг тарихи ва маданияти, илк сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадний, фалсафий қараш ва тасаввурлари, уларнинг мазмуни ва моҳияти ҳақида антик замон муаллифларининг асарларида, археологик манбаларда, халқ оғзаки ижодиёти, афсона, мифлар, достонлар ва ривоятларда акс этган.

Дастлабки фалсафий тасаввурлар Шарқнинг энг қадимги мамлакатларидан бири — Бобил (Вавилония) да эраминдан аввалги тўртинчи минг йиллик бошларида пайдо бўлган. Шу даврдаёқ одамларнинг дунёда рўй бериб турадиган хилма-хил ҳодиса ва жараёнларга бўлган муносабатлари ва қизиқишларини гарчи содда, юзаки, ибтидоий шаклда бўлса-да, ўзида акс эттирган фалсафий қарашлари намоён бўла бошлаган. Қадимги Бобил адабиётининг кўзга кўринган машҳур асарларидан бири «Гильгамеш ҳақидаги достон» бўлиб, унда **тупроқ, сув, ҳаво,**

ИССИҚЛИК инсон ҳаёти ва тирикчилигининг абадий манбаи эканлиги Гильгамешнинг обихаёт қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари ва чеккан азоб-уқубатлари, одамларнинг табиий қонунлар асосида яшаш зарурлиги, ҳаёт ва ўлим сирларини билишга азалдан интилиб келганлиги ҳикоя қилинган.

Гильгамеш ҳақидаги Бобил афсонасида қадимги киниларнинг бахт ва фаровонликка, саломатлик ва бардамликка, ўлимни енгиб, мангу ҳаёт кечиринга, абадий ур ато қилди ва «оби-ҳаёт», ўсимлик турли хил мева ва маъданларни излаб топиш ҳақидаги орзу-ниятлари ўз ифодасини топган.

Адапа ҳақидаги дostonда эса инсониятнинг абадий ҳаёт тўғрисидаги фикрлари, абадий яшашга бўлган интилишлари ўз ифодасини топган. Унда «ўлган ва қайта тирилган» инсонларга, жумладан, Бобил худоси Мардукка инебат берилган.

Инсон ўзини қуршаб олган табиий муҳит билан узвир-азвирдордир. У шу муҳит, кoinот ҳақида ўйлайди, фикр юртади, ер юзидаги ҳодиса ва жараёнларни кoinот билан боғлашга интилади, самовий «сир-асрорлар» ҳақида ҳикоя тўради, фикр қиладди, ҳар хил эртаклар, ривоятлар, афсоналар тўқийди. Инсонликларнинг Этана ҳақидаги афсоналари ана шу заминда пайдо бўлган.

✓ Этана ҳақидаги афсона ҳам юқорида айтиб ўтилган дostonларда бўлгани каби одамларнинг Қўём билан, Ой ва сaбoрлар билан қизиққанлиги, самовий ҳодисаларнинг сир ва сабабларини билишга қизиқишларини, Бобил халқининг табиий ҳодисалар моҳиятини, йилнинг фасаларга бўлиниб, ўзгариб турганини, йил давомида табиатда бўладиган ўзгаришлар билан инсоннинг ибтибат эканлигини тушуниб олинганга бўлган интилиш, қизиқ, шунингдек, уларнинг дин ва ахлоққа доир фалсафий қарашларини илгари сурган асардир.

Қадимги бобилликларнинг яхшилик билан ёмғирлик, эрулик билан ёвузлик, бойлик билан камбағиллик, ҳаролик билан хўраликнинг бир-бирига тўбдан зид, қаршима қарши ва муросасизлиги ҳақидаги фалсафий гояларини ўзидо маълум даражада ифодалаган «*Жафокаш авлиё ҳақида оёғотон*» ва «*Хўраликнинг қула билан сўхбати*» деган асарлари маъжудлигини ҳам аниқ ўқитишга тўғри келади. Эслатилган биринчи дostonда бахт ва бахтсизлик, адолат ва адолатсизлик тўғрисида, уларнинг сабаблари, баргараф этиш йўллари хусусидаги дастлабки фалсафий тасаввур ва гоялар баён этилган. Кейинги асарда хўжайин билан қула ўртасидаги зиддият улар ўртасидаги диний ва дунёвий қўчқучи сўзларда ифода қилинган. Асарда айтилишича, ҳар гал хўжайиннинг истақларини ўринли ва асосли қилиб рад этишга вaж тонадиган қулдан қўнгли совиган хўжайин нихоят: «Хўш, эйди нима яхши?» деб хитоб қиладди. Қула қадиллик ва истеҳзо билан бундай жавоб беради: «Менинг калланим ҳам, сенинг калланг ҳам узиб, дарёга ташлаш керак — энг яхшиси ана шу. Осмонга этиш даражасида юксак, бутун ерни қопқаб олган даражасида катта одам борми, ахир!» Жаҳли чиқиб кетган хў-

жайини даҳшат билан қулга қараб: «Эй қул, мен сени ўлдиришни ва сени мендан олдин кетишга мажбур қилишни истайман», — дейди. Лекин бунга жавобан қул хўжайинини огоҳлантириб: «Ҳақиқатини олганда, хўжайиним, мендан кейин фақат уч кун умр кўрадилар», — дейди¹.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ўртага қўйган талаблар ва инсон амалий фаолияти эҳтиёжлари асосида Бобилда табиат ҳодисалари мазмунини тушуниб олиш ва улардан турмушда фойдаланиш зарурияти тобора кучайиб борган. Маҳсулот ва молларнинг миқдорини, оғирлигини ўлчаш, ишчи кучлари сонини аниқлаш, бинолар ҳажминини белгилаш, далаларнинг ер сатҳини ҳисоблаб чиқариш зарурияти энг қадимги математик ҳисобларнинг пайдо бўлишига ва бу соҳада тегишли билимлар тўпланиши ҳамда дастлабки арифметика ва геометрия фанининг пайдо бўлишига олиб келган, вақтни ҳисоблаш зарурияти тақвим пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу эса одамлардан астрономия соҳасида маълум билимларни талаб қилган. Бобилликлар Қуёш соатини, Қуёш кўрсаткичинини ва куннинг 12 бўлакка бўлинишини азалдан билишган. Антик давр маълумотларига кўра, Бобилда математика, арифметика, геометрия, астрономия билан бир қаторда тиббиёт, тарих ва филология, мусиқа, тасвирий санъат, астрология ҳам секин-аста куртак ота бошлаган.

Қадимги Шарқ халқларининг маданиятлари сингарини Бобил халқи маданияти, фалсафаси, ахлоқи, урф-одатлари, дунёқарashi ҳам асосан диний гоялар билан сугорилган. Одамларда диний эътиқод кучли бўлган. Қуёш, Ой, юлдузлар худо ҳисобланган, ибодатхоналарда уларга топинганлар. Халқларнинг, давлатларнинг, ҳукмдорлар ва одамларнинг келгусидаги тақдирини юлдуз ва сайёраларнинг вазиятига қараб «олдидан айтиб бериш» қадимги Месопотамия ва Бобилда **астрология** номини олган.

Бобилликларнинг қадимги маданияти, диний эътиқодлари, фалсафий қарашлари, адабий асарлари, афсона ва ривоятлари наслдан-наслга ўтиб Шарқдаги кўпгина халқларнинг маданий-маънавий тараққиётига, ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган.

Миср маданияти жаҳон маданиятининг энг қадимгиларидан бўлиб ҳисобланади. Қадимги Мисрда илк маданий ёдгорликлар эрамиздан 4 минг йил илгари вужудга келган. Қадимги Шарқ маданиятининг бошқа намуналари сингарини Миср маданий ёдгорликларининг эртак, ривоят, мадҳия, дуо, дидактик асарлар, масал, эпос, ишқий лирика, хуллас, халқ донишмандчилигининг бошқа турларида ҳам ўша даврдаги ижтимоий муҳит, иқтисодий ҳаёт, таъбат, урф-одатлар, табиат ҳодисалари, диний, ахлоқий, ҳуқуқий, фалсафий қарашлар гарчи юзаки тарзда бўлсада, ўз ифодасини топган.

Қадимги Миср мифологиясида ҳамма нарса сувдан пайдо бўлган ва ҳамма нарсада ҳаво бор, дейилади. Шунинг

¹ Авдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. Тошкент, 1964, 142-бет.

учун ҳам мисрликлар сувни одамга озиқ-овқат берувчи дастлабки улуғ неъмат, деб билганлар. Сув уларга бутун табиатнинг асоси бўлиб кўринган. Мисрликлар, ҳаёт сувдан бошланади, деб билиб, сувсиз ҳеч қандай ҳаёт бўлмаслигини кўриб, сувни улуғловчи қанчадан-қанча ривоят ва афсоналар тўқиганлар. Улар Нил дарёсини илоҳийлаштирганлар, уни «одамларга ҳаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил», деб улуғлаганлар. Шунинг учун мисрликлар марҳумлар руҳига афсуслар ўқиб, унинг абадий яшабини таъминламоқчи бўлганларида худога қуйидагича нола қилганлар: «Сен улуғ худога — Озирисга марҳамат айлаганингда унга Нил келадиган бўлди, унинг учун яйловларда ўт пайдо бўлди ва папирус ўсадиган бўлди. Худди шу сингари унга — марҳумга ҳам марҳамат айлагилки, у сенинг сувиңдан баҳраманд бўлсин, у сенинг оқар сувларингдан ича олсин!»¹

Мисрликлар ўзларининг дунёвий ва диний — фалсафий поэзияларида одамларни бу дунёнинг бутун поз-неъматларидан тўла баҳраманд бўлиб яшашга, қувноқ, шод-хуррам ҳаёт кечиришга, ўлим, охират ҳақида ҳадеб ўйлайвермасликка чақирган.

Мисрликларнинг ilk фалсафий тасаввурлари ҳақида бирмунча маълумот берадиган қадимий манбалардан бири — «Насихатнома»да билимнинг хосияти ҳақида, билимдон кишининг қадр-қиммати тўғрисида айтиб ўтилган. «Агар сен билимдон одам бўлсанг, айтганинг-айтган, деганинг-деган бўлади. Ёзиш-ўқишни чуқур эгаллаб, кўнглингда маҳкам жо қилиб ол, ана шунда ҳар бир айтган гапинг ҳаммага манзур бўлади. Мирзони қандай лавозимга қўямасин, у ҳамма вақт китоб билан иш кўради.»²

Қадимги мисрликларнинг халқ оғзаки ижодиётида, айниқса, диний—мифологик асарларида табиат ҳодисалари ва табиат кучлари илоҳийлаштирилган. Ўсимлик ва дарахтларга тоғинини Мисрда энг қадимги даврлардаёқ мавжуд бўлган. «Ҳаёт осмон дарахти» тўғрисидаги қадимги афсонада ўсимликлар рамзи бўлган дарахт нисонининг ер юзидаги ҳаёти учун зарурдир, деган фикр илгари сурилган. Мисрликларнинг табиатни, дунёни унинг ўзига асосланиб туриб тушунтириш учун қилган уринишлари ҳар ҳолда содда бўлса-да, ўз даври учун катта аҳамиятга эга эди.

Қадимги Мисрда фалсафий фикр куртакларининг шаклланиши ва ривожига табиатшунослик фанларининг пайдо бўлиши ҳам сабаб бўлган. Бундан бир неча минг йиллар илгари қадимги мисрликлар фалакиёт соҳасида баъзи бир билимларга эга бўлганлар. Осмондаги юлдузларни доим кузатиш натижасида сайёраларни юлдузлардан ажрата билганлар ва, ҳатто, улар юлдузлар харитасини ҳам тузганлар.

Мисрликлар ўзларининг фалакиётга оид билимлари асосида алоҳида тақвим тузганлар. Тақвим йили 12 ойга бўлинган, ҳар

¹ Авдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. 329—330- бетлар.

² Ўша асар, 367- бет.

бир ой 30 кундан иборат бўлган, йил охирига эса яна 5 та байрам куни қўшилган. Шундай қилиб, бир йил жами 365 кун бўлган.

Касалликларни келтириб чиқарган, авж олдириб, кучайтириб юборган сабабларни аниқлаш, уларнинг олдини олиш, инсон саломатлигини тиклаш ва мустаҳкамлашга бўлган зарурият қадимги Мисрда тиббиёт фанини юзага келтирди. Қадимги мисрликлар касалликларнинг жуда кўп турларидан, масалан, бош оғриғи, дизентерия, сариқ касали, йўтал, зиқнафас, қон кетиш, бод, мохов, сувли темиртки ва бошқа ҳар хил касалликлардан хабардор бўлганлар. Миср табиблари мияга, умуртқа поғонасига ва кўкрак қафасига алоҳида эътибор берганлар ва уларни касалликлар уяси деб билиб, табиб бу ердаги касалликларни топиб йўқотишни керак, деб ҳисоблаганлар. Мисрликлар диагностика — ташҳис соҳасида катта тажриба тўплаганлар. Мисрда жарроҳлик ва қўз касалликларини даволаш анча ривожланган. Улар инсондаги кўпгина касалликлар юрак қон айланиш тизимининг қандайлигига боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлаган. Мисрда табибликнинг сирин юрак ҳаракатини билишдан бошланади, томирлар бутун аъзойи баданга шундан тарқалади, деб ҳисоблаган.

Башарият тарихида қарийб биринчи цивилизация бешиги ҳисобланган Ҳиндистон фалсафаси ўзининг жуда қадимий ва бой тарихига эга. Ҳиндистонда эрамиздан уч минг йил аввал ерни сунъий суғориш тараққий этган, анҳорлар қазилган, кулолчилик, ёғочсозлик, тўқимачилик, заргарлик ривожланган, ёғоч ва металлдан жанг аравалари ясашган, илмнинг ғиштдан кўп қаватли бинолар қуришган, юнг ва зигир толасидан матолар тайёрлашган, мис ва темирдан, қалайи ва қўرғошнинг қурол-аслаҳалар ясашган.

Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» номли асарида айтилишича, Ҳиндистонда эрамизнинг биринчи асрларидаёқ, тиб, риёзиёт, илми нужум, дин, кимё, музыка, поэзия, тарих, санъат, фалсафа каби илмлар ривожланган.

Айниқса, ноёб табиатга, сахий заминга, ажойиб ҳайвонот ва табобат оламига бой бўлган қадимий Ҳиндистонда фалсафа, бадний адабиёт ўтмиш даврлардан бошлаб вужудга келган ва ривожланган. «Рамайна», «Муҳобҳорат», «Калила ва Димна» каби машҳур асарлар шулар жумласидандир.

Юксак нафосат ва мангу ҳикмат хазинаси бўлган ана шу асарларда ҳинд халқининг урф-одатлари ва анъаналари, одоб-ахлоқи ва маданияти, дини ва тарихи, миллий қадриятлари, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, бадний, фалсафий, диний қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Ана шу нодир асарлар ўз навбатида қадимги ҳинд фалсафасининг ўрганиш ва уларда илгари сурилган илғор ғоялар, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган қадриятларни билиб олишда илк манбалар бўлиб хизмат қилади.

Ҳинд маданияти ва фалсафасининг ана шу бебаҳо ёдгорликларининг ҳар бирида ақл-идрок, адолат, инсоф-диёнат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, миллий тотувлик, тўғри сўзлилик, ваъдага вафо қилиш тўғрисида, зулм ва зўравонликка, хиёнат ва рикорликка, нафси бузуқлик ва очкўзликка, фитначилик ва қаллобликка, худбинлик ва мунофиқликка қарши курашиш зарурлиги ҳақида жуда муҳим ва фойдали фалсафий ғоялар, ҳикматлар, ривоятлар, мақол ва нақллар баён этилганки, улар шакшубҳасиз, ҳам миллий, ҳам умуминсоний аҳамиятга моликдир.

Ҳиндистоннинг эрамиздан олдинги биринчи минг йилликлардаги дастлабки фалсафасини ўрганишда қадимги ҳиндларнинг «Веда» деб аталадиган диний тўпламлари ва иккита катта эпик достони — «Рамаяна» ва «Маҳобҳорат» ҳамда Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асари муҳим аҳамиятга эгадир.

«Ҳиндистоннинг «Веда» деб аталадиган муқаддас китобининг маъноси билмаган нарсани билшдир. Ҳиндлар «Веда» китобини, олий тангрининг Бароҳим оғзидан айтилган сўзи, дейдилар.»¹

«Веда» китоби Ригведа, Самаведа, Яжурведа ва Атхарваведа деб аталадиган тўрт катта бўлимдан иборат. Тўрт бўлимдан ҳар бирининг ўзига хос ўқиш йўли бор. Мазкур бўлимларнинг ҳар бирида муайян бир фалсафий ғоя илгарди сурилган.

«Веда» ҳинд халқининг дини, афсоналари, урф-одатлари, поэзияси, илк фалсафий тасаввур ва билимларини ўрганиш учун айниқса кўп материал беради.

«Веда» да борлиқ, фазо, вақт, дунёнинг пайдо бўлиши, инсон ҳаётининг табиий асослари, табиат ва жамият ўртасидаги алоқадорлик, илоҳий кучлар ҳақида фикр юритилади. «Веда» китоби яхши ишларга тарғиб қилишни, ёмон ишлардан қайтаришни, амалларнинг чегарасини аниқ кўрсатиб қизиқтиришни, яхши мукофот ва ёмон жазоларни баён қилади. «Веда»нинг кўп қисми турли дуо-тасбеҳлар ва олов учун қилинадиган турли қурбонликлар устидаги сўзлардан иборатдир. Бу қурбонлик турлари санаб бўлмайдиган даражада кўп ва (қоидалари) қийиндир.»²

«Веда» китобини ташкил этган бўлимларининг энг қадимийси Ригведада, ҳиндларнинг худолари бўлган парилар тўғрисидаги афсоналар билан бир қаторда дунёдаги ҳар бир нарсани табиий равишда пайдо бўлган, деган ғоялар бор. Ригведадаги дунё сувдан яратилган, деган фикр эътиборга сазовордир.

Қадимги Ҳиндистон дини ва фалсафасида сувнинг муқаддаслаштирилиши, уни дунёни ташкил этган унсурлардан бири сифатида қаралиши, бу ҳақда «Веда» ва Ригведада алоҳида эътибор берилганлиги бежиз эмас, албатта. «Аммо ҳиндлар фикрича, — дейилади Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида, — яратилган нарсаларининг олдингиси сувдир. Чунки улар «тўзонга

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. II том, Тошкент, «Фан» нашриёти. 1965, 106-бет.

² Уша асар, 106-бет.

айланган ҳамма нарса сув билан бирикади, ҳамма унадиган нарса сув билан униб чиқади ва ҳамма жон эгаси сув билан тирек туради, сув санъат эгаси, бирон моддадан маълум бир нарса ишлатмоқчи бўлганида унга сув восита бўлади», дейдилар.»¹

«Веда» да борлиқнинг бош манбаи, моддий ибтидоси деб ҳисобланган сув, олов, ҳаво, ёруғлик, тупроқ ҳамда озиқ-овқат, фазо, вақт ҳақидаги, шунингдек, оламнинг тузилиши ва уни бошқарувчи қонунлар, инсон билимининг манбалари ва турлари, инсоннинг ижтимоий мажбуриятлари каби қатор фалсафий масалалар ёритилган. Унда таъкидланишича, тана жоннинг қобиғи бўлиб, жон эса — дунёвий руҳнинг бир бўлагидир. «Веда»лар шу тариқа бутун қадимий ҳинд фалсафасининг кейинги тараққиёти учун замин бўлиб хизмат қилганлиги ва шароит яратиб берганлиги туфайли алоҳида аҳамият ва илмий қимматга эгадир.

Эраминзгача бўлган VIII—VII асрларда Ҳиндистонда Локайти (фақат шу локани тан олувчи кишиларнинг қарашлари) фалсафий таълимоти шакллана бошлайди. Бу таълимот асосчиси Брихаспати ва унинг издошлари ердан бошқа тарзда ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас, деган фикрни олға сурдилар.

Чарвака² номи билан аталадиган қадимий ҳинд фалсафий оқими тарафдорлари, дунёни, табиат ҳодисаларини қандай бўлса ўшандай тушунтирмоқ керак, деган талабни илгари сурган эдилар. Улар нуқтан назарича, бутун олам олов, сув, ҳаво, тупроқ йиғиндисидан иборат, инсон ҳам ана шу тўрт унсур бирикмасидан ташкил топган.

Чарвакалар дунёни ҳеч ким яратган эмас, балки унинг заминда моддий элементлар бирикиши ётади, деб ҳисоблайдилар. Улар «ўттин ким иссиқ ҳароратли қилди, сувни ким совуқ қилди?» — деган савол бериб, «буларнинг ҳаммасини шу ҳодисаларнинг ўзидан қидириш керак», деб жавоб қайтарадилар.

Хитойдаги дастлабки фалсафий таълимотларда дунё абадий ва у беш унсур — олов, сув, ер, дарахт ва металлдан ташкил топган, деб уқтирилади.

Эраминздан олдинги VII—VI асрларда Хитойда дао қонунига биноан ҳаракат қилувчи **пи** элементининг мавжудлиги ҳақида фикр юргизилган. Хитой мутафаккирлари фикрича, табиат ҳодисалари **ци** деган моддий зарралардан таркиб топиб, дао³ деган объектив табиий қонуниятга бўйсунди. Хитойликларнинг табиат ҳодисалари қонуниятли асосда тараққий қилади, деган тасаввурлари, дунё моддийдир, деган таълимотига боғлиқдир. Дао ҳақидаги таълимот фалсафадаги қонун тушунчасини ҳосил қилишдаги дастлабки уринишдир.

«Даосизм» сўзининг ўзи «дао» сўзидан келиб чиққан бўлиб,

¹ **Абу Райхон Беруний.** Танланган асарлар. II том, Тошкент, «Фан» нашриёти. 1965, 177-бет.

² **Чарвака** — ҳиндча сўз бўлиб, оламнинг асоси тўрт унсур (тупроқ, сув, ҳаво ва олов) дан иборат деб қаровчи қадимги фалсафий таълимот номи.

³ **Дао** — Хитой классик фалсафасида энг муҳим категориялардан бири.

«Улу», «тараққиёт», «дунё негизи» деган маънони билдиради. Даосизмнинг асосчиси Лао-цзи бўлиб, у дунё абадий ҳаракат ва ўзгаришда бўлади, деб ҳисоблаган. Масалан, Лао-цзи бу ҳақда шундай деган: «Улуғ дао ҳамма ёққа қараб оқади. У ўнга ҳам, сўлга ҳам ёйилган. У туфайли жами мавжудот туғилади, бу мавжудот ҳамини ўзгаришда бўлиб бир жойда тўхтаб қолмайди.»

Даосизмда дунёда қарама-қаршиликларнинг бир-бирига боғлиқлиги амал қилади, табиат ҳодисалари ўз-ўзига зид ҳолатда айланиб ривожланади, деган фикр юритилади. Таъкидланишича, гўзаллик ва хунуклик, баландлик ва пастлик, яхшилик ва ёмонлик, борлик ва йўқлик, узун билан қисқалик бир-бирини туғдиради, бирин-кетин келади, бир-бирига боғлиқ бўлади, табиатдаги барча мавжудот, барча ҳодисалар қарама-қаршиликларни ўз ичига олади.

Даосизм вакиллари билишда ҳиссий ва мантиқий жиҳатларнинг мавжудлиги масаласини ўртага қўйиб, билишда ҳиссийёт ва амалиётнинг аҳамиятини камситиб, ақлни бўрттириб юборганлар.

Милоддан аввалги V—III асрларда вужудга келган **конфуцийчилик** қадимги Хитойда кенг тарқалган фалсафий таълимотлардан бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Хитой мутафаккири **Конфуций** милоддан олдинги 551—479 йилларда яшаган. Конфуций таълимотига кўра, одамларнинг ҳаммаси туғма хусусиятларига кўра бир-бирларига яқиндир. Туғилгандан кейин ҳосил қилган хусусиятларига кўра, улар бир-бирларидан фарқ қилдилар.

Конфуций, агар подшо осмон ва денгиз каби улуғвор бўлса, халқ уни ҳурматлайди, унинг айтганларига қулоқ солади ва унинг ишларига хайрихоҳлик қилади, деб подшоҳни илоҳийлаштиради. У тўғридан-тўғри, император — Осмон ўғли, унинг ердаги кўриниши — осмоннинг жонли тимсолидир. Ер шаридаги қуруқликнинг маркази Осмон ўғлидир. Ҳар қайси халқ ўз чегарасида бир князга итоат қилади. Осмон ўғли амрни осмондан олади, тобе князлар эса буйруқни Осмон ўғлидан оладилар, дейди.

Айтиб ўтилганларнинг ҳаммаси Бобил, Миср, Ҳиндистон, Хитой сингари қадимги Шарқ мамлакатлари ва бошқа давлатларда пайдо бўлган ва ривожлана бошлаган, дастлабки фалсафий билим ва тасаввурларнинг илдизлари, бошланғич асослари жаҳон халқлари тарихи ва маданиятининг узоқ ўтмишига бориб тақалишини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

2. Минтақамиздаги дастлабки фалсафий фикрлар

Марказий Осиё жаҳоннинг илм-фан, фалсафа, дин, адабиёт ва санъат қадимдан ривожланган, тарихи ниҳоятда бой минтақалардан биридир. Сўнгги тарихий ва археологик тадқиқотлар ана шу муқаддас заминда одамзоднинг илк фаолияти бир мил-

лион йилга яқин эканлигидан далолат беради. Марказий Осиё инсоният илк пайдо бўлган минтақалар қаторига киради.

Жуда кўплаб ҳужжатлар, муҳим оғзаки ва ёзма манбалар, турли асори-атиқа обидалардан маълум бўлишича, Днепрдан Олтойгача бўлган, жумладан, Марказий Осиёда скифлар, Закаспий текислигида массагетлар, улардан шарқроқда саклар, сўғдлар, бактрияликлар, хоразмийлар, паряналиклар яшаганлар. Ҳозирги Марказий Осиёликларнинг ўтмишдаги ана шу аجدодлари асримиздан бир неча минг йиллар илгари суғоришга асосланган деҳқончилик ҳамда чорвачилик, овчилик-балиқчилик билан шуғулланганлар.

Ҳозирги тожик, ўзбек, туркманларнинг аجدодларида суғорма деҳқончилик маданияти шу қадар ривож топганки, ҳатто биргина Аракс (ҳозирги Амударё) ҳавзаларида жуда кўплаб сунъий суғориш иншоотлари қазилиб, чўл ва саҳроларга сув олиб чиқилган. Шу тариқа моддий ва маънавий қадриятлар яратилган. Аждодларимиз яшаган ҳудудларда қадимда хилма-хил маданият ўчоқлари таркиб топган ва ривожланган.

Милоддан аввалги V минг йилликда, минтақамизнинг марказий ва шимолӣ райо́нларида эса милоддан аввалги III минг йилликда қишлоқ ҳўжалиги билан бирга ҳунармандчилик, кончилик, мис ва темир эритиш, металллардан ҳар хил ҳарбий ва меҳнат қуроллари яшаш, кemasозлик, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик ҳам тараққий эта бошлаган. Сўғдиёна, Бактрия, Хоразм каби дастлабки давлатлар, Тошкент, Хива, Мароқанд (Самарқанд), Кирополь (ҳозирги Ўратепа) ва бошқа шаҳарлар пайдо бўлган. Дунёдаги энг қадимий цивилизациялардан бири мана шу минтақада пайдо бўлган. Марказий Осиё халқларининг энг буюк маданий муваффақиятларидан бири ёзувнинг ихтиро этганликларидир. Бу ерда ёзувнинг тарихи жуда қадим замонлардан бошланган. Милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида масканимизда ва бошқа ўлкаларда **оромий ёзуви** кенг тарқалган. Искандар Зулқарнайн истилосидан кейин **юнон ёзуви** ҳам кириб келган. Милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида **оромий ёзуви** негизда **Авесто, Хоразм, Сўғд, Кушан, Урхун-Енисей**, уйғур ёзувлари вужудга келган. Ёзувнинг ихтиро қилиниши, инсон билим доираси ва дунёқараши кенгайиши ва чуқурлаша боришига хизмат қилган.

Қўрилиб турганидек, Марказий Осиё халқларининг, хусусан, ўзбекларнинг маданияти, тарихий илдизлари, ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, диний, бадний қарашлари шакллана ва ривожлана боришининг илк даврлари қадим замонларга бориб тақалади.

Авлоду аждодларимизнинг ҳаёти, урф-одатлари ва анъаналари, маданияти, тили ва тарихини бадний-фалсафий жиҳатдан ўзига хос тарзда акс эттирадиган оғзаки ижодиёти ниҳоятда бой ва хилма-хилдир. Мифлар, афсоналар, қаҳрамонлар тўғрисидаги дostonлар, тўй-сайилларда, халқ йиғинларида, байрам-

ларда, сафарларда айтилган қўшиқ ва лапарлар, лирик шеърлар, мақол ва маталлар, масал ва топнимоқлар халқ оғзаки ижодиёти маданиятининг узоқ тарихга эга бўлган соҳаларидир. Уларнинг ижодкори — барча моддий ва маънавий бойликларни яратган халқ оммасидир.

Мифлар, эртак ва ривоятлар, термалар, дostonлар, барча фольклор асарлари ўтмишнинг энг катта тарихий ҳужжати, аждодларимиздан бизга қолган подир бойликдир. Марказий Осиё халқлари оғзаки ижодиётининг энг қадимги тур ва жанрларидан бири — **асотир-мифдир**. Яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахтсизлик ўртасидаги кураш ва бу курашда эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалаба қозониши ҳақидаги ғоя дунёнинг бошқа халқлариникида бўлганидек, Марказий Осиёда вужудга келган мифлар учун ҳам характерлидир. Қайд этилишича, яхшилик оламига Ахурамазда, ёмонлик оламига эса Ахриман бошчилик қилади. Эзгулик мифларида Митра кишиларга нур, нусиқлик, бахт-саодат бахш этадиган, душманларга даҳшат соладиган, кишиларни офатдан қутқарадиган Қудш худоси сифатида, Анахита эса ер, сув ва уну маъбудаси, қаҳрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи тарзида тасвирланади. Шарқ халқларидаги ёвузлик, зулмат кучлари мифларда кўпинча дев, ажда, жинлар қиёфасида тасвирланади. Булар офат ва зулмат, қабоҳат ва разолат, ўлим ва кулфат, бахтсизлик, ҳисавайронлик, очлик-қаҳатчилик тимсолидир.

Марказий Осиёда бир неча асарлар оша юзага келган миф ва афсоналар инсоният маънавий, маданияти тараққиётига, хусусан, қаҳрамонлик ҳақидаги дostonлар пайдо бўлишига замин бўлиб хизмат қилади. «Тўмарис», «Широқ», «Зарнард ва Одатид», «Зарина ва Странангя», «Уч оғанини ботиқлар», «Манас», «Қаҳрамон», «Маликан Хуснобод» каби қиссалар, «Алпомиш», «Қирққиз», «Гўрўғли», «Авазхон», «Чамбил қамали», «Ойсулу» сингари дostonларда ҳам миллий, ҳам умуминсоний аҳамиятга эга бўлган фалсафий ғоялар илгари сурилган.

Қаҳрамонлик ҳақидаги дostonларнинг, эртаклар, ривоят ва афсоналарининг фалсафий моҳиятини белгилайдиган, уларнинг асосий негизини ташкил этадиган умумий ғоя — инсон учун жондан анз ҳисобланган муқаддас даргоҳ — Ватанинг истиқлоли, эрки ва мустақиллиги учун ажабий душманларга қарши муроёсиз курашни жамият ҳар бир аъзосининг олий инсоний бурчи эканлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалардир. Марказий Осиё халқларининг Эрон аҳамонийлари босқинига қарши курашнинг бадий акс эттирувчи Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоятлар айтиб ўтган фикримизга мисол бўлади.

Тўмарис ҳақидаги қиссада массагетлар маликаси Тўмарис тимсолида Эрон босқинчиларига қарши курашдаги мардлиги, довжораклиги, жасорати, донишмандлиги, Ватанига садоқати, душманларга нисбатан зийрак ва хушёрлиги чуқур баён этилган. Қиссада айтилишича, Эрон шоҳи Кир массагетлар юртини

Ўзига қарам қилиш, бойликларининг талаш мақсадида Тўмарисга уйланмоқчи бўлиб, совчилар юборади. Малика шоҳнинг асл мақсадини тушуниб унга қайлиқ бўлишни, ўз элини қул қилиб топширишини истамаслигини қатъий қилиб айтади. Шундан сўнг Кир очик тажовузга ўтади ва массагетлар томон қўшин тортади. Шоҳ дарёдан ўтиш учун кўприклар қурдира бошлайди. Унинг бу хатти-ҳаракатларидан хабардор бўлган Тўмарис Кирга элчи юбориб шундай дейди: «Эй шоҳ, қилаётган ишининг тўхтат! Ҳали сен бошлаган ишинг қандай тугашини билмайсан-ку? Қўй, сен ўз юртингда подшоҳлик қилавер, бизни ҳам ўз ҳолимизга қўй. Лекин сен бунга қўймайдиган кўринасан. Агар биз билан куч синашмоқчи бўлсанг, у ҳолда кўприклар қуриб, овора бўлма, биз дарёдан уч кунлик нарига кетамиз, сен бизнинг еримизга ўт ёки ўз юртингда учрашишни истасанг, шуни хабар қил.»

Малика Тўмарис раҳбарлигидаги массагетлар Эрон қўшинлари билан бўлажак қонли тўқнашувга, ҳаёт-мамот жангига ҳозирлик кўра бошлашади. Массагет қўшинлари беомон жангда эронийларни маҳв этиб, ғалабани қўлга киритишади. Жангда Кир ўлдирилади. Жанг майдонида эмас, найранг билан қўлга олиниб ҳалок бўлган ўғли Спарангиз доғида ўртанган Тўмарис ўз суворийларига ўлдирилган Кир қалласини кесиб, олдига келтиришни, бир мешини эса қон билан тўлдиришни буюради. Шундан сўнг у соч-соқолига қон ёпишиб қолган қалани қўлга олиб, унга шундай деб хитоб қилади: «Эй номард, сен мени — жангда сени ҳалоллик билан енгиб чиққан бир аёлни — мажорлик билан ўғлидан жудо қилиб, фарзанд доғида куйдиришг, сен умринг бўйи қонга тўймадинг, мен ўз оғимга амал қилиб сени қон билан суғордим. Бировнинг юртига зўравонлик билан бос-тириб кирганларининг жазоси шу.»

Ватанини ҳимоя қилиш, эрксеварлик, ватанпарварлик аجدодларимизнинг қон-қонига сингиб кетганлиги Широқ тўғрисидаги тарихий ривоятда ҳам чуқур ва ҳар тарафлама очиб берилганлигини эслатиб ўтиш мумкин.

Марказий Осиёда яшаган авлод-аждодларимизнинг фалсафий фикрлари ҳақида қимматли маълумотларга эга бўлишимизда «Авесто», «Беҳистун», «Бундаҳишн», «Денкард» сингари ёзма ёдгорликлар муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

«Авесто» да акс этган асосий фалсафий ғоялар, диний эътиқоднинг етакчи тушунчалари тарихий шахс Зардушт (Зардўст) номи билан боғлиқ. Унинг номига нисбатан дин ҳам шундай ном билан, яъни зардуштийлик деб аталади.

Зардушт, манбаларининг кўрсатишича, тахминан милотдан аввал 570- йилларда туғилган ва етмиш етти ёшида ибодат қилаётган чоғида дундан қўқинларидан бири томонидан орқасидан ханжар санчиб ўлдирилган. Зардуштга қадар аждодларимиз ҳар хил диний одатларга эътиқод қилиб яшаганлар. Диний эътиқодларининг турли-туманлиги ибтидоий муносабатлар ўрнини синфий жамият, қадимги қулдорлик жамияти ола бошла-

ган пайтда барча қабилаларининг ягона мафкура асосида ую-
шишларига аллақачоноқ тўғаноқ бўлиб қолган эди. Ўлканинг
турли қабилаларини бирлаштириш, уларни ялқ буюк давлатчи-
лик ғояси атрофида уюштириш зарурияти туғилиб қолган эди.
Ана шундай заруриятни тушуниб етган илғор кишилардан бири
сифатида Зардушт тарих саҳнасида пайдо бўлди. Зардушт кўп
худодилик тасаввурлари, табиат ҳодисаларига сиғинишига қар-
ши чиқиб, якка худодлик ғоясини тарғиб қилди. Зардуштийлик
жуда қадимий динлардан бўлиб, ибтидоий тузумдан кулдорлик-
ка ўтла бошлаган пайтларда Марказий Осиёда пайдо бўла
бошлаган ва алоҳида диний дунёқараш сифатида шаклланган.

Зардуштийлик динининг қонуи-қондалари «Авесто» да баён
этилган. «Авесто» китоби эрамиздан бир неча асрлар илгари
юзага келган. Манбаларнинг кўрсатишича, «Авесто» ўн икки
минг ошланган мол терисига олтин ҳарфлар билан битилган
экан.

Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгор-
ликлар» асарида бу ҳақда шундай дейилган: «Доро ибн Доро
хазинасида ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битил-
ган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарини вайрон қи-
либ, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб
юборди. Шунинг учун «Авесто»нинг бешдан уч қисми йўқолиб
кетди. «Авесто» ўттиз наск (қисм) эди. Мажуситлар қўлида
ўн икки наск чамаси қолди.»

«Авесто» да ўтмиш аجدодларимизнинг диний тасаввурлари,
қонинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ афсона ва
ривоятлар, Марказий Осиё, Эрон ва Озарбойжоннинг тарихи, иж-
тимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, географияси, табиати, набото-
ти, ялм-фани ўз аксини топган. Унда қадимги Турон ўлкасининг
иқлими, суви, ҳайвонот дунёси, ер тузилишини, саҳролари, тоғлари
ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Ғаразғўйлик, ҳасад, манманлик, фитна-фасод «Авесто» да
қаттиқ қораланса, ваъдага вафо қилиш, аҳдга садоқат, сами-
мият, ҳолислик, ўзаро иззат-иқром каби одамлар ўртасида усту-
вор бўладиган ахлоқий қондалар улуғланади. «Авесто» дунёни
нисон учун синов майдони деб тушуниради.

«Авесто»да одамларни иймонли бўлишига, донмо пок-тоза
юришига, танани озода тутишига, ҳар қандай ёмон ният ва сўз-
лардан тийилишига, ёмон амаллардан воз кечишига, ноҳўя иш-
лардан юз ўгиришига даъват этадиган ахлоқий қондалар, диний
ўғитлар, фалсафий ғоялар ниҳоятда кўп.

«Авесто» да қайд этилган энг муҳим фалсафий фикрлардан
бири — нисонларни меҳнат қилишига, ўз қўлларни билан моддий
бойликлар яратиб туқ, фаровон ҳаёт кечирини даъват этилган-
лигидадир. Зардуштийликда нисон чорванинг кўпайишига, яй-
ловларнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берган тақдирда, тинмай
меҳнат қилгандагина худонинг иноятига иқна бўлади, дейилади.
Зардушт худо Ахурамаздадан, ер юзидаги энг яхши жой қаер-
да, деб сўраганида, у нисон қаердаки ўзига уй тиклаб, онласи

(хотини ва фарзандлари)га, подаларига ўрин ажратиб берса, ем-хашаги кўп бўлиб, чорваси ва итлари тўқ яшаса, уйда ноз-неъматлар муҳайё бўлиб, хотини ва фарзандлари фаровон яшаса, уйда эътиқоди собит, олови алангали, бошқа нарсалари ҳам мўл-кўл бўлса, ўша манзил, ўша гўша улуғдир, муҳтарамдир, деб жавоб беради.

«Авесто» меҳнат қилиб, бойлик яратиб, янги жойларни обод қилиб, қўриқ ва бўз ерларни ҳайдаб, суғориб ўзлаштирган, сут, гўшт-ёғ, дон-дун етиштириб жамият тараққиётига йўл очиб берган, фаровонликини таъминлаган деҳқонлар, чорвадорлар, овчиларни улуғлайди. Унда, масалан, ерга меҳр қўйиб меҳнат қилиш зарурлиги ҳақида айтилган. Кимда-ким, ҳам ўнг қўли билан, ҳам чап қўли билан ерга ишлов берса, ерга фойда келтиради. Ер ҳам ундан ўзининг ҳар хил ноз-неъматларини, зироатларини, мўл-кўл ҳосилини аямайди, дейилади китобда.

Кимки ерга вақтида ҳам ўнг қўли, ҳам чап қўли билан ишлов бермаган, меҳнат қилмаган бўлса, ундай кимсаларга замин: «О сен, одам, менга топинмайдиган, меҳнат қилмайдиган одам! Сен ҳақиқатан ҳам тиланчилар қаторида, ёт эшикларга таъзим қилиб, абадул-абад бош эгиб туражаксан! Ҳақиқатан ҳам сенинг ёнингдан хилма-хил зироатларни олиб ўтадилар, бу ноз-неъматларнинг барчаси меҳнат қилаётган: тўқ ва фаровон яшаётган хонадонга насиб қилади. Абадулабад шундай бўлажак!», — деб меҳнатга даъват қилади.

Зардуштийлик дини ва унинг «Авесто» китобида дунёнинг моддий асоси деб ҳисобланган ер, тупроқ, ҳаво муқаддаслаштирилади. Ер ва ҳаво шундай эъзозланганки, ҳавони булғаш, ифлослантириш, ҳайвонлар ўлиги у ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам ерга кўмиш, сувга оқизиш, оловда ёқиш гуноҳи азим ҳисобланган. Марҳумлар ерни, сувни, ҳавони заҳарлаб қўймасликлари учун уларнинг жасадларини махсус сопол идишларда кўмиш расм бўлган.

Зардуштийлик динига амал қилган Марказий Осиёдаги қабилалар сувга ва оловга сажда қилганлар, қуёшни илоҳий мавжудот даражасига кўтарганлар. Хоразмда, Самарқандда олиб борилган қазинмалар натижасида Марказий Осиё халқларининг Қуёш худоси ҳисобланган Митрага, ер, сув, унумдорлик худоси Анахитага сиғинганликларини исботлайдиган буюмлар топилган.

«Авесто» да деҳқончилик билан шуғулланиш ўн минг марта ибодат қилиш ва юзлаб жониворларни қурбонликка сўйишдан афзал ҳисобланган. Унда айтилишича, экин экиш — ердаги ёвузликларга барҳам бериш демакдир. Ғалла ердан униб чиққанда, — дейилади «Авесто»да — девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нола-фарёд қилади, ғалла янчиб ун қилинаётганда, улар қоча бошлайди, хамир қилинаётганда эса девлар маҳв бўлади. Ғалланинг мўл-кўл бўлиши, гўё девларнинг лабига қизитилган темир босгандай уларни тумтарақай қилади.

Шундай қилиб, «Авесто» дунёда энг қадимги дин бўлган Зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиш билан бирга, ажодларимизнинг узоқ ўтмиш тарихи ва тафаккур тараққиётининг қомусий йиғиндиси, тили, ёзуви, маданияти, фалсафаси адабий-бадний манбаи ҳамдир.

Исломгача Марказий Осиёда буддизмнинг, ҳатто насронийлик динининг маълум даражада тарқалганига қарамай, диний эътиқод бобида зардуштийлик дини асосий ўрни тутган. Жаҳон динлари кейинги 2—2,5 минг йил ичида қанчалик такомиллашган, уларнинг маросимлари, урф-одатлари нечоғли хилма-хиллашган, бойинган бўлмасин, улар барчаси зардуштийлик динининг ворислари ҳисобланади.

VI—VIII асрларда яратилган, қадимий туркий тилда ўзига хос хатда битилган **Ўрхун-Енисей ёдгорликлари**да туркий халқларнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашлари, эл-юртига муҳаббати, қаҳрамонликлари, хорижий босқинчиларга қарши нафрати ўз ифодасини тошган.

Қадимий туркий халқларининг тарихи, маданияти, тили, ижтимоий-фалсафий фикрлари билан танишишда **Ўрхун-Енисей ёдгорлигидан** Туноқуқ, Култигин, Билга хоқон битикларининг аҳамияти айниқса каттадир. Буни иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтартини хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси Туноқуққа бағишланган 712—716 йилларда ёзилган битиги тош мисолида кўриш мумкин. Битигда туркийларнинг бир қанча душман қабила-қаврларига қарши кураши, Туноқуқнинг халқ олдидagi хизматлари, донолиги, тadbиркорлиги, жасурлиги ҳукоя қилинади.

732 йилда ўрнатилган Култигин битигидаги барча воқеалар Култигиннинг акаси Билга хоқон тилидан (асли неми Мўғилиён) баён этилади. Мўғилиён сўнги турк хоқонларидан бири бўлиб, «Билга» — «Қоон» — «Улуғ хоқон» унвонини олган. Мўғилиён жуда кўп урушлар олиб бориб турк хоқонлиги давлати чегараларини аниқ кенгайтирган. Ҳарбий юришларининг бирида улуғ хоқоннинг ушаси Култигин зўр қаҳрамонлик кўрсатиб вафот этади. Билга хоқон — Мўғилиён ўзининг қилган ишлари тўғрисида Култигин битигида халқига қарата шундай дейди: «Тангри ёрлақганига ушун, исетьлодим, бахтим бор учун мен сизларга хоқон бўлдим. Хоқон бўлиб, йўқ қаншоқ халқни яхшилаб оёққа турғаздим. Қаншоқ халқни бой қилдим. Оз халқни қўнайтирдим. Ё бу сўзимда ёлгон борми?! Турк беклари, халқ буни эшиттинг! Турк халқини тўлаб давлат тузишингизни бу ерда тошга ўйиб ёздим. Унга қараб билдинг, туркнинг эндиги халқлари, беклари.»

Култигиннинг оғаси Билга хоқон шарафига 735 йилда ўрнатилган битигида хоқоннинг давлатини бошқарганлиги, кўнгиша халқларни бирлаштиргани, мамлакатни ҳар жиҳатдан юксалтиргани таъсирланган. Шу билан бирга унда халқлар ўртасидаги ўзаро аҳиллик, тотувлик давлатининг куч-қудрати асоси эканлиги ҳақида ҳам айтиб ўтилган.

Аввал қайд этганимиздек, «Авесто», «Ўрхун-Енисей» ёдгор-

ликлари ва бошқа ёзма ёдгорликлар қадимги Марказий Осиё халқларининг тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, тили, қадриятлари, фалсафий, ахлоқий, диний қарашларини ўрганишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ёзма ёдгорликлар фақат ўтмишни тушуниш учунгина эмас, балки бизнинг бутунги қулимизнинг, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги маънавий масалаларининг ҳал этиши, миллий истиқлол мафкура-сини шиллаб чиқиш учун ҳам фойдалидир.

Миллоддан аввалги I мингйилчи аср ҳамда эрамининг I—II асрларида манихейлик ҳаракати ва таълимоти вужудга келган. Асосчиси **Моний** (216—217). Монийлик зардуштийлик ва хри-стиандикининг синтезидир. Христианликларни монийлик мессен-лик гойаларини олган. Мазкур таълимотга кўра, бериққанг ик-кита субстанция асосини — ёруғлик, яхшилик, руҳ ва ҳа-мат, ёзулик, материя оламиини ташкил қилади. Монийлик таъ-лимоти ҳукмрон руҳоний зодагонлар таълимотидаги фарқни ўлароқ, муҳим маънавий қадриятлар — бошланғич эдосат, эр-кинлик, меҳнатга интилиш кабиларин тарғиб қилди.

Ижтимоий-фалсафий фикрларининг пайдо бўлиши, ривожла-ниши ва намоя бўлиши ҳусусида юқорида қайд этиб ўтилган-ларининг ҳаммаси айрим тадқиқотчиларининг, фалсафий тафак-кур Шарқ халқларида бўлган эмас, фалсафий таълимот улар учун муқлақ ёт, фалсафа тўла маъносин билан Ғарбда бошлан-ғич, деган даъволарининг нуч ва тарихий ҳақиқатга тасмонула-нид эканлигини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

3. Урта аср фалсафаси. Марказий Осиё мутафаккирларининг фалсафий таълимотлари

V—VI асрларга келиб ҳукмрон руҳонийларга, зардуштий-ликка қарши қаратилган Маздак (470—529) бошлаб берган маз-дакизм таълимоти шаклланди. Эронда кели тарқалган Маздакий-лик таълимотига биноан, оламда бўладиган жараёнлар оғини ва бирор мақсадни қўзлаб ҳаракат қилувчи азгулик, ёруғлик ман-баи билан кўр-кўрона ва тасодифий ҳаракатланувчи зардуштик (жоҳиллик) манбаи ўртасидаги қурандан иборат. Бу қураш «яхшилик»нинг «ёмонлик» устидан муқаррар ғалабаси билан ту-ғалланади. Маздакизм деҳқонларни, уларнинг ҳуқуқларини ҳи-мом ётиб, тенглик, адолат ўрнатинга хизмат қилди.

Тарихдан маълумки, VI—VII асрларда шимолда Турк хо-қонлиги вужудга келиб, у Эрондаги сосонийлар билан ўзоқ қу-раш олиб берди ва Марказий Осиё халқларини ўзига қаратди. Бу ерда қадимги турк тили тарқала бошлади. VIII асрда келиб минтақамизни араблар ислоҳ қилдилар ва улар ўзлари билан Ислам динини тарғиб қилдилар ва босиб олган халқлар ора-сида турли йўللار билан уни тарқата бошладилар. Араб бос-қинчиларига қарши Абу Муслим, Муқанна, Ҳамза ас Хориж, Рафи ибн Лейлар бошичилигида қатор халқ қўзғоловлари бўлиб ўтди. IX асрнинг охирига келиб Марказий Осиё мустанлакка

эришди ва бу ерда биринчи феодал давлати — сомониёлар ҳукмронлиги шаклланди. Сўнг бу ҳудудда Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар, Салтукийлар, Қорахонийлар давлатлари фаоллик кўрсатди. Бухоро, Самарқанд, Марв, Кўҳна Урганч, Хива каби шаҳарлар ўз даврининг маданият марказлари сифатида дунёга танилди.

IX—XV асрларда Яқин ва Шарқ мамлакатлари, биринчи навбатда, Марказий Осиё халқларининг маданий-маънавий тараққиётида, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, диний, фалсафий, таълимотлари ривожланишида кескин ўзгариш, туб бурилиш даври бўлди. Бу маданий жонланиш ва юксалиш жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб борди, маънавий ҳаётни қамраб олди. Ижтимоий тараққиётнинг ана шу даврларда Марказий Осиё халқлари дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида турниш даражасига кўтарилди олдилар. Марказий Осиёнинг жаҳон маданияти тараққиётининг йирик ва марказий ўчоқларидан бирига айланиши худди шу даврга тўғри келади.

Ана шу даврларда Марказий Осиё халқлари сафидан ўзининг ақл-идроки ва тафаккур, қомусийлиги билан инсониятни лол қолдирган фан ва маданиятнинг сўнас юлдузлари, жаҳонга машҳур бўлган математик, астроном, химик, минеролог ва тиббиётчилар, шоир, ёзувчи ва санъатшунослар, тасвирий санъат ва наққошлик илми арбоблари, дунё тан берган файласуф ва тарихчилар, сўз санъатининг тожи ҳисобланган адабиётчи ва тилишунослар, ғазал мулкчининг султонлари, «муаллими соний» ва «Шайхур раис»лар саф-саф бўлиб етишдилар.

Буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди етишиб чиққан, олам узра доврў таратган, жаҳонни илм, маърифат ва маънавият нури билан ёритган давр, адолат талаби бўйича, Шарқ тарихида олтин аср ёки **Уйғониш даври** деб аталади.

Уйғониш даври мутафаккирлари ўзларининг қомусийликлари, айни бир пайтнинг ўзида ҳам файласуф, мусиқашунос, ҳам мантиқшунос, жамиятшунос ва адабиётчи, тарихчи, шоир математик, ҳуллаас, илмнинг ҳамма соҳасидан хабардорликлари, ижоднинг бир неча соҳаларида ўзларини кўрсатганликлари билан ажралиб турадилар. Шарқ улў сиймоларининг кишини лол қолдирадиган жиҳатларидан бири сифатида бир неча тилда бемалол гаплаша олганликлари, ўша тиллардаги илмий манбалар, асарлардан бекаму кўст фойдалана олганликларини ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Илм-фан ва маданиятда улар шуғулланган соҳаларини санаб чиқишдан кўра шуғулланмаган соҳаларини санаш, аниқ айтиб бериш осонроқдир. Илмнинг қайси масаласи билан шуғулланишган бўлсалар, ўша соҳада буюк кашфиётлар қилишди, ўтмишдошларидан ҳеч бир аллома забт эта олмаган фаннинг нурафшон чўққиларини забт эта олдилар. Бундан ташқари, уларнинг кўпчилиги фанда янгича йўналишларни, янгича тафаккур услубини ихтиро қилдилар, илгари ҳеч ким айтмаган, тамомила янги таълимотларни майдонга

ташладилар ва илмий асослаб бердилар. Буюк тафаккур алломаларни томонидан чуқур илмий асосланган ғоя ва таълимотлар фақат улар яшаган давр кўзгусигина эмас, балки келажакни олдиндан башорат қилиш, табиий, ижтимоий воқеа ва жараёнларни олдиндан айтиб бериш нуқтаи назаридан ҳам бебаҳодир. Донишманд боболаримизнинг илмий-фалсафий таълимотлари—умумбашарий аҳамиятга эга бўлган таълимотлардир. Шу нарса эътиборга сазоворки, Шарқ мутафаккирлари ўз даври долзарб ҳаётининг марказида бўлдилар, халқ ва Ватан манфаатини ҳимоя қилдилар. Бу уларнинг ҳақиқий баркамол инсон, оташин ватанпарвар, халқпарвар ва буюк аллома эканликларининг белгиси ва бош сабабидир. Ушбу буюк зотлар, қомусий ақл эгалари яшаган ва ижод қилган даврлардан бошлаб Шарқда, Марказий Осиёда илм-фан ва маданият, фалсафа янада ривожлана бошлади. Бу ривожланиш, тўхтовсиз такомиллашиб бориш бир неча юз йилларни ўз ичига қамраб олди ва бизнинг давримизга етиб келди.

Марказий Осиёнинг жаҳонга машҳур олимларидан бири **Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий** бўлиб, у тахминан 783 йилда Хоразмда туғилган ва IX асрнинг иккинчи ярмида, аниқроғи 850 йилда Бағдодда вафот этган. Хоразмий илм-фан ва маданиятнинг қадимий бешикларидан ҳисобланган Хоразмда қомусий олим сифатида шаклланди, вояга етди ва шу ернинг ўзида унинг номни дунёга маълум бўлди. Мусо Хоразмий илмий-ижодий фаолиятининг жуда катта даври араб халифалигининг пайтахти Бағдод шаҳри билан узвий боғлиқдир. Хоразмий халифа Маъмун раҳнаомлигида ислом Шарқининг Фанлар академияси—«Байтул-ҳикма» («Донишмандлар уйи»)да ишлади. Бу илм даргоҳида у жуда кўплаб астрономик кузатишлар олиб борди, математик ва астрономларнинг катта бир илмий жамоасига устозлик қилди ҳамда ўзининг кўнгини шоҳ асарларини ёзди. Хоразмийнинг Бағдодда яшаб ижод этган замондошлари орасида **Аҳмад Фаргоний**, **Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий** каби алломалар, Марказий осмонлик олимлар ўрта аср илм-фан ривожига ва ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига катта ҳисса қўшган эдилар. «Байтул-ҳикма» да хизмат қилган ушбу йирик олимлар қадимда ҳисоблаб чиқилган Ер айланаси узунлигининг тўғрилигини текшириш мақсадида Ер меридиани бир градусининг узунлигини ўлчашган. Барча тадқиқотларни ўтказишда Хоразмий бевосита иштирок этган.

Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг кўп қиррали илмий қизиқишлари математика, назарий ва амалий астрономия, география, тарих ва бошқа кўплаб фанларга оиддир. Унинг номини тарихда абадий қолдирган асарларидан бири—«Ал-жабр вал-муқобала» дир. Бу асар Ғарб ва Шарқ олимларига алгебра фани бўйича дастури амал бўлиб хизмат қилди. «Алгоритм» ва «Алгебра» деган атамалар Хоразмий номи билан боғлиқдир.

Аллоمانинг алгебра, арифметика, математика, геометрияга

онд асарлари асрлар давомида авлодлар қўлида меросни тақсимлашда, васиятномалар тузишда, мол-мулкни бўлиб олишда, суд ишларида, савдо-сотиқ муаммоларида, шунингдек, ерларни ўлчашда, каналлар қозишда, бино қуришда катта хизмат қилди.

Хоразмий айтиб ўтилган асарларидан ташқари «Китоб су-рат ал арз» («Ер сурати») деган рисола ҳам ёзди. Асарда у Птолемейнинг «География» номли китобини бутунлай қайта ишлаб чиқди, шарқ мамлакатлари ва халқлари тўғрисида қўн-гинна қимматли маълумотлар берди. Унда мамлакатлар, ша-ҳарлар, уларнинг номлари, кўрсатилган ва бир неча изоҳлар берилган, хариталар мавжуд. Бу китобда Орол денгизининг тасвири ҳам берилган. Асарда бундан ташқари 637 та муҳим жойлар, 209 та тоғнинг географик тафсилоти, дарёлар, денгиз-лар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган орол-ларнинг муҳим координатлари баён этилган. Олимнинг бу ки-тоби Шарқ мамлакатларида география фани ривожланишига катта ҳисса қўйди.

«Астрономик жадваллар», «Қўёш соати тўғрисида рисола», «Ҳинд ҳисоби ҳақида рисола», «Устураб қуриш ҳақида ки-тоб», «Зиж» («Астрономик жадвал»), «Мусиқа бўйича рисола», «Тарих бўйича рисола» ва бошқа қўлаб надири асарлар ҳам Мусо Хоразмий қаламига мансубдир. Ана шу асарлар ном-нинг ўзиёқ Хоразмийнинг илмий тафаккури бениҳоя кенглиги, қомусий аллома эканлигини, нафақат ўз даврининг, балки ҳам-ма замонларининг энг буюк математик ва табиатшунос олими эканлигини кўрсатади.

Хоразмий ўзининг математика, география, тарих, мусиқа, астрономия ва бошқа фанларга бевосита тааллуқли бўлган асарлари билан жаҳон фани тараққиётига кенг йўл очиб бер-ди, ўрта асрларда одамлар ҳаёлирига ҳам келтира олмаган энг муҳим мураккаб масалаларни илмий равишда ҳал этди.

Мухаммад Мусо Хоразмий илм-фан ва маданият оламида нафақат буюк математик ва табиатшунос олим, балки машҳур файласуф сифатида ҳам маълум ва машҳурдир.

Хоразмий маҳсуе фалсафий асар ёзган бўлмаса-да, лекни унинг математика, геометрия, астрономия, география, тарих ва мусиқа илмига онд барча китобларида илгари сурилган, илмий исботланган фалсафий фикр-мулоҳазалар, фалсафий гоя, па-зария ва таълимотлар сон-саноксиздир. Унинг математика ва бошқа табиатшунослик фанлари илмий ютуқларига асосланиб ёзишча, Оллоҳ томонидан яратилган дунёда, материяда ўз ҳолатини доимий равишда ўзгартирмай сақлаб турадиган ҳеч қандай нарса ва ҳодиса йўқ ва бўлмайдди. Материя тинимсиз ўсини, ўзгариш ва ривожланишдадир. Унда нималар янгидан пайдо бўлади, маълум вақт мобайнида яшайди, кейинчалик бориб эса у ҳам эскира бошлайди ва пировард-оқибатда ўз ўр-нини бошқа нарсага қонуний равишда бўшатиб беради. Эски нарса ўрнини янги, ўлаётган нарса ўрнини туғилаётган нарса

эгаллаши, Хоразмий фалсафий таълимотида қайд этилишича, табиий-қонуний жараёндир. Бу жараён чексиз-чегарасиздир.

Хоразмий дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса моҳиятида бир-бирини инкор этибгина қолмай аини пайтда бир-бирини ўзаро тақозо ҳам этадиган, бир-бирисиз яшай олмайдиган икки қутб, икки қарама-қарши томон мавжуддир, тараққиёт улар ўртасидаги ана шу диалектик бирлик ва кураш асосида амалга ошадди, деб кўрсатади ва ўзининг бу фалсафий таълимотини математика фани далиллари асосида илмий исботлайди.

Хоразмийнинг дунёнинг асосини, моддий негизини нима ташкил этади, деган масала бўйича баён этган фикрлари ҳам эътиборга сазовордир. Буюк мутафаккир материя оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси, деб ҳисоблайди. Унинг тушунтиришича, дунё тўрт унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топган. Дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар ана шу унсурларнинг бирикиши, ўзаро таъсири остида ҳосил бўлади ва яшайди. Сув ва ҳаво ҳақидаги таълимот Хоразмий фалсафий дунёқарашининг ўзагидир. Орол денгизининг Марказий Осиё халқлари ҳаёти, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси учун нақадар муҳимлиги ҳақида буюк ватандошимиз томонидан бундан минг йил илгари қилинган башорат бунга мисол бўлади.

Хоразмий ноорганик дунёдан органик дунёнинг, ҳиссиз, туйғусиз, фикр қилмайдиган дунёдан ақл-идрок ва тафаккурга, фикрлаш имкониятига ўтиши, унинг моҳияти ва асосий сабаблари ҳақида ҳам ўзининг бебаҳо илмий-фалсафий таълимотини яратди.

Хоразмий чуқур илмий далиллар асосида материя билан шаклни, сабаб билан оқибатни, имконият билан воқеликни, миқдор билан сифатни, жамият билан табиатни ажратиб бўлмаслигини, улар ўзаро алоқадорлигини исботлаган эди.

Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг билиш масаласига оид фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. У моддий дунёнинг абадийлигини, унинг ниҳоятда мураккаблиги, доимий равишда ўзгариб ва ривожланиб туришни таъкидлайди. Шу билан бирга у бу оламни инсон сезгиси ва билимининг манбаи деб билади. Унинг айтишича, оламни, жамиятни, улардаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш ниҳоятда мураккаб, зиддиятли жараёндир. Лекин инсон бу масалада ҳам битмас-туганмас имкониятларга эгадир. Инсон ўзининг тиришқоқлиги, меҳнати ва амалий фаолияти, Оллоҳ ато этган ақл-идрок, қобилнят ва истеъдод билан, — дейди Хоразмий. — дунёни секин-аста била боради.

Хоразмий ўзининг билиш назариясида моддий олам инсон, унинг сезгиси, ақл-идрокидан олдин пайдо бўлган, инсон ва унинг ақли эса моддий олам ривожининг маҳсулидир, дейди. Аини пайтда у инсон билнш субъекти, табиат, жамият, умуман моддий олам эса унинг объекти деб билади. Хоразмий ҳиссий ва ақлий билишнинг ўзига хос хусусиятларини, моҳиятини, ўзаро алоқадорлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг айтишича, ақлий билнш ҳиссий билишсиз вужудга келмайди. Ҳиссий би-

лиш борлиқнинг ташқи томонлари ҳақида билим бериш манбаидир. Ақлий билиш ёрдамида эса инсон нарс ва ҳодисаларнинг мураккаб ички тузилишини, моҳиятини, қонуниятини билиб олади. Ақлий билиш инсон билиш ривожининг юқори босқичидир. Бунда биз Хоразмийнинг ақлий билиш масалаларига алоҳида эътибор берганлигини кўриб турибмиз. Билишда инсон ақли ва амалиётнинг аҳамиятини кўрсатганлиги буюк ватандошимизнинг ажойиб хизматларидан бўлиб ҳисобланади.

Мусо Хоразмий дунёқарашида ижтимоий-фалсафий масалалар, хусусан, жамият ва унинг истиқболи ҳақидаги фикр-мулоҳазалари алоҳида ўрин эгаллайди. Жамият тараққиётида илм-фан ва маданиятнинг, одоб-ахлоқнинг, ислом дини, шариат қонунларининг катта ўрни тутиши ҳақида аллома томонидан баён этилган фикрлар ҳозирги давр учун муҳим аҳамият касб этади. Одамларнинг ақл-идроки, имон-эътиқодини мустаҳкамлаш, руҳан поклаш ва кишилар ўртасидаги инсоний муносабатларни мустаҳкамлашда фан ва маданиятнинг, диний қадриятларнинг муҳимлиги хусусидаги фикрлари таҳсинга сазовордир.

Буюк ватандошимиз Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг нодир асарлари, яратган таълимоти, ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳозирги авлод учун битмас-туганмас ҳазина, мустақиллигимиз учун хизмат қиладиган бебаҳо маънавий бойликдир. Жаҳон илм аҳлининг 1983 йили Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг 1200 йиллигини зўр таътана билан нишонлаганлиги буюк ватандошимизга кўрсатилган чексиз ҳурмат ва эҳтиромдир.

Туркий забон адабиётининг йирик ва забардаст мутафаккирларидан бири **Аҳмад Югнакий**дир. Унинг бизгача етиб келган ягона илмий мероси «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар тухфаси») дир.

Алломанинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. «Ҳибатул-ҳақойиқ» асаридан маълум бўлишича, шоирнинг номи Алиб Аҳмад, отасининг исми Маҳмуд, ватани Югнакдир. Тадқиқотчиларнинг тахминларига кўра адиб таваллуд топган Югнак шаҳри Самарқанд яқинида бўлган.

Аҳмад Югнакийни дунёга машҳур қилган «Ҳибатул-ҳақойиқ» асари ўша даврнинг кўзга кўринган улуғ амири Дод Сипоҳсоларга бағишланган. Бу китобни ёзилиш сабаби ва зарурияти ҳақида гапириб Аҳмад Югнакий, «Дунёда помни қолсин деб, Сипоҳсоларбек учун бу китобни ёздим. Китобимни ўқиган, кўрган, эшитган киши шохимни дуо билан ёд қилсин деб ёздим»¹ — дейди.

Аҳмад Югнакий ҳам ўзидан олдинги буюк мутафаккирлар сингари илм-маърифатни ёқлайди, илмли кишиларни, олимлар, файласуфлар, фозилу фузалоларни улуғлайди, маърифатпарварликни тарғиб қиладди, кишиларни илмли бўлишга чақиради, илмнинг манфаати, жаҳолатнинг зарари ҳақида куйиб-ёниб гапиради.

¹ Турди. Танланган асарлар. Тошкент, 1951, 21- бет.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» нинг «Илм манфаати, жаҳолатнинг зарари ҳақида» деб аталган биринчи бўлимида муаллиф, «Билим билан саодат йўли очилади, шунга кўра, илмли бўл, бахт йўлини изла. Билимли киши (қиммат) баҳоллик динордир, илмсиз, жоҳил киши қимматсиз мевадир. Билимли киши билан билимсиз одам қачон тенг бўлади, билимли хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — хотин кишидир»¹ — дейди.

Мутафаккир ўзининг сўз юритилаётган асарида ҳиммат ва саҳийликни баҳиллик ва зиқналикка қарама-қарши қўяди. Унинг фикрича, халқнинг етуги саҳий кишидир, саҳийлик шаараф, мартаба ва камолатингни орттиради. Дунёда яхши ва нуқсонсиз ном саҳийликдир.

Аҳмад Югнакийнинг ахлоқий-фалсафий таълимотида инсонпарварлик, одам-одам билан дўстона ҳаёт кечириши, дўстларга садоқат, вафодорлик каби ғоялар ҳам катта ўрин тутати. Дўстларни эҳтиёт қилиш, авайлаб-асраш, душман орттирмасликни зарурлиги ҳақида уқтириб, минг нафар дўст кам, битта душман эса кўпдир, дейди.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» да табиат ва жамият ҳодисалари тўхтовсиз ўзгариб ва ривожланиб туриши, миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига доимий равишда ўтиб туриши, инкорин-инкор ҳодисаси қатъий амал қилиши, жамият ўтмишдан келажакка томон юксалиб бориши сингарин фалсафий масалалар ҳам талқин этилган. «Дунёнинг ўзгариб туриши ҳақида» деб номланган учинчи бўлимда бу ҳақда муҳим фалсафий ғоялар баён этилган.

Аҳмад Югнакий дунёнинг турланиб-тусланиб, бир кўрinishдан иккинчи кўринишга ўтиб туриши, янгининг эскириши, вақти келиб инкор этилиши устида фикр юритиб шундай дейди:

«Бу дунё қўниб, яна кетадиган работдир, бу работга тушиб ўтувчилар қўниб кета беради...»

Айтилганлардан кўриниб тургандек, Аҳмад Югнакий «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарида баён этган фикр-мулоҳазалари билан Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий таълимотлар ривожига ўзинга хос бетакрор ўрин тутати.

Абу Наср Форобий (870—950) нафақат Марказий Осиё ва Шарқнинг, балки бутун дунёнинг асрлар оша эътироф этилган ва бениҳоя катта ҳурматига сазовор бўлиб келаётган буюк мутафаккири, қомусий олими, машҳур файласуфларидан саналади.

Ўрта аср фан ва маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган, Шарқ Уйғониш даврининг донишманди ҳисобланган Форобий милодий 870 йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. У дастлабки билимни Форобда олган. Унинг илм-фанга бўлган кучли қизиқиши ва интилишига

¹ Қадимий ҳикматлар. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987, 416-бет.

Ўзи туғилиб ўсган юртида олган билим кифоя қилмаган. Тошкентда, Самарқанд ва Бухорода, Марказий Осиёнинг бошқа ўлкаларида олган таҳсил унинг илм-маърифатга бўлган ташна-лигини қондира олмаган. Илмга жуда катта ҳаётий эҳтиёж сезган Форобий жаҳон илм марказларидан бири — Бағдодда қўним топади. Бу ерда у тинмай ўқиб-ўрганади, араб тили ва адабиётини мукаммал билиб олади. Кейинчалик Форобий Шом, Миср ўлкаларига бориб, ўз устида тинмай ишлаб, мударрислик қилиб йирик файласуф сифатида танилади, шогирдлар ортти-ради.

Форобий илмнинг барча соҳалари бўйича ижод қилди, буюк асарлар ёзди. Фан оламида энг нодир асарлар ёзган алломалардан бирidir. XII—XIII асрларнинг йирик олим ал-Байҳақийнинг фикрича, ислом ўлкалари олимлари орасида унга тенг келадиган одам дунёга келган эмас.

Форобий йирик файласуф, тилшунос, мантиқшунос, риёзатчигина эмас, шу билан бирга жамиятшунос, филолог, тиббиётчи, руҳшунос, мусиқа илмининг назариётчиси ва амалиётчиси ҳамдир. Форобий «Фалсафани ўрганишда нималарни билиш керак?», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Логикага кириш», «Шеър санъати», «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида», «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида», «Мусиқа ҳақида сўз», «Оҳанглар таснифи ҳақида китоб», «Масалалар булоғи», «Ақл тўғрисида», «Инсон аъзолари ҳақида рисола», «Фозил шаҳар одамлари қарашлари», «Давлат ҳақида» каби ва бошқа 160 дан ортиқ хилма-хил қимматли асарлар ёзди.

Форобий шуғулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳар бир асар ўрта аср, янги давр ва ҳозирги замон олимлари таҳсини ва эътиборига сазовор бўлган. Форобий ёзган асарлар ўрта аср илмининг қарийб барча соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Унинг асарларини шунинг учун ҳам ўз даврининг кўзгуси, қомуси дейиш мумкин.

Қадимги юнон фалсафасини, хусусан, Арасту асарларини чуқур ва мукаммал билиш, таржима қилиш, илмий шарҳлар ёзиш, тарғиб-ташвиқот этишда Форобийга тенглашадиган ва унинг олдига тушадиган доншманд бўлган эмас. Форобий қадимги юнон мутафаккирлари ва табиатшунослари йирик асарларининг умумий мазмуни ва йўналишини илмий таҳлил қилиб махсус асарлар яратди. Арастунинг «Метафизика», «Риторика», «Поэтика», «Категориялар», «Аналитика», «Этика» ва бошқа кўлаб асарларини таржима қилди.

Форобий ўрта аср фалсафаси ривожига катта ҳисса қўнди, биринчи бўлиб ўз давридаги илмларни тасниф қилди, яъни турларга бўлди. Ўзининг она тили — турк тилидан ташқари форс, юнон, сурия, араб ва яна бир неча тилларни мукаммал билган. Шарқнинг машҳур тарихчи олими Ибн Халликон (1211—1282) фикрича, тил билишда ҳеч ким Форобий эришган

даражага эришолмаган. Унинг сўзи билан айтсак, Форобий етмишдан ортиқ тил билган.

Арастудан кейин фалсафа фани оламида, хусусан, Шарқда Форобийга тенглаша оладиган улкан зот, буюк сиймо майдонга чиқмади. Форобий ўз билими, маърифати, фикр доирасининг кенглиги, қомусийлиги, жаҳон фани тараққиётига қўшган бебаҳо ҳиссаси билан шу даражада катта шухратга эришдики, оқибатда уни ҳаётлигидаёқ Арастудан кейинги йирик мутафаккир, «Муаллими соний» — «Иккинчи муаллим», «Шарқ Аристотели» номлари билан улуғлашган.

Уйғониш даврининг машҳур файласуфи Форобий худони «биринчи сабаб», «биринчи моҳият» деб изоҳлайди. Форобий сабаб-оқибат муносабатлари ёрдамида биринчи сабабни материя билан боғлайди. Материя ўз сабабига, яъни худога хос бўлган барча хусусиятларга эгадир. Материясиз, яъни оқибатсиз сабаб ҳам бўлиши мумкин эмас. Дунё, табиат худо томонидан қисқа муддат ичда яратилган эмас, дейди олим. Фикрини давом эттириб, дунё худодан бошқа моҳиятга эга бўлган борлиқ бўлмасдан, худонинг зуҳур этишидир, деб таъкидлайди. Табиатнинг бу ҳолга келишига қадар бир қанча вақтлар, жараёнлар ўтган. Шундай қилиб, Форобий барча мавжудотни, оламни, материяни биринчи сабаб — худодан келтириб чиқаради. Форобий материя, унинг абадийлиги ва чексизлиги ҳақидаги фалсафий таълимоти ишлаб чиқди. Унинг таъкидлашича, материя оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосидир. Дунёнинг моддий асоси ёки материя тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмондан иборат бўлиб, Форобий таълимотида, осмон жисмлари ҳам, ердаги жисмлар ҳам ана шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Форобий, ҳамма нарсанинг умумий жинси оламдир, оламдан ташқари ҳеч нима йўқдир, дейди.

Форобий оламдаги ҳар бир предмет материя ва шаклдан иборатлигига, материя ва шакл бири-иккинчисига сабаб бўлиши мумкин эмаслиги, аксинча, ҳар иккови ўзаро бирликда мавжудлиги хусусида ҳам ўз фикрини баён этади.

Алломанинг уқтиришича, ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий оламдаги зиддият эса, ҳаракатнинг манбандир, оламдаги нарса ва ҳодисалар тўхтовсиз ҳаракат ва ўзгаришда, ҳаракат, ўсish-ўзгаришнинг сабаби эса бошланғич моддий унсурларнинг турлича қўшилишидадир.

Форобий борлиқни қотиб қолган воқелик сифатида тушунмайди. Нарсалар ва ҳодисалар оламида чексиз ўзгариш, ривожланиш жараёни бўлиб турадики, бунинг натижасида табиат ва жамият шу ҳолга етиб келган, дейди Форобий.

Форобийнинг билиш ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. Билиш масаласига у инсон моҳиятини тушунтириб беришнинг таркибий қисми сифатида қарайди. У инсон табиат тараққиётининг маҳсули бўлиб хайвонот оламидан фарқ қилади, инсон — билиш субъекти, табиат эса унинг объект деб билади. Табиатнинг одамдан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда

мавжудлигига Форобий шубҳа қилмайдн. Объект субъектга қадар мавжуд бўлади. Сезилувчи нарса сезгиларга қадар мавжуд бўлгани каби билинувчи нарса билишга қадар мавжуддир, дейди у. «Илм ва санъатнинг фазилатлари» рисоласида табиатни билишнинг чексизлигини, билишнинг билмасликдан билишга, сабабиятни билишдан оқибатни билишга қараб боришини таъкидлайди.

Форобий билишда икки босқични — ҳиссий ва ақлий билш-ни фарқлайди: ҳиссий билишни борлиқнинг ташқи хоссалари ҳақида билим бериш манбаи деб қарайди. Шу билан бирга у ақлий билш ҳиссий билишсиз вужудга кела олмаслигини уқтиради.

Форобий томонидан таъкидланганидек, моддий олам инсон, унинг сезгисн, ақлидан олдин мавжуд бўлган. Сезилувчи нарса, Форобий фикрича, сезгиларга қадар мавжуд бўлганидек, билинувчи нарса ҳам унга онд бўлган билимга қадар мавжуддир. Инсон ва унинг сезгисн, ақл-идроки ва моддий олам ривожининг маҳсулидир. Инсон ўзини қуршаб турган моддий оламни, материяни сезги аъзолари, ақл-идроки орқали била боради. Инсон ва унинг ақли моддий олам ривожланишининг олиғ маҳсулидир.

Форобий асарларида, инсоннинг билиш, руҳий қобилиятларини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларни ҳаёт учун зарур бўлган қон билан таъминлайди, бу қувватлардан бирортаси ҳам материядан ажралган ҳолда яшай олмайди, деган ғоя илгари сурилган.

Форобий этиқодича, нарсалар биздан, ҳисларимиздан ташқарида туриб, бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этади, таъсир этадиган нарсалар чексиздир. Инсон ўзининг ақлини, ҳаёлини ишга солади ва шулар воситасида билмаган нарсани билиб олади, уларга асосланиб билиш манбаи бўлган олам ва унинг моҳияти ҳақида чуқурроқ, атрофлироқ билим ва маълумотга эга бўлади.

Форобий билишда инсон ақлининг ролига катта баҳо берган. Инсон ақл-тафаккур ёрдамида табиатни, борлиқни, материяни, ижтимоий ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини, маъносини билади.

Форобий ижтимоий ҳаёт, жамият масаласида ҳам анчагинна муҳим фалсафий фикрларни ўртага ташлаган ва илмий ечимини берган. У ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» китобида ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олиғ даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга киритолмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади, дейди. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради.

Форобий инсонларни ўзаро ҳамкорликка чақиради, дунёда ягона бир бутун инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади.

«Бахт-саодатга эришув ҳақида» рисоласида камолотга бир кишининг ёлғиз ўзи (бировнинг ёки кўпчилиكنинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одам жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу, у ҳар қандай камолотга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир, дейди. «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки,— дейди Форобий,— у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эришиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интиланган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради»¹.

Форобий давлатни ҳар томонлама етук, ўзида энг яхши инсоний фазилатларни жо қилган кишилар ёрдамида идора этиш зарурлигини қайд этади. Шунингдек, у ҳар томонлама етук, аҳолини илм-маърифатга олиб боровчи идеал жамоа ҳақидаги хаёлотни олға суради. «Фозил одамлар шахри» китобида Форобий давлатни бошқарувчи Оллоҳдан бошқа ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак, у табиятан ўн иккита хислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур, дейди ва уларни бирма-бир санаб кўрсатади.

Форобийнинг «Фозил одамлар шахри» китобидан келтирилган юқоридаги доно фикрлар ҳозирги мустақиллик шароитида яшаб фаолият кўрсатаётган шахар, туман, вилоят раҳбарларига, олимларга, зиёлиларга, талабаларга, каттаю-кичик барча кишига бевосита тааллуқлидир. Форобийнинг илмий-фалсафий таълимоти инсониятнинг мислсиз маънавий бойлиги ва маданий-маънавий камолоти йўлидаги дастури — амалидир.

Инсоният **Абу Али ибн Сино** (980—1037) ни жаҳон фани ва маданиятининг юқори чўққиси, Уйғониш даври маданиятининг йирик арбобларидан бири сифатида билади ва эъзозлайди.

Буюк аллома бор-йўғи эллик етти йил умр кўрди, бу умрдан ўн саккиз йили илм таҳсилга сарф бўлди. Умрининг кўп вақти зиндонда, талон-торож бўлиш ва ўлим хавфи остида ўтди. Аммо шу йиллар давомида бениҳоя кўп илмий ишлар ёзди. Ибн Сино тўрт юздан ортиқ асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари илм-фаннинг барча соҳаларига тааллуқлидир. Шундан 242 таси бизга етиб келган. Аллома асарларидан 80 таси фалсафа, илоҳиёт, тасаввуфга, 43 таси табобат, 19 таси мантиқ,

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент, 1993., 186-бет.

26 таси эса рухшуносликка бағишланган. Уша даврдаги фан-дардан бирортаси Ибн Сино эътиборидан четда қолган эмас. Илмининг фалсафа, тиббиёт, астрономия, табиатшунослик, математика, мусиқа, ҳуқуқ, ахлоқ, дин, адабиёт, тарих сингари ва бошқа соҳалари Ибн Сино томонидан қамраб олинган. Қомусий олим асарларини илмлар тармоғи бўйича тақсимлаганда, ўрта асрда маълум бўлган барча фанларни санаб чиқишга тўғри келади.

Ибн Сино ўз асарлари билан Марказий Осиё халқлари маданиятини дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиқди. Шунинг учун ҳам уни «Шайхур-раис» — «Олимлар бошлиғи» деб аталиши бежиз эмас. Олимнинг асосий фалсафий асари «Китоб ат шифо» («Даволаш китоби»), «Донишнома», «Нажот», «Китоб ул инсоф» («Адолат китоби»), «Китоб ал-қонун фит тиб», («Тиб қонунлари китоби») дан иборат.

Ибн Синонинг китобларидан бир нечаси йигирма жилдлик, ўн саккиз жилдлик бўлса, беш китобдан иборат «Тиб қонунлари» эса юз йигирма беш босма табоқдан иборатдир. «Донишнома» деган ном билан машҳур бўлган фалсафий китоби беш хил илми — мантиқ, табиёт, илми ҳайъат (астрономия), мусиқа, илоҳиётни ўз ичига олади.

Ибн Сино ўтмишдошлари ва замондошлари сингари худони эътироф этади, уни борлиқнинг биринчи сабаби ва манбаи деб тушунади.

Ибн Синонинг айтишича, фалсафа борлиқ ҳақидаги фандир. Борлиқ эса абадийдир, у шаклини ўзгартириши, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиши мумкин, лекин унинг ўзи, материя йўқолмайди. Материя доим вужудга келиши мумкин бўлган нарсалардан олдин мавжуд бўлиб, бу нарсалар уларни ташкил этувчи материяга মিخтождир, деб кўрсатди.

Ибн Сино жисмлар тўрт унсурдан ташкил топган, дейди. Бу тўрт унсур — ҳаво, сув, олов, тупроқ — ўзаро боғлиқ, бир-бирига таъсир этади. Шундан у ёки бу нарса пайдо бўлади ёки йўқолади. Лекин уларнинг асоси — тўрт унсур ўзгармайди, йўқолиб кетмайди.

Ибн Сино тўрт унсурдан икkitаси енгил ва икkitаси оғир, дейди. Енгиллари олов ва ҳаводан иборат бўлса, оғирлари сув ва ер — тупроқдир. Ер оддий жисм бўлиб, унинг табиий ўрни ҳамма жисмларнинг ўртасидир. Ернинг табиати совуқ ва қуруқдир. Сув оддий бир жисм бўлиб, табиий ўрни билан, ер ва ҳаво ўз табиий ўринларида бўлганларида ерни ўрайди ва ҳавога ўралиб туради. Сув совуқ ва ҳулдир. Сув ташқи таъсирлар туфайли зарраланиб тарқалиши, бирикиши, турли шаклларга кира олиши мумкин. Оддий бир жисм бўлган ҳаво, — олимнинг таъкидлашича, — табиатига кўра иссиқ ва ҳулдир. Унинг ўрни сувнинг усти, оловнинг тагидир.

Ибн Сино ҳамма нарсанинг моҳиятини материя ташкил этади, материя турли-туман шаклларда намоён бўлади, деган фалсафий қарашни ривожлантирди. Жисм материясиз бўлма-

ганидек, материя ҳам шаклсиз бўлмайди. Демак, жисм ва унинг шакли бир-биридан ажралмас бўлганидек, материя ва шакл ҳам узаро ажралмасдир. Материя ҳаракат, фазо, замон билан боғлиқдир.

Ибн Сино сўзларига қараганда, ҳар бир нарсанинг сабаби ва оқибати бор, оламда инсоният дунёсида ҳеч бир нарса ва ҳодиса ўз-ўзидан, сабабсиз бўлмайди. Ҳар қандай касаллик муайян бир сабабнинг, гоҳо ташқи, гоҳо махфий сабабларнинг натижаси, оқибатидир. «Ҳар бир нарсани билиш,— дейди аллома,— у нарсаларнинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиш орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тибда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очиқ, гоҳо махфий бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш билан етишилади»¹.

Ибн Сино инсон билимлари объектив воқеликни билиш асосида пайдо бўлади ва ривожланади, деб таълим беради. Шу билан бирга у ҳиссий билиш инсон билими ривожланишининг дастлабки босқичи бўлиб унда нарсаларнинг сиртки, ташқи томонлари аниқлашини таъкидлаганди. Нрсаларнинг ички томонларини, моҳиятини билиб олишда инсон ақли ва тафаккурига алоҳида аҳамият берди. Унинг таълимотича, ақл-фаол ижодий куч ва билиш қуролидир. У, ақл икки турлидир — ўзи билан биринчи сабаб орасида ҳеч қандай восита бўлмаган ақл ва ўзи билан биринчи сабаб орасида бирор восита бўлган ақл, деб ёзган эди.

Абу Али ибн Сино инсон ақлининг ҳар томонлама ривожланишига, табиат сирлари ва ҳақиқатни билиш мумкинлигига қаттиқ ишонган эди. Шунинг учун ҳам олим одамларни бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшашга чақирди. Одамлар софдил, самимий дўст бўлиб яшаса, бир ёқадан бош чиқаришса ҳар қандай мушкул осон бўлишига қаттиқ ишонди.

Ибн Сино одамларга қарата «Рисолатут тайр» («Қуш рисоласи») асарида шундай деган эди: «Эй биродарлар! Бир-бирингиз билан самимий дўст бўлиб, ҳақиқатни очинглар. Ҳар бир киши ўз биродари учун кўнглидаги самимийликдан (тўсқинлик) пардасини очиб ташласин. Шундай қилингларки, биродарингиз сизлардан (ўзи билмаган) баъзи нарсаларни ўргансин ва бошқалари (бўлса) баъзи нарсаларни ўрганиб, ўзини камолотга етказсин».

Уша асарининг бошқа бир жойида Ибн Сино одамларни дўстликнинг қадрига етишга, унинг тўла маъносини яхши тушуниб, уқиб олишга даъват этади. Оғизда дўстман деб, амалда дўстининг ҳолидан хабар олмайдиган, номигагина дўст бўлиб юрадиган кишиларни танқид қилади. Одамларни эҳтиёт бўлишга ундаб, эҳтиёт бўлмаслик ёмон оқибатларга олиб кели-

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонуилари. 1-китоб. Тошкент, ЎзР ФА нашриёти, 1954, 5—6-бетлар.

шини огоҳлантириб бундай ёзган эди: «Сирингни барчага айтишдан эҳтиёт бўл, чунки ақлли бўлиш деган сўз — эҳтиёткор бўлиш деган сўздир. Агар сирингни сақласанг, у сенинг асирингдир, барчага ошкора қилсанг, сен сирингнинг асири бўлиб қоласан».

Буюк мутафаккир эслатиб ўтилган «Қуш рисоласи» да, бахт ўз дўстларинг ёнингда яшаган, сен ҳар кун икунинг турадиган, бирга ишлайдиган ва ўз вақтингни хушчақчақ ўтказиб турадиган дўстларинг билан бирга яшайдиган жойдадир, деб таъкидлайди.

Хоразмлик буюк олим **Абу Райҳон Беруний** (973—1048) нафақат Марказий Осиё ва умуман Шарқда, балки жаҳон фани ва маданияти тарихида ҳам энг улуғ ва буюк мутафаккирлардан ҳисобланади. Беруний ўз замонасидаги олимлар пешвоси бўлибгина қолмай, балки ҳамма замонлар, даврларнинг ҳам энг улуғ ва мўътабар сиймосидир.

Беруний билан Газнада яшаган машҳур тарихчи Абул Файз Байҳақий (1077 йилда вафот этган) мутафаккир олимга баҳо бериб, бу одам илми адабда, нарсалар моҳиятини аниқлашда, ҳандаса ва фалсафада шу қадар билимдон эдики, унинг замонида унга тенглашадиган ҳеч ким йўқ эди. XIII асрда яшаган йирик олим Ёқут Ҳамавий таъбири билан айтганда, замона илм ва ақлда унга тенг келадиган бошқа одамни кўрмади.

Беруний бутун кучи, ҳаёти, ақл-идроки ва тафаккурини илму фан асосларини ўрганишга сарфлади. Шунинг учун ҳам Шарқда Беруний ҳақида, тинчликни машаққатдан, кечани кундуздан ажратмаган, қўли қалам ушлашдан, мияси фикрлашдан, тили баён этишдан ҳеч қачон тўхтамаган, ўз таҳсили ва камолоти учун йилнинг ҳамма кунларидан унумли фойдаланган, деган гап тарқалган.

Беруний — илмий мероси бой, илмий фаолияти кўп қиррали қомусий олимдир.

Беруний 160 га яқин асар ёзган. Унинг асарлари астрономия, математика, география ва геодезияга, картографияга, обҳаво масалаларига, минерология, физикага, доришуносликка, тарих ва этнографияга, фалсафага, динга, риторика ва мусиқага, адабиётга, ҳуллиси калом, илмнинг ҳамма соҳаларига бағишланган. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Минерология», «Геодезия», «Қонуни Масъудий» каби йирик асарлари шулар жумласидандир. Беруний қайси бир фан билан шуғулланган бўлса, ўша соҳада инсоният учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлган энг муҳим фалсафий ғояларни ўртага ташлаган, ўзидан кейинги ҳам Шарқдаги, ҳам Ғарбдаги олимга мутафаккирларга жуда катта таъсир кўратган.

Беруний табият, унда чексиз равишда рўй бериб турадиган табиий ҳодисалар, жараёнлар хусусида муҳим илмий-фалсафий ғояларни илгари суради ва исботлаб беради. Оламда бўлиб турадиган ўзгаришлар, яъни тузилиш ва бузилишларнинг, пай-

до бўлиш ва йўқолишларнинг ўзига хос сабаблари борлиги ҳақида табиий-илмий ва фалсафий мулоҳазаларини майдонга ташлайди. Табиий жараёнларда бўладиган имконият ва воқелик, моҳият ва ҳодиса, сабаб ва оқибат, шунингдек, ирсият ва ўзгарувчанлик масалаларига катта эътибор беради. Одамларнинг ранг, сурат, феъл-атвор ва ахлоқда турлича бўлишларининг асосини сабаб, олинининг таъкидлашича, фақат наса-насабларининг турличалигида эмас, балки табиий-иқлимий муҳитларининг — тупроқ, сув, ҳаво ва жойларнинг турличалиги ҳамдир.

Борлиқнинг абадийлиги, уни доимий равишда ўзгартириб туриши ҳақида ҳам Беруний ўз фикрини мукамал баён этади. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида, «Олам азалий... фалак чексиз бўшлиққа жойлашган», — дейди. Аллома-нинг фикрича, ер, табиат азалдан ҳозирги ҳолатида бўлган эмас, бундан кейин ҳам шундай ҳолатда қолмайди. Узоқ йиллар мобайнида, тадрижий ўзгаришлар туфайли еримизнинг ташқи қиёфаси, ҳайвонот дунёси, набототи, об-ҳавоси, иқлими бир неча бор ўзгарди, дарёларнинг оқиш йўллари, олдингидан бошқача бўлиб қолди, қуруқликда бир вақтлар бўлмаган кўллар, денгизлар ҳосил бўлди, баъзилари эса йўқ бўлиб кетди, тоғлар емирилди. Ана шу табиий сабаблар туфайли ўша жойлардаги шаронтлар ўзгариб кетди.

Беруний ердаги иқлимнинг, мавсумларнинг ўзгариб туриши Қуёшнинг ҳаракатига боғлиқ эканлигига ҳам эътибор берган. «Астрономия қалити» асарида Беруний Ернинг айланмаслиги ҳақидаги эскича тасаввурларни рад этади ва Ер айланади, унинг ҳаракати қонуний равишда ва астрономик ҳодисаларга мувофиқдир, дейди.

Мутафаккирнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида нур ва замон, нурнинг тезлиги, нур ҳаракати ва товуш ҳаракати, нур ва иссиқлик, нур ва қоронғулик, Ой нури ва Қуёш нури сингари масалалар ҳам баён этилган.

Беруний материя доим ўзгариб, ҳаракат қилиб, янгиланиб, турли шаклга кириб туриши, моддий нарсалар ва уларнинг ҳаракати абадий эканлигини алоҳида қайд қилади. Унинг фикрича, оламда нарсалар ва ҳодисалар доимо ривожланиб ва ўзгариб туради.

Беруний қонинотда Ердан, бизнинг сайёрамиздан ташқари яна бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисидаги ҳамда ҳаракат зиддиятига асосланиши ҳақидаги илмий фаразларни ҳам илгарини суради. Унингча, табиатда маълум қонуният бор, табиатдаги ҳодисаларни ўша қонуниятларга, табиатнинг ўзига асосланиб изоҳлаш, тушуниш керак.

Беруний Ер Қуёш атрофида айланади, деган ҳулосага келиб, оламнинг геоцентрик назариясини ёқлашга интилди. Берунийнинг дунё олдидаги энг катта хизматларидан бири шундан иборатки, у Галилейдан бир неча аср олдин Ернинг думалоқ шаклда эканлиги ва Қуёш атрофида айланиши ҳақидаги фаразни ўртага ташлади. У астрономия, геология, гидростатика

ва география соҳасидаги ажойиб илмий башоратлари билан Коперник, Леонардо да Винчи ва бошқа олимларнинг кашфиётларини кўп жиҳатдан олдинроқ пайқаган эди.

Буюк мутафаккирнинг дунёни билиш мумкинлиги, унинг ўзига хос хусусиятлари, табиатни билишнинг экспериментал методлари ҳақидаги фалсафий таълимоти ҳам жуда катта илмий-амалий аҳамиятга эга.

Беруний таълимотига кўра, табиатни билиш жараёни сезгилардан бошланиб тафаккурга кўтарилади, маълум нарсалардан номаълум нарсалар ва ҳодисаларни билишга томон ривожланиб боради. Билиш жараёнида ҳиссий билиш — сезги, идрок, хотира кабиларга Беруний катта эътибор беради ва уларсиз табиат ҳодисалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Билиш жараёнида қузатиш, таққослаш муҳим аҳамият касб этишини, бу масалада инсон хотирасининг аҳамияти катталигини Беруний бир неча бор қайд этган. Унинг таъкидлашича, хотираси яхши одам ҳамма нарсаларни яхшироқ, тезроқ ва осон эслаб қолади.

Беруний тарихий ҳодиса ва жараёнларни билишда инсон ёлгон-яшиқларга, нотўғри маълумотларга, юзак хабарларга асосланмаслигини, масалаларни ҳар тарафлама, мукамал қилиб ўрганиши зарурлигини айтиб ўтган. «Ҳиндистон» номли асарининг муқаддимасида бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлаган: «Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди, деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пайтида ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратишидан иборатдир. Хабарга ёлгон-яшиқлар қўшилмаганда, у кўришга инебатан ортикроқ ўрнида турган бўлар эди. Чунки кўриш ва қараш вақти нарса бор вақтнинг бир бўлаги билан чекланади... Ўзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин, қаламнинг абадий излари бўлмаганда, халқларнинг хабарларини қайдан билар эдик?!»

Берунийнинг жамият, унинг истиқболи, келажак сари ривожланиб боришида меҳнатнинг, илм-фан, маданият ва маънавиятнинг, инсон омилининг роли ва аҳамияти борасида билдирган фикр-мулоҳазалари ҳам бебаҳодир. Файласуф олим инсон ўзидан бошқаларнинг ҳам бахт-саодатини ўйлаши зарурлиги ҳақида гапириб «Минерология» асарида бундай деган: «Инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат. Шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрин меҳнат билан белгиланади. Инсон ўз хоҳишига меҳнат билан эришади».

Беруний жамият тараққиётини фан тараққиётида кўрадиган, илм диний ва ҳудудий чегараларга қарамай инсон ва инсоният-

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Тошкент. «Фан» нашриёти. 1965, 25-бет.

га, мамлакат халқларига хизмат қилиши керак, деб ҳисоблайди. «Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим, билимларини тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим, буни мен ўзим учун катта бахт деб ҳисоблайман,— деб ёзган эди олим.

Юсуф Хос Ҳожиб — Шарқ халқларининг XI асрда яшаб ижод этган стук шоири ва файласуфи, қомусий олими ва давлат арбобидир. Ў ўзининг бизга қадар етиб келган ягона дидактик, бадний-фалсафий «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») номли дostonи билан жаҳонга маълум ва машҳурдир. Аллома ўзининг ушбу асарини ҳижрий 462 йили (милодий 1069—1070) да ёзиб тугаллаган. Муаллиф дostonининг муқаддимасида ёши элликдан ошганини уқтирган. Ана шунга асосланиб, Юсуф Хос Ҳожибни XI асрнинг 20- йиллари арафасида туғилган деб тахмин қилиш мумкин. Асар мазмунидан маълум бўлишича, у Боласоғунда туғилган.

Мутафаккир ўз асарини Қашқарда ёзиб тугатади ва Қоракхоний ҳокими Тавғач Буғрахонга тақдим қилди. Шунинг учун ҳам Буғрахон унга «Хос Ҳожиб», яъни хоннинг махсус маслаҳатчиси унвонини берди. Шундан кейин у Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонди.

«Қутадғу билиг» ҳажм жиҳатидан анча катта. У 6500 байт ёки 13000 мисрага яқин шеърдан иборат. Нижулар хазинаси, ақл ва ҳикмат дарслиги, буюк илмий-фалсафий, тарихий ва бадний ёдгорлик ҳисобланган «Қутадғу билиг» кирини, хотима ва 73 бобдан иборат.

Асарда ягона қўл остида бирлашган, марказлашган феодал давлати барпо этиш, мустаҳкамлаш, уни бошқариш йўл-йўриқлари, сиёсий, ижтимоий, ахлоқий, таълимий, маърифий, маънавий масалалар, расм-русум, ўрф-одат, ўзаро муомала-муносабат қондалари кенг ва атрофлича баён этилган.

«Қутадғу билиг»да одоб-ахлоқ, илм-маърифат, бола тарбияси, жамоат жойларида ўзини қандай тутати билиш, сўзининг аҳамияти ва қадри, меҳмондорчилик қондалари, турмуш тарзи ва инсон маънавий оламининг масалалари қаламга олинган.

Маънавият ва маърифат жарчиси бўлган Юсуф Хос Ҳожиб марказлашган кучли давлат барпо этиш учун курашувчи доншманд, адолатли ҳукмдор қиёфасини ўз асарида чизади. Давлат ва ҳокимият бошлиғи ва унинг сарой аъёлари, меҳнаткаш оммага муносабатлари қандай бўлиши лозимлиги ҳақида фикр-мулоҳазаларини аниқ-равшан баён этади. Адолатни юксак даражада эъзозлайди.

«Қутадғу билиг» қаҳрамонлари Кунтуғди, Ойтўлди, Уғдулмин, Узуғрминлар давлат бошлиғи, вазир, вазирнинг ўғли ва унинг қариндоши сифатида кўринса ҳам, уларнинг бош вазифаси Адолат, Давлат, Ақл ва Офийат (саломатлик, қааноат) ни рамзий суратда акс эттиришга бўйсунирилган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг асарида тасвирланишича, давлат бошлиғини улуғлайдиган, эл-юртда мартабасини оширадиган, қадри-

ни кўтарадиган асосий нарса — адолат шамчироғини иккала қўлида баланд кўтариб юриши, унга асосланиб раҳбарлик қилиши, мамлакат иши ва ободонлигини билим, ақл-идрок ва заковат асосида олиб боришидадир. Билимни, оқилу доно, тadbиркор, адолатли, эзгу хулқли кишиларгина бекликка муносибдир дейилади асарда. Муаллиф, билимли беклар ҳақида бошчилик қилади, заковат билан эл-юрт ишларини юритади, деб таъкидлайди.

Юсуф Хос Ҳожиб, билимга яқин бўлган бек — доно бекдир, дейди. Муаллиф халқ билан ҳокимлар ўртасидаги муносабат масаласига жиддий эътибор беради. «Агар бек эл ҳақида ғам-хўрлик қилса, унинг фуқаролари жуда бойиб кетади, унда бекнинг ҳамма истаклари рўёбга чиқади. Агар халқ ўз ахлоқини тақомиллаштириб боради, бек ҳам ахлоқ-одобда камол топиб боради, борди-ю бек ахлоқли, одобли бўлса у ўз халқи учун яхшилик қилган бўлади»¹.

Билим ва заковатнинг қиммати, фойдаси ҳақида фикр юритиб, Юсуф Хос Ҳожиб, заковат қоронғи тундаги машъал кабидир, билим эса нур таратувчи ёруғликдир, қадр-қиммат ва иззат-эътибор билим туфайлидир, заковатдандир, кимда заковат бўлса, ўша асил одам бўлади, у мартабага эришади, дейди. Қитобда, «мушк-анбар ва билим бир-бирига ўхшаш нарсалардир, уларни ўзидан бўлақлардан яшириб сақлаб бўлмайди. Мушк-анбарни яширсанг, уни ҳиди ошкор қилади, билимни яширсанг, уни тилнинг ошкор қилади», — деб таъкидланади.

«Қутадғу билиг»да кишининг билимдонлиги унинг тили орқали намоён бўлиши айтиб ўтилган. Унда айтилишича, заковат ва билимнинг очқичи тилдир. Юсуф Хос Ҳожиб, шунингдек, тил, маданий нутқ, ширин муомала одами улуғлаши, бахтиёр қилиши, шу бонсдан айтилмоқчи бўлган ҳар сўз мазмунли, чуқур ўйланган бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Бу ҳақда мутафаккир шундай дейди: «Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин. Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин... Билиб сўзласа, сўз дополик саналади. Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди... Киши сўз туфайли кўтарилади, малик бўлади. Кўп сўз бошни этади... Тилингни ниҳоятда эҳтиёт қилгин, бош сақланади. Сўзингни қисқа қилгин, ёшинг узайтирилади... Киши ўзи икки нарса туфайли қаримайди: Бири — эзгу хулқи, бири — эзгу сўзи»².

«Қутадғу билиг»да тилга олинган масалалар қамрови шу қадар кенг, мазмунан бой ва чуқурки, уларни оддийгина санашнинг ўзиёқ бир печа саҳифаларни ташкил этади.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» номли шоҳ асарида халқ ва давлат, давлат бошлиғи ва фуқаро, олимлар ва ҳокимлар, қўшни давлатлар билан иқтисодий, маданий алоқалар, ҳукмрон табақаларнинг ҳокимият, халқ ва ватан олдидаги бурчлари

¹ Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг». «Фан» нашриёти, 1972, 309- бет.

² Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг». 87, 89- бетлар.

ҳақида ғоятда зарур муаммоларни ҳам илғари суради. Улуғ олим ўта зийраклик ва дошишмандлик билан мамлакатдаги барча гуруҳ, тоифа ва табақаларнинг ҳаёт тарзлари, жамият тараққиётида тутган ўрни ва аҳамияти, дунёқарашлари, одатлари, ахлоқлари ҳақида фалсафий мулоҳазалар силсиласини яратди.

«Қутадғу билиг» панд-насиҳатларга, таълим-тарбияга ҳамда муҳим фалсафий ўғит ва йўл-йўриқларга бениҳоя бой, маданият, маънавият ва маърифат асосларини, инсоний қонун-қоидаларни, умуминсоний қадриятларни чуқур ўзлаштириб олишга даъват этадиган ғоялар билан чуқур суғорилган том маънодаги қимматли бир илмий манба, бебаҳо қомусдир.

«Ўзбекистонда мустақилликнинг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий заминларини мустаҳкамлаш борасида Президент И. А. Каримов раҳнамолигида улкан ишлар амалга оширилаётган ҳозирги шароитда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида баён этилган фалсафий ғоялар халқимизни, айниқса ёшларни ҳалоллик, иймон ва виждон билан иш кўришга, маънавиятли ва маърифатли қилиб тарбиялашда аҳамият катта.

Маҳмуд Кошғарий Марказий Осиёдагидан эмас, балки бутун инсоният оламида катта обрў ва эътибор қозонган, ҳозир ҳам номин ҳурмат билан тилга олиниб келинаётган тил илмининг дошишманди, истеъдодли файласуф олим, буюк мутафаккирдир.

Ҳозирги жаҳон илм-фани, маданияти ва маърифати тараққиётини Маҳмуд Кошғарийнинг илмий меросисиз тўла тасаввур этиб бўлмайди.

Маълумотларга қараганда Маҳмуд Кошғарий XI аср бошларида Боласоғунда (ҳозирги Қирғизистон Республикасининг Тўқмоқ шаҳри яқинида) туғилган.

Маҳмуд Кошғарийнинг илк ўрта аср маданиятининг йирик арбоби, нақадар буюк аллома, туркий тилларининг тенгсиз билимдони, қомусий олим эканини унинг дунёда яккаю-ягона нусхада сақланган «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар тўплами») асари мисолида кўриш мумкин.

«Девону луғотит турк»—XI аср фани, маданияти, тили ва тарихининг бебаҳо, нодир илмий-маънавий бойлигидир. У жаҳон халқларининг илмий хазинасидир.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк»ни яратиш учун узоқ йиллар давомида илмий тайёргарлик ишларини олиб борди. Турли илмларни, хусусан араб филологиясини мукаммал ўрганди, туркий халқларнинг тилига, турли қабила, уруғ ва халқларнинг турмуши, касб-кори, урф-одатлари, оғзаки ижодиётига, бадий адабиётига катта қизиқиш билан қаради. Юқори Чиндан бошлаб, Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган бепоен ҳудудни кезиб, турклар, туркманлар, ўғизлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг луғатларини тўлади, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқди¹.

¹ Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976, 104-бет.

«Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқни ҳам аниқлаш учун қилдим. Булмаса мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Ўларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғизлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим»¹,— деган эди Маҳмуд Кошғарий.

«Девону луғотит турк» да жазғлар тасвири, қаҳрамонлар тавсифлари, табиат манзараларига оид, замон ва кишиларга муносабат билдирувчи ахлоқий-таълимий шеърый парчалар бор. Уларда илм-фазилатнинг қадри, олимларга ҳурмат, меҳмондўстлик, хушхулқлик, мардлик улуғланади, илм-маърифат аҳлини қадрлаш заруралиги таъкидланади. Бунга Маҳмуд Кошғарийнинг, «олимларга яқинлаш, баҳра олгил, тутиб дил», «Олим киши сўзидан олгил ўғит»,— деган сўзлари мисол бўлади.

«Девон»даги ахлоқий-фалсафий мазмундаги шеърларда ҳаётнинг абадий эмаслиги, шунинг учун дунё ғамини еявермаслик кераклиги, яхши фазилатлар касб этиш лозимлиги, кек сақламаслик, қасд олишга интилмаслик, балки кишиларга яхшилик қилиш кераклиги, ширин сўзлашга, майин, мулойим бўлишга, тилдан фақат яхши сўзлар чиқаришга одатланиш кераклиги қайта-қайта уқтирилади.

Маҳмуд Кошғарий китобда, «ёмон киши йўқолсин, ҳақ ва адолат қолсин», «Қўни-қўшни, қариндош кўрсин сендан яхшилик», деб кишиларни эзгуликка тарғиб этади.

«Девону луғотит турк»— фалсафий ҳикматларга, донишманд она сўзларга, панду насихатларга, халқ мақоллари ва офоризмларга беҳад бой нодир асардир. Унда «Ярқиратиб қиличингни, ёв бошин кес, мажақлабон қалқонини, бўйинини эз», «Қўрқма ёвдан, қаршин чиқиб, тикка юргин», «Қўлдошингни ҳурмат қил», «Иш бошлашда ҳовлиқмасдан диққат-ла боқ, чақмоқ тошини шошиб чақсанг ўчар чироқ», «Мол йиғишни сел келиш деб ҳисобла, мол эгасини тош каби юмалатар», «Туғилган зот дунёда мангу қолмас», «Қарға кучда, учишда ўзини ғозга ўхшатса, бутти синида», «Шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши кишига сўз (мақтов) келади», «Адаб ва фазилатнинг боши тил», деган ибратомуз фалсафий ҳикматлар, дурдона сўзлар истаганча топилади.

«Девону луғотит турк» да манманлик, кибуру ҳаво, мол-дунёга ҳирс қўйиш, бахиллик, очкўзлик, жоҳиллик, текнинхўрлик, ялқовлик қораланади, ота-онани, устодларни, олиму уламоларнинг маслаҳатлари, йўл-йўриқларига қулоқ солиш, уларни ҳурмат қилишга даъват этилади, табиатга меҳр қўйиш, табиатни

¹ Қадимий қадриятлар. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат вашириети. Т., 1987, 61- бет.

обод қилиш, ерни, тупроқни, сувни нопок қилмаслик зарурлиги уқтирилади.

Темурийлар сулоласидан помн Шарқ мусулмон оламидагина эмас, Ғарбдаги христиан дунёсида ҳам бир неча асрлар мобайлида ёд этилиб ва эъзозланиб келинаётган буюк зотлардан бири соҳибқирон Амир Темурнинг суюкли набираси, Шохруҳ Мирзонинг ўғли — Муҳаммад Тарағай — **Мирзо Улуғбек** (1394—1449 йиллар) дир.

Ҳазрат Алишер Навоий таъбирлари билан айтадиган бўлсак, Амир Темур наслидан чиққан Улуғбекдек султонни олам ҳали кўрган эмас.

Жаҳонда Улуғбек помн билан шуҳрат қозонган Муҳаммад Тарағай 1394 йил 22 мартда туғилди. Бобоси Амир Темурнинг катта хотини Сароймулк-Бибиҳоним тарбиясини олиб ўлғайди. Амир Темур унга алоҳида эътибор билан қараган. Саройда бўладиган маслаҳатлар, олимлар билан бўладиган учрашувлар ва суҳбатларда, чет эллардан келганларни қабул қилиш, шунингдек, ҳарбий машқ ва юришларда Улуғбек иштирок этган. Амир Темур ўз набираси Улуғбекни қиличбоз саркарда эмас, балки буюк олим бўлиб етишишини орзу қилган ва шу йўлда унга раҳнамолик қилган.

Мирзо Улуғбек ёшлик пайтлариданоқ қасрда бўлмасин, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, диний уламолар, шайхлар, дунёга таъқил алломалар даврасида бўлган, илмий баҳслардан маънавий баҳра олган, илҳомланган, улардан кўп нарса ўрганган, аста-секин кўзи нишиб, ақли теранлашиб, фикран бойиб, дунёқараши кенгайиб ва чуқурлашиб борган.

Ўта мураккаб, алғов-далғовли ва зиддиятли бир шаронда яшаган ва шаклланган Улуғбек мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётини бошқариш билан бир қаторда илмий ишлар билан ҳам шуғулланди, олимларга раҳнамолик қилди, ўз устида тинимсиз ишлаб, ўтмиш илмий билим хазиналарини тинмай ўрганди, муталаа қилди, илмий-фалсафий тафаккурини муттасил кенгайтирди ва чуқурлаштирди. Улуғбек Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий, Абу Наср Фиробий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний сингари ўтмишдошларининг фалсафа, мантиқ, тарих, математика, астрономия, табиатшунослик ва фикҳга онд асарларини катта қизиқиш билан ўрганди. Юнон олимларидан Платон, Аристотель, Птоломейнинг классик асарлари билан танишди. Илм-фан ва маданиятнинг, тарих илми ва фалсафанинг Улуғбек эътиборидан четда қолган бирон-бир соҳаси қолмади.

Ўтмиш аجدодлардан, хусусан, Марказий Осиё қомусий ақл эгаларидан қолган маданий мерос, умуминсоний мазмундаги маънавий қадриятлар Улуғбек илмий-фалсафий дунёқараши ривожда манба бўлиб хизмат қилди. Улуғбекнинг билими ва тафаккури замондошларидан бир неча бор ўзиб кетган эди.

Улуғбек бошқа кўпгина ҳокимлардан фарқли ўлароқ, ҳам давлат арбоби, ҳам асил олим сифатида фаолият кўрсатди,

олимликни арбоблик, арбобликни олимлик билан қўшиб олиб борди, илму амал йўлини ўз фаолиятида бирлаштирди.

Давлат арбоби сифатида қурилиш ишларини ҳаддан ташқари ривожлантирди, пойтахтни меъморчилик санъати билан безади, улкан бинолар билан обод қилди, ўзигача бошланган қурилишларни ниҳоясига етказди.

Улуғбек замонида Самарқандда «Шоҳи Зинда», «Гўрн Амир» мақбараси сингари йирик меъморий ансамбллари, Регистонда катта хонақо, бир қанча шиғохона, ҳаммом ва кутубхоналар қурилди. Ҳунармандчилик ишлаб чиқарини, савдо ривожланди. Унинг фармонига биноан 1420 йилда Бухоро ва Самарқандда, 1432—1438 йилларда Ғиждувонда медресалар қурилди.

Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида алабиёт, санъат, тарих, фалсафа, тиббиёт, ишърият билан бир қаторда математика, астрономия сингари аниқ фанлар ҳам тез ривожланди.

Ўзи аллоҳдан жаҳон ҳисобланган Мирзо Улуғбек фан ва маданият тараққиётига алоҳида аҳамият бериб, атрофида ўз замонасининг энг буюк олимларини тўплаб, улар билан яқин илмий мулоқотда бўлиб, илмий йўналиш ва йўл-йўриқлар бериб турди.

Улуғбек даврда «Зубдат таворих» («Салномаalar қаймоғи») номли ажойиб асар ёзган тарихчи Ҳутфулла Ҳофизн Абру (1431 йилда қазо қилган), «Ат-тарифати Журжоний» номли фалсафий рисола муаллифи Али ибн Муҳаммад Журжоний (вафоти 1413 йил), машҳур тиббиёт олими Мавлоно Нафис, лирик шоирлардан Сирожиддин Басотий Самарқандий (1412 йилда вафот этган), Хаёлий Бухорий (1449 йилда вафот этган), 1409—1410 йилларда ёзилган «Юсуф ва Зулейҳо» достони муаллифи Бадахший Дурбек, қасида жанрида ижод қилган Саккокий (1465 ёки 1468 йилда вафот этган) ва бошқа кўплаб таниқли олим ва санъаткорлар яшаб ижод этишган.

Математика ва астрономия илмида ҳолат билимли бўлган, «Афлотунн замон» таҳаллусига сазовор бўлган Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий, таниқли математик ва астроном Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд, унинг ўғли Мансур Коший, ўз даврининг «Птоломейи» деб ном олган Али Қушчи, Мирам Чалабий сингари йирик олимлар ҳам Улуғбекнинг илмий раҳбарлиги остида самарали илмий тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Улуғбек фан ва маданиятда, айниқса, математика ва астрономия илмида мавжуд бўлган имкониятларни, илмнинг ҳамма соҳалари бўйича ўта қобилиятли ва истеъдодли олимларнинг борлигини эътиборга олиб янги олий мактаб — илми тафаккур марказини яратнишга қарор қилди. Ана шу мақсадда, айтиб ўтилганидек, кўплаб медресалар қурилди. Қурилган медресалар ичида энг мухташам ва машҳури — Самарқанд медресасидир. 1420 йилда медреса очилган кун биринчи бўлиб маърузани Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Ҳавофий мударрис сифатида ўқиган. Муҳаммад Ҳавофийнинг олимлардан 90 киши иштирокида ўқиган маърузасини ўта чуқур маъноли, жуда мураккаб, илм-фаннинг барча соҳаларини қамраб олганлиги ҳамда

муаммоли тарзда бўлганлиги сабабли унинг поэтик қирраларини Улуғбек билан Қозизода Румийдан бошқа ҳеч ким тушунмаган.

Замонасининг дорилфунун ҳисобланган Самарқанд мадрасаси ҳамда бошқа мадрасаларда Қуръон, ҳадис, тафсир, фикҳ (дин ва шарият қонун-қондалари) билан бир қаторда риёзиёт, ҳандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт, тарих, география, илми аруз (поэтика), араб тили ва унинг морфологияси каби дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Мадраса ўз даврининг йирик илмий марказига айланган. Улуғбек йирик олимлар ва кўпчилик шоғирдлари билан бирга мунтазам илмий ишлар олиб борган.

Улуғбек 1424—1428 йилларда Самарқанд яқинидаги Обираҳмат анҳори ёнидаги тепаликда расадхона қурдирди. Олимларнинг эътирофларича Самарқандда барпо этилган Улуғбек расадхонасига ўзининг жиҳози, илмий ютуқлари билан тенглаша оладиган расадхона на ундан олдин, на ундан кейин ҳам яратилган эмас. У аҳоли ўртасида «Нақши жаҳон» деган ном билан шуҳрат қозонган. Расадхонада олиб борилган кузатиш ва тадқиқотлар туфайли 1018 қўзғалмас юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқланиб, уларнинг астрономик жадваллари тузилган. Улуғбекнинг астрономик жадвали ва унинг раҳбарлигида бино қилинган расадхона ўша давр астрономия фани ютуқларининг чўққиси бўлиб, фан тараққиётида чуқур из қолдирди.

Қомусий билим эгаси бўлган Мирзо Улуғбек риёзиёт, фалакиёт, мусиқашунослик, фикҳ, тарих илмлари соҳасида ижод қилган. Мирзо Улуғбек ҳазратлари «Бир даражанинг синусини аниқлаш ҳақида рисола», «Рисоладар илми мусиқа», «Рисолаи йирик тарихий китобнинг ҳам муаллифидир. Улуғбек номини бутун дунёга ёйган, унга шон-шуҳрат келтирган бебаҳо асар «Зижи жадиди Қўрагоний»дир. Бу асар Улуғбекнинг йигирма йил давомида олиб борган астрономик кузатишларининг натижаси бўлиб, унинг асосий қисми юлдузлар жадвалидан иборатдир. Улуғбек ўлимидан кейин икки юз йил давомида бу жадвал ўзининг аниқлиги ва илмийлиги билан тенги йўқ ҳисобланиб келинган.

Мирзо Улуғбек ҳаёти, амалий фаолияти илм-фан тараққиётига бағишланган эди. У илм ёрдамида келажакни олдиндан кўрди. Улуғбекнинг астрономия ва бошқа фанлар соҳасидаги кашфиётлари ва илмий таълимотлари инсониятнинг кейинги илмий тафаккури ривожига фавқулодда муҳим замин тайёрлаб берди.

«Мирзо Улуғбекнинг,— дейди И. А. Каримов,—умумбашарий қадриятларга қўшган ҳиссаси беқиёс бўлиб, у бугунги кунда ҳам ҳаётимизда улкан аҳамият касб этмоқда ва Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини ошириш йўлида катта хизмат қилмоқда»¹.

Жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирган буюк мута-

¹ Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент, «Ўзбекистон» 1994, 98- бет.

факкирлар орасида фахрли ўрин соҳиби **Алишер Навоий (1441—1501 йиллар)**дир. Навоий XV асрда Марказий Осиё шароитида яшаб ижод этиб, ўзининг кўп қиррали ижтимоий-сиёсий, бадний, илмий-фалсафий фаолиятини тўла намойиш этди.

Туркийзабон шоир, олим ва мутафаккир Алишер Навоийнинг илмий дунёқараши, фалсафий таълимоти у яшаган ва ижод этган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий муҳит ва шароитлар таъсирида шаклланди ва ривожланди.

Ўрта асрнинг, янак Ўйғонish даврининг, бир қатор улуғ мутафаккирлари Имом Бухорий, Исо Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд сингари диний алломаларда бўлгани каби, Навоий ҳам бутун олам, борлиқ, кoinоти худо томонидан яратилганини эътироф этади. Бутун дунё, шу жумладан, табиат ва жамият ҳам, алломанинг фикрича, Оллоҳнинг намоён бўлиши, зуҳр этилишидир. Унинг бу фикри тасаввуф фалсафасидаги, худо бутун мавжудотнинг, борлиқнинг яратувчиси, қолган ҳамма нарса, жумладан инсон ҳам унинг зарраларидир, деган қондада тўла асослангандир. Тасаввуф фалсафаси қондасига кўра инсон худо томонидан яратилган бўлиб, бошқа маъжудотлардан фарқи ўлароқ илоҳий ақлга эгадир.

Оламнинг яратилишидан бош мақсад, олимнинг таъкидлашича,— инсондир. Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарафидир. Олам кўрки бўлган инсон вужуди табиатдаги бошқа нарсалардек ўтдан, сувдан, ҳаводан, тупроқдан ташкил топгандир. «Сабъан сайёр» асарида: «Унсур ажзоси бўлса ҳокимини, тупроғу ўту суву елга яқин»,— деб ёзган эди. Навоийнинг таъкидлашича, инсонда ҳис, руҳ, ақл бордирки, унинг бу руҳий ҳаёти ўша тўрт унсурдан таркиб топган жисм аъзолари томонидан ҳаракатга келтирилиб туради. Жон ва руҳни тан ва жисмдан ажратиб бўлмайди, улар ўзаро бир бўлганликлари учун тиркидир.

Алишер Навоий инсонга биологик ҳодиса сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудот тариқасида қарайди ва баҳо беради. Ижтимоий мавжудот ҳисобланган инсоннинг хулқ-атвори, дунёқараши, одоб-ахлоқи, маънавий қиёфаси, унинг ўринли қилиб айтишича, ижтимоий муҳитга боғлиқ. Инсон ижтимоий муҳит ҳосили сифатида шаклланиб, камолотга эриша боради. Бошқача қилиб айтганда, инсонни ижтимоий мавжудотга айлантирадиган ҳал қилувчи омил жамият, муҳит, ижтимоий шароитлардир.

Навоий асарларида инсон юксак даражада улуғланади, олий мавжудот деб таърифланади. Унинг тасвирлашича, инсон оламдаги ҳамма нарсалардан устун туради, дунёда унга тенг келадиган мавжудот йўқ.

Алишер Навоий асарлари марказида турган белгилувчи ва йўналтирувчи бош масала — инсон, халқ, Ватан, унинг гуллаб-яшнаши, истиқбол ҳақидаги муаммолардир. Навоий инсон ва унинг тақдир, халқ ва унинг манфаатлари йўлида ғамхўрлик қиладиган кишиларни улуғлайди. Жумладан у шундай дейди: «Кимнинг халқ ғамидан ғам бўлмаса, ҳақиқий одам бўлсанг.

уни одам дема. Бировнинг ўлимидан севинган одам ё гўрков, ё ювғувчи ёки жаллод бўлади. Уларнинг қайси бирини тасаввур этсанг ҳам табиатнинг кўрки нафрат билан тўлади. Лекин биров сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, сўз билан сенга жон бағишламоқчи бўлса-ю, лекин гап билан буни ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганининг ўзи киши таъбига осойиш бағишлайди».

Алишер Навоий инсонни бутун коинотнинг марказий сиймоси, бутун мавжудотнинг тожи, деб билади. Бутун мавжудотнинг тожи, олий нуқтаси бўлган инсонни безайдиган гўзал хислат ва фазилатлар сифатида одоб-ахлоқли, камтар, мурувватли, ростгўй, меҳнатсевар, саҳий бўлишни алоҳида таъкидлайди. Навоий меҳнатсеварликни текинхўрликка қарши қўяди, текинхўрликдан нафратланади..

Алишер Навоий билишнинг мазмун ва моҳияти, асосий босқичлари, ўзига хос хусусиятлари ва мураккабликлари борасида ҳам ўзининг фикрларини баён этган.

Навоий инсон ўзининг беш сезги аъзолари орқали ташқи моддий дунё билан алоқа боғлайди ва у тўғрида аниқ маълумотларга эга бўлади, уларни миёсида тафаккур ёрдамида умумлаштиради, қайта ишлайди, сўнгра муайян хулоса чиқаради, дейди.

Навоийнинг асарларида мазмун билан шакл, уларнинг бири-бирига бўлган муносабати ҳақида ҳам қимматбаҳо фикрлар баён этилган. Унинг фикрига кўра мазмун ҳеч қачон шаклсиз бўлмайди. Шакл маъно учун хизмат қиладиган, унинг муваффақиятини, тақдирини ҳал этишда яқиндан иштирок этадиган бамисоли либосдир. Навоий шу тариқа мазмунни бир гўзалнинг танасига, шаклни эса кийган кийимига, либосига, унга берилдиган безакка қиёслайди.

Алишер Навоийнинг иқтисодий омиллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш, моддий бойликларни яратиш, фан ва маданият, таълим-тарбия, ижтимоий адолат, одоб-ахлоқ ҳақида баён этган фалсафий фикрлари ҳам эътиборга сазовордир.

Ўз даврининг мураккаб ва зиддиятли ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган йирик сиймолардан бири **Заҳириддин Муҳаммад Бобур** (1483—1530)дир. Уни жаҳон илм аҳли атоқли давлат арбоби, истеъдодли саркарда, талантли ёзувчи, файласуф шоир ва адиб, донишманд тарихчи, заковатли олим ва таржимон, илм-фан ва маданиятнинг буюк ҳомийси сифатида билади ва эъзозлайди.

Бобур жуда мураккаб ҳаёт, кураш ва ижодий фаолият йўлини босиб ўтди. Тарихий шаронг туфайли ўз юртида иши юришмаган Бобур Мовароуннахрни тарк этиб кетишга мажбур бўлди. Бобур ва бобурийларнинг тарихий ҳаракатлари туфайли Афғонистон ва Ҳиндистоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида катта-катта ўзгаришлар рўй берди, илм-фан, адабиёт ва санъат юксалди, равнақ топди.

Бобур ҳар томонлама кенг ва чуқур билимга эга бўлган буюк сиймодир. У, аввало, ўз даврининг фарзандидир. Буюк му-

тафаккир бобомизнинг асарлари, лирик шеърлари ва рубоийларида инсон учун Ватандан азиз, Ватандек муқаддас, Ватандек олий неъмат йўқлиги, одам учун неки муқаддас бўлса, барчаси Ватан билан боғлиқлиги айтиб ўтилади.

Бобурни дунёга танитган энг муҳим асари унинг «Бобуринома»сидир. У қомусий асардир. Унда мураккаб ижтимоий-тарихий воқеалар билан бирга илм-фан, маданият ва маънавиятнинг, халқ оммаси ҳаётининг турли соҳаларига тааллуқли жуда қимматли фалсафий фикр-мулоҳазалар, ҳаётий тафсилотлар, маълумотлар берилган.

Шарқ Уйғониши даврида форс тилида ҳам жуда бой ва ранг-баранг илмий-фалсафий адабиётлар вужудга келди, у жаҳон илм-фани ва маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшди. Бу даврда Абу Абдулло Рудакий ва Абулқосим Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Ҳайём, Муслиҳиддин Саъдий ва Ҳофиз Шерозий, Хисрав Деҳлавий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби дунёга маълум ва машҳур сўз санъаткорлари, атоқли файласуф олимлар ижод қилдилар. Тарих, поэтика, филология, фалсафа, бадний адабиёт мисли кўрилмаган даражада юксалди, янги илғор ғоялар олдига сурилди. Бугунги кунга қадар ўзининг илмий-амалий, таълим-тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган, умуминсоний қадриятга эга бўлган, асарларининг моҳияти, жозибадорлиги, ўта таъсирчанлиги ва сеҳрли куч-қуввати билан кишини чуқур ўйга солувчи форс, араб, турк ва бошқа тиллардаги рубоийлар, газаллар, ҳикоялар, фалсафий байтлар, назмий ва насрий дostonлар шу даврнинг илмий, бадний, фалсафий маҳсулларидир. Бу давр дунё маданияти тарихида сўнмас из қолдирган, ўз жозибаси ва бой мазмуни билан ҳозирги авлодлар учун ҳам зўр завқ манбаи бўлиб келаётган «Синдбоднома» ҳамда «Қалила ва Димна», «Жўйи Мўлиён» ва «Қарилликдан шикоят», «Шоҳнома», «Бўстон» ва «Гулистон», «Зафарлар калити» ва «Фалакийнинг тўққиз гумбази», «Борлиқ ва бурчланмоқ тўғрисида рисола» ва «Уч савога жавоб», «Борлиқ тўғрисида рисола», «Талаб бўйича китоб», «Рубоёт» ва «Наврузнома», «Ирфон», «Чор унсур» ҳамда «Нуқот» каби классик тадқиқотлар, ғоятда нафис ва гўзал рубоийлар, етук фалсафий асарлар билан маълум ва машҳурдир.

Инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, маданият ва маънавият ҳақидаги умуминсоний, умумбашарий қадриятлар тўғрисидаги фалсафий қарашларини баён этиш форсийзабон классик адабиёт намояндалари ижодининг марказида турган эди.

Форсийзабон мутафаккурларининг ҳаммасига хос умумий-муштарак жиҳатлардан бири — таъгри барча мавжудотнинг яратувчиси, у мангу барҳаёт бўлиб, ундаи бошқа ҳамма нарсалар ўткинчидир, деган диний ишониш ва эътиқоддир. Бундан ташқари уларнинг ҳаммаси бутун олам — осмон, сайёралар, табиат, жумладан инсоният дунёси ҳам ўзаро боғлиқ ва алоқа-

дорликда бўлиб, уларнинг асоси, моддий негизини тўрт унсур ташкил этади, деб айтишади.

Фирдавсий «Шоҳнома» асарида дунё тўрт унсур (олов, сув, ҳаво, тупроқ)дан яратилган, тўрт унсурнинг негизи Яздондандир, аввал ўт яралган, сўнгра қуруқлик, совуқлик, аниқ нарсалар, ҳаёт вужудга келди, инсон яратилди, дейди. Фирдавсий томонидан айтилишича, Аллоҳнинг қудрати билан ана шу бирибирига зид тўрт нарсасинсон вужудида бир бутун ҳолда бирлашди. Унингча, олам ҳар хил «ажойиб кўркемли» жисмлар билан тўла, «ер нур сочувчи бир ёнар чироғ бўлди», табиат гўзал бир бўстон сифатида яратилди.

Сўз юритилаётган адиб ва алломаларнинг илмий-фалсафий меросларида материянинг йўқолмаслиги, унинг бир суратдан иккинчи суратга ўтиб юриши, жонли ва жонсиз табиат ўртасида чегара йўқлиги, объектив дунёнинг киши онгидан ташқарида мавжудлиги, унинг абадий ва азалий эканлиги эътироф этилган. Умар Ҳайём (1048—1123) ана шу фалсафий таълимотни моҳирона баён этган, бадний ифодалаган буюк алломадир. Буни унинг қуйидаги чуқур фалсафий маъноли рубойида кўриш мумкин:

*Сен-мендан олдин ҳам тун-кун бор эди,
Айланган фалак ҳам бутун бор эди.
Тупроққа авайлаб қадамингни қўй,
Бу тупроқ қора кўз бир нигор эди.*

Умар Ҳайём моддий дунё бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди, ўзининг қонуниятига асосан ўзгариб, ривожланиб, тусланиб туради дейди. Унинг айтишича, одам ўлгандан кейин тупроққа айланади, заминда инсон танасининг зарралари бор, улар ердан униб чиққан гиёҳлар, кўкатлар, экинлар тарзида яна одам танасига ўтади, материя шу тарзда айланиб, ҳаракат қилиб юради. Бу ҳақда у,—«ариқ лабидаги ҳар гиёҳ кўкат малайдай гўзалнинг юзидаги хат, бу сабза лоладек юзлар тупроғи, сабзага авайлаб оёқ қўй ғоят»— дейди.

Улуғ мутафаккир ўзининг машҳур рубойларида биз босиб юрган ернинг ҳар бир гарди қачонлардир шоҳларнинг боши ё гадонинг қўли ёки гўзалларнинг кўз қорачиги бўлганини моҳирона баён этади. Файласуф шоир юқоридаги фикрини кўза тимсоли орқали ёрқин ифодалайди. Одам вафот этиб танаси тупроққа айланиб кетгач, ундан бошқа нарсалар қатори кўзалар ҳам ясалиши мумкинлигини қайта-қайта таъкидлайди.

Форсийзабон халқ адабиётининг шоир ва олимлари сизгари Умар Ҳайём ҳам ўз даври учун ниҳоятда муҳим ҳисобланган илмий-фалсафий муаммоларни ечишга астойдил ҳаракат қилган. Инсоннинг дунёга келиб яшашдан мақсади нимадан иборат, деган саволга ўзича жавоб берган. Умр ғанимат, дунёда бир марта яшайсан, ҳамонки шундай экан, қўлингдан келса қайғу-алам чекма, шодликда яша, умрингни қувноқлик билан ўтказ, деб уқтиради.

Дунё доимий ўзгариш ва ҳаракатда, бузилиш ва янгиланишда, ҳаётдаги тамоман ҳар бир нарса ва ҳодиса ўзаро қарама-қаршилиқда, бир-бирини рад этинидадир, деган муҳим фалсафий ғоя форс шеърятининг «Одам Атоси» деб улуғланган Рудакийдан бошлаб Абулқосим Фирдавсий, Муслиҳиддин Саъдий ва Мирзо Абдулқодир Бедилгача бўлган ҳамма мутафаккирларга хосдир.

Форсийзабон алломалар ўз асарларида инсонни ерга урадиган хислатлар — дилозорлик, нодонлик, жоҳиллик, мунофиқлик, хиёнат, ҳасад, гийбат, фирибгарлик ва текинхўрликни қаттиқ қоралаган эдилар. Улар инсонда мардлик, жасорат, иймон-эътиқод бўлишини, Ватан учун фидокорлик кўрсатишни орзу қилгандилар.

Инсоният бадний фикрининг улуғ меваси, жаҳон адабиёти-нинг энг буюк дostonи бўлган Фирдавсий «Шоҳнома»ни бунга яққол мисол бўлади. «Шоҳнома»нинг Кова, Жамшид, Рустам каби афсонавий қаҳрамонлари қанчалик оғир, машаққатли бўлмасини ўз ғояларини ва мақсадларини рўёбга чиқариш йўлида ҳар қандай қийинчиликларни енгишга шай турадилар.

Шарқ мутафаккирларининг фикрича олам инсон сезгисин ва билимининг маибадир. Инсон дунёни тахминларга асосланиб эмас, балки илмий билим ва тафаккур асосида билади, унинг моҳиятини секин-аста англай бoнлaнди. Рудакий одамлар қалбнинг чироғи билим, балодаи сақланиш яроғи билим, деб айтган, ақл-идроқни ҳаммадан юқори қўйган, илм-донишга иштилошига одамларни даъват этган. Рудакий ижодида эркин фикр-лилик, ҳаётдан олинган билим ва тажрибанинг қадрига етиш, ҳаётдаги нарсаларнинг ташқи кўринишиндан ички моҳиятини ажрата билиш масалаларига алоҳида эътибор берилганини кўра-миз. Энг катта муаллим ҳаётнинг ўзи эканлигини бошқа мутафаккирлар томонидан ҳам қайта-қайта татқиқланган. «Ҳаёт энг катта устод» деган қонда улуг Фирдавсийнинг «Шоҳнома» сида ҳам илгари сурилган.

IX—XV асрларда Ислom таълимоти ривожига улкан ҳисса қўшган Исмоил ал-Бухорий, ал-Марвазий, аш-Шоший, ас-Самарқандий, Жамолиддин ан-Насафий, Имом ат-Термизий, Хўжа Аҳмад Яссавий, Абдулҳолик Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор Вали сингари буюк алломалар ижод этдилар.

Булар орасида Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870) билим дaвридаёқ ақл-идроқни, ўтқир аҳли ва кучли хотирага эга бўлиб, барча илҳий ва дунёвий билимларни чуқур ўрганишда киришадилар. У буюк зот ўзларининг асосий эътиборларини ҳадисе илмийи зўр иштиёқ ва ҳафсала билан ўрганишга қаратадилар.

Исмоил Бухорий ислom динига онд йиғирмадан ортиқ асар ёзганлар. Ул зоти шарифнинг «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» («Ишонарли гўлаам») деб номланган тўрт жилддан иборат ҳадислар тўнлами Шарқда қарийб ўн икки аср давомида Ислom таълимоти-

да Қуръони Каримдан кейинги асосий манба сифатида юқори баҳоланиб келинмоқда.

Ўрта асрлар мусулмон Шарқида, биринчи навбатда, Марказий Осиёда тасаввуф¹ номи билан аталадиган диний-фалсафий таълимот ҳам шакллана бошлади. Тасаввуф — инсоннинг камолотга етиш, илоҳий килатларга яқинлашиш йўлидир. Тасаввуфнинг бошланиши — илм, ўртаси — иш, охири — Оллоҳнинг берганидир.

Ўлкамизда тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ёйилиши жуда ҳам узоқдан бошланади. «Хужжатул ислом» («Ислоннинг хужжати») лақабини олган мусулмон калом фалсафасининг йирик намояндаларидан бири **Муҳаммад Ғаззолий (1058—1112)** ўз асарларида тасаввуфни тарғиб қилди. Имом Ғаззолийнинг асарлари, мана, тўққиз асрдирки, қўлдан тушмай, қайта-қайта ўқилмоқда. Ислон оламида бу улуг зотга муносиб баҳо берилган: «Ғаззолийга ваҳий келмаган, холос. Ваҳий келганида эди, у пайғамбар бўларди. Бошқа сифатлари етарли!» Унинг шоҳ асарларидан бири «Диний илмларни тирилтириш» ҳақида ҳам ўз вақтида юксак баҳо берилган. Унинг диний-фалсафий ғоялари Шарқ мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ғоят катта таъсир кўрсатди.

Олимларнинг айтишларича, тасаввуф оқими Мовароуннаҳрда XII асрнинг йирик олимларидан бири **Юсуф Ҳамадоний** мактабидан бошланган. У Бухоро ва Самарқандни душман ҳужумидан ҳимоя қилишда қатнашган. Унинг мактабидан турли тариқатлар пайдо бўлган. Юсуф Ҳамадоний ўз издошларини меҳнатга, касб-ҳунар эгаллашга ундаган. Унинг таълимоти кишининг ҳар бир нафасида онг, ақл-идрок бўлмоғи, босган ҳар бир қадамида диққат-эътибор сезмоғи, ўз Ватани ишқи билан банд бўлмоғи, яъни уни билмоғи, халқ билан алоқада бўлиб, бирга ҳаёт кечирмоғи керак, деган ғоядан иборатдир.

Тасаввуф фалсафасининг негизида инсоннинг руҳий, маънавий, ахлоқий камолотига ёрдам берувчи ғоялар устуник қилади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки, инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал хулқ-атворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин.

Тасаввуф футувват билан узвий боғлиқ. Футувват тасаввуф босқичларидан бирини ташкил этадиган тариқатнинг бир бўлагидир. Чунки, футувват асослари билан тасаввуф, тариқат ғоялари ўзаро мувофиқ, ҳамоҳангдир.

Тасаввуф сингари футувват ҳам **Ҳусайн Воиз Кошифийнинг** «Футувватноман султоний» асарида айтилишича, инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишини, бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмасликини, қалбини кибру ҳаво, гина-кудурат, қасд-ғазабдан покиза тутшини, ҳамма вақт халқ хизма-

¹ Тасаввуф, Воиз Кошифий таъкидлашича, холи бўлмоқ, қалбни бўшатмоқ ва яхши, мақталган ахлоқ, руҳий бегонадан тозалаш, нафасни жиловлаш, одоб-ахлоқ йиғиндисидир. Тасаввуф — ботинан ҳам, зоҳиран ҳам илоҳий ахлоқдир.

тида бўлишни, барчага мурувват кўрсатиш ва эъзига ҳеч нарсга талаб қилмаслиқни тарғиб этади. Тасаввуф ҳам, футувват ҳам яхшилик йўлида жондан кечинишга тайёр, фидойи қалб эгаи бўлишга, дўстларга наф етказиш, дўстларни душман зараридан ҳимоя этишга даъват этади. Уларнинг муҳим талаблари қаторига яна ёлғон, бўҳтон ва беҳуда сўзлардан тилини тийиш, ножўя, номақбул сўзлардан, ғийбатдан қўлоқни беркитиш, кўрнги но-жониз ҳисобланган нарсалардан кўзни юмниш, ҳаром нарсалардан қўлни тортиш ҳам киради. Ман этилган жойларга бориш, ҳақират ва гуноҳга сабаб бўладиган ишларни қилиш, ҳаром овқатларни ейиш, зиннога йўл қўйиш, оқибатини ўйламасдан иш тутуш, бошқалардан ўзини устун деб ҳисоблаш, камтарлиқни унутиб, манманлик йўлига кириб кетиш тасаввуф енигари футувватда ҳам қараланади.

Халққа, бева-бечораларга шафқат, мурувват кўрсатиш, кишилар гуноҳини кечини, қанчалик катта, улуғ иш қилган бўлишига қарамасдан ҳеч қачон ғурурланиб кетмаслик улар ҳар иккаласининг ҳам асосий ғояларидан бўлиб ҳисобланади. Нймон-эътиқод, ақл, илм, парҳез, мурувват, шафқат, шижоат, хайр-оҳсон, вафо, сабр-тоқат, нафсини тийиш, олиҳимматлик, сирни бе-китиш, раҳмдиллик, ота-она ҳурматини бажо келтириш, устод хизматида бўлиш, ҳамсоя ҳақини адо этиш ва бошқа шунга ўхшашлар тасаввуф ва футувват фалсафасининг шартлари жумласига киради.

Тасаввуф ва футувватнинг айтиб ўтилган устунилари ва шартларидан ташқари ман этадиган, таъқиқлайдиган нарсаларни ҳам бор. Булар яхшиларнинг орқасидан ганириш, бировларни мазаҳ қилиш, гап таниш, кўп қулиш, ваъдага хилоф иш қилиш, ҳасад қилиш, зулм ўтказиш, алдаш, одамлардан анб қилириш, бетга чопарлик, ёлғон қасам ичин, таъмагирлик, хиёнат қилиш, нотўғри гувоҳлик беришдан иборатдир.

Ислоҳ динида, хусусан тасаввуф фалсафасида одамларни нймон-эътиқод, ахлоқ, диёнат, маданият, маърифат, маънавиятга чеалайдиган, меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, из-зат-икром қондаларига риоя этишга ундайдиган ўғитлар, ғоялар шу қадар беҳисобки, уларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиб ўтишнинг ҳеч бир иложи йўқ. Дин ҳар доим одамлани ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларини кўнайтиришга, ёмонликлардан халос бўлишга чақирган. Дин ҳар бир алоҳида инсонга оила, жамоа, минтақага доимо раҳнамо бўлган.

Маълумки, тасаввуфда Оллоҳ раҳматига етишнинг, инсон маънавий камолот йўлининг тўрт босқичи мавжудлиги тасдиқ этилади. Булар шарият, тариқат, шунингдек, маърифат ва ҳақиқатдан иборат.

Шарият — диний қонун-қондалар ва маросимларни, Қуръонни карим ва ҳадиси шарифдаги ахлоқий, илоҳий кўрсатмаларни пухта ўрнаттириш, айбан, изчил сурадда бажариш, ҳудода ибодат қилишдир. Шарият ҳудонидроқ билан танишини кўзда ту-тади. Шарият талаблари, қондаларини бажармасдан тариқатга

Ўтиш мумкин эмас. **Тариқат**—ер юзидаги лаззатлардан воз кечиб, нафсин тийиб, хилватда яшаб, фақат худо ҳақида ўйлаш, хаёл суриш, эслаш, уни қалбдан севишдир. **Маърифат**—ҳамма нарсанинг, бутун борлиқнинг асоси худо эканини билиш, аниқлаш ва шу тариқа худога етиш демакдир. Маърифатда олам, юлдузлар, Ой, Қуёш, одамлар, ҳайвонлар, қушлар, каналаклар, бошқа жамики нарсалар худонинг зуҳуротида иборат, одам Оллоҳ қуёшининг зарраси дейилади. **Ҳақиқат** — ўзини худонинг даргоҳига эришган, васлига етган, ҳатто у билан қўшилиб кетган деб билишдир.

Тасаввуфнинг оқимлари, асосий йўналишлари ниҳоятда кўп ва хилма-хил бўлиб, турли даврларда дунёдаги кўпчилик мамлакатларда унинг ҳар хил йўналишлари пайдо бўлган ва ёйилган. Бизнинг юртимиз — Турон заминида ва мусулмон Шарқида тасаввуфнинг бир неча буюк тариқати — таълимотлари пайдо бўлди. Булар XII асрда Туркистонда майдонга келган яссавия ва суҳравардия, XII аср охирида Хоразмда вужудга келган кубровия, XIV асрда Бухорода юзага келган нақшбандия ва бошқа тариқатлардир.

Тасаввуф фалсафий таълимотининг таркибий қисмлари бўлиши яссавия, кубровия, нақшбандия ва бошқа тариқатларида умумий жиҳатлар билан бирга, уларни бир-биридан фарқлаб турувчи томонлар ҳам кўп. Лекин бу тафовутлар уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга, бирини яхши, бирини ёмон, деб баҳолашга олиб келмаслиги керак. Тасаввуф таълимотининг ҳар бир шакли, асосий оқими ўз даврининг маҳсули, муайян шароитлардаги талаб-эҳтиёж, имкониятларнинг ифодасидир. Тасаввуф тариқатининг ҳар бир шаклининг аҳамияти ўз давридаги талаб ва эҳтиёжга жавоб бера олгани, келажакдаги маънавий камолотга қанчалик таъсир кўрсатгани билан белгиланади. Кези келганидан фойдаланиб, тасаввуфнинг Туркистон заминида вужудга келган асосий йўналишлари ўзаро бир-бирларини инкор қилган тарзда эмас, балки янги тарихий шароитларда бир-бирини тўлдирган, ўзаро бойитган, янги босқичга кўтарган, бир-бирларининг қонуний давомини ва такомиллашини сифатида юзага келганини айтиб ўтишга тўғри келади.

Энди тасаввурнинг Турон заминда пайдо бўлиб Шарқнинг кенг ҳудудлари бўйлаб тарқалган йирик уч тариқатининг ҳар бирига қисқача тавсиф бериб ўтайлик. Уларнинг биринчиси, Алишер Навоий томонидан, Туркистон мулкининг шайхул машойихи, Туркистон аҳлининг қиблаи дуоси, деб юксак баҳоланган **Хожа Аҳмад Яссавий** (1041—1167) номи билан боғлиқдир¹.

Яссавий тариқатининг биринчи ва асосий фазилати — унинг халқчиллигидир. Унда ҳам Оллоҳ, ҳам инсон мадҳ этилади. Яссавий ўзининг «Ҳикмат»ларида инсонни қадрлайди, уни адолатсизликдан, зулмдан ҳимоя этишга чақиради. Бу ҳақда, қай-

¹ Қаранг: **Хожа Аҳмад Яссавий**, Чимкент, 1992 й. 11-бет.

та кўрсанг кўнгли синуқ, марҳамат бўлгил, андоғ маздум йўлда қолса, ҳамдам бўлгил, дейди.

Буюк мутафаккирнинг асосий мақсади одамларни Оллоҳни танишга, унинг яқини бўлишга даъват этиш, инсонни худонинг энг азиз бандаси сифатида аъзозлаш, адолатсизликни қоралаш, бу дунёнинг доғларини инсонга юқтирмасликдан иборатдир.

Аҳмад Яссавий инсон ўз азалий поклигини сақлаши, гуноҳ орттирмаслиги учун нима иш қилиши керак деган саволга ҳам ўзича жавоб беради. Яссавий инсон ўзининг азалий поклигини сақлаши учун бу дунёдан юз ўгириши, умрини одамлардан узоқда, ёлғизликда, узлатда тоат-ибодат билан ўтказиши лозим, деб ҳисоблайди. Буни у Оллоҳга яқин бўлишнинг, ўзига фоний бўлиши учун шарият, тариқат, маърифат, ҳақиқат каби у дунёда саодат таъмин этишнинг шартларидан бири деб билди.

Яссавийнинг фикрича, инсоннинг худо васлига етиши, унда босқичларни бирма-бир босиб ўтиши, дунёдан, ўзлигидан воз кечиши, ўзини хилватга тортиб, ҳам фикрини, ҳам зикрини худого бериши керак. Агар одам жонини қийнаб бўлса-да, ибодат қилса, нафсини ўлдириб қаноат қилишга одатланса, хўрлаш ва маломатларга бардош берса, ўшанда худонинг дийдорига етади, дейди. Яссавий тариқати ва фалсафий таълимотининг асосий жиҳатлари ана шулардан иборат.

Абдулҳолиқ Гиждувоний яссавия тариқатининг кўзга кўринган вакилларида биридир. У устоди Хожа Юсуф Ҳамадоний ва биргаликда таълим олган замондоши шайх Аҳмад Яссавийнинг ишини давом эттирибгина қолмай, улар яратган тариқатни мустақил, янги юқори босқичга ҳам кўтарди. Бунн унинг фарзанди учун махсус ёзилган «Васиятнома»сида баён этилган фалсафий ғоялардан кўриш мумкин. «Васиятнома»нинг бутун мазмунини, моҳияти одоб-ахлоқ масалаларига қаратилгандир. Тариқат аҳлининг бош вазифасини Яссавий Оллоҳга яқинлашиш учун жамиятдан узоқлашишини, унинг ташвишларидан юз ўгириш, узлатга кетиш, тарки дунё этиш деб тайинлаган бўлса, Абдулҳолиқ Гиждувоний «Васиятнома»сида жамоатга мўлозим бўлиш, жамиятга хизмат этишни муқаддас вазифа — Оллоҳга яқинлашишнинг муҳим йўли деб ҳисоблайди. Шу билан бирга у одамларни хонақоҳда ҳадеб ўлтиравермасдан, Оллоҳга тоат-ибодатни ҳаддан ташқари ошириб юборабермасдан меҳнат қилиш ва ҳалол яшашга даъват этади. Ҳалол егил ва шубҳадан парҳез этгил, яъни ҳалоллигини шубҳали овқатдан қўл тортгил, дейди. Бу дунёда одамлар ҳаётида фаол иштирок этиш, уларни ҳимоя қилиш Абдулҳолиқ Гиждувоний томонидан таъкидланганидек, — Оллоҳга яқинлашишнинг асосий йўлидир.

Тасаввуф фалсафасининг йирик сиймоларидан яна бири ҳо-размлик **Нажмиддин Кубро** (1145—1221) эди. Тасаввуфдаги

махсус кубравия тариқати унинг томонидан асосланган. Шайх **Нажмиддин Кубро** ўз замонасининг йирик олимларидан ҳисобланган. «Фавоих ал-жамол ва фавотих ал-жалол» («Жамолининг муаттарлари ва камолотнинг эгалари»), «Ал-усул ал-ашара» («Ўнта қонун ва қоидалар») номли асар ва рисоалар ёзган.

Нажмиддин Кубронинг ватаппарварлик, халқпарварлик ҳақидаги фалсафий таълимоти шунчаки қуруқ сўз, шior, гоё бўлиб қолмасдан унинг шахсий ҳаётида ҳам ўзининг тўла тасдиғини топган. Ёш итмиш олтига чиққан бўлишига қарамай **Нажмиддин Кубро** Хоразм ҳимояси учун мўғулларга қарши жангга киради ва шаҳид бўлади. Ўлар пайтида у бир мўғул аскарининг сочини—кокилини шундай маҳкам тутиб оладики, вафотидан кейин ўн киши ҳам унинг қўлидан унинг кокилини айриб ололмайди. Охири ўша кокилни кесишиб, қўлдан ажратдилар.

Тасаввуф фалсафаси XIV асрда нақшбандия таълимотида янада ривожланди. **Баҳоуддин Нақшбанд** асос солган сулук нақшбандия деб аталади. Нақшбанд сўзи у буюк зотнинг лақаблари бўлиб, матога гул — нақш солишини билдиради.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд кишилар ҳаётда гўшанишинлик, хилватчилик — таркидунёчиликда ҳаёт кечирсин деган ҳулоса чиқармайди, балки бу дунёда, табиатда шод ва хуррам яшаш керак, дейди. Бу нарса унинг фикрича, худонини келажакни унутиб қўйишга олиб келмаслиги лозим. У жамиятдан, инсонлардан ажралган ҳолда яшаш, яқкаликда кун кечириш, хилватхоналарда маскан қилиб олиб ҳаёт кечириш инсон учун номақбул деб билади, хуррам ҳаёт кечиришга даъват этади. Ундан ташқари Баҳоуддин «киши зоҳирда одамлар билан, ботинда (ичдан) эса худо билан бўлиши керак», — дейди. Ўз қўл кучи билан, ўз меҳнати билан, ўз меҳнатидан олинадиган даромад билан кун кечириш, тирикчилик ўтказишни тарғиб ва ташвиқот қилган.

Шундай қилиб, ислом дини сингари тасаввуф фалсафаси ҳам одамларни йймон, одоб-ахлоқ, днёнат, маданият, маънавият ва маърифатга даъват этган. Одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламаган. Одам боласини ҳар доим ҳушёр бўлишга, ҳаром йўллардан узоқ юришга, инсофли-тавфиқли бўлишга, ўзидан яхши из қолдиришга ундаган. Шунинг учун ҳам кишилар тасаввуф фалсафаси қоидаларини жон-жон деб қабул қилганлар ва унинг яхши ўғитларига ҳали-ҳануз қатъий амал қилиб келмоқдалар.

«Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларини кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Ҳар бир инсонга, оила, жамоа, минтақа, бир сўз билан айтганда, умум халққа раҳнамо бўлган. Уни синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бундай даъват ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган,

иродасини мустаҳкам қилган, бир-бирига меҳру оқибатини оширган.

«Маълумки, ислоҳпарварлик ғоялари билан бақиқанган **Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро** каби зотлар асос солган муҳаддас ғоя ва тариқатларнинг Ватани ҳам Туркистон заминидир»¹.

Шарқ мутафаккирларининг, ислом ва тасаввуф фалсафаси алломаларининг, буюк муҳаддисларининг асрлар давомида одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлашшига, ҳамжиҳат бўлишга чақирган ғоя ва ўғитлари мустақил Ўзбекистон Республикаси тараққиёти учун ижобий таъсир этмоқда.

4. XVI—XX асрларда Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар

XVI—XX асрларда Марказий Осиё халқларининг ғоя ва маданияти ўзини асос ҳусусиятларга эга бўлган ҳолга ривожланди.

Феодаллар ўртасида бўлиб турган даҳшатли жанглар илм аҳлига қанчалик кулфатлар келтирган бўлмасин, у илм-ғоя, санъат ва адабиёт ривожини тўхтатиб қўя олмади. Ислоҳ дарахси ва заковати не-не машаққатлар билан бўлса-да ривожланишида давом этди, санъат, адабиёт соҳасида истеъдодли кишилар етишиб чиқди.

Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мужрим Обид, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Шариф, Гулханий, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Маржо Абдулқодир Бедил ва бошқалар ўша мураккаб тарихий даврнинг эл-юрт назарида тушган ғоя арбоблари, атоқли шoir ва ёзувчи-олимларидир.

Ўзбек маданияти ва шеърини ривожига ўз асарлари билан катта ҳисса қўнган сиймолар ҳақида гап кетганда **Турди** (тахаллуси Фароғий) номини ҳам зўр эътибор билан айгмасдан ўтиб бўлмайди. Турди (XVII аср охири, XVIII аср боши) Бухорода туғилган. Турди Фароғий аштархонилардан Нодир Муҳаммад (1642—1645), Абдулазиз (1645—1680) ва Субҳонқулихон (1680—1702) ҳукмронлиги даврида яшаб, кўрган-кечирганларини, шахсан гувоҳи бўлган воқеа ва ҳолисаларини, мамлакатнинг ўша даврдаги ҳаётини, халқнинг турмуш шароитини, маданий даражаси, маънавияти ва маърифатини ўз асарида ақс эттирди.

XVII аср Ўзбек ноэзиясининг атоқли вакилларида ҳисобланган Турди Фароғийдан бизгача кичик бир шеърий тўплам етиб келган бўлиб, унда 400 мисрадан ортиқроқ 17 та шеър бор.

Турди ўз асарларида феодал тарқоқлик, ўзаро ғизо ва қон тўқинилар мамлакатнинг оғир аҳволига сабабчи бўлганлигини бадий-фалсафий ақс эттиради. Манманликка берилган бек-

¹ Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муҳаддасдир. Тошкент, Ўзбекистон, 1995, 206—207-бетлар.

ларни аҳилликка, бир ёқадан бош чиқариб, дўст-биродар бўлиб ҳаракат қилишга даъват этади.

Турди мамлакатни ҳамжиҳатлик билан бошқариш ўрнига уруғ-аймоқчилик анъаналарини авж олдириб, уруғ бошлиқларининг мансаб ва мартаба учун уруш-жанжал қўзғатганликларини кескин қоралаб қуйидагиларни ёзган эди:

Тор қўнгиллик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидир, тенглик қилинг.
Бирни қипчоқ, хитою, бирни юз, наймон деманг,
Қирқу Юз, Минг сон бўлиб бир ойинлик қилинг.
Бир яқодин бош чиқариб, барча бир тўнга кириб,
Бир унгирик, бир тирилик, бир яқо энглик қилинг.
Ким қўйибдур, ундайи ўз мулкнигиздан чиқмайин,
Икки, уч, тўрт даъвосин этмакни, кўтоҳлик қилинг.

Турди Фароғий асарларида илгари сурилган бадний-фалсафий, ижтимоий-сиёсий ғоялар Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига ҳамоҳанглигини кўрсатади.

Бобораҳим Машраб (1657—1711) Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожланиши тарихида муҳим ўрин тутади. Машраб яшаган даврда феодаллар ўртасида урушлар авжига минган, халқ оммасининг аҳволи ниҳоятда оғирлашиб кетган эди. Тўхтовсиз давом этган урушлар, ички низолар, тинка-мадорни қуритадиган солиқлардан юрак бағри хун бўлган меҳнаткаш халқни қўллаб-қувватлаш Бобораҳим Машрабнинг асосий мақсади, ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Машраб қашшоқ ва ҳуқуқсиз меҳнаткашлар аҳволига доимо ачинади, умрбод уларни ҳимоя қилиш ташвиши билан яшади. Бунинг биз унинг «Девони Машраб» тўпламидаги дард-алам билан тўлиб-тошган шеърларида кўришимиз мумкин.

Машраб жамиятда мазжуд бўлган, халқ бошига тушаётган жабр-ситамлар, ижтимоий адолатсизликлардан дод-фарёд чекди, уларнинг негизини, манбаини мададликнинг чуқур очиб беришга ҳаракат қилди. Ижтимоий адолатсизлик, ҳақсизлик, тенгсизликнинг бош ва асосий сабаби зўравонликда, деб билган Машраб ўзининг ўтқир қалам кучи билан ҳукмрон табақаларни, шахслар ва муллаларни танқид остига олди. Бобораҳим Машрабнинг оташин инсонпарварлик сўзлари, исёнкор шеърлари ўша даврдаги ҳукмдорларга, шарнат пешволарига мутлақо ёқмади. Машраб қаттиқ тазйиқ остига олинди. Машрабдан ўч оладилар.

Аштархонийлар сулоласининг ҳукмдорларидан бўлган Маҳмуд Қатағоннинг фармони билан Машраб 1711 йилда Қундуз шаҳрида дорга осиб ўлдирилади. Мутафаккир шоирнинг қатл этилиши ўша даврнинг катта фожиаси бўлди.

Марказий Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар тараққиётида беқиёс катта ўрин тутган мутафаккирлардан бири Мирзо Абдулқодир Бедил (1644—1721) дир. Ўз даврининг атоқ-

ли файласуфи ва шоири ҳисобланган Бедил Марказий Осиё халқлари маданияти ва фалсафаси ривожига улкан ҳисса қўшган буюк санъаткор сифатида юксак эҳтиромга сазовор бўлди.

Бедил адабиёт ва фалсафа соҳасида ўзидан қимматбаҳс илмий мерос қолдирди.

Мирзо Бедил фалсафий фикри негизини объектив олам мавжудлигини эътироф этиш ташкил этади. Унинг таълимотига кўра табиат абадий, ундаги нарс ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ ҳамда дунё ҳаминша ўзгарини, ривожланиш ҳолатида туради. У ўзининг «Чер унсур» («Тўрт унсур») китобида табиат абадий ҳақиқатдир, яъни абадий бордир, унинг навлари, шакллари, кўриниши хилма-хиллиги ҳам ўзгариб туради. Бизлар — инсонлар эса бу оламга келиб-кетувчи, йўқ бўлувчилармиз, дейди.

Олам,— деб таъкидлайди Бедил,— сифат жиҳатдан ҳам, сон жиҳатдан ҳам бир лаҳза бўлса-да бир ҳолатда турмайди. Бедил абадий мавжуд бўлган материяни шакл билан биргаликда олиб қарайди. Буни унинг шаклларсиз материя мундарижаси кўринмайди, материя пардали шимаса, шакллар ифодаланмайди, материя шакллар жаҳонини яшириндир, шакллар материяда имконият ҳолатидадир, деган сўзларидан биллиб олишимиз мумкин. Бедил агарда материя шаклларсиз бўлса, шакллар қаердан келиб чиқади, шакл билан материянинг диалектик бирлиги устида фикр юритиб, аввал материя, кейин шакл — сурат, шу суратдан ташқари маъни йўқ, бўла олмайди,— деб таъкидлайди.

Бедилнинг фалсафий қарашлари унинг «ваҳдати мавжуд» (мавжудот бирлиги) деган таълимотида чуқур ифодаланган. Унда айтилишича, модда билан руҳ, таи билан жон бир-бирига боғлиқ.

Жисмлардан ташқари руҳлар олами бор дейиш нотўғридир, деган эди Бедил. Жисмлар оламнинг руҳларсиз тушуниш ҳам тўғри эмас. Таи қуввати таи саломатлигидадир. Агар таи қувватига зарар етса, руҳнинг қуввати ҳам зарар кўради.

Бедил инсон ўз вақтида овқатланиб турмаса қувватдан кетади, меҳнат қобилиятини албатта йўқотади,— деган эди. У ўз фикрини давом эттириб, тарки дунё қилганлар, гадоилар ўзларини азоб-уқубат чекишга мажбур қиладилар, ўз таналарини мурлага айлантдириб, бу дунёдаги ҳамма поз-неъматлардан воз кечадилар, натижада уларнинг руҳлари сўнади, бундай кишилар кўз олдидарида парилар, жиннлар гавдаланади, натижада улар ақлдан озиб, жинни бўлиб қоладилар, худди ёғи озаиб бориб, бирдан ялт этиб, сўнгра ўчиб қолувчи шам сичғари ўладилар, деб огоҳлантирганди.

Бедил руҳтан назари билан қараганда, тўрт унсурнинг турли бирикмаларидан ноорганик дунё пайдо бўлган, кейин ундан органик дунё — ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамзод вужудга келган.

Бедилнинг тушунтиришича, жисм нарсалар таркибида

заррачалар ўзгариб туради, натижада янги нарсалар келиб чиқади, бу ҳайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади, бу зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир. Ёғ, иллик ва олов бирлашиб, зарурият ҳукми билан ёруғлик беради. Ўзоқ вақт яшаш ва овқатланиш натижасида ҳайвонлар қорнида тошчалар тўпланади. Бу ҳам зарурият орқасидандир.

Бедил «Ирфон»да ҳамма мавжуд нарсаларнинг илк замини, барча мавжудотлар ижодкори ҳаводир, деб ёзади. Бедил ҳавони табиатнинг ўзидан пайдо бўлишини, ўсимликлар, ҳайвонлар, одамзод учун сув, ҳаво, ёруғлик зарурлигини таъкидлаган эди.

Бедилнинг, дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса ўзидан бошқа нарсалар билан зарурий алоқадорликдадир, деган фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бедилнинг таълимотича, инсон сезги органларига ташқи олам таъсир этади, инсон нарсалар моҳиятини ақл-заковати ёрдамида билиб олади. Об'ектив олам билиш манбаи эканини у ҳар доим таъкидлаган. Одам ҳис қилиш органлари ёрдами билан ташқи дунё таъсирини идрок қилади, тафаккури билан эса буюмларнинг моҳиятини билиб олади.

Инсон атрофдаги нарса ва ҳодисаларни, моддий дунёни фан ёрдами билан билади, деган ғоя Бедил фалсафий таълимотининг асосини ташкил этади. У фанни ривожлантириш зарурлигини ёқлаб умр шамларини фан билан ёритган кимсанинг умри боқийдир, дейди. Фанни ишлаб чиқариш, ҳаёт билан боғлаб олиб бориш масаласига ҳам Бедил катта эътибор берган эди. Амалиёт билан, тажриба билан боғлаб олиб борилмайдиган илм-фан файласуф олимнинг фикрича, инсоннинг қалби, юрагига етиб бормайди.

Бедил одамларнинг олам сир-асрорларини билиб олишида билим ҳаётда кўмакдош бўлишини таъкидлаб, кимки, ҳаёт шамин илмга ёқди, ҳаёти асрлар сўнмади, балқиди, деган эди. Унинг сўзи билан айтганда, илм инсоният гавҳаридир.

Мирзо Бедилнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бедил ижодиётида инсонга ҳурмат ва эҳтиром билан қараш, унинг келажагини ўйлаш устуворлик қилади. Ўзининг асарлари ва шеърларида ҳалол еб, ҳалол яшашга, тамагирлик қилмасликка даъват этади. У одамларга қарата, меҳнат қилиб тер тўккил, раҳмат булути бўлиб тупроққа ёққил, дейди. Иш қилмасдан мукофот ишташ, унингча, уятдир.

Бедил дағдасалик, ёлғончилик, кеккайиш, очкўзлик, макр ва хиёнатни танқид қилиб, камтарлик, саҳийликни, меҳнатсеварлик, одоб-ахлоқ, иймон-этиқодни юксак даражада қадрлайди. Бу ҳақда унинг, яхшилардан бегона бўлмайман, ажралмайман десанг, ёмон сўзловчилар, ғийбатчилар билан ошнолик қилма, ўзингни тўғри кўрмоқчи бўлсанг, оинанинг орқасига боқма,— деган фалсафий-ахлоқий фикрлари ҳозирги давр учун

катта аҳамиятга эга. Очқўзликни қоралаб, қасрдаки ҳирс ўти алангаласа, ўша жойда одамгарчилик ўтин ўрнида ёниб кул бўлади, деган эди. У яна бир шеърида, ҳунар эгалламагунча киши юзига иқбол эшинги очилмайдн, дейднким, бу ҳар бир инсон учун жуда катта фалсафий ўнгт, пандномадир.

Муҳаммад Шариф Гулханий (XVIII асрнинг охири—XIX аср боши) ўз замонасидаги сўз санъатининг йирик вакиллари қаторидан ўзига муносиб ўрин олади. Гулханий жуда оғир ва мураккаб даврда яшадн, ижод этдн.

Гулханий ўз асарларида халқнинг ниҳоят даражада оғир меҳнати, шаронти, ҳуқуқсизлиги ва эзилганлигини, инсон қадр-қимматининг поймол этилганлигини бадний акс эттиради.

Ўз замонасининг талантли шоири **Махмур** (XVIII аср охири—1844 йиллар) ўзининг ҳажвий асарларида феодал тузумнинг адолатсизлигини фош этди.

Буюк туркман шоири ва мутафаккири **Маҳтумқули** (тахаллуси Фирӯш, 1733—1793 йиллар) ўз асарларида тенгсизликни, адолатсизлик, туркман халқининг маънавий қиёфасини, фикр-туйғуларни, орзу-истаклари, умидларини ифодалайди. У рўй бераётган ҳар бир воқеага, сиёсий, иқтисодий тараққиёт билан боғлиқ бўлган масалаларга халқ томонидан туриб баҳо берди ва уларни асарларида бадний акс эттирди. Айни вақтда иқтисодий тушқунлик, моддий қолоқлик, туркманларнинг уруғ, қабилла, тоифаларга бўлиниши, уруғлар ўртасидаги адоватлар уларнинг аҳил бўлиб яшашни учун имкон бермаслигини тўғри, ҳаққоний кўрсатиб берди.

Маҳтумқули дунё абадий бўлиб, бордин йўқ, йўқдан бор бўлмаслигини, у доний равишда ривожланиб, ўзгариб турсада, аммо тараққиёт ҳеч қачон тўхтамаслигини йирик файласуф олим сифатида ёритади.

Ўтмишдаги бошқа мутафаккирлар каби Маҳтумқули ҳам ўз даврининг фарзандидир. У жамиятнинг тараққиёт қонуларини илмий равишда тушуниб етмади. Шунга қарамасдан у ўз халқининг фожияли аҳволда яшаётганлигини кўриб қайғу-алам чекди, унинг порлоқ истиқболни ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини асарларида атрофлича ифодалади.

Маҳтумқулининг адабий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий мероси пафақат Марказий Осиё халқларининг, балки умумбашариятнинг ҳам бебаҳо маънавий хазинасидир. Чунки унда ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадриятлар ўз ифодасини топган ва юксак даражада эъзозланган.

Мишқамизда фалсафий қарашларнинг тараққий этишига катта ҳисса қўшган олим, маърифатчи-демократ, тарихчи, этнограф **Чўқон Чингисевич Валиханов** (1835—1865) дир. У 1847—1853 йиллари Омск шаҳрида кадетлар корпусида таълим олган. Марказий Осиё ва Хитой экспедицияларида иштирок этган. Петербург шаҳрида 1859—1861 йиллари рус демократлари ва зиёлилари билан таниш бўлган. Чўқон Чингисевич Валихановнинг фикрича, моддий дунё бирламчи, чексиз ва абадийдир.

Дуёни биланш, инсон учун зарурийдир. Жамият табиат каби доимо қўйдан юқорига, оддийдан мураккабга ривожланиб туради. Жамият тараққиётининг асосий мақсади — кишиларнинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашдир. Инсоннинг барча хатти-ҳаракати мавжуд ижтимоий муносабатлар билан белгиланади.

Валиханов ўз асарларида қozoқ халқини рус халқи билан ҳамкорликда бўлишга чорлаган. Шундагина биз иқтисодий ва маданий қолоқликдан халос бўлишимиз мумкин, деб ҳисоблаган.

Валихановнинг ижтимоий-фалсафий фикрлари Ибрай Алтинсарин (1841—1889) томонидан тараққий эттирилади. У Оренбург (1860—1869 йилларда) шаҳрида рус-қozoқ мактабида муаллим бўлиб ишлаган. Буюк маърифатчи-демократ, ёзувчи ва этнограф ўз асарларида олам Оллоҳ томонидан яратилган, деб ҳисоблаган. Жамият тараққиётининг мабанини у ақл ва маърифатга, деб билади. Инсоннинг олам ҳақидаги билимлари тажриба асосида, илм-фан ёрдамида шаклланади ва ривожланади. Шунинг учун илм-фанни, жумладан, рус халқининг маданиятини ўрганиш зарур деб ҳисоблаган. У рус-қozoқ мактабларини таъсис этишда бевосита қатнашган. Рус адабиёти асосчиларининг асарларини қozoқ халқи ўртасида тарқатишда фаол иштирок этган.

Қozoқ адабиётининг асосчиси, маърифатпарвар шоир Абай (Иброҳим) Қўнонбоев (1845—1904 йиллар) Семипалатинск шаҳридаги Аҳмад Ризо мадрасасида таълим олиб юрган кезларида Навоий, Саъдий, Фирдавсий, Ғолибий, Хўжа Ҳофиз каби Шарқ классиклари асарларини севиб ўрганган. Сукрот, Арасту, Ғоробий, Гегель фалсафасидан, Байрон, Гёте ва бошқа мутафаккирларнинг ижодидан ҳам баҳраманд бўлади. Буларнинг ҳаммаси унинг билим савиясининг ўсиб, ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларининг шаклланиб ва ривожланиб боришида катта таъсир кўрсатди.

Абай ўзининг асарларида халқни илм-маърифатга, инсонийликка, меҳнатни севишга, касб-ҳунарини эгаллашга даъват этди.

Абай инсон шаънига тўғри келмайдиган, одамни ерга урадиган ҳислатларини — дилозорлик, нодонлик, журъатсизлик, танбаллиқни кескин фош этади. Бу ҳақда у шундай деб ёзган эди: «Одамзодни хор қиладиган учта нарса бор, шундан эҳтиёт бўлмоқ керак. Биринчиси — нодонлик, иккинчиси — эринчоқлик ва учинчиси — зolimликдир. Нодонлик — билимсизлик ва дунёдан хабар йўқликдир. Билимсизлик эса — ваҳшийликдир. Эринчоқлик — дунёдаги мавжуд ҳамма нарсанинг душманидир. Танбаллик, гайратсизлик, уятсизлик, журъатсизлик, камбағаллик каби нарсаларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқади. Зolimлик — бу инсонлиқнинг душманидир. Одам зolim бўлди-

ми — у одамгарчиликдан айрилади, нисон қиёфасини йўқотади ва йиртқич ҳайвондан фарқи қолмайди.¹

Абай оташин ватанпарвар шонр эди. У уруғлар ўртасидаги ўзаро жанжаллардан юрт вайрон, халқ хор-зор бўлганлигини ачириб, куйиб-ёниб, қозоқ уруғларини бирлашишга чақиради, уруғлар ўртасидаги келишмовчиликларни тугатишга ундайди.

Абайнинг ижтимоий-фалсафий фикрларини маҳаллий халқлар ўртасида кенг тарғиб этишда унинг истеъдодли шоғирди **Шокарим Қудайбердиев** (1858—1931) нинг роли алоҳида эътиборга сазовор.

XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг биринчи ярмида истиқомат қилган қозоқ халқининг буюқ мутафаккир олимлари, жамоат арбоблари, таниқли маърифатчилар **Ахмет Байтурсунов** (1873—1938), **Исфандияр Күбеев** (1878—1956), **Жусупбек Аймаутов** (1889—1931), **Мағжан Жумабаев** (1893—1938) ва бошқалар ўзларининг бадний ва илмий асарларида, мақолаларида маҳаллий халқни саводсизликдан холи бўлишга, илм-фан, хунармандчиликни эгаллашга қизғин даъват этадилар. Улар минтақада янги мактаблар соини қўлайтириб, маориф илм-фан, маданиятни ривожлантириш йўли билан аҳолининг билим, сиёсий онгини ошириб, минтақада янги Туркистон республикасини барпо этишни орзу этганлар.

Унинг афсуслар билан шунинг айтиши керакки, мазкур ғояларни учун улар шўролар ҳукумати томонидан миллатчиликда айбланиб, қатагон йиллари отиб ташланганлар.

Маърифатчилик ғояларининг кенг авж олиб кетишида буюқ қирғиз ёзувчиси **Тоқтоғул Сотилгонов** (1864—1933) нинг ҳиссаси катта. У қирғиз халқининг эркин ва фаровон ҳаёт кечиришини орзу этган, унга эришишда маданият, маърифатнинг катта роль ўйнашлигини уқтириб ўтган. Унинг фикрича, жамиятдаги ижтимоий адолатсизликнинг манбаи чоризм тузумидир.

Тоголоқ Молдо (1860—1943) — қирғиз халқининг ёзувчиси, устози Тоқтоғул Сотилгоновнинг ғояларини олга суриб, ўз асарларида оддий меҳнаткашларни улуғлаган, уларнинг эркин ва фаровон ҳаёт кечиришини орзу қилган. **Барпи Алимқул Усенбаев** ва бошқа қирғиз адибларининг асарлари демократик ғоялар билан сугорилган.

Тожиқ мутафаккири **Тошхожа Асири** (1869—1915) барча ижтимоий тузумларнинг асосий вазифаси — меҳнаткаш оммани фаровон ҳаёт кечиришини таъминлайдир, унинг учун энг аввало ҳукмрон синфлар қинлоқ ҳўжалиги ва сув иншоотларининг тараққий этишига эътиборларини қаратмоғи лозим, деб ҳисоблаган. Шунга ўхшаш демократик фикрларни буюқ тожиқ ёзувчиси **Карим Девон** ва бошқалар ҳам изҳор этганлар.

¹ Абай Қўноқбоев. Танланган асарлар, Ўзбекистон бадний адабиёт нампари, Тошкент, 1961, 197-бет.

Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ (1827—1900) қорақалпоқ мумтоз адабиётининг ва прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрларининг энг йирик вакилидир. Бердақ XIX асрда феодал муносабатлар ҳукмрон бўлган, Туркистон чор Россияси томонидан босиб олинган мураккаб тарихий шаронгда яшаб ижод этди.

Бердақ бошланғич таълимотни ўзи туғилган овулдаги диний мактабда олгач, сўнг Қорақум эшон мадрасасига ўқишга кирази. Моддий аҳволи ночор бўлганлиги сабабли мадрасани ташлаб кетади. Ўқишни мустақил равишда давом эттиради.

Бердақ ижодининг чуқур томирлари бор. У қорақалпоқ халқининг ўзингача бўлган тарихи, маданияти, адабиёти, санъати, фалсафасини, халқ урф-одатлари ва миллий қадриятларини севиб ўрганади ва ўзи мансуб бўлган халқнинг сеvimли шоири, файласуфи сифатида майдонга чиқади. Бердақ илм-фан, адабиёт майдонига чиққан вақтида унинг қаршисида ўзбек халқининг, буюк мутафаккири Алишер Навоий қолдирган буюк мерос, озарбайжон классиги, Шарқ лирик поэзиясининг доҳийси Фузулийнинг ишжу хазинаси турар эди. Атоқли туркман шоири Маҳтумқули асарларини Бердақ жон-дили билан севиб ўрганди. Лутфий, Атоий, Бобур ва бошқа алломаларнинг асарлари, маданий, фалсафий меросларига катта ҳурмат ва сaмимият билан қаради. Бердақ қорақалпоқ ва ўзбек ёзувчилари, умуман Шарқ халқлари яратиб қолдирган бутун маданиятнинг, ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикрларининг илғор томонларини ижодий ўзлаштирди, янги ғоялар билан бойитди ва янада ривожлантирди. Навоий, Фузулий Маҳтумқули ижодидаги энг яхши, энг илғор анъаналарни қабул қилган, улардаги гўзал фикр-мулоҳазаларни давом эттирган ҳолда Бердақ ўзининг асосий диққатини қорақалпоқ халқи ижодига, унинг битмас ва туганмас чашмасига жалб этди. Ундаги олижаноб хислатларни қабул қилди ва ўзига хос, ўзига мос бўлган янги поэзия, янги фалсафий, ижтимоий-сиёсий ғояларни дадиллик билан яратди. Ўзининг «Излар эдим» шеърида булар ҳақида айтиб ўтган эди.

Бердақ қорақалпоқ халқининг бир неча юз йиллар оша бошидан кечирган фожиали тарихини, эл-юрт ободончилиги йўлида кўрсатган буюк жасоратни, сарф қилган меҳнатини, моддий ва маънавий маданиятини, инсон ақл-идроки ва тафаккури меваси бўлган дурдоналарни ўз асарларида мадҳ этди.

Қорақалпоқ халқининг улуғ фарзанди Бердақ ўз асарларида тенг ҳуқуқлилик, инсонпарварлик, ватанпарварлик ғояларини ифодалади, золимларни фош этди. Бердақ халқнинг бахтсодати, келажагини орзу қилди, ватандошларини ўз бахти учун курашга чақирди.

Халқимизнинг туб манфаатларини, озодлик, мустақилликка бўлган интилишлари, орзу-ниятларини ўзида акс эттирган янги ижтимоий-фалсафий тафаккур — маърифатпарварлик Туркис-

Тонда XIX асрнинг охирларидан бошлаб пайдо бўла бошлади. Уларнинг дунёқарашлари ана шу мураккаб, ўта зиддиятли ижтимоий тарихий шароитларда шаклланди ва ривожланди.

Тарихимизда маърифатпарварлар деб аталадиган аҳли донишларнинг барчасига хос бўлган умумий томонлар мавжуд. Мамлакатни мустақиллаштириш қўлигидан абадий қутулиб, Озод, Хур, Мустақил бўлишнинг кўриниши — халқимиз асл фарзандлари, адиблари, илм-фаң, маданият арбобларининг ҳаммасига хос бўлган умумий томонлардан бўлиб ҳисобланади.

Ўзининг бутун ҳаёти ва борлигини, ақл-идроки ва тафаккур қудратини халқ ва Ватани истiqболли йўлга тиккан олим-фузалоларнинг диққат марказида турган, уларнинг ҳаммасига бир хилда дахлдор бўлган умумий томон ва асосий мақсадлардан яна бири — халқни илмий, маданият, миллий оғиш ва ғурурини ўстириш асосида эл-юртни яқин, яқин қилиб бирлаштириш, одамлар кўзини гафлат ўйқусидан очиб йўл билан Ватанимиз мустақиллигини, миллатимиз эркинлиги ва озодлигини таъминлашдан иборат эди.

Чор амалдорлари мнинг бир макр-ҳийла ишлатиб, зўрлик-зўравонлик қилиб, одамларни алдаб, қўрқитиб, масжиду мадрасаларни беркитиб, миллий маданият-маънавий, бойликларимизни талаб кетиб, халқни жаҳолат сари судраб, илм-маърифат йўлига тўғаноқ бўлиб турган бир пайтда халқимизнинг маърифатпарвар фидойи фарзандлари бунга қарши халқни биланми, оғиш бўлишга, жаҳолатдан йироқ туришга даъват этдилар.

Маърифатпарварларни ўз даврининг жасур, халқпарвар, миллатпарвар, ватанпарварлари деб аташ мумкин. Элим, юртим деб яшаниш ўзлари учун юксак мақсад деб билмаганлариди бошларидан кечган азоб-уқубатларга, тазйиқларга, қамал-тишларга, қўвғишлару дарбадарликларга, ўз Ватанларида беғоналардек бўлиб яшашларига чидай олмаган бўлар эдилар. Халққа, Ватанга қўлларидан келганича, озми-кўпми хизмат қилишни ўзлари учун шон-шараф, буюк мақсад деб билдилар. Ана шу инътида улардан бири ўзининг ўткир сатирик асари билан, бошқаси чуқур маъноли шеърлари, газаллари, ўта таъсирчан публицистик мақолалари, фалсафий асарлари билан юрт қайғуси, халқнинг дарду ҳасратини имкон борича баён этдилар. Келажак орзу-умидлари йўлида ижод қилдилар. Юксак савияли илмий-фалсафий, бадиий, тарихий асарлар ёздилар.

Маърифатпарварларининг, халқимиз асл фарзандларининг асарлари, илмий-фалсафий, маданият мерослари улар яшаб ижод этган мураккаб даврнинг мазмунини, моҳиятини, мураккабликлари ва зиддиятларини ўзида чуқур ва тиниқ акс эттирган бамисоли тарихий кўзгудир. Улардан бизларга илмий, маданият мерос бўлиб келадиган, миллий маънавий бойлигимизнинг таркибий қисми ҳисобланган бадиий, фалсафий асарлар,

ҳикоялар, одоб-ахлоқ мажмуалари, рубоийлар, назмий ва насрий мактублар, дostonлар, хотиротларни ўқиб, мазмуни билан танишиб, халқимизнинг дарду ҳасратини, орзу-армонларини, кечмиш тарихини кўрамиз.

Асарлари орқали халқ дардини чуқур баён этган, Ватан ишқи ва қайғуси, эл-юрт истиқболи ташвишлари билан ҳар доим куйиб-ёниб яшаган ажойиб инсон, йирик олимлардан бири Аҳмад Донишдир. Билими чуқур, ақли тийрак, дунёқараши ниҳоятда кенг бўлганлиги сабабли замондошлари томонидан Дониш — Қаллал деган лақабни олган Аҳмад 1827 йилда Бухорода туғилиб, 1897 йилда шу ерда вафот этган.

Аҳмад Дониш астрономия, фалсафа, тарихга оид асарлар ёзиб қолдирган мутафаккир олимдир. «Бухоро амирларининг тарихи», «Наводирул вақое» Аҳмад Дониш номини дунёга машҳур қилган асарлардир.

Аҳмад Дониш «Наводирул вақое» («Нодир воқеалар») номли машҳур тарихий, илмий-фалсафий асарида оламнинг абадийлиги, ернинг юмалоқ-шарлиги, сайёраларнинг ҳаракат қилиб туриши мумкинлиги тўғрисида гапирган. «Ер қимирлаши сабабсиз бўлмайди,— дейди у,— бунинг сабаби эса ҳароратлик, унинг ер марказида юқорига кўтарилиши ёки тоғнинг баъзи жойлари бўшашиб кетганлигидир ... Ер остида тикилиб-сиқилиб ётган буғларнинг кучи, ҳаракатларидан ўша ерда зилзила пайдо бўлади. Бундан тоғ атрофидаги баъзи жойлар ёрилиб сув булоқлари оқади; ёки у ҳароратнинг зарбасидан ер ёрилганда ундан қаттиқ садоли товуш чиқади. Тоғ тепаликларининг оралари ажралиб уларда ўнгир, тешиклар пайдо бўлади.» Шунингдек, Ой ва Қуёшнинг тутилиш сабабларини ҳам табиатнинг ўзидан қидириш зарурлигини айтиб ўтади. Агар биз билишга интиласак,— дейди бу ҳақда А. Дониш,— Ой ва Қуёшнинг тутилиши биз учун билиб бўладиган, тушуниладиган нарсага айланади.

Аҳмад Дониш машҳур астрономдир. Астрономияга оид тузган ахборотларида ўрта асрнинг буюк алломалари Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Умар Ҳайёмнинг анъаналарини ижодий давом эттириб, табиат ҳодисаларини илмий асосда англаш ва изоҳлашга ҳаракат қилди. У Ой ва Қуёш тутилиши ҳақида ўз фикрларини баён қилди, унинг сабаби табиатнинг ўзида эканлигини, табиатдан ташқарида ҳеч нарса бўла олмаслигини тушунтиришга уринди.

Аҳмад Дониш инсон бахти ва келажагининг асоси меҳнатда эканлигини таъкидлаб, агар инсон тақдирга ишониб ишламаса, у янглишади, бундай одам ақлсиздир, дейди. Шу билан бирга у одам ўз ғайрати ва ҳаракати билан мақсадига эриша олади, деб айтган эди.

Аҳмад Донишнинг илғор фалсафий ғояларини ўз ватанининг содиқ фарзандлари бўлган Фурқат, Муқимий, кейинчалик Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби замондошлари давом эттирдилар.

Ўзбек халқи ва бошқа қардош халқлар ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожланишида Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат (1858—1909 йиллар)нинг ўрни бошқа мутафаккирлариникидан асло кам эмас. Унинг асарларида илгари сурилган илғор ғоялар, фикрлар шу қадар кўп ва хилма-хилки, уларнинг ҳаммасини бирма-бир кўрсатишнинг ҳеч иложи йўқ. Ватанини севиш, унинг ўтмиш тарихи ва маданиятини, тили, адабиёти ва санъатини ҳурматлаш, уларни катта ҳурмат ва қизиқиш билан ўрганиш ҳақида Фурқат шу қадар бебаҳо фикрлар айтганки, унинг бу ноёб фикрлари ҳамон эъзозланмоқда. Фурқат оддий меҳнаткаш халқни, моддий ва маънавий бойликлар ижодкорларини дил-дилидан севади, улар учун беҳад аниқган ажойиб инсонпарвар шонрдир. Фурқат чор амалдорлари, маҳаллий бойлар ва руҳонийларнинг манфаатпарастликлари, халққа ўтказётган зулм ва ситамларини ўзининг ўтли ҳажвий сатрларида чуқур очиб ташлайди.

Халқимизнинг буюк адиби Фурқат ўзининг асарлари ва шеърларида зулмат ўрнига нурни, жаҳолатга қарши маърифатни, бидъатга қарши илм-фан, ақл-идрок ва тафаккурни мадҳ этди. Одамларни эскилик ботқоғидан чиқишга, илм-фан ва техникадаги янгиликлардан донмий равишда хабардор бўлишга, бунинг учун илмни севишга, бир эмас, бир печалаб хорижий тиллар ва маданиятларни билишга ундади.

Фурқатнинг «Илм ҳосияти», «Гимназия», «Виставка», «Нағма», «Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида» сингари шеърларида турмушга улус дастёр бўлган илму фан техникани, ҳар хил ҳунарларни, ихтироларни, мусиқа илминини, чет тилларни, араб, юнон, рус, француз халқлари адабиёти, санъати ва маданиятини билиб олишга чақиради.

Фурқат «кўнгулларнинг сурури», «кўрар кўзларнинг нури»—жавҳари бўлган барча ижобий ва фойдали насларни ўқиб-ўрганишни ўз халқига тавсия қилади, чунки уларнинг «ҳар қайси си ўз вақтида даркор бўлади», дейди.

Ўзбек классик шоирларидан бўлган Муҳаммад Амин Мирзахўжа ўғли Муқимий (1850—1903 йиллар) ўз ижодини ўзбек халқи тарихида энг мураккаб ва мудҳиш пайтларда бошлади. Муқимий яшаган даврда ўзбек халқи майда-майда ҳолиқларга бўлиб юборилган, бу ҳолиқлар ўртасидаги тинимсиз кураш меҳнаткаш халқни ҳонавайрон қилиб турган, Туркистон чоризм томонидан мустамлака қилинган эди.

Буюк инсонпарвар шоир Муқимий мустамлакачилик шароитида ўзбек халқининг бошига келган бало-қазо ва фалокатларининг жонли шоҳиди бўлди. Мустамлакачи жаллодларнинг халққа қилган жабр-ситамларини ўз кўзи билан кўриб, қалби билан чуқур ҳис этиб, ўз шеърлари, лирикаси, ғазалларида буларни чуқур акс эттирди.

Муқимийнинг асарлари, хусусан инсон сезгисининг энг нозик томонларини ҳам оча биладиган лирикаси ниҳоятда чуқур ижтимоий маънога эгадир. Уларнинг ҳар бирида замондан

норозилик руҳи, алам ва фарёд руҳи лиммо-лимдир. Муқимий асарларини, у яшаган ижтимоий муҳитнинг, ўша қора ва мудҳиш даврнинг айбномаси деб аташ мумкин.

Муқимий ўз асарларида ҳаётда рўй берган воқеа-ҳодисаларни, феодал тузум иллатларини, ҳуқуқий синфлар кирдиқорларини очиб ташлайди, келажакка умид билан қарайди. Унинг, келар охир сенинг ҳам йўқлагудек бир замон яхши, деган умид ва шонли билан тўлган фикри ҳаууз халқ ўртасида машҳурдир.

Убайдулло Солиҳ ўғли Завқий (1853—1921) ўзининг илғор маърифатпарварлик ғоялари билан ўзбек халқи маданияти, тарихи, фалсафий, ижтимоий, сиёсий тафаккурни ривожда алоҳида ўрин тутди.

Завқий дунёқарашининг шаклланишида, ижтимоий-фалсафий тафаккурининг ривожланишида Шарқ халқларининг ўтмиш маданияти, тарихи муҳим аҳамият касб этди. Авлод-аждодаларимизнинг бир неча минг йиллар давомида яратиб келган ижтимоий-фалсафий фикри ва маданиятининг қимматли ютуқларини ўзлаштирди ва янги ғоялар билан бойитди. Завқий Лутфий, Навоий, Жомий, Фузулий, Бедил ва бошқа мутафаккирларнинг асарларига катта ҳурмат ва қизиқиш билан қаради. Ҳофиз, Махмур, Гулханий асарларидан кўп нарсаларни ўрганди. Аҳмад Доиниш, Фурқат, Муқимий сингари маърифатпарварлар пзидан бориб, ўз асарларида эксплуататорларнинг халққа қилган зулм ва зўравонликларини фоти этди.

Халқ бахти учун, миллатимиз истиқболи, Ватанимиз озодлиги ва мустақиллиги учун курашда Завқий иккиланиш нима эканлигини билмади, ўлимга тик боқди. Унинг асарлари, ҳажвий шеърларида келажакдан умидворлик, исёнкорлик руҳи бўртиб туради. Умуман, Ватанга, халққа муҳаббат ва халқ дарди, оташин ватанпарварлик ва халқпарварлик Завқий ижодидаги марказий масалалардан биридир. Бу масалада ҳам у ўзбек адабиётини яна бир юқори поғонага кўтарди.

«Қаждор замонда», «Қарз», «Қулоқ солнинг, ёронлар», «Пашшалар» ва шу каби асарларида Завқий меҳнаткаш омманинг оғир ҳаётини моҳирлик билан тасвирлайди.

Аваз Ўтар (1884—1919 йиллар) донишманд инсон сифатида халқ ўртасида маълум ва машҳурдир. У Хивада таваллуд топди. У ёшлик кезлариданоқ фан, санъат, адабиёт билан жуда қизиққан. Навоий, Лутфий, Фузулий, Мунис, Комил, Хоразмий Оғаҳий каби адибларнинг илмий-адабий, фалсафий меросларини катта қизиқиш билан ўрганди. Натижада истеъдод соҳибни Аваз Ўтар ўғли жуда эрта Хоразм воҳасининг номдор шоири бўлиб кўзга кўринди.

Аваз Ўтарнинг «Халқ», «Уламоларга», «Синоҳийларга», «Ҳарб ваҳшийлари», «Мактаб», «Тил», «Хўррият», «Филоий халқим», «Топар экан қачон» каби шеърин асарларида унинг

маърифатпарварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик ва демократик ғоялари жуда моҳирона ифодаланган.

Аваз Утар ўзи яшаган ҳош тўзуми давридаги миллат ва марларни халқчил шоир сифатида танқид қилади, халқнинг аҳволи ва унинг келажаги тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этишдан заррача чўчимайди. Унинг йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ, зулм тиги бирла бўлган бағри юз минг пора халқ, деб айтган сатрлари ўша замонда ҳоким бўлган разил ижтимоий кучлар устидан, уларнинг жирканч ишлари устидан чиқарилган айбномадек эшитилади.

Ватанпарвар, халқпарвар шоир миллатни маърифат орқали жаҳонда ҳар томонлама ривожланган эллар қаторига олиб чиқишни истайди. Ўзининг бу ғоясини шеърларида акс эттиради.

Жамият равиақи, халқнинг билимли, маърифатли ва маданиятли бўлишида ўз она тилидан ташқари бошқа тилларни ҳам билиш лозим ва зарурлигини, болаларни илму фан уйига юбориш муҳимлигини алоҳида таъкидлайди. Аваз Утар ана шу фикрини давом эттириб, яна, ҳар тилни билув энди бани одама жондур, тил васитаи рабитаи оламибидур, дейди.

Аваз Утар «Мактаб» номли шеърда мактаб очини орқали халққа билим — маърифат бериш нияига ҳар бир инсон қўлидан келган ҳимматини аямаслиги керак, дейди. Чунки, унинг фикрича «мактаб миллат вайроналигини тугатиб», «уни обод қилишининг», одамларин «ғам-қайғудан озод этиш» йўлларида бирдир.

Аваз Утар ҳар дам меҳнаткаш халқ томонида туради, уни ўзининг узвий бир бўлаги деб ҳисоблайди. Адиб томонидан таъкидланишича, илм-маърифатли бўлган киши онгли, ақл-идрокли бўлади, айни чоқда, маърифат, озодлик душманлари билан онгли тарзда курашувчи даражасига кўтарилади.

Аваз Утар маърифатпарвар, миллатпарвар адиб сифатида халқ оммасининг бахтиёр кунларга етишига, Ватанимизда Хуррият, Озодлик, Эрк қўшни барқ уриниша астойдил ишони.

XIX асрнинг охирали — XX асрнинг ўрталарида яшаб ижод этган Садриддин Айний (1878—1954) ўзбек ва тожик халқлари маданиятининг атоқли адабидир. Садриддин Айний инсонпарвар, халқпарвар инсон сифатида машҳур бўлган файласуф олим ва мутафаккирдир.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889—1929) Шарқ адабиёти, санъати, маданиятини, Алишер Навоий асарларини, Бедиа ва Аҳмад Доғиш фалсафий таълимотини катта қизиқиш билан ўқиб-ўрган.

Ҳамза инсон феъл-атвори, шаклланиши ва ривожланишида ижтимоий муҳит ва таълим-тарбия катта ўрни тутати, деб ҳисоблаган. Ижтимоий тенгензликнинг асосий сабабини омманинг нодонлиги саводсизлигида деб билганлиги учун камбағалликдан, аянчли ва кулфатли ҳаётдан қутулишининг энг яхши йўли — маориф-маърифатдир деб билди, халқни илмли — маърифатли қилишда мактабнинг аҳамияти катта эканлигини

тушуниб етди. Унинг фикрича, мактаб миллат макони, гавҳар— ёқутнинг кони, мактаб бўлмаса битар миллатнинг ному нишони.

У жамиятнинг келажаги, халқнинг маданияти ва маънавиятининг қандайлиги, Ватанининг иқболи ва истиқболи инсониятнинг теги ярмини ташкил этадиган хотин-қизларга қанчалик эътибор берилганлиги, уларга кўрсатиладиган иззат-иқром, ҳурмат ва мурувват билан белгилангани, деб уқтиради.

Ҳамза бошқа Шарқ мутафаккирларидек Ватани билан фахрланган, Ватан ишқи ва ташвишида куйиб-ёнган, Ватан учун бутун борлигини, зарур бўлиб қолгудек бўлса, тан ила жонини фидо қилишга тайёр турган фидойи инсон эди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон халқлари сафидан ғоявий-сиёсий жиҳатдан етук ва баркамол, замонавий асосда бемалол фикр-мулоҳаза юрита оладиган, келажакни олдиндан кўрадиган, эл-юрт қайғуси билан куйиб-ёниб яшайдиган, миллий истиқлол учун курашга ҳаминча шай турган олимлар, адиблар, файласуфлар, фан ва маданият арбоблари кўрина бошлайдилар. Тарих майдонига кириб келган тараққийпарвар зиёлилар ўзларининг ўта таъсирчан асарлари, шеърӣй достонлари, ўткир публицистик мақолалари, драмалари, фалсафӣй рисоалари билан Туркистон халқлари ижтимоӣ-сиёсий онининг ўсиши ва миллий ўзлигини англаб етишида ижобий таъсир кўрсатдилар.

Халқимизнинг зукко фарзандлари Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхон, Абдурауф Фитрат, Убайдулла-хўжа Асадуллахўжа ўғли, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Қодирӣй, Элбек, Боту, Ф. Хўжаев, А. Икромов, Шонислом Шоаҳмедов, Бобоеҳун Салимов, Полвонийёз Юсупов, Турор Рисқулов каби ватанпарварлар чор мустамакачилик сиёсати туфайли, Туркистон забун аҳволга тушиб қолганини, эл-улус жаҳолат ва подонлик қўйнида эркинлик туфайли иккиёқлама эзилиб ёганини чуқур англаб етдилар ва бундай ҳаётни ўзгартириш, тамомила янгилани, миллий истиқлолга эришни зарурлиги ҳақидаги фалсафӣй ғояларни олға сурдилар. Улар халқ бахтини ўз бахтлари деб билдилар. Халқимизнинг кўкрагига озодлик, ҳуррият шабадаси тегадиган бахтли кунлар, саодатли дамлар етиб келишини зўр интизорлик билан кутдилар. Халқни маърифатли қилиш, билим савиясини кўтариш, фикр доирасини ўстириш, миллий истиқлолга эришишининг зарур шартларидан бири деб тушундилар ва ана шу олижаноб ниятларини амалга ошириш учун тинмай ҳаракат қилдилар. Туркистоннинг келажак тақдирини тўғрисида, миллатининг истиқболи ҳақида тинмай қайғурдилар, изландилар, миллий истиқлолимизга замин яратдилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан таъкидланганидек, «Мустақиллик пойдеворига халқимизнинг бошига тушган оғир кунларда қатағонга учраб, гуноҳсиз қурбон бўл-

ган минглаб забардаст, унутилмас фарзандлари тамал тошларини қўйган. Шунинг учун ҳам мустабидлик замонда халқимиз хотирасидан атайлаб ўчирилган муътабар инсонларнинг номлари бирин-кетин тикланыпти. Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат ва Усмон Носир каби Ватанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб сиймоларнинг маънавий мерослари бугун халқимиз бисотиға қайтмоқда»¹.

Самарқандлик муфти **Маҳмудхўжа Беҳбудий** (1875—1919) асримизнинг биринчи чорағидаги Туркистоннинг энг машҳур кишиларидан ҳисобланарди. Тараққийпарварларнинг устози ва пешвоси бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг муборақ номи ва илмий асарлари Туркистондагина эмас, Кавказ, Волга бўйи халқлари, кўпчилик мусулмон мамлакатларида ҳам маълум ва машҳур бўлган.

Беҳбудий Туркистондаги жадидлар ҳаракатининг йirik на-мояндаси, унинг назарий асосчиларидан бири, таниқли ёзувчи, журналист ва жамоат арбобидир.

Беҳбудий ўз даврининг буюк донишмандидир. Илм-фан ва маданиятнинг ҳамма соҳалари, айниқса, Шарқ фалсафаси ва Европа адабиётидан чуқур билим ва маълумотга эга бўлган. «Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтларидаги жадидларидан унга тенг кела оладиган киши бўлмаса керак»²,— деб ёзган эди Ф. Хўжаев.

Умуман олганда, Беҳбудийнинг Туркистонда янги усулдаги мактабларни ташкил этишдаги ва жадидчилик ғояларини матбуот орқали тарғиб қилишдаги хизматлари ғоят катта.

Беҳбудий 1903—1904 йилларда ўзбек ва тожик тилларида «Қисқача умумий география» асарини, янги усулдаги мактаблар учун дарслик ва қўлланмаларни ёзди. «Беҳбудий» номи наشريётни ташкил этиб, унда ўзбек тилида дарсликлар босиб чиқарди. Самарқандда маҳаллий аҳоли учун қироатхона очишга бошчилик қилди.

Беҳбудий 1913 йилнинг апрелида «Самарқанд» газетасини, ўша йилнинг август ойидан бошлаб эса «Ойна» газетасини чиқаришга киришди.

Маҳаллий халқдан биринчи бўлиб харита тузган, ўз уйида кутубхона очган, тарихга, ислом ҳуқуқига оид асарлар, ўқув китоблари ёзган ҳам Беҳбудийдир.

Аёлларнинг илм олиш ҳуқуқини ҳимоя қилган, дунёвий фанларни ўрганишга ундаган, табиат ҳодисаларини, Ернинг думалоқлиги, ўз ўқи атрофида айланиши ва муаллақ туриши,

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993, 85-бет.

² Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар. I том. Тошкент, «Фан» наشريёти, 1976, 84-бет.

Ой ва Қуёш тутилишини илмий нуқтаи назардан тушунтиришга ҳаракат қилган ва булар ҳақида энг кўп ёзган ҳам Беҳбудий бўлган.

Беҳбудий фавқуллода қобилият ва истеъдодга эгалиги, продасининг кучлилиги, зиёлилар ва халқ оmmasи билан алоқасининг мустаҳкамлиги, ўткир назарнётчилиги ва амалиётчилиги, ҳар марсаи ҳаётдан ола билиши, ўтмишни чуқур тушувиши ва келажакни олдиндан кўра билиши ила замондошларидан айрилиб, ўзига хос ўрин тутарди.

Беҳбудий Туркистонни чор мустамлакачилиги зулиддан қутқариш ғоясини ўз асарларида илгари сурди. Халқни миллий истиқлол учун курашга чорлади. Миллат тараққиёти ва истиқболни, Туркистоннинг келажакни ҳақида ўйлар экан, халқни жаҳолат ва подоплик, эрксизлик ва қашшоқлик бетиғидан қутқариб олишининг бирдан-бир йўли илм-маърифатли бўлишидир, деган хулосага келди. Халқ ҳозирда ҳукм суриб турган бидъат, хурофотдан халос бўлса, келажакка умид кўзи билан қараб, илм-фаи эшикларини кенг очса, яхшилик томон юз тутса, болаларини Оврупа дорилфунунларига юборса, улардан адвокат ва ҳунарманд, савдогар ва муҳандислар чиқса — нақадар олий ва гўзал иш бўлур эди, деб қўнғилдан ўтказарди. Беҳбудий фикрича, халқдан маблағ йиғиб ўқишга, илмга рағбатли бўлган, аммо ота-онаси қурби етмайдиган Туркистон ёшларини чет эл дорилфунунларига юбориб ўқитиб, миллатнинг ривожини ва истиқболни учун зарур бўлган муҳандис ва муаллимларга, Оврупа бозорларида савдо-сотиқ қиладиган, хорижликлар тилини билладиган замонавий илмий ходимларга эга бўлиш керак. Алломанинг юқоридаги фикрлари ўз аҳамиятини ҳозирги даврда тўлалигича сақлаб турибди.

Халқ оmmasини илм-маърифатли қилишининг миллатимиз ва Туркистон истиқболни учун қанчалик муҳим аҳамият касб этишини Беҳбудийнинг 1911 йилда ёзилган «Надаркуш» драмасида ҳар томонлама кўрсатилган. Беҳбудий томонидан таъкидланганидек, ўқимоқ-ўрганмоқ, билимли — маърифатли бўлмоқ барча мусулмонга, эркак ва ё хотин бўлсин фарздор.

Беҳбудий қарамликдан қутулиши, миллатни ҳалокатдан сақлаб қолишининг энг муҳим омилларидан бири Туркистон халқини рағбат уйқусидан уйғотишдир, деб тушунади.

Беҳбудий бу ҳақда «Надаркуш»да Зиёли номидан шундай дейди: «Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонда илм ва ҳунарсиз халқнинг бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлдан кетгандек, ахлоқ ва обрўси ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳалойиқини диний ва ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда исломий илмларнинг аҳамияти хусусида ўзининг фикр-мулоҳазаларини баён этгандан сўнг дунёвий илмларнинг муҳим ва зарурлигини ҳам алоҳида уқтиради.

«Олиний замони бўлмоқ учун,— дейди Беҳбудий,— бола-

ларни аввало мусулмони хат ва саводини чиқариб, зарурияти диний ва ўз миллатимиз тилини биладугондан сўнгра ҳукуматимизни низоми мактабларинда бермоқ керакдур: яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилганларидан сўнг, Петербург, Москов дорилфунунларига юбориб, докторлик, закончилик, инженерлик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдир ... Ҳаттоки, шул тариқа ўқиган мусулмон болаларини Фарангистон, Омриқо ва Истамбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур.

Беҳбудий «Падаркуш» асарида чор мустамлакачилик сиёсати туфайли маҳаллий аҳоли, ва айниқса, ёшлар ўртасида ичкиликбозлик, майший бузуқчилик, қиморбозлик, ўғрилик, порахўрлик, товламачилик, безорилик сингари мутлақо зарарли расм ва одатлар тарқала бошлаганлигини, натижада одамлар ўртасида меҳр-оқибат сўна бошлаб, ака билан ука, ота билан бола бир-бирига ёв-душман бўла бошлаганини, падаркушлар кўпайиб бораётганлигини қаҳр-ғазаб ва нафрат билан тасвирлайди.

Асрий миллий-урф-одатларимиз, шарқона анъаналаримиз, миллий қадриятларимизни қўлдан бой бермаслик, одамлар ўртасида мурувват, саховат, одамийлик сингари хислат ва фазилатларини кучайтириш, мустамлакачилик юзага келтирган «байналмилалчилик» урф-одатларидан кутулиш йўллари ҳақида Беҳбудий ўз мулоҳазаларини «Падаркуш»да шундай баён этади: «Илмсиз ва тарбиясиз болаларни оқибати шулдир. Агарда буларни отаси ўқитса эди, бу жиноят ва падаркушлик алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла нчмасди, хун беғайри ҳаққин қилмас эди. Умри борича Сибирь ва бандга ва қиёматга жаҳаннамга қолмас эди. Агар булар ичкилик нчмас эди, дунё ва охиратда ила ал-абад азоб ва меҳнатда қолмас эди. Оҳ, ҳақиқатда бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби абадийга гирифтор қилган беилмликидир. Бизларни хонавайрон, бачагирён ва беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдир; беватанлик, дарбадарлик, фақир ва зарурият ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликни меваси ва натижасидир. Дунёга тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади. Асир ва забун бўлганлар-да беилмликидан. Модомики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни ўқитмаймиз, бул тариқа ёмон ҳодисалар ва бадбахтликлар ораминда доимо ҳукмфарма бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқимоқ ва ўқитмоқдан бошқа илож йўқдур. Оллоҳу таалло бошқаларга ҳашми ибрат ва сизларга сабр бергай».

Беҳбудий ўзининг 1914 йили ёзган «Икки эмас, тўрт тил керак» мақоласида Туркистон халқларининг туркий, форсий, арабий ва русий тилларни ўрганишга тарғиб этиш учун тарихий манбаларга мурожаат этиб, Муҳаммад пайғамбаримиз ҳам ўзларига ғоявий душман бўлган яҳудий тилини ўрганишга амр этганликларини эслатиб ўтган.

Ҳажмаи кичик, мазмунан чуқур ушбу мақолада Беҳбудий тил билишнинг, айниқса, хорижий тилларни ўрганиб олишнинг шахсининг маънавий камолоти, миллатнинг маданий ривожини, илм-фани тараққиёти учун беқиёс аҳамиятга эга эканлигини аниқ мисоллар орқали исботлаб беради. Унинг алоҳида уқтиришича, «Форсий билган киши Фирдавсий Бедил, Саъдий, Санонидан қандай лаззат олса, туркий билганлар Фузулий, Навоий, Боқий, Сомий, Абдулҳақ Ҳомид, Акрамбек, Устод Нонд, Ҳожийлардан, яна Толстой, Жюль Верн ва уламо замони асарини туркий таржимасидан шундай лаззат оладур»¹.

Муаллиф мақоласида эслатиб ўтилган тўрт, яъни арабий, русий, туркий ва форсий тилларни билишнинг ўзига хос фазилатларини ҳам чуқур илмий таҳлил этган. Арабий тил дин учун не даражада лозим бўлса,— дейди,— русий ҳам тирикчилик ва дунё учун лозимдир. Арабий билмасак дин, русча билмасак дунё қўлдан кетар, туркий ва форсийнинг кераклигига сўз йўқтур. Яна бир тил ва хат борки, бутун олам бир-бирига анинг ила сўйлашур. Ул фаронса тили ва хатидур. Ғайри диннинг илм ва хатини ўрганмоқ шариятга дурустдир.

Беҳбудий, ўз нафимиз учун русча билайлик, ҳукумат мактабларида ўқийлик, давлат мансабларига кирайлик, ватанимизга ва ўзимизга хизмат этайлик, мусулмон бўлиб туриб тараққий қилайлик, чунки бу замонда саноат ва мамлакат ишлари хорижий тилларни билишга боғлиқдир.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзбек тилининг давлат тили бўлиши масаласини ҳам ўзи яшаб ижод этган тарихий шаронгда биринчилардан бўлиб кўтарган сиймолардан биридир.

Беҳбудий илм-фан, маданият, маънавият ва маърифат тараққиёти учун нима иш қилган, қандай фаолият кўрсатган, қанчадан-қанча асар, рисола, пьеса, мақолалар ёзган, кутубхона ва қироатхоналар очган, мактаблар очиб дарсликлар битган бўлса, ҳаммасини асосан, туркий халқларнинг келажагини, миллий истиқлол, Ватаннинг озод ва обод бўлиши учун қилган. Маҳмудхўжа Беҳбудий миллий истиқлол йўлида шаҳид кетган буюк сиймодир. Унинг муборак номи, миллий истиқлолимиз йўлида қилган бебаҳо хизматлари халқларимиз қалбида абадий сақланади.

XX аср ўзбек адабиёти, санъати, маданияти, ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётининг йирик олими ва назариётчиси, таниқли жамоат арбоби Абдурауф Фитрат (1886—1938) нинг серқирра ижоди ва ижтимоий-сиёсий фаолиятида ҳозирги замон ва келажагимиз ҳақидаги ғоялар баён қилинган. Фитрат ўзбек халқи илм-фани ва маданияти тарихида самарали из қолдирган сиймолардан, истиқлолимизни олдиндан кўра олган фидойиларидан бўлиб ҳисобланади.

¹ «Ойна» журналин. 1913 йил, 1-сон.

Абдурауф Фитрат фавқуллода қобилият ва истеъдодга эга бўлган сиймодир. Унинг илмий-фалсафий мероси ҳаётда бой, хилма-хил ва чуқур маънолидир. Фитратнинг «Бизда шарқ сиёсати», «Ўзбек классик музыкаси», «Туркистонда руслар», «Ҳинд ихтилофчилари», «Абулфайзхон», «Ўғизхон», «Арслон», «Сай-ҳа», «Қиёмат», «Чин севиш», «Аруз ҳақида», «Адабиёт қондалари» деган йирик қимматли асарлари, драмалари, шеърӣ рисоалари, Умар Ҳайём, Бедил, Бобуршоҳ, Яссавий, Фирдавсий, Навоий, Машраб, Турди ҳақидаги назарий жиҳатдан бақувват мақолалари, қанчадан-қанча таржималари халқимизнинг бебаҳо илмий-фалсафий бойлигидир.

Абдурауф Фитрат асарларида чор Русияси томонидан Туркистон зўрлаб босиб олиниб мустамлакага айлантирилганлиги, халқимиз учун мустақиллик ўтмишга айлана бошлаганлиги кескин қораланган. У бу ҳақда ўзининг «Юрт қайғуси» шеърӣ тўпламида «Кўрдим, кездим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасида Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир»¹,— деб ёзган эди.

Чор ҳукумати Туркистонни ярим асрдан кўпроқ мустамлака сифатида ушлаб турди. Босқинчилар ўлкамиз ҳаётининг ҳамма жабҳаларига ёвузларча қўл чўзишди. Ўз эрки ва мустақиллигидан маҳрум этилган халқимизнинг, кўрмаган жабр-жафоси, чекмаган азоб-уқубати, бошидан ўтказмаган хўрлик-лари қолмади. Абдурауф Фитрат томонидан куйиб-пишиб айтилганидек, «эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурилди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди...»².

Рус чоризми Туркистоннинг табиий-иқтисодий бойликларини талаш билан кифояланиб қолмасдан, ўзининг мустамлакачилик сиёсатида тобе халқларни бўғишга, уларни сиёсий онгсиз қилиб қўйишга, сиёсий фаолиятдан умуман четлаштиришга зўр бериб уринди.

Талантли ташкилотчи шахслар, арбоблар халқни ўз орқаларидан эргаштириб кетади, деган қўрқув, ташвиш-таҳлика остида чор маъмурлари ундайларни зимдан йўқотди, сиёсий фаолиятга йўлаттирмади.

Чор ҳукуматининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатининг туб негизи ва моҳиятида қандай мақсад ва муддао ётганлигини халқимизнинг билимли, маданиятли, зийрак, оқилу доно фарзандлари аллақачон тушуниб етган эдилар. Чор мустамлакачилик сиёсати моҳиятини фотиҳ этган, халқни эрк ва озодликка, билим ва маданиятга чорлаган, миллий қадриятла-

¹ Ҳамидулла Болтабоев. Юрт қайғуси. «Шарқ юлдузи», 1992, 4-сон, 181-бет.

² Уша асар, 182-бет.

римизни қўллаб-қувватлаган, шу йўлда ҳалок бўлган буюк қалб эгаси Абдурауф Фитратдир.

Фитрат ҳамма иллат ва касофатнинг, ҳар қандай зулм ва истибдоднинг, ўз юртида бегона бўлиб азоб-уқубатда яшашнинг асосий сабаби мустамлакачиликда эканини кўрсатиб, қуйидагиларни баён этганди: «Рус капиталистлари билан рус пўлларининг содиқ ва ишончли қоровуллари бўлган эски Русия ҳукумати эллик йил орасида Туркистондаги турк болаларининг фойдаларига бирор иш кўрдими, кўрмоқчи бўлдими?»

Мана шул саволга — «Йўқ»дан бошқа бир жавобимиз йўқдир. Юртимиз эллик йиллик бир идорайи аскарйиа остида турдиги учун биз Оврупонинг маданий миллатлари билан кўришолмадик, уларнинг ижтимоий ва иқтисодий фикрларидан истифода қилолмадик. Бизнинг кўзларимизни очдирмаслик учун фикри очиқ татар қаришдошларимизнинг дахи Туркистондан ер олмоқ ва Туркистонда мактаб очмоқлари манъ этилди.

Бизнинг диний ва миллий ҳиссиётларимизни ўлдирмоқ тилаги билан Ўстраумов каби мутаассиб пўлларнинг идорасинда ғазита чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни англатмоқ учун ўз тарафимиздан очилган мактаблар ва ғазиталар боғланди, шаръий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми ғасб этилди. Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорий ишларда, ҳатто вагон арбаларинда Туркистон ерлисининг ҳуқуқи Туркистон мусофири бўлган рус ва арманидан тубанда тутилди»¹.

Абдурауф Фитрат насрий асарлари ичида 1912 йилда Истамбулда нашр этилган «Ҳинд сайёҳи қиссаси» алоҳида ўрни тутади. Қисса Бухорога келган ҳиндистонлик мусулмон сайёҳ тилидан ҳикоя қилинади., Ўз замонасининг донишманди ва илгор файласуфи ҳисобланган Фитрат Бухоро аҳолисини уч тоифага — уламо, умаро ва фуқарога ажратади ва уларни бир-биридан туб фарқини кўрсатади.

Қиссада Фитрат Бухорони азал-азалдан олиму фузалоларни саф-саф қилиб етиштирган доною донишмандлар маскани, илм-маърифат ўчоғи эканлигини зўр фахр-ифтихор билан эслатиб ўтади. «Маълумки,— дейди бу ҳақда у,— Бухоро қадимдан ўта доно ва зукко фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар кунин бир Абу Али, Форобий ва бошқаларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўзининг шарафли доврўғини дунё халқларининг қулоқларига зирак этиб таққан. Аммо, мана икки юз йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотди»².

Фитрат Бухоро уламо ва руҳонийларининг илмдан мутлақо хабарсизликлари, ўзларининг шахсий манфаатларидан бошқа

¹ Абдурауф Фитрат. Туркистонда руслар. «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 4-сон, 184-бет.

² Абдурауф Фитрат. Ҳинд сайёҳи қиссаси. «Шарқ юлдузи», 1991, 8-сон, 7-бет.

парсани ўйламасликлари, миллат, эл-юрт, ватан тақдири ва истиқболи уларни асло қизиқтирмаганлиги туфайли «маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлган Туркистон дўсту душман олдида уятлик бир ҳолда мубтало бўлди, ҳалокатга етди», дейди.

Илм-фан ва техника тараққиёти соҳасида Бухоронинг, умуман Туркистон ўлкасининг Европа мамлакатларидан беҳисоб даражада орқада қолиб кетганлигини Фитрат очик-ойдин баён этади: «Оврупо мамлакатлари ўзларининг йирик шаҳарларида деҳқончиликка оид мактаб очганлар. Ўз фарзандларини шу мактабларга киритиб, қишлоқ хўжалигига оид фанлардан таълим берадилар. Бухоро деҳқонлари эса ерларига қувват бериб учун энг аввало битта от ва арава ёки бир печа эшак сотиб олишга мажбурлар ... Шунинг учун ҳам бухороликлар ердан унумли фойдаланиша олмайди»¹.

«Ҳинд сайёҳи қиссаси» да Фитрат Бухоро амрлигига қарашли ерлардан унумли фойдаланишга, мамлакат ободонлигига эришишга ундайди. «Қарши ва Китобнинг бирои-бир олача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварларга ботар эди. Бу бечораларнинг эса ейишга йони йўқ. Агар Шаҳрисабз ерлари Ёпон элида бўлганида эди, зар экиб, зар ундирардилар»²,— деб ёзган эди.

Ватанни озод, обод ва эркин, халқни ҳар қандай истибдод кишанларидан холи кўриш орзуси Фитратнинг барча асарларида устиворлик қилади.

Фитрат истиқлол учун кураш мустамлака истибдодидан эзилган халқимизни оёққа турғазинини, миллий руҳи уйғонишига сабаб бўлишини башорат қилиб бундай деб ёзган эди:

*Олдимизни тўсган булут парчаси
Кучли бир ел кўргач, йиртилар.
Умид кун и биз учун ҳам туғар,
Қайғурмагил сира эй, «Ҳақ» туйғуси.*

Профессор Абдурауф Фитратнинг «Темур сағанаси» номли саҳна асарида Амир Темур даврида дунёни титратган, кейинчалик парчаланиб кетган улуг Турон ўлкасини қайтадан бирлашишга, ғафлат уйқусида ётган миллатларнинг кўзини очишга қарата айтган қуйидаги ҳайқирик — нидоси ҳозирги давримиз учун ҳам тўла ҳамоҳангдир:

«Эй, Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди! Нечук кунларга қолдинг?

Эй Темурларнинг, ўғизлар оилаларининг шонли бешиклари! Қуллик чуқурларига недан тушдинг?

Дунёнинг «уроҳо»лари билан титратган йўлбарс юракли

¹ Абдурауф Фитрат. Ҳинд сайёҳи қиссаси. «Шарқ юлдузи», 1991, 8-сон, 7-бет.

² Уша асарда, 31-бет.

болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратурғон тоғ гавдали ўғлонларинг қани? ...

Ер юзининг буюк салтанатини сен қурмадингми? Ҳиндис-тонинг, Эронинг, Оврупонинг улуғ хоқонларини сен юбормадингми? Эй хоқонлар ўчоғи Қани у чақмоқ чопишди ботир хоқонларинг? Қани аввал ўқ юришли отли бекларинг? ...

Эй, Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси Қайғурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашидир.

Ёлғиз ... Оҳ, ёлғиз ... тарқалмишидир»¹.

Абдурауф Фитрат Туркистоннинг муқаддас тупроғини золимларнинг оёқлари остида тозалаш учун элни иттифоқ бўлишга чақиради: «Бугун ер юзида саксон миллион болаи бор. Буларнинг томирларидаги қон Темурларининг қонидир»².

Фитрат турк улусининг кучи дунёнинг ҳар томонига тарқалиб кетганлигини афсус-надоматлар билан эслатади. Темур сағанасига бош уриб, Турк юртининг қайғуларини тарихидан сўз очади: «Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, ҳоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган қонли кўз ёшларим этакларингга тўкарга келдим. Қоронғулар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгани келдим. Номусини бад кишиларнинг оёқлари остида кўриб турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошғай, тумуғ оловларини қаби сачрағай. Лекин ўз кучсизлигини англаб қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган турклик қолнини арз этарга келдим, ҳоқоним»³.

Абдурауф Фитрат Ватанини озод ва мустақил, халқини ҳур ва эркин кўришни вужуд-вужудила орзу қилганди. У жондан азиз севган, ардоқлаган Ватанининг мустабид тузум шароитидаги қисмати, мустамлакачилик аҳволига ачиниб «Юрт қайғуси» асарида, «ўлим сенинги ўлимнингни истаганларга, нафрат сени кўмгани келганларга» деб мардона хитоб этганди.

Халқимиз ўзининг донишманд фарзанди, файласуф олими Абдурауф Фитратни мустақиллик пойдеворига тамал тошни қўйган, элим, юртим деб куйиб-ёниб яшаган фидойи фарзанди сифатида қалбида мангу сақлайди. Мустақиллик туфайли унинг мустабидлик замонда халқимиз хотирасидан атайлаб ўчирилган муборак номи тикланди, илмий-фалсафий мероси халқимиз бисотига айланди. Абдурауф Фитрат — Ватанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб сиймолардан бирidir.

Ўз жонини, ақлу заковати, истеъдодини Ватанимиз эркинлиги ва мустақиллиги, халқимизнинг бахт-саодати йўлида фи-

¹ Қаранг: «Маърифат», 1995 йил, 30 август.

² «Шарқ юлдузи», 1992. 4-сон, 182-бет.

³ Ўша жойда.

до қилган улуғ зотлардан бири — Ўзбек халқининг асл фарзанди Абдулҳамид Чўлпон (1897—1937 йй.) дир.

Абдулҳамид Чўлпон ёшлигидаёқ араб, форс, турк тилларини мукаммал эгаллайди, Шарқ фалсафаси, Шарқ адабиёти ва тарихини севиб қолади, Форобий, ибн Сино, Беруний, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Умар Ҳайём, Жалолиддин Румий, Бедиа, Навоий сингарини буюк мутафаккирлар асарлари, илмий-фалсафий меросларини катта қизиқиш билан ўрганади. Европа илми-фани, маданияти, адабиёти ва санъатига бўлган қизиқиш унга айниқса кучли бўлган. Ҳам шарқона, ҳам европача рухта ва ҳар томонлама билим ва маълумот олган Абдулҳамид ўн олти — ўн етти ёшларидаёқ илғор фикрли зиёли бўлиб етишадиган¹.

Абдулҳамид Чўлпон манихур тарихчи, етук файласуф, шарқшунос олим, адабиёт, санъат ва маданият илмининг буюк дошманди сифатида роман ва драматик асарлар, қатор рисола-лар, эсдалик ва хотиралар, адабий ва танқидий санъатга оид илмий-назарий мақола-лар, қўлаб ҳикоялар, икки юзга яқин шеърлар, бир қанча таржималарининг муаллифидир. Унинг «Кеча ва кундуз» номли романи, «Ёрқиной» деб аталган драматик асари, «Адабиёт намунаси», «Мирзо Улугбек», «Гилани-нинг иниланиши» номли мақола-лари, «Шарқ нури», «Шарқ қизи», «Ўзбегим», «Туркистонлик қардошларимизга», «Одам ва қуш», «Халқ», «Бузилган ўлкага», «Қилич ва қон», «Кинган», «Эркинлик натаи», «Яна ўт» номли шеърлари илмий-фалсафий фанларимиз тараққиёти учун ҳам муҳим аҳамиятга эга-дир.

Миллий уйғонини, миллий мустақиллик, эркинлик гояларини, табиийки, Чўлпон ижодида катта ўрин эгаллади. Чўлпон ўз асарларида миллатини рабнақ топтирини, мустамлака асоратидан халос этиш учун халқ ўзини-ўзи ташинган, ўзаро бирлашган, миллий ҳамжиҳатликка эришган, миллий ифтихор туйғусига эга бўлган, ўз юртининг оташини ватанпарварига айланган бўлмоғи лозим ва зарур, деган фалсафий гояни дадиллик билан илгарини суратди. Унинг буюклиги, ўз халқни ва Ватанининг фидойин фарзанди эканлигини ҳам ана шундадир.

Чўлпон Туркистоннинг тақдирини, миллатининг истиқболни ҳақида чуқур қайғурди, элим деб, юртим деб яшади. Ватанини Каъба санаб, унга тоабод сажда қилди, эркинлик, ҳуррият, мустақиллик йўлида жонини фидо этди.

Чўлпон — ўз халқни куч-қудрати ва имкониятига астойдил ишонган, халқининг буюк ақл-идроки ва тафаккурини ихлос билан қараган, мустамлакачилик кинанларини йўқ қиладиган, Ватан мустақиллигини таъминлаб миллий истиқлол ва истиқбол йўлини очадиган ҳал қилувчи куч халқ оmmasи экан-

¹ Қарағи: Озод Шарофидлинов. Чўлпон, Тошкент. «Чўлпон» нашриёти. 1991, 7—8-бетлар.

лигига бутун вужуди ила ишонч билан қараган ажойиб инсон-дир. Унинг буюк халқпарвар адиб, етук файласуф олимлиги энг аввало «Халқ» деб аталган файласуфона шеърида яққол кўринади. Чўлпон халққа буюк этиқод билан сиғинади, халққа астойдил ишонади. «Халқ денгиздир, халқ оловдир, халқ кучдир», деб таърифлайди. Агар халқ қўзғалса, ғазабла оёққа турса уни тўхтатиб қоладиган, халқ истагини йўқ этадиган қувват дунёда йўқса топилмайди, деб кўрсатади.

Чўлпон ўша машҳур шеърида агарки халқ истаса тож ва тахтларни, салтанатларни муқаррар равишда йўқ қила олиши мумкинлигини башорат қилади:

*Халқ «истаги» озод бўлсин бу ўлка,
Кетсин унинг бошидаги кўланка,
Бир қўзғалур, бир кўпирар, бир қайнар,
Бир интилу, бир ҳовлиқар, бир ўйнар.
Иўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар.*

Эркинлик, ҳуррият ҳар бир инсоннинг, айниқса, ўз эркидан маҳрум этилган, бўйнига мустамлакачилик кишанлари кийдирилган халқ учун буюк орзу-армондир. Чўлпон шеъриятида одамларнинг қўл ва оёқларидаги, юрак ва тилларидаги кишан занжирларини парчалаб ташлаш, ҳур яшаш, мустақилликда ҳаёт кечирish ҳақидаги фалсафий ғоялар етакчи ўрин тутади. Ана шу чуқур маънони фалсафий фикрни Абдулҳамид Чўлпоннинг 1922 йилда ёзган «Кўнгил» шеъридаги қуйидаги исёнкор сатрларидан кўрамыз:

*Тириксан, ўлмасан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан:
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур тугилгансен!*

Абдулҳамид Чўлпон томонидан қайта-қайта таъкидланганидек, эркин бўлиб яшаш инсон учун ҳамма нарсадан азиз ва муътабардир, лекин инсон эркинликка оппа-осон эриша олмайди, эркинлик қурбонсиз, катта ва қонли курашларсиз бўлмаслигини ҳам ўз асарларида баён этади.

Абдулҳамид Чўлпоннинг 1920 йилда ёзган «Биз билган ўлкага» номли шеърий достони ўзининг мазмун-моҳияти, фалсафий ғояларга ниҳоятда бойлиги, халқни миллий истиқлолга даъват этганлиги ва бошқа муҳим жиҳатлари билан киши эътиборини ўзига тартади. Унда халққа қарата, «Нима учун бошинида қуюқ булут кўланка?», «Нима учун кўзларинида туташувчи олов йўқ?», «Нима учун тунларинида бўриларнинг қорни тўқ?», «Нима учун ёвларинини бир замон йўқ қилгудек темирли ўч йўқ сенда?» деган оташин — ўтли даъвату хитобнома-лар баён этилган. Достоннинг ҳар бир сатри ва жумласи халқни оёққа турғазишга қаратилгандир. Чўлпон ўша достони-

да халққа, юртини талаб, кўкрагига оёқ қўйиб келаётган, эркин тупуроғинда яшашга ҳеч ҳаққи бўлмаганларга сен нима учун баланд товуш билан «кет» демайсан, деб уқтиради.

Туркистон халқларининг севимли адиби, файласуфи, озодлик ва истиқлол куйчиси ҳисобланган Абдулҳамид Чўлпон назмий ва насрий меросида жаҳон фотиҳлари чангалида эзилиб ётган Шарқ ўлкалари мавзуи етакчи ўрин тутади. Чўлпон Шарқ ва шарқликлар тақдирида ўзини ва ўзлигини кўради. «Шарқ нури» шеърида дунё тарихини ёзган муаррихлар йўқ-сул Шарқ тарихини ақалли бир бет бўлса-да ёзмадилар, уни назар-писанд қилмадилар деб қаттиқ ўксинади. Шарқ ҳақида гап кетганда фақатгина «йўқлик, ўлим, зулм, қарғиш эсланилади», деб афсусланади. Таъкидланганидек, бир замонлар ер юзида улуг маданият ва маънавиятни яратган ул гўзал Шарқ кейинчалик чет эллик босқинчилар исканжасига тушиб қолади. Аллома адиб фахр-ифтихор билан «кун ҳам Шарқдан, Ой ҳам Шарқдан чиқади» деб ёзади.

Шарқ тақдирини ўз тақдири деб билган Абдулҳамид Чўлпон бир кунмас, бир кун Шарқнинг уйғонишига, миллий озодлик ҳаракатларининг кучайиши ва алангаланишига, мустамлакачилик занжирларининг тилка-пора қилинишига астойдил ишонади, бир умр ана шу орзу-умид билан яшайди.

Минг афсуслар бўлсинки, Абдулҳамид Чўлпон орзу-армонлари рўёбга чиққан, Ўзбекистон Давлат мустақиллигига эришган тарихий кунларни кўролмади. Ўзбек адабиёти, маданияти ва санъатининг улкан арбоблари — Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Усмон Носир, Элбек, Ботулар қаторида Абдулҳамид Чўлпон ҳам адолатсизлик қурбони бўлди.

Ватанимиз, миллатимиз озодлиги ва мустақиллиги йўлида қурбон бўлган халқимиз азиз фарзандларининг бебаҳо асарлари, назмий ва насрий мерослари, ижтимоий-фалсафий ғоялари ўзбек халқининг маънавият ва маърифатини, миллий қадриятлари ва онгини юксалтириш йўлида хизмат қилиб, авлодлар қалбига Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуларини тарбиялаб келмоқда.

Муборақ номлари фахр-ифтихор ила эслатиб ўтилган фозилу фузалолар фақат ўзбекларнинг эмас, балки Туркистон халқларининг ҳам севимли адиблари, озодлик ва истиқлол куйчилари ҳамдир.

Мустақиллик туфайли ул мўътабар инсонларнинг номлари тикланыпти, таваллуд топган кунлари тантанали нишонланаяпти, асарлари қайта-қайта чоп этиляпти.

Юқорида номлари эслатиб ўтилган маърифатпарвар, халқпарвар, ватанпарварларнинг асарларида баён этилган фалсафий фикрлар халқимизнинг маданий-маънавий қадриятлари сифатида ҳанузгача сақланиб келмоқда.

5. Ватанимиз ҳозирги даври фалсафаси

Инсоният маданияти таркибий қисми ҳисобланган фалсафа шуру даврида ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқотиб, сиёсийлашган мафкуравий ғоялар йиғиндисига айланиб қолган эди.

Бу даврда фалсафа фанига аниқ, мавжуд воқеликни қай даражада ҳаққоний, илмий ва ҳолис акс эттирганлигига қараб эмас, балки ҳокимият тепасида турган кучлар ва «биринчи даражали олий раҳбарларнинг мақсадлари», манфаатларига мувофиқлигига қараб баҳо берилган.

70 йил мобайнида марксизм қондаларни, ақидаларни барча ижтимоий фанларга, жумладан, фалсафага асосий пойдевор қилиб олинганди. У белгилаб берган «илмий йўлдан» чиқинига, бошқача ўйлаш ва фикрлашга на бирои-бир олим ва зиёлининг, на бирои-бир файласуфнинг ҳаққи йўқ эди. Расмий тафаккурдан, таълимотдан четга чиқини, уларга зид йўлдан бориб, эркин фикр юритмоқчи бўлган олим ва зиёлиларини партиявий жазолаш, партиявийлик, ғоявийликдан чеклинишда, сиёсий хусусиятларни йўқотишда ва бошқа камчиликларда айблаш одатга айланиб қолган эди. Бундай вазият, албатта, ижтимоий фанларнинг, биринчи навбатда фалсафа фанининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди ва ижодий фикрлашга имконият бермади.

Барча фалсафий таълимотлар коммунистик мафкура томонидан чекланган, аҳамиятсиз, ғайри-илмий деб баҳоланди. Шарқ фалсафасига етарли эътибор берилмади. Аҳвол шу даражага бориб етдики, Ислом дини билан боғлиқ бўлган мукаммал фалсафий асарлар ва таълимотлар ўқиб-ўргангилмай яроқсиз бир мерос сифатида қораланди. Шу сабабли Марказий Осиё халқларининг фалсафий меросини чуқур ўрганиш имкониятлари ҳам деярли йўққа чиқарилди. Баҳоуддин Нақшбанд, имом Исмоил Бухорий, Аҳмад Яссавий, Исо Термизий, Хожа Аҳрор ва шунга ўхшаш алломалар кескин танқид қилинди.

Уша замонларда Навоий, Бобур, Машрабдан ва қатор шоир-ру адиблардан зўр бериб даҳрийлик, атеистик ғоялар излаш бошланди. Агар «топилгудек» бўлса, уни ёлгон-яшиқларга ўраб, бўрттириб ва кўпиртириб халққа етказилди. Қайси бир шоир-адибдан даҳрийликни топишмаса, уларни таркидунечин, эзувчи синф ҳимоячиси, деб ҳақоратланди. Энг ачинарлиси шундан иборат бўлдики, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф, Сўфи Оллоёр, Сулаймон Боқирғоний, Носириддин Рабғузий, Ҳувайло, Юсуф Сарёмий, Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Усмон Носир сингари буюк аллома ва адибларнинг асарлари «диний ғоялар билан сўғорилганлиги», «миллатчилик руҳида бўлганлиги» учун фойдаланишга руҳсат этилмади.

Шунинг таъкидлаш керакки, мафкуравий тазйиқ ва чеклаб қўйиниларга қарамай, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Ака-

демияси, унинг қатор институтлари, бўлимлари ташкил этилди, кўплаб университет ва институтларда эса фалсафа кафедралари очилди. Ижтимоий-фалсафий тафаккурни ривожлантириш, илмий кадрларни ўстириш, республикада ижтимоий фанларни янада тараққий эттиришда «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» номли академик илмий журнал катта ўрин тутиб келмоқда. Республикада фалсафа фанини ривожлантириш, ёшларнинг фалсафий билимлари, фалсафий тафаккурлаш маданиятлари ва дунёқарашларини ўстиришда олимларимиз томонидан яратилган дарсликлар, ўқув қўлланмалар, илмий-услубий асарлар муҳим аҳамият касб этди.

Ўтган давр мобайнида республика файласуф-олимларининг диалектика ва билиш назарияси, диалектиканинг қонун ва категориялари тизими, тил ва тафаккур бирлиги, табиат фанларининг фалсафий масалалари, Марказий Осиё ва Шарқ алломаларининг фалсафий таълимотлари, фалсафа, инсон ва шахс, маданият, маънавият ва қадрият, маданий мерос муаммолари бўйича олиб борган чуқур илмий тадқиқот асарлари эътиборга сазовордир.

Республикада ижтимоий фалсафа ва социология, ахлоқ, нафосат, табиатшуносликнинг, фан тарихи ва тилшуносликнинг фалсафий муаммолари, маданият, миллий муносабатлар, урф-одатлар, ақлий ва жисмоний меҳнат диалектикаси, ахлоқий тарбияга доир ва бошқа соҳаларда ҳам катта ишлар амалга оширилди.

Ўзбекистон, Марказий Осиё ва Шарқ халқларининг табиий-илмий, ижтимоий, фалсафий фикрлари тарихи ва маънавияти мероси бўйича ҳам ибратли ишлар қилинди.

Ўзбекистон файласуфларининг узоқ йиллар давомида олиб борган самарали меҳнатлари натижаси сифатида Форобий, ибн Сино, Муҳаммад Ғаззолий, Баҳоддин Нақшбанд, Маҳмуд аз-Замахшарий, Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Улуғбек, Навоий, Бедил, Нажмиддин Кубро каби мутафаккирларнинг дунёқарашлари, ижтимоий-фалсафий, диний-ахлоқий таълимотлари, Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат, Завқий, Бехбудий сингари машҳур олим ва адибларнинг табиий-илмий, фалсафий фикрлари тадқиқоти бўйича ажойиб қўлланмалар, рисоалар яратилди.

Республикамиз файласуфлари Марказий Осиё ва Шарқ халқларининг ўтмишда яратган бой илмий-фалсафий, диний-ахлоқий меросини ва маданий-маънавий ёдгорликлари ҳамда қадриятларини ҳар томонлама ўрганиш ва халқимизга етказиш борасида ҳам жуда катта куч сарфладилар. Улар Абу Али ибн Синонинг беш томлик «Тиб қонунлари»ни, буюк файласуф-олим Абу Наср Форобийнинг «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида», «Фозил шаҳар одамлари қарашлари», ватандошларимиз Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгор-

ликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Қонуни Масъудий» асарлари, Наршахий, Байҳақий ва бошқа мутафаккирларнинг асарларини ўрганиш, ўзбек тилига таржима қилишда фаол иштирок этдилар.

Хуллас, Ўзбекистонлик файласуф олимларнинг тазйиқу дашномларга қарамай олиб борган чуқур илмий-тадқиқотлари натижасида Шарқда, хусусан, Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикр ўзининг узоқ тарихга эга эканлиги, донишманд бобомиз Амир Темур ва темурийлар даврида ўлкамизда илм-фан, фалсафа, диний, ахлоқий қадриятлар, маданият, маънавият, маърифат гуллаб-яшнаганлиги, Шарқ Ғарбдаги Уйғониш даври учун илмий замин яратиб берганлигини инкор этиб бўлмайдиган далиллар асосида исбот қилинди.

Тобелик ва қарамликка асосланган тоталитар-буйруқбозлик тузуми тугаб, Ўзбекистонда давлат мустақиллигига эришилгандан кейин, фалсафа фани тараққиёти учун илгари бўлмаган янги имконият ва шарт-шароитлар юзга келди. Фалсафа фанини сиёсийлашмаган мустақил фан сифатида ўрганиш, фалсафий муаммоларни ҳақиқий, ҳолис ва одилона тадқиқ этиш, сиёсийлик ва партиявийлик иллатларидан батамом қутулб умуминсоний қадриятлар устиворлигига асосланиб ривожлантириш имкониятлари туғилди.

Янги тарихий шароитда фалсафа фани назарий асосларини янгилан, янги ғоялар билан бойитиш зарурияти кун тартибига пайдо бўлди.

Маълумки, ҳар қандай илмий, бадиний, тарихий, сиёсий, фалсафий асарларнинг эл-юрт назарига тушиб обрў-эътибор қозонишига сабаб бўладиган томонлари бўлади. Агар қайси бир асарда одамларнинг юраги, қалбининг тўрида турган муҳим, ўта долзарб муаммолар, воқеа, ҳодиса ва жараёнлар ўзининг илмий ечимини топган бўлса, кишиларда унга нисбатан катта қизиқиш ҳосил бўлади. Ана шундай асарларни кенг жамоатчилик юксак даражада эъзозлайди. Одамлар ўзларининг назарий билимларини бойитиш ва чуқурлаштиришда тарихий тараққиётнинг моҳияти ва асосий йўналишларини илмий англаб олиш ҳамда ҳозирги даврнинг асосий муаммоларни нима-лардан иборатлигини тушуниб етиш, чуқур идрок этиш, фалсафий мушоҳада юритишда бундай асарлардан қўлланма сифатида фойдаланадилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура», «Биздан озода ва обод Ватан қолсин», «Истиқлол ва маънавият», «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари», «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», «Ватан саждагоҳ каби муқаддас» ва бошқа асарлари ҳозирги долзарб даврнинг муҳим дастурларидир.

Энг аввало шуни мамнуният билан айтиш керакки, Ислом Каримов асарлари Ўзбекистон тарихида, ўзбек халқи ҳаётида туб бурилиш ясаган буюк воқеа — Мустақилликка, унинг пайдо бўлиш тарихи, диалектикаси, ривожланиш қонуниятларига, унинг энг муҳим муаммоларини ҳал этиш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг зарурлиги, моҳияти ва аҳамияти сингари ва бошқа масалаларни чуқур илмий далиллар, ёрқин далиллар асосида ёритганлиги билан киши эътиборини ўзига тортади. Уларда мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий ислоҳ қилиш, иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, ўтиш, ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролар жамиятини барпо этиш ва мустаҳкамлаш, келажак пойдевори бўлмиш юксак маданият, маънавий ва маърифатни қарор топтириш ва улардан Ватанимиз равнақи йўлида фойдаланиш, Ўзбекистонни келажакда буюк давлатга айлантириш сингари муҳим масалалар ёритилган.

Президентимиз асарларида Ўзбекистонда амалга оширилган иқтисодий ислохотлар биринчи босқичининг асосий якунлари ва сабоқлари ва унинг иккинчи босқичининг вазифалари ва устувор йўналишлари чуқур ва атрофлича ёритилганлиги ҳам эътиборга сазовордир. Мазкур асарларда Ўзбекистон давлати ва халқининг узоқ ўтмиши, унинг ҳозирги ҳаёти, истиқболи хусусида чуқур фалсафий фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Сўз юритилаётган асарларда инсон моддий ва маънавий, ғоявий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий, диний, бадний, ҳуқуқий ҳаёти ва фаолиятининг ҳамма томонлари тўла қамраб олинган.

Ислом Каримов асарларида ёрқин келажатимиз башорат қилиниб кишиларда порлоқ истиқболга жуда катта ишонч, орзу-умид ёритилган, одамларни Ватанимиз бахт-саодати йўлида меҳнат қилиш, моддий-маънавий бойликлар яратиш, илм-фан асосларини, замонавий технология, хорижий тилларни мукаммал ўрганиш, ишбилармон, фидойи, маънавий баркамол кишилар бўлишга даъват этади.

Ислом Каримов асарлари, маъруза ва нутқларида, тарих, ҳуқуқшунослик, иқтисодиёт, сиёсатшунослик, тил ва адабиётшунослик, этика, эстетика ҳамда барча табиий-техник, ижтимоий фанлар негизидagi фалсафа фанига ҳам катта эътибор бериб келинаётганлиги кенг илмий жамоатчиликка маълум.

Ислом Каримов асарларида биринчидан, Турон заминида яшаб ижод этган авлод-аждодларимизнинг, Шарқ буюк мутафаккирларининг диний-ахлоқий, фалсафий таълимотлари, илмий меросларига энг катта бойлик ва маънавий қадрият сифатида қарашимиз зарурлиги уқтирилган. Иккинчидан, ўтмиш маданий-маънавий, тарихий, фалсафий меросимиз, миллий ва умуминсоний қадриятлардан қандай фойдаланишнинг йўл-йўриқлари, методологик асослари чуқур ёритилган. Учинчидан,

миллий истиқлол фалсафаси, унинг қонда ва илмий ҳулосаларини ҳаётга жорий этиш, давр талаби асосида иш тутиш, собиқ тузум мафкура, ақида ва андозаларидан батамом воз кечиш, синфийлик, партиявийлик иллатларидан тамомла четга чиқиш зарурлиги ва лозимлиги рўй-рост таъкидланади. Тўртинчидан, истиқлол фалсафаси олдида турган долзарб муаммоларни ҳал этишнинг назарий йўл-йўриқлари белгилаб берилган.

Президент томонидан Ўзбекистон Республикаси ижтимоий фанлар вакиллари, файласуф олимлар олдида турган улкан вазифалар белгилаб берилди. Бой маънавий меросимиз, халқимизнинг тарихий, ахлоқий, фалсафий, қадриятларини, донс фикрларини ўрганиш, асраш, улардан ижодий, оқилона буюк ақл соҳибларининг меросий асарларини синчиклаб ўрганиш, нашрга тайёрлаш, ёш авлодлар онига сингдириш олимлар, биринчи навбатда файласуфларнинг вазифасидир.

Фалсафа фанига ҳозирги шароитда янгича мезонлар асосида ёндошиш, мамлакатимиз мустақиллиги, унинг ривожланиш қонуниятлари, мустақилликнинг қонуний ўсиш, ривожланиш жараёни эканлиги, унинг ўзига хос муаммолари, қийинчиликлари, ҳаракатлантирувчи кучлари мавжудлигини кўрсатиб берадиган илмий тадқиқотлар олиб боришга алоҳида эътибор бериш лозим. Инсонни фалсафий-ахлоқий таҳлил этиш, маданият, маънавият, қадриятлар, уларни тиклаш ва ривожлантиришнинг назарий-фалсафий муаммоларини фалсафий тадқиқ этиш, миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётга жорий этиш зарурлигини ҳар бир инсон онига етказиш, Ўзбекистон келажаги буюк давлат эканлиги асосий шарт-шароитлари ва имкониятларини кўрсатиб ва исботлаб бериш, шулар асосида улуг халқимиз ва давлатимизнинг истиқболи порлоқ эканлигини баён этиш республикамиз файласуфларининг олижаноб вазифаларидир.

Республикамиз файласуф олимлари Президентимиз Ислом Қаримовнинг асарларида кўрсатилган вазифаларни бажариш бўйича дастлабки натижаларини қўлга киритдилар. «Ҳаёт фалсафаси», «Истиқлол ва тараққиёт мафкураси», «Мустақилликнинг маънавий замиплари», «Мустақиллик ва миллий манфаатлар», «Мустақиллик ва миллий тикланиш», «Мустақиллик масъулият», «Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар», «Буюк сиймолар, алломалар» сингари ва бошқа йприк қўлланма ва рисоалар шулар жумласидандир.

Ватанимиз файласуфлари томонидан чоп этилаётган асарлар ёш авлодни маънавий камол топтиришда, жамиятимизни маънавий қайта тикланишида катта аҳамият касб этиши шак-шубҳасиздир.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Шарқнинг энг қадимий мамлакатларидан бири — Вавилонияда дастлабки фалсафий фикрларнинг пайдо бўлишини асосий сабаблари ва намоян бўлиш шакллари қандай?

2. Қадимги Миср мифологиясидаги фалсафий ғоялар ҳақида нималар дея оласиз?

3. Ҳиндистондаги дастлабки фалсафий фикрлар, уларнинг «Веда» манбаида ифодаланиши ҳақида сўзланг. Ҳиндистондаги Локаята ва Чорвака фалсафасидаги асосий ғоялар нималардан иборат?

4. Эраимиздан олдинги IX—VII асрларда Хитойдаги фалсафий таълимотлар, даосизм фалсафий оқими ва конфуцийчилик ҳақида фикр-мулоҳазаларининг баён этинг.

5. Минтақамиздаги дастлабки фалсафий фикрларининг мифлар, ривоятлар Тумарис ва Широқ ҳақидаги дostonларда, зардуштийлик дини ва «Авесто»да ифодаланиши ҳақида сўзланг. «Ўрхун-Енисей» ёдгорликларидаги фалсафий-ахлоқий ғоялар нималарда ўз ифодасини топган?

6. Ўрта аср даврида Марказий Осиё мутафаккирларининг жаҳон фалсафаси тараққиётига қўшган буюк ҳиссалари нималардан иборатлиги ҳақида реферат ва маърузалар тайёрланг, мулоқотлар ўтказинг.

7. Марказий осийлик буюк алломалар яратган илмий-фалсафий таълимот ҳамда диний-ахлоқий қараш ва ўғитларнинг Ўзбекистон давлат мустақиллигининг маънавий заминларини мустаҳкамлаш, комил инсонни тарбиялашдаги аҳамиятига алоҳида эътибор беринг, илмий мунозара ва баҳслар ташкил этинг.

8. Тасаввуф фалсафасининг туб моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, назарий асосчилари, асосий оқимлари — Сизнинг фикрингизча нималардан иборат?

9. Тасаввуф фалсафасидаги асосий ғояларнинг ҳозирги давр ёшларни ахлоқий камолотга етказиш ва маънавиятимиз заминларини мустаҳкамлашдаги роли ҳақида нималар дея оласиз?

10. XVI—XX асрларда Марказий Осиё фани ва маданияти ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари ва моҳияти хусусида нималар дейсиз?

11. «Ўзбекистон Республикасида фалсафа фанининг тараққиёти» ҳамда «Мустақиллик жараёнида республикамызда фалсафа фанининг ривожланиши ва унинг асосий муаммолари» мавзулари бўйича реферат тайёрланг, давра суҳбати ўтказинг.

IV БОБ. ГАРБИЙ ЕВРОПА ХАЛҚЛАРИ ФАЛСАФАСИ

1. Қадимги Юнонистон ва Римдаги фалсафий фикрлар

Бутун жаҳон халқлари маданиятининг ажралмас қисми бўлган фалсафа фанининг тараққиётига Шарқ мутафаккирлари билан бир қаторда ГАРБИЙ ЕВРОПА олимлари ҳам катта ҳисса қўшганлар.

Шарқ билан ГАРБ халқларини боғловчи «Ипак йўли» марказида жойлашган Марказий Осиё минтақаси Ҳиндистон, Хитой, Месопотамия, Юнон, Рим мамлакатлари билан савдо-сотиқ алоқаларини ривожлантириб келган. Шунинг натижасида ўлкамызда бошқа мамлакатларнинг, жумладан Юнонистон халқларининг маданияти ҳам маълум даражада кириб келган ва аксинча, Ўрта Осиёнинг маданияти қадимги юнон халқлари маданиятига ўз таъсирини кўрсатади. Масалан, Александр Македонский, Климент Александрийский Ксенофонт, Страбон, Птоломей, Геродот эсдаликлари, асарларида Марказий Осиё халқларига хос маданият, урф-одат ва анъаналар, афсоналар келтири-

лади. Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги бундай ўзаро алоқадорликни фалсафа фани соҳасида ҳам кузатишимиз мумкин. Айниқса, Шарқ мутафаккирлари, алломалари томонидан IX—XII асрларда ривожланган бой ва ранг-баранг маданий, илмий, фалсафий мерос Ғарб мамлакатларида XV—XVII асрларда Европа ренессансининг вужудга келишига замин яратиб беради.

Ғарбда фалсафа мустақил фан сифатида эрампдан олдинги VI асрда Юонистонда ибтидоий жамоа қўлдорлик жамияти билан алмашган даврда шаклланади.

Қўлдорликнинг вужудга келиши ўз навбатида ишлаб чиқарувчи кучлар, савдо, ҳунармандчилик, саноатнинг ривожига шунингдек, физика, математика, астрономия, география, адабиёт, фалсафа ва бошқа фанларнинг ривожланишига замин яратади.

Қадимги Юонистоннинг дастлабки файласуфлари Ер, Қуёш, юлдузлар, ҳайвонлар ва одамнинг келиб чиқишини бир бутун, яхлит тасаввур этишга ҳаракат қилган мутафаккир эдилар. Шунинг учун ҳам уларни физиклар — табиатшунослар (юнонча, *physis* — табиат) деб атаганлар. Улар мифологик ва диний дунёқарашларга қарши кураш олиб бордилар. Маълумки, юнон мифологиясида асосий этибор дунёнинг келиб чиқишини изоҳлаб беришга қаратилган бўлиб, унда асосий ўринни дунёни ким яратган деган савол эгаллаб келган эди. Юнон файласуфлари эса асосий этиборни дунё нимадан яратилган деган саволга жавоб беришга қаратганлар.

Қадимги Юонистонда йирик савдо ва маданият маркази бўлиб келган Милет шаҳрининг вакиллари таниқли мутафаккир **Фалес** (мил. авв. 624—567 йиллар) ҳамма нарса сувдан келиб чиққан ва сувга айланади, деб ҳисоблаган бўлса, **Анаксимандр** (мил. авв. 610—546 йиллар) дунё ноаниқ материя — апейрондан ташкил топган дейди. Нарсалар, унинг фикрига кўра апейрон ҳаракати ҳамда совуқлик ва иссиқлик, намлик ва қуруқлик каби қарама-қаршиликларнинг натижасида пайдо бўлади. **Анаксименин**г (мил. авв. 588—525 йиллар) фикрича ҳамма нарса ҳаводан ҳосил бўлган ва ҳавога айланади. Эфес шаҳрининг вакили **Гераклит** (мил. авв. 530—470 йиллар) оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси оловдан иборат деб ҳисоблаган.

«Дунёни худолар ҳам, одамлар ҳам, ҳеч ким яратмаган, у қонуниятли тарзда алаңгаланадиган ва қонуниятли тарзда учадиган абадий барҳаёт олов бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай ва бундан кейин ҳам шундай бўлади», деб таъкидлайди **Гераклит**. Табиат оловдан ҳосил бўлган, доимо ўзгариб, ривожланиб турадиган абадий жараёндир. Оламда мавжуд бўлган барча нарса ва ҳодисалар оловдан пайдо бўлади ва йўқ бўлиб, яна қайта оловга айланади. Оловнинг йўқ бўлиши ҳавонинг туғилиши-

бир, ҳавонинг йўқ бўлиши, сувнинг туғилишидир, ернинг йўқ бўлиши сувнинг туғилишидир, сувнинг йўқ бўлиши ҳавонинг туғилишидир, ҳавонинг йўқ бўлиши — оловнинг туғилишидир ва аксинча, деб уқтиради Гераклит.

Гераклит таълимотининг аҳамияти шундаки, у ўзининг дунёнинг моддийлиги ҳақидаги фикрини нарса ва ҳодисаларнинг ўзгариши ва ривожланиши каби қонуний жараён, деб эътироф этишидадир. Мазкур абадий ва энг умумий қонуниятни Гераклит логос¹ деб тасвирлайди. Гераклитнинг логос ҳақидаги фикри хитой фалсафасидаги дао ғоясининг янгича тавсифи десак ҳақиқатга хилоф бўлмайди.

Гераклит фалсафасининг яна бир муҳим томони воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга диалектика² нуқтаи-назаридан ёндашувидадир. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар доимий ўзгаришда, ўзаро алоқадорликда, боғлиқликда, бир-бирига ўтиб туради. Оламда ўзгармайдиган, доимий бўлган бирон-бир нарсани топиш мумкин эмас. «Оқиб турган дарёнинг суви доим янгиланиб туради, шунинг учун бир дарёнинг суви ўзига икки маротаба тушиш мумкин эмас».

Нарса ва ҳодисаларнинг доимий ўзгариб, ривожланиб туришининг манбаи қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва уларнинг ўзаро курашидадир. Гераклитнинг фикрича, қарама-қаршиликлар ўзаро ўрин алмашиб туради, ҳамма нарса мавжуддир ва айни замонда мавжуд эмасдир, чунки ҳамма нарса оқиб туради, ҳамма нарса доимо ўзгариб туради, ҳамма нарса доимо пайдо бўлиш ва йўқолиш жараёнидадир. Совуқлик испйди, иссиқлик совийди, намлик қурийди, қуруқлик намланади ва ҳоказо. Шунинг учун ҳар бир нарсага маълум томондан ёндашиш зарур. Денгизнинг суви тоза ҳам, ифлос ҳам. Балиқларга у тоза ва фойдали, одамларга эса у ифлос ва зарарли.

Гераклит онг (жон, руҳ) билан материя (тана) бир-бири билан чамбарчас боғланган деб ҳисоблаб, уни оловнинг кўринишидан бири деган эди. Англаш туфайли инсон дунёни билишга қодир. Билиш ҳиссий органлардан бошланиб тафаккур билан якунланади. Ҳиссий органларнинг ёрдамида биз нарса ва ҳодисаларни бир-бирдан ажратиб турган томонларини биламиз, уларнинг моҳияти ва тараққиёт қонуниятларини билишга тафаккурлаш орқали эришамиз.

Милет ва Эфес мутафаккирларининг мазкур фикрлари фалсафанинг кейинги ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатади.

Самос оролининг вакили **Пифагорнинг** (мил. авв. 580—500 йиллар) фикрича, бутун олам рақамларнинг уйғунлигидан ва ўзаро муносабатларидан иборат. У рақамларга жон бағишлаб, турли хоссалар, адолат, ақл, идрок, муваффақият ва ҳоказо-

¹ Логос — (يونونча logos — сўз, фикр, ақл, қонун) дастлабки пайтларда яппи умумий қонунни, оламнинг асосини билдирувчи атама.

² Диалектика грекча сўз бўлиб, табиат, кишилик жамияти ва тафаккур тараққиётининг умумий қонуниятлари ҳақидаги фандир.

лар рақамларга тегишли деб ҳисоблаган. Сонлар қонундаги тартибнинг ифодасидир. Дунёни билниш уни бошқарувчи сонларни билишдир.

Пифагорчилар сонни материядан ажратиб уни илоҳийлаштирган бўлсалар-да, математика фанининг ривожлантиришлари, машҳур Пифагор теоремасининг яратилиши билан фан тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Элей файласуфи **Парменид** (мил. авв. VI асрнинг охири V асрнинг боши) диалектик тасаввурга зид келувчи гояларни олға суриб, қўзғолмайдиган умумий ягона борлиқ ҳақиқий мавжудликдир, деб ҳисоблаган. Бу ҳақиқий, мавжудлик, унингча, фикр билан аynийдир. Табиатда ўзгариб турадиган, турли-туман кўринишдаги ҳодисалар, Пармениднинг таълимоти бўйича «ёлғон фикрлар»нинг маҳсулидир, билим эса фақатгина ақл ёрдамида ҳосил қилиниши мумкин.

Зенон (мил. авв. V асрнинг ўрталари) ҳам Парменид сингарин «ҳақиқий борлиқ» ҳаракатсиз бўлади ва уни ақл билан билиш мумкин, деб ҳисоблаган.

Эрампдан олдинги V асрда пифагорчилар ва элеатларнинг фалсафасига қарши курашган файласуфлар орасида Анаксагор, Эмпедокл, Левкиппларни алоҳида таъкидлаш керак.

Анаксагор (тахминан мил. авв. 500—428 йиллар) Қлазомен шаҳри вакили дунёнинг асосини кичик заррачалар — гомеомерийлар (нарсаларнинг уруғи) ташкил қилади, улар сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилиб, доимий ҳаракатда бўлади, деб айтган.

Эмпедокл (тахминан мил. авв. 490—430 йиллар) Сицилия оролидан. У ўзининг «Табиат тўғрисида» номли асарида воқеликдаги барча нарсаларнинг асосини тўртта унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво, олов ташкил қилади деган гояни олға сурган. Мазкур унсурларнинг бир-бири билан қўшилиши ва ажралишининг сабаби уларнинг ўзаро тортиши ва итаришларидир деб ҳисоблайди.

Левкипп (тахминан мил. авв. 500—440 йиллар) дунёнинг асосини мутлоқ бўшлиқ, атом ва сабабият ташкил этади деб ҳисоблаган. Унинг фикрича оламда барча нарса сабабий боғлиқликда яшайди. Ҳеч нарса сабабсиз пайдо бўлмайди, ҳамма нарса маълум бир асосга мувофиқ қонуний равишда вужудга келади.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Анаксагор, Эмпедокл ва Левкипплар дунёни материалистик нуқтан-назаридан изоҳлаб бериш билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига диалектика нуқтан-назаридан ёндашганлар.

Қадимги Юнонистоннинг энг машҳур файласуфларидан бири **Демокритдир** (мил. авв. 460—370 йиллар) унинг асосий асари бўлган «Буюк диакосмос» бизгача сақланиб қолмаган. Демокритнинг нуқтан-назарича, дунё моддий бўлиб, руҳ, онг материянинг маҳсулидир. У Левкиппнинг қарашларини ривож-

Янгириб, дунёнинг асоси атомлар ва бўшлиқлардан иборат, **нарс** ва ҳодисаларнинг ранг-баранглиги атомлар бирикиш **усул**ларининг турли-туманлигидан келиб чиқади, деб ҳисоблайди. Демокрит материя ва ҳаракатнинг ажралмаслигини, ҳаракат, фазонинг ҳам худди материя сингари объектив мавжуд эканлигини тан олиш лозим дейди. Лекин у ҳаракатни атомларнинг бўшлиқдаги оддий ўрин алмашиши деб қарайди, ҳаракатнинг ўзини эса атомларнинг фазода ўзаро тўқнашуви натижасида ҳосил бўлади деб ҳисоблайди. Демокрит атомистик ва детерминизм тамойилини ўзининг космогоник назариясига ҳам татбиқ этади. Атомлар ўзларининг фазодаги тартибсиз ҳаракатлари жараёнида бир томондан, ўзаро тўқнашиб, бири-бирини парчалаб боради, иккинчи томондан, бир-бирига қўшилиб, тупроқ, сув, ҳаво, олов ва улардан қуюн шаклида ҳаракатланувчи кўп дунёларни вужудга келтиради.

Демокрит табиатдаги ҳамма воқеа, ҳодисаларнинг доимо ўзгариб туришини зарурият ҳисоблаб, табиатдаги тасодифни тан олмас эди. Унинг фикрича, нарс ва ҳодисалар ўртасидаги сабабиятни билмаслик тасодифни тан олишга олиб келади. Сабабий боғланишларни текширишни у фанларнинг асосий вазифаси деб ҳисоблар эди.

Демокрит онг ва руҳ ҳам атомдан иборат деб ҳисоблаган. Демокрит оламни билиш мумкинлигини таъкидлаб, уни қоронғи ва ҳақиқий билимлардан иборат дейди. У билиш жараёнида ҳиссиёт ва тафаккурнинг ролини ҳам кўрсатиб ўтади.

Ҳиссий билиш орқали биз нарсаларнинг (атомларнинг қўшилиши туфайли мавжуд бўлган) сифат ва хусусиятларини билсак, ақлий билиш орқали сезгиларимиз билан бевосита сезиб бўлмайдиган ҳодисаларни била оламиз. Ақл ёрдами билан атомлар (нарсалар) нинг моҳияти белгиланади. Демокрит фалсафа тарихида биринчи бўлиб билиш жараёни инъикос жараёни эканлиги ҳақида фикрини айтади. Унинг фикрича, кишиларнинг беш турли сезгилари ва тушунчалар нарсаларнинг образидир.

Демокрит қадимги Юнонистоннинг қомусий олими эди. У фаннинг турли соҳалари: фалсафа, физика, математика, биология, тиббиёт, педагогика, руҳшунослик, филология, этика, санъат, сиёсат, мантиқ, ижтимоий ҳаёт масалаларига доир фикрларни баён этган эди. Демокритнинг меросида инсонни ҳар томонлама камол топтириш, унда инсонпарварлик, ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш, одоб-ахлоқ, эътиқод, виждон ва бошқа олижаноб инсоний фазилатларни шакллантиришга онд қимматбаҳо фикрлар мавжуддир. Улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Қадимги юнон файласуфларининг бир қисми диний таълимотларга зид бўлган фикрларни илгари сурган бўлсалар, иккинчиси эса уни қўллаб-қувватлашади.

Қулдорлик жамияти даври вакили **Платон** (мил. авв. 427—347 йиллар) эди. У ўз асарида юнон файласуфларининг, айниқ-

са Гераклит ва Демокрит фикрларини қаттиқ танқид қилади. Платон оламда «ғоялар дунёси» бирламчи бўлиб, моддий дунё эса иккиламчи, «ғоя дунёси»нинг маҳсули, соясидир, деб ҳисоблайди. Унингча, «ғоялар дунёси» фазо ва вақтга боғлиқ бўлмай, абадий ҳаракатсиз ва ўзгармасдир; у «ҳақиқий дунё»дир.

Платоннинг билиш назариясига кўра, билиш объекти «ғоялар дунёси»дир, моддий дунё ва ундаги нарса ва ҳодисалар ҳиссий билишнинг манбаидир. Ҳиссий билиш ҳақиқат эмас, чунки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий буюмларни сезади, улар тўғрисидаги тасаввурга эга бўладилар. Моддий буюмларнинг асоси ва моҳияти бўлган «ғоялар дунёси»ни фақат соф тафаккур ёрдамида билиш мумкин.

Платон Юнонистондаги қулдорлар аристократияси давлатини энг адолатли ва идеал деб ҳисоблади. У жамиятнинг уч табақага бўлади. 1. Давлат арбоблари—файласуфлар; 2. Соқчилар (ҳарбийлар); 3. Деҳқонлар ва ҳунармандлар; Ушунгча давлат файласуф—аристократлар қўлида бўлиши лозим, ҳарбийлар эса аристократия давлатини мустаҳкамлаш учун хизмат қилишлари керак, давлат зўрлик ва зулм мажмуидан иборат бўлиб, қулдор учун зарур бўлган шаронини яратишдан иборат.

Ўз навбатида Платоннинг ғоя ҳақидаги таълимоти қадимги дунёнинг энг буюк мутафаккири Арасту (мил. авв. 384—322 йиллар) томонидан танқид остига олинади. Унинг кўрсатишича, моддий олам абадий ва объектив хусусиятга эга бўлиб, у ҳеч қандай «ғоя»ларга муҳтож эмас. Табиат моддий асосга эга бўлган нарса ва ҳодисалар йиғиндисидан иборат, у ҳар доим ҳаракат ва ўзгаришдадир. Арасту ҳам Демокрит сингари моддий дунёни, табиатни билишнинг предмети ва сезгиларининг объектив манбаи, киши онгидан ташқаридаги моддий олам сезгиларни вужудга келтиради, деб таъкидлайди.

Арасту ўз асарларида ҳамма нарсанинг асосида материя ётади, деб, моддий дунёнинг объектив мавжудлигини эътироф этади. Нарсалар материя ва шаклдан пайдо бўлади. Ҳар бир нарса шаклланган материядир ва шакл борлиқнинг моҳиятидир. Материянинг ўзида ривожланишининг фақат имконияти бор, холос, у шакллантиришга муҳтождир. Шакл туфайлигина материя имкониятдан воқеликка айланади. Ҳақиқий борлиқ унинг фикрича, материя ва шаклнинг бирлигидир. Булар бири-бирига ўтиб туради, шаклсиз материя йўқ. Демак, шакл ва материя тушунчалари нисбий характерга эга.

Арасту фикрича дунёда тўрт хил сабаб бордир: 1. Моддий сабаб ёки материя (масалан, уй бунёд этиш учун зарур бўлган қурилиш материаллари). 2. Шаклий сабаб ёки шакл (уй тархи). 3. Вужудга келтирувчи сабаб (уй қурувчи бинокорлик санъати). 4. Сўнгги сабаб ёки мақсад (~~битказилган бино~~).

Арасту қадимги дунёдаги содда диалектик фикрни энг ёрқин ифодалаган мутафаккирлардан бири эди. Қадимги юнон файласуфларининг ҳаммаси оламнинг умумий манзарасини тўғри изоҳлаб берган содда материалистик ҳамда туғма сти-

хияли диалектик эдилар. Улар орасида Арасту диалектикаси алоҳида ажралиб турар эди.

Арасту табиатни онгли ўзгарнишда, ривожланишда деб қарайди: бунн у материянинг шаклга эга бўлиш жараёни, имкониятни воқеликка айлана бориши деб тушунади. Бироқ унинг таълимотида диалектикага зид фикрлар, қарашлар ҳам мавжуд. Арасту материя пассив, шаклсиз нарса. Шакл эса актив бўлиб, нарсани нарса қилувчидир. Бу унинг идеализмга томон ён бориши эди.

Арасту шаклнинг активлиги ҳақидаги қарашни давом эттириб, ҳамма шаклларнинг шакли — худонинг, дунёвий руҳнинг, «дастлабки турткининг» ижодий ролини таъкидлайди. Бу масалада у Платонга яқин эди.

Билиш назариясида Арасту Демокритнинг тарафдори эди. Унингча, моддий дунё билишнинг, сезгиларнинг, тажрибанинг асосидир. Сезгилар бизга айрим аниқ нарсалар ҳақида маълумот берса, ақлимиз эса умумлаштирилган маълумотлар беришга қодир деган эди.

Арасту мантиқ фанининг барча муҳим масалаларини ишлаб чиқди, у мантиқ билиш учун зарур бўлган тафаккур шакллари ва исботлаш тўғрисидаги фандир,— деб ёзади. Фикрлар боғлиқлиги Арастунинг нуқтаи-назарича, мавжуд объектив олам ҳодисалари боғланишларининг инъикосидир.

Арасту категориялар, тушунчалар, мулоҳаза ва хулосалар тўғрисидаги таълимотларни кашф этди, фалсафа тарихида биринчи бўлиб категориялар тизимини ишлаб берди. Шунинг билан бирга у категорияларнинг бир-бири билан алоқадорлигини, бир-бирига ўтишини исботлаб берди.

Арасту қадимги юнон файласуфлари орасидаги энг етук олим сифатида жамиятга онд масалалар ҳақида ҳам ажойиб фикрлар билдирган.

Қадимги Юнонистоннинг машҳур файласуфи **Эпикур** (мил. авв. 341—270 йиллар) Демокритнинг атомистик назариясини ривожлантиради.

Демокрит атомларнинг асосан шакл ва миқдор жиҳатдан фарқини таъкидлаган бўлса, Эпикур эса уларнинг ҳажми ва оғирлиги жиҳатдан фарқини таъкидлайди ва атомистик материализмни яна бир қадам олға суради. Эпикур таълим берадики, атомлар доим бўшлиқда ҳаракат қилади, ҳаракат эса мангудир. Атомлар оғир бўлганидан ҳамма вақт пастга томон тўғри ҳаракат қилади. Бундан ташқари улар ўзаро тўқнашув оқибатида тўғри йўлдан чекиниб, ён томонга ҳам ҳаракат қилиши мумкин.

Эпикур олам чексиз, сон-саноксиз бўлиб, баъзилари биз яшаётган дунёга ўхшайди, баъзилари ўхшамайди деган эди. У диннинг ашаддий душмани бўлиб, Худо ҳақидаги турли фикрларни пуч деб ҳисоблаган.

Қадимги юнон сиёсий мустақилликни қўлдан бергач, фалсафанинг ривожланиш жараёни Римга ўтади.

Римдаги илғор файласуфлардан **Лукреций Кар** (мил. авв 99—55 йиллар) Демокрит ва Эпикурнинг атомистик назариясини қўллаб-қувватлайди ва кўп жиҳатдан уни тўлдиради.

Лукрецийнинг фикрича, ҳамма нарса абадий мавжуд бўлган материядан пайдо бўлади. Материя бўшлиқда ҳаракат қилувчи атомлардир. У бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради. Лукреций материянинг сақланиш қонунини ҳақида фараз қилган эди. Материянинг миқдори ўзгармайди, у ҳамма вақт бир хилдир. Ҳеч нимадан ҳеч нима пайдо бўла олмайди.

Лукреций онг ва сезгини моддий ҳисоблаб, жон майда ҳаракатчан атомлардан иборат, жон ташқи таъсирни қабул қилиб, кишини танасига таъсир ўтказиши, жон билан тана донм биргадир дейди. Жон, руҳ киши танаси билан бирга ўлиб, йўқ бўлиб кетади. У Платоннинг «ўлмас жон» ҳақидаги таълимотини рад этади.

Лукреций диний ғояларнинг асосини табиат қонуниятларини билмаганликда деб ҳисоблаб, табиат абадий, ўз қонуниятларини билан ривожланади, Худо ҳақидаги гаплар уйдирмадан бўлак нарса эмас деган эди.

Лукреций таълимотига эид келувчи ғояларни танқид қилиб **Плотин** (мил. авв. 270—204) Римда ўзининг фалсафий мактабинини яратади. Плотин бутун борлиқнинг асоси ва манбаи деб ягона илоҳий кучни — Худони ҳисоблайди, қолган нарсалар шу илоҳий кучнинг бири-кетини оқишининг (эманациясининг) натижасидир. Плотиннинг фикрича, Қуёш ўзидан нур чиқаргани каби илоҳий куч (Худо) ҳам ўзидан кoinотнинг бутун борлигини чиқариб юборади, бунга руҳ ҳам, материя ҳам кирилади. Инсон жон ва тана бирлигидан иборат. Инсон ҳаётининг олий мақсади — ўз жонининг илоҳий куч (Худо) билан қўшилишига эришувидир. Киши бунга экстаз ҳолатида эришади, бу ҳолатда кишининг жони, руҳи ҳиссий дунёдан ва танадан халос бўлади.

Қадимги юнон файласуфларининг хилма-хил фикрлари Ғарбий Европа ва Шарқ мамлакатларининг маънавий ҳаётига ўз таъсирини ўтказган. Масалан, Арасту фалсафаси Форобий учун катта маънавий озуқа бўлса, неоплатонизм ислом динидаги тасаввуф (суфизм) учун манбалардан бири бўлган.

2. Ғарбий Европа халқларининг ўрта асрдан то янги давргача фалсафаси

Қулдорлик ишлаб чиқариш усулидан феодализмга ўтилиши билан жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, мафкуравий ва маънавий ҳаёти тўлиқ феодалларнинг қўлига ўтади. Қадимги цивилизация, қадимги, фалсафа, сиёсат ва юриспруденция (ҳуқуқшунослик) ер билан яқсон қилинади. Маънавий билим ихтиёри поплар қўлига ўтади. Диний расм-русумлар ва қоидалар ҳар қандай тафаккурнинг бошланғич нуқтаси ва асоси бўлиб қолади.

Христиан догмаларининг асосларини ифодаловчи — «патрис-

тика», унинг йирик вакиллари **Тер Тулиан (150—222), Августин (354—430)** ва христиан фалсафаси шаклланиб, **Ғарб мактабларининг** мажбурий дарслигига айланган схоластика (юнонча **Shola** — мактаб) бир неча йиллар давомида ҳукмрон мафкура бўлиб қолган эди. Фалсафа тўла равишда динга бўйсундириб қўйилган эди. Табиатни ўрганиш, ҳур фикрлаш гуноҳ ҳисобланиб, инквизиция (черков суди) буйруғи билан жазога тортилади, қувғин қилинади.

Аммо фан тараққиётига диннинг ҳар қанча тўсқинлик қилишига қарамай феодализм даврида маданий-маънавий тараққиёт ривожланиши тўхтамади.

Феодализм схоластик фалсафасида, X—XIV асрлар давомида икки асосий оқим — **номинализм**¹ ва **реализм**² ўртасида кескин кураш давом этди. Бу икки оқим ўртасидаги курашнинг асосий масаласи умумий тушунчалар моҳияти масаласи эди.

Номиналистлар **Иоани Росцелин** (тах. 1265—1308 йиллар), **Иоан Дунс Скотт** (тах. 1265—1308 йиллар) ва **Уильям Оккам** (тах. 1300—1350 йиллар) алоҳида предметларгина реал мавжуддир, умумий тушунчалар (универсалиялар) эса номларни ифодалайди ва улар иккиламчидир, деб ҳисоблаган бўлсалар, реализм вакиллари (**Ансельм Кентерберийский** (1033—1109 йиллар) ва бошқалар умумий тушунчалар объектив мавжуд бўлиб, аниқ нарсалар уларнинг ифодаланиш шаклларидир, деб ҳисоблаганлар. Номинализм ўрта аср схоластикасидаги материалистик йўналишнинг алоҳида, ўзига хос кўриниши эди. Табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг объектив мавжудлиги ҳақидаги номиналистлар таълимоти черков обрўйининг пасайишига, дунёнинг худо томонидан яратилганлиги, руҳнинг бирламчилиги ва моддий ҳодисаларнинг иккиламчилиги ҳақидаги диний ақидаларга нутур етказишга олиб келар эди.

XIII асрда италиялик художўй файласуф **Фома Аквинский** (1225—1274 йиллар) реализмнинг мўътадил намояндаси сифатида майдонга чиқди ва Худонинг бирламчилиги, руҳнинг ўлмаслиги каби ғояларни тарғиб қилувчи томизм фалсафасига асос солди. Фома Аквинский Арастунинг шакл бирламчи, бошланғич ва фаол ижодий куч, моддий предметлар эса шаклнинг маҳсули ва (пассив) кучдир, деган фикрини давом эттириб, дунёда турли шакллар бор, жон ҳам шу шакллардан биридир, шаклларнинг шакли эса Худодир, деб эълон қилди. Унинг таълимотига кўра дунё фазода чегараланган вақтда чекланган бўлиб, у фақат табиатдан ташқаридаги куч орқали ҳаракат қилиши мумкин. Табиатдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни билиш мумкин, уларни сезгилар воситасида ақлга жойлаш мум-

¹ **Номинализм** — (лотинча *nomem* — ном) ўрта аср фалсафасидаги бир йўналиш бўлиб, у умумий тушунчаларни фақат айрим предметларнинг номлари деб ҳисобларди.

² **Реализм** — **Ўрта аср** схоластикасидаги умумий тушунчалар аниқ мавжудликни ташкил этади, аниқ нарсалар эса уларнинг (универсалиялар) ифодаланиш шаклидир, деб ҳисоблайдиган фалсафий йўналиш.

кин, лекин одамнинг моҳияти, яъни умумий тушунча — Худонинглиги мумкин эмас.

XIX асрнинг 70-йилларида Фома Аквинскийнинг бу фалсафий таълимоти католик черковининг расмий назарияси деб эълон қилинди, уни билиш ҳар бир диндор учун мажбурий бўлиб қолди.

XV аср охири ва XVI аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатларида феодализм емирилиб, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари шакллана бошлади. Янги географик йўллarning очилиши ишлаб чиқаришни янада ривожлантирди, ҳунармандчиликдан мануфактурага ўтишни таъминлади, бу эса машина техникасининг ривожланишига олиб келди.

Маънавий ҳаётда бу давр табиатни ўрганишининг кучайиши, черков, дин таъсирига қарши курашнинг авж олиши, фалсафа ва бошқа гуманитар фанларнинг раванги билан тавсифланади. Бу даврни одатда Ренесанс — Ўйғониш даври деб атайдилар. Ўйғониш давридан бошлаб фан ғоят тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Табиъатни илҳиётдан ҳоли қилиш ана шу вақтдан бошланади. Ер ва осмон жисмлари механикаси, шу билан бирга унга хизмат қилувчи математик усуллари кашф этиш ва такомиллаштириш соҳасида буюк ишлар қилинди. Аналитик геометрия, логарифмлар, дифференциал ва интеграл ҳисоб жорий қилинди. Сайёраларнинг ҳаракат қонуни очилди. Суюқ ва газсимон жисмлар механикаси «Ўйғониш даври» охирида тўла ишлаб чиқилди. Шунингдек бу даврда материализмнинг янги хили, фалсафанинг схоластикага зид йўналиши шакллана бошлаган, табиатнинг экспериментал математик тадқиқот усуллари вужудга келган эди.

Поляк астрономи **Николай Коперник** (1473—1543 йиллар) оламнинг гелиоцентрик системасини яратди. Бу назарияда айтилишича, оламнинг маркази Қўёш бўлиб, унинг атрофида бошқа сайёралар билан бир қаторда Ер ҳам айланиб туради. Унинг бу таълимоти Птоломейнинг геоцентрик системаси билан алоқанинг узилтирилиши билдирадди. Бу назария, шунингдек, оламни худо яратганлиги ҳақидаги диний афсонага ҳам зарба берди. Коперникнинг гелиоцентрик назарияси материалистик дунёқараши умумий ривожининг табиий илмий замини бўлди.

Немис астрономи **Иоганн Кеплер** (1571—1630) гелиоцентризм назариясидан келиб чиқиб, сайёралар ҳолатини кузатиш асосида сайёралар ҳаракатининг уч қонунини кашф қилди. Бу Коперникнинг Қўёш системаси тузилиши манзарасини аниқлаштиришга ва бутун оламнинг тортилиш қонунини очишга имкон беради. Шунинг билан бир қаторда Кеплернинг кашфиётлари дунёга диний нуқтаи назардан қарашга пўтур етказди. Лекин шунинг ҳам эсдан чиқармаслик керакки, Кеплернинг дунёқараши диний идеалистик тушунчалардан ҳам ҳоли эмасди.

Италян олими **Жордано Бруно** (1548—1600 йиллар) ҳам «Ўйғониш даври»нинг йирик вакилларида бўлиб, схоластик

фалсафага ва Рим католик черковига қарши кураш олиб борди. Бруно, Коперник кашфиётидан фойдаланиб, мазкур фалсафий қондаларнинг физик ва астрономик мазмунини аниқлаштирди. У тушроқ, ҳаво, сув, олов ва эфирдан иборат Ер билан осмон оламнинг физикавий якка жинслигини тасдиқлайди, деб уқтиради.

Бруно таълимотича, моддий олам бирламчи бўлиб, онг эса иккиламчидир: моддий олам мангу, у ҳеч қандай худо томонидан яратилган эмас: бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди; у чексиздир; моддий олам чексиз турларда ифода этилади, лекин бу чексиз нарсa ва ҳодисалар бир-бири билан ўзарo алоқада, бириликдадир. Қуёш системасидан ташқари яна сапоқсиз дунёлар, қуёшлар, ерлар мавжуд, дунё — бепоён, моддий олам унинг кичик бир қисмидир, ер эса бепоён оламнинг заррачасидир.

Брунонинг таълимоти, унинг хатти-ҳаракатлари черков томонидан қаттиқ танқид остига оlinиб, черков судининг ҳукми билан 1600 йил 17 февралда Римдаги Гуллар майдонида гулҳанда ёндирилган.

Италян олими Галилео Галилей (1564—1642 йиллар) ҳам «Уйғониш даври»нинг буюк олимларидан биридир. У оламдаги барча нарсa ва ҳодисалар моддий асосга эга, олам бенпҳоя, материя абадий, табиат ягона бўлиб, механика қонунларига бўйсунади, деб тушунган.

Галилей Қадимги юнон мутафаккири Демокритни устоз деб тан олиб, оламдаги нарсa ва ҳодисаларнинг моддий асосини атом ташкил қиладиган деган ғояни қўллаб-қувватлаган.

Галилей инсон ўз онгида табиат қонуниятларини билишга қодир, кузатиш, тажриба табиатни билишнинг бошланғич нуқтасидир, ҳодисаларнинг ички моҳиятини билиш эса билишнинг олний босқичидир, билиш жараёни эса ҳиссий ва ақлий билимдан иборат, деб ҳисоблайди.

Илмий тажрибага асосланган математик усулнинг асосчиларидан бири бўлган Галилей механика ва астрономия соҳасида муҳим дунёқараш аҳамиятига эга бўлган бир печa илмий кашфиётлар қилган. Унинг кашфиётлари гелиоцентрик назариянинг тўғрилигини, оламнинг чексизлиги ғоясини, ер ва инсон жисмларининг моддий жиҳатдан бир-бирига ўхшашлигини, табиатнинг мавжуд қонунлари ва уларни билиш мумкинлигини исботлаб берган. Галилей 1632 йил *«Олам тузилишининг икки асоси — Птоломей ва Коперник системаси ҳақида диалог»* номли асарини нашр қиладди. Унинг асари нашрдан чиққандан кейин Галилей черков судига берилган. Инквизициянинг сиқуви остида Галилей мажбурий равишда ўз ғояларидан кечганлиги ҳақида сўз берган.

XVII ва XVIII аср Ғарбий Европа тараққиётида янги давр ҳисобланади. Бу асрларда Англия, Франция ва бошқа Европа мамлакатларида капиталистик муносабатлар тез суръатлар билан ривожлана бошлайди. Капиталистик ишлаб чиқариш усули янги ишлаб чиқарувчи кучлар эҳтиёжига мувофиқ та-

биатни илмий билиш жараёнини тезлаштиради. Денгизда савдо муносабатларининг ривож, кemasозликнинг тараққиёти, янги шаҳарлар қурилиши, астрономияга, математика ва механикага бўлган эҳтиёжни кучайтиради. Мазкур фанларнинг тараққиёти табиат ҳодисаларига аналитик қараш кераклигини талаб этар эди. Бу пайтда табиат ҳодисаларини ўрганишнинг асосий усули далиллар, тўплаш, уларни ҳар томонлама таҳлил этиш, тажриба ўтказишдан иборат эди. Қадимги даврдан бошлаб йиғилган табиат тўғрисидаги билимлар умумий мазмунга эга бўлиб, у янги даврнинг тажрибаси ва фан талабига жавоб бера олмайди. Шунинг учун янги давр табиатшунослари табиатдаги ҳодисалар, далилларни йиғиш ва ўрганиш, чуқурроқ билиш мақсадида уларни бир-биридан ажратиб ўргандилар. Бу хил текшириш усули табиатшунослик тараққиётида ижобий хизмат қилган бўлса-да, лекин у олимлар диққатини дунёнинг умумий кўринишидан, унинг бир бутунлигидан, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички алоқа ва боғланишлар борлигидан, уларнинг бир-бирига ўтиб туришидан четга тортди, олам қотиб қолган, бир-бири билан боғлиқ бўлмаган тасодифий ҳодисалар йиғиндисидан иборат бўлиб кўринди.

Шундай қилиб метафизик¹ усул вужудга келди. Табиат ҳодисаларининг метафизик ҳолатда текшириш фалсафанинг метафизик шаклини вужудга келтирди.

Янги давр фалсафасининг яна бир хусусияти шундан иборатки, у асосан механика ва математика фанлари ютуқларидан келиб чиқиб ва уларни фалсафий жиҳатдан умумлаштириб механистик характерга эга бўлди. Шунинг учун ҳам бу даврнинг олимлари механика қонуниятларини, жумладан И. Ньютоннинг механик сабабият назариясини табиатдаги барча сирларни очиб берувчи калит деб ҳисобладилар.

Метафизик механистик материализмнинг йирик вакиллари-дан бири инглиз олими **Френсис Бэкон** (1561—1626) дир. Бэкон инглиз материализмининг асосчиси бўлиб фалсафа тарихига кирган. У ўрта аср схоластик фалсафасига ва дин таълимотига қарши фаол кураш олиб борди. Ҳақиқий фалсафа, Бэкон фикрича, амалиёт билан мустаҳкам алоқада бўлиш, кишилар меҳнати билан чамбарчас боғлиқ бўлиш лозим.

Бэкон ўзининг «Янги органон», «Янги Атлантида» номли асарларида ўрта аср схоластикасини танқид қилди ва табиатни материалистик тушунишни асослади. Билишнинг бирдан-бир тўғри йўли унинг фикрича, тажриба (эксперимент), таҳлил-дир. Шунингдек билиш алоҳидаликлардан, яъни хусусий далиллардан умумий илмий назариялар томон йўналиш асосида бўлишини уқтирди. Демак, Бэкон таълимотича, билишда асосий усул индуктив усулдир. У мавжуд бўлган барча нарса ва

¹ **Метафизика** (юнонча *meta ta physika*) бўлиб, маъноси даставвал физикадан (табиат ҳақидаги фан) кейин келадиغان нарса деб эътироф этилса, янги замонда метафизика диалектикага зид усул сифатида тушунилади.

ҳодисаларга индуктив усул асосида ёндашиш ғоясини илгари сурди. Бироқ индуктив усулнинг ролини улуғлаган Бэкон де-дуктив усулнинг аҳамиятини тўлиқ тушуна олмади. У эмпирик усулга ортиқча эътибор бериб, мақсадга мувофиқ (рационал) усулнинг ролини пасайтириб юборди.

Метафизик материалист бўлган Бэкон билиш жараёнида ҳиссий билиш билан ақлий билишнинг ўртасидаги алоқадорлик диалектикасини тўғри очиб бера олмади.

Бэконнинг фикрича, моддий дунёнинг асосини материя ташкил қилади. Унинг таъбирича, материя хилма-хил сифатга эга бўлиб, унинг миқдори ўзгармасдир, ҳеч нарсадан ҳеч нарса вужудга келмайди, ҳеч нарса йўқ бўлиб кетмайди. Материянинг умумий миқдори ҳеч қачон ўзгармайди, у камаймайди ҳам, кўпаймайди ҳам.

Бэкон материализмининг яна бир хусусияти шундаки, у материяни тўхтовсиз ҳаракатда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради, деб ҳисоблаб, ҳаракатнинг 19 шаклини атрофлича таърифлади. Лекин у материя ҳаракати турларини ҳаракатнинг механик шакли билан айниёлаштириб қўяди.

Томас Гоббс (1588—1679 йиллар) Бэкон материализмининг бир тизимга солиб, унинг таълимотини ривожлантирган механистик усулга асосланувчи материалистдир. Материяни бирламчи, онгги эса иккиламчи, деб ҳисоблаган Гоббс фақатгина бор жисмлар мавжуд, қолганлари эса тўқиб чиқарилган тасаввурлардир, деб ҳисоблайди. У «Тафаккурни фикр қилувчи материядан ажратиш мумкин эмас» деган ғоят муҳим фикрни илгари суради.

Материя абадий, айрим жисмлар эса вақтинчалик кўринишга эга, улар вужудга келади ва йўқ бўлади. Гоббснинг фикрича, олам механик ҳаракат қонунларига бўйсундирилган жисмлар мажмуидир.

Гоббс дин инсонларга таъсир этишнинг алоҳида услубидир, деб ҳисоблайди. У математик эди, шунинг учун ҳам ҳар қандай тўғри чизиқ нуқталардан иборат деб, материянинг ранг-баранглигини ҳисобга олмай, табиатдаги барча нарсаларни геометрия фани нуқтаи назаридан тушунтирар эди.

Билим тўғрисидаги таълимотида Гоббс Декартнинг «туғма ғоялар» назариясини танқид остига олиб, барча тимсолларни сезгилардан келтириб чиқариб, ғояларни таққослаш, бирга қўшиш ва таққослаш йўли билан қайта ишлаш ҳақидаги ғояни ривожлантирди.

Гоббс билиш назариясида эмпирик эди: «Киши ақлида биронта тушунча йўқки, даставвал у сезги аъзоларимизда қисман ёки тўла вужудга келган бўлмасин».

Гоббс жамият ҳаётини таҳлил қилишга уриниб, давлатнинг келиб чиқиши ва унинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, давлат пайдо бўлишнинг асосий сабаби хусусий мулкчиликнинг келиб чиқиши оқибатида кишилар ўртасидаги курашнинг кескинлашиб кетишидадир. Жамият киши-

лар бир-бирини ўлдириб юбормасликларин, таламасликларин учун ижтимоий шартнома асосида давлатини барпо этади ва ўз ҳуқуқларининг ҳимоя қилиш учун унга ўтказиб беради. Гоббс мутлақ монархияни давлатнинг энг яхши шакли деб ҳисоблайди.

XVII асрнинг энг йирик мутафаккирларидан яна бири франциялик **Рене Декарт** (1596—1650 йиллар) эди. Декарт икки хил субстанция: материя ва руҳ ўзаро ёнма-ён равишда мавжуд бўлиб, улар ҳудудга бўйсундилар, деб тушунтирган ҳолда дуалистик нуқтани назарда турди. У чексиз ва абадий бўлган табиат нисби тафаккуринга боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланади ва мавжуд, деб ҳисоблайди.

Декарт ўзининг «Усул ҳақида мулоҳазалар» номли асарида математика, механика ва геометрияга асосланиб билишнинг дедуктив усулини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди. У мулоҳазакорлик (рационализм)нинг асосчиси ҳисобланади. Унингча, бизнинг сезги аъзоларимиз ҳамма нарсага шубҳа қилиши мумкин, бироқ менинг фикр қилаётганимга шубҳа қилиш мумкин эмас, деб ҳисоблаб, «Мен фикр қилаяпман, демек мен мавжудман» деб хулоса чиқаради.

Декарт томонидан яратилган дедуктив усулнинг талаблари қуйидагилардан иборат: 1. Билиш аниқ, шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада бўлиши керак. 2. Текшириладиган муаммоларни имкони борича майда қисмларга бўлиб ўрганиш лозим. 3. Фикр юритганда энг олдин оддий нарсалардан бошлаб сўнг мураккабига ўттири керак. 4. Билиш жараёнида тадқиқотларни шарҳини тўла олиб бориш керак, ҳеч нарсани қолдириш мумкин эмас.

Декартнинг бу фикрлари фанни схоластикадан тозалаш даврида ижобий роль ўйнади.

Декартнинг фикрича, ташқи оламдан ажралган туғма ғоялар бор (Худо, руҳий ва jisмоний ғоялар). Улар орқали умумий қондалар, қарашлар кашф этилади, деб ўйлар эди. Унинг бу қарашлари Гоббс, Локк ва Спиноза каби мутафаккирлар томонидан қаттиқ танқид остига олинган эди.

Декартнинг фалсафий қарашлари унинг материалистик космологияси ва физикаси билан боғлиқдир. Математикада у аналитик геометрияни яратувчилардан биридир. Механикада у ҳаракат ва осойишталикнинг нисбийлигини кўрсатди ва бошқа кашфиётлар қилди. Космологияда у фан учун янгилик бўлган Қуёш системасининг табиий ривожланиши ғоясини олға сурган.

Унингча, кoinот энг аввало материянинг оловсимон, ҳавосимон ва тупроқсимон элементларининг қўшилмасидан пайдо бўлган. Секунда-аста биринчи элементдан Қуёш, иккинчисидан Ҳаво ва учинчисидан — Ер ва Қуёш системасининг бошқа элементлари вужудга келган.

Голландиялик **Бенедикт Спиноза** (1631—1677 йиллар) XVII

аср илмий файласуфларининг кўзга кўринган вакилидир. Спиноза ўз фалсафасининг мазмуни ва қонун-қондаларини геометрик аксиома ва теоремалар шаклида баён қилган. Унинг дунё-жарошида субстанция ҳақидаги таълимот асосий ўрни эгаллайди. Субстанция, табиат битта бўлиб, у ўзининг ажралмас хусусиятлари орқали намоён бўлади. Субстанция, модуслар (ўткинчи нарсалар) га эга бўлиб, модуслар табиатнинг, субстанциянинг ҳолатини тавсифлайдиган, пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб кетадиган нарсаларининг хосса ва хусусиятларидан иборат.

Спинозанинг фикрича, табиат ўз-ўзининг сабабчиси (Causasui) бошқа кучга муҳтож эмас. Олам абадий бўлиб, ҳеч нарсага бўйсунмайди. Декартнинг «туғма ғоялар»ини танқид қилиб, Спиноза субстанция, табиат биттадир, икки субстанциянинг бўлиши мумкин эмас дейди. У субстанцияни табиат ёки Худо деб атади.

Спиноза фалсафаси метафизик усулга асосланган эди. Унингча, субстанция ҳаракат қилмайди ва ривожланмайди.

Спиноза материя ва онининг муносабатини таҳлил қилар экан, тафаккур бутун материянинг хусусияти, у материядан ташқарида унга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшашни мумкин эмас дейди. Инсон оламни фақатгина тафаккур орқали, ақл орқали билиш мумкин, деб ҳисоблайди. Спиноза Декарт сингари билишда сезгиларнинг ўрнига етарли баҳо бера олмайди. Унингча «Ҳақиқий билиш», ўрганиш тафаккур орқали, ақл орқали вужудга келади.

Спиноза барча ҳодисалар табиий сабабларга эга, деб ҳисоблаб, эркинлик — билиб олинган зарурият эканлигини биринчи бор айтган эди. Унинг фикрича, оламда тасодифий нарсалар йўқ, барча нарса ва ҳодисалар заруратдан келиб чиқади ва ривожланади, бошқасига айланади.

Спиноза ўз асарларида динни кескин танқид қилиб, унинг моҳиятини илмий асослашга уринди.

Спиноза диннинг вужудга келиш асосий сабабини одамларнинг нодонлиги деб ҳисоблар эди ва маърифат тарқалиши билан дин барҳам топади деб билди, аммо диннинг гносеологик ва ижтимоий илдизларини тушуна олмади.

Инглиз олими **Жон Локк** (1632—1704 йиллар) ҳам XVII аср материализмининг йирик намояндаларидан биридир. У кишилар билимининг асосий манбаи тажрибадир, деб ҳисоблайди. Тажриба, унинг фикрича, иккига бўлинади: ички ва ташқи тажриба. Ташқи тажриба ўз мазмунига кўра мавжуд хусусиятга эга бўлса, ички тажриба эса бизнинг руҳий кечинмаларимиздан иборат. Локк киши руҳий кечинмасини мустақил деб эълон қилади.

Локк 1690 йилда ёзган «Инсон ақли ҳақида тажриба» номли асарида Декартга қарши чиқиб, ҳеч қандай «туғма ғоялар» йўқ, деб ҳисоблайди. Унинг таълимотига кўра, билиш инсон билан табиат орасидаги муносабат жараёнидан иборат бўлиб,

киши ғояларининг, тушунчаларининг моддий олам предметига мос келиши ҳақиқатдир.

Локк бирламчи ва иккиламчи сифатлар мавжуд, деб тушунтиради. Бирламчи сифатлар предметларнинг ҳажми, шакли, ҳолати, ҳаракати кабилардир. Ранг, ҳид, таъм кабилар иккиламчи сифатлардир. У бирламчи сифатлар инсонга, унинг хоҳишига боғлиқ эмас, иккиламчи сифатлар эса инсоннинг субъектив кечинмаларига боғлиқ деб пۈтۈрри фикр юритади.

Локк ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларида табний ҳолатдан фуқаролик ҳолатига ва давлатни бошқариш шакллариغا ўтиш ғояларини ривожлантиради. Локкнинг фикрича, давлатнинг мақсади — эркинликни ҳамда меҳнат воситаси билан орттирилган мулкни сақлашдир. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти ўзбошимча бўлиши мумкин эмас. Бу ҳокимият Локкнинг фикрича: 1. Қонун чиқарувчи. 2. Ижро этувчи. 3. Иттифоқ Федератив ҳокимиятига бўлинади. Локкнинг мазкур ғоялари ўз аҳамиятини ҳанузгача йўқотгани йўқ.

Локкнинг, агар мавжуд ижтимоий тартиб шароитида шахс лозим даражада тарбия ва камолотга эга бўлолмаса, у вақтда кишиларнинг ўзлари мавжуд тартибни ўзгартиришлари керак деган ғоялари катта аҳамиятга эга эди.

Немис файласуфи **Готфрид Вильгельм Лейбниц** (1646—1716) Спинозанинг фикрига қарши чиқиб, материя субстанция бўла олмайди, чунки материя қўламлидир ва шу сабабли бўлинувчидир, субстанция эса мутлоқ басит бўлмоғи лозим. Унинг фикрича, дунёнинг асосини монодалар — бўлинмас рухий субстанциялар ташкил қилади, бутун коннот ана шулардан таркиб топган. Монодалар сони чексиздир, улардан ҳар бири идрок ва интилишга эгадир, бу эса, Лейбницнинг фикрича, субстанциянинг ҳаракатчанлигини, фаол ҳаракатини таъминлайди. Унинг таълимотининг диалектикаси ана шундан иборатдир. Лекин бу идеалистик¹ диалектика эди. Чунки унинг фикрича, монодалар бир-бири билан жисмоний суратда ўзаро таъсир кўрсатишмайди, лекин шу билан бирга улар ягона ривожланувчи ва ҳаракатланувчи оламни ташкил этади ва бу олам олий монодага (мутлаққа, Худога) боғлиқ бўлган олдиндан белгиланган уйғунлик билан тартибга солинади.

Билиш назариясида Лейбниц Локкнинг материалистик сенсуализмига қарши чиқиб, ўзининг «Инсон ақли тўғрисида янги тажрибалар» деган асарида билимнинг яккаю-ягона манбасини ҳиссиёт эмас, фақат ақл ташкил этади, деб даъво қилади.

Ҳақиқатга эришиш учун Лейбницнинг фикрича, мантиқ қоидаларига амал қилинса бас. Унинг илмий меросида мантиққа оид асарлар катта ўрин тутадн. У математика, физика, гоелогия, биология ва бошқа фанларнинг ривожига катта ҳисса қўшган.

¹ Идеализм рухий, номоддий нарсани бирламчи, моддий нарсани иккиламчи деб билади.

Субъектив идеализмнинг¹ йирик вакили **Жорж Беркли** (1685—1753 йиллар) Локкнинг иккиламчи сифатлар ҳақидаги таълимотидан ўзининг идеалистик қарашларини асослашда фойдаланди. У ўзининг «Қиш биллишининг асослари ҳақида рисола» асарида субъектни бирламчи деб ҳисоблаб, барча нарсалар онгини ҳолатидан, сезгилар мажмуидан иборат деб таълим беради. Беркли материяни, объектив реаллиқни бутунлай тан олмас эди. У оламда «Мен» ва меннинг сезгиларимдан бошқа ҳеч нарса йўқ, оламдаги нарсалар меннинг сезгиларимдагина мавжуд, агар мен сезмасам, уларнинг мавжудлиги ҳақида гап бўлиши мумкин, эмас, деб ҳисоблайди.

Беркли солипсизм²дан қочинишга уриниб, руҳий субстанцияларнинг кўплиги ҳамда «ниҳоясиз руҳнинг», худонинг мавжудлигини эътироф этади.

Беркли материяни, объектив реаллиқни бутунлай тан олмай, мен қабул этадиган бутун ҳиссий тасаввурларни менда моддий предметлар эмас, балки руҳ пайдо қилади, шу руҳ эса Худодар деган эди. У материя тушунчасини икки томондан зиддиятли ва биллиш учун бефойда деб таъқид қилади.

Беркли Локкнинг бирламчи ва иккиламчи сифатлар тўғрисидаги гоясини рад қилиб, барча сифатларни субъектив деб эълон қилади. У фаннинг дунёқарашидаги аҳамиятини инкор қилиб, олимнинг вазифаси «ҳамма нарсани, фақатгина жисмоний сабаблар билан изоҳлашни даъво қилмасдан, балки яратувчининг тилини ўрганиб олишдан иборат», деб ҳисобларди.

Субъектив идеализмнинг яна бир йирик вакили **Давид Юм** (1711—1776 йиллар) дир. У объектив реаллиқнинг мавжудлигига шубҳа билан қаровчи скептицизмнинг асосчиларидан бири бўлиб ҳисобланади. Унинг нуқтан-назарича, дунё қонунлари субъектив хусусиятга эга бўлиб, бизнинг одатларимизга боғлиқ, сабабият ва зарурият сезгиларимизнинг тартибидан, кетма-кетлигидан бошқа ҳеч нарса эмас. Шундай қилиб Юм скептицизмни агностицизмнинг турларидан бири сифатида моддий дунё қонунларини биллишни инкор қилади ва фан тараққиётини чеклашга ҳаракат қилади.

Юм объектив оламнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги деган масалани ҳал қилинмайдиган масала, деб ҳисобларди.

Билимнинг вазифасини Юм борлиқни пайқашда деб эмас, балки амалий ҳаёт учун қўлланма бўлиш қобилиятида деб биларди. Унинг фикрича, ишончли билимнинг ягона предмети математика объектларидир; тадқиқотнинг бошқа ҳамма предметлари мантиқий жиҳатдан исботлаб бўлмайдиган асосларга тааллуқлидир, улар фақат тажрибадан хулоса қилиб чиқарилади, аммо Юм тажрибани идеалистларча тушуниб, воқелик

¹ Субъектив идеализм фалсафий оқим бўлиб, унинг вакиллари объектив оламни субъектнинг фаоллиги билан белгиланади деб қарайдилар.

² Солипсизм (лат. Solus — ягона, ipse — ўзим) тарафдорлари фақат инсон ва унинг онги мавжуддир, объектив олам фақат индивиднинг онгидагина мавжуд, деб ҳисоблайди.

фақат «таассуротлар» оқимидир, уларнинг сабаблари номаълум ва уларни пайқаб бўлмайдн дер эди.

Этик масаласида Юм утилитаризм¹ назариясини ривожлантирди, фойдалиكنи ақл-одоб мезони деб эълон қилди. Дин фалсафасида у, кинотдаги тартибот сабабларининг ақл билан бир қадар ўхшашлиги бор деган фараз билан чекланди, лекин шу билан бирга худо ҳақидаги ҳар қандай диний ва фалсафий таълимотни рад қилди, у тарихий таърибага асосланиб, диннинг ахлоқ-одобга ва фуқаролик ҳаётига таъсирини зарарли деб эътироф қилди.

XVII аср материализми ўртага қўйган барча фалсафий фикрлар XVIII аср француз материализми томонидан янада ривожлантирилди. Ламетри (1709—1751 йиллар), Гельвеций (1715—1771 йиллар) Дидро (1713—1784 йиллар), Гольбах (1723—1784 й.) ва Робине (1735—1820) унинг йирик намояндалари эдилар.

Француз материалистлари ҳамма моддий жисмлар ўзгармайдиган ва бўлишмайдиган атомлардан (Гольбах) ёки молекулардан (Дидро) ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг айримлари, масалан, Гольбах материяни объектив реаллик сифатида фалсафий изоҳлашга ҳаракат қилади.

Гольбахнинг фикрича, «материя бизнинг ҳисларимизга бирор тарзда таъсир кўрсатадиган нарсаларининг ҳаммасидир». Материя ўзгармас ва бўлинмас атомлардан иборат бўлиб, бу атомларнинг асосий хоссалари кўламлилиқ, оғирлик, шакл ва ўтказмаслиқдир.

Француз материалистларининг материя ҳақидаги фалсафий таълимоти ривожлантиришга қўшган ҳиссалари шу бўлдики, улар материяни ҳаракатсиз, ҳаракатин эса материясиз мавжуд бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобладилар. Уларнинг таълимотига кўра ҳаракат материянинг мавжудлик усулидир, материя ҳаракати абадий ва мутлоқ. Француз материалистларининг материянинг ички фаоллиги ҳақидаги таълимоти XVII аср материалистларининг материя ва ҳаракат ҳақидаги қарашларига нисбатан олға қўйилган йирик қадам эди. Аммо улар ҳаракат шакллариининг турли-туман эканлигини ва сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилишини тушуна олмадилар. Улар ҳаракатни жисмларининг фазода оддий ўрин алмашиши кўринишида тасаввур қилиб, ҳаракатнинг сабабини ташқи таъсирлардан қидирган эдилар. Шу сабабли улар ҳаракатнинг фақат битта шакли — механик ҳаракатни тан олар эдилар.

Шу билан бирга, француз материалистлари баъзи эволюцион ғояларни ҳам олға сурганлар, улар органик дунё ноорганик дунёдан, юқори организмлар қуйи организмлардан келиб чиққан деган фикрларни айтганлар.

¹ Утилитаризм — (лотинча *utilitas* — фойда, наф, манфаат) тарафдорлари фойдалиكنи ақл-одоб мезони деб ҳисоблайдилар.

Дунёни билиш масаласида француз материалистлари сенсуалист эдилар. Улар барча билимларнинг манбаини моддий предметларнинг сезги аъзоларига таъсири натижасида ҳосил бўладиган сезгилардан иборат деб билдилар. Сезгисиз, ҳис қилишсиз билиш жараёни ҳосил бўлмайди, деб ҳисоблар эди Гольбах. Сезги, унинг фикрича, мияда содир бўладиган фарқ қилувчи ўзгаришлардир, онг эса бу ўзгаришларни идрок қилишдир.

Гельвеций ўзининг «Ақл ҳақида» асарида ақл бизнинг сезгиларимизнинг йиғиндиси деб таъкидлайди.

Француз материалистлари ҳақиқат ва унинг мезони масаласи билан ҳам алоҳида шуғулланганлар. Ҳақиқат, уларнинг таълимотига кўра, фикрлар, ғояларнинг предметлар ва улар орасидаги боғланишларга доимий мос келишидан иборат. Улар ҳақиқатнинг мутлақ ва нисбий томонларини ҳисобга олмадилар.

Инсон фикри ва ғояларининг манбаи ташқи дунё эканлиги нуқтаи назаридан туриб, француз материалистлари Декартнинг «туғма ғоялар» назариясини ҳар томонлама танқид қилдилар. Улар кишиларда ҳеч қандай «туғма ғояларнинг» бўлиши мумкин эмас, чунки ҳар қандай фикр ва ғоя ташқи дунёнинг инсон миясига таъсиридан кейингича ҳосил бўлади, деб ҳисоблар эдилар.

Француз материалистлари изчил детерминист эдилар, уларча, оламда бирорта сабабсиз воқеа, ҳодиса мавжуд эмас. Улар объектив оламда фақат зарурийат мавжуд деб тасодифни бутунлай рад этдилар. П. Гольбахнинг фикрича, табиатда ҳеч нарса тасодифий юз бермайди, ундаги ҳамма ҳодиса маълум бир қонунга амал қилади, бу қонун маълум оқибатнинг сабабий ва зарурий боғланишидан иборат. Табиатдаги бутун воқеа, ҳодисалар олдиндан белгиланган, бошқача тарзда бўлиши мумкин эмас, инсон заруриятининг қулидир, у ҳаётда бир дақиқа ҳам эркин эмас. Уларнинг бу фикрлари тақдирга тап беришга олиб келади.

Француз материалистлари ўзларининг кўнглига асарларида динга қарши чиқиб, унинг моҳияти, жамиятда тутган ўрни ҳақида бир қанча фикрларни баён этадилар. Уларнинг фикрича, дин одамларга табиат, жамият ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишга, ижтимоий адолатсизликларнинг ҳақиқий моҳияти, сабабини англашга, уни бартараф этиш йўллариини билиб олишга йўл қўймайди. Шу билан бирга дин меҳнаткашларни қулликка ва оч-яланғочликка маҳкум этадиган подшо ҳокимиятини қўллаб-қувватлайди. Улар дин пешволарини танқид қилиб, кишиларнинг қўл-оёғини кишанлаб қўйган дин занжирларини парчалаб, инсоний, ижодий қобилиятга кенг йўл очиб лозим деб ҳисоблайдилар. Гольбах таъкидлаганидек, «кишилар манфаати худди шу диний фикрларнинг йўқ қилинишини талаб этмоқда ва соғлом фалсафа ўзини шу диний чалғитишларнинг йўқ этилишига бутунлай бағишлаши лозим».

Француз материалистлари ижтимоий ҳодисаларни тушунишда ҳам бир қатор қимматли ғояларни илгари сурдилар. Уларнинг фикрича, киши ижтимоий муҳитнинг маҳсули, ижтимоий муҳит қандай бўлса, киши ҳам шундай бўлади. Демак, жамият ҳаётини яхшилаш учун мавжуд муҳитни, шароитларни ўзгартириш керак. Бу вазифани уларча, фақат маърифатнинг ривожини орқалигина амалга ошириш мумкин.

Француз материалистларининг фикрича, ҳар бир инсон эркин туғилади, шунинг учун ҳамма бахтга, озодликка, адолатга баб-баравар ҳақлидир. Бу уларнинг табиий, туғма ҳуқуқидир. Шунинг учун бўлажак жамиятнинг асосий вазифаси — ҳамма кишиларни адолатли равишда бахт ҳуқуқи билан таъминлашдир. Аммо француз материалистлари ижтимоий муҳит маъносидан мавжуд сиёсий тизимни, унинг қонунларини, устқурмасинини тушунар эдилар. Натижада фикр жамиятни бошқаради, кишиларнинг фикри, онги қандай бўлса, жамият ҳам, ижтимоий муҳит ва унинг тизилиши ҳам шундай бўлади деган идеалистик хулоса келиб чиқади.

Француз материалистлари табият ва унинг ҳодисаларини фалсафий изоҳлашда материалист ва атеист бўлсалар-да, лекин жамиятнинг идеализм нуқтаи назаридан тушунтирганлар. Улар инсонга табиий мавжудот сифатида қараб, дунёни ақл идора қилади деб ҳисоблаб, жамият тараққиётида моддий ишлаб чиқариш усулининг ҳал қилувчи ўрнини тушуниб етмадилар.

Шундай қилиб, XVII—XVIII асрлардаги мутафаккирлар фалсафа фани тараққиётига катта ҳисса қўшиш билан бир қаторда баъзи бир хатоликларга ҳам йўл қўйдилар. Бу камчиликлар улар томонидан яратилган материализмнинг метафизик, механик мушоҳадачиликка асосланганлигида ҳамда жамият тараққиётининг идеализм нуқтаи назаридан туриб талқин қилганликларида яққол кўринади.

3. Немис классик фалсафаси

Фалсафа фанининг ривожланишида немис файласуфларининг ҳам ҳиссаси катта.

XVIII—XIX асрларда Германияда фалсафий фикрларнинг шаклланишида, бир томондан, 1789—1794 йиллардаги француз инқилоби ва унинг кишилик жамиятининг донмо ўзгариб туриши ҳақидаги хулосаси катта аҳамиятга эга бўлган бўлса, иккинчи томондан, ўша давр Германиядаги ижтимоий ҳаётга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Германия бу даврда инсбатан қолоқ мамлакат бўлиб, немис буржуазияси инқилобдан қўрқар, шу билан бирга капитализмнинг ривожланишидан манфаатдор эди. Немис буржуазиясининг бу иккиёқламалиги ўша давр фалсафасида ҳам ўз ифодасини топди.

Немис классик фалсафасининг асосчиси **Иммануил Кант** (1724—1804 йиллар) бўлиб, унинг қарашларида идеалистик ва

материалистик таълимотлар биргаликда учрайди. Кант фалсафасининг хусусияти шундаки, у материализмни идеализм билан келиштиришдан ҳамда бир-бирига қарама-қарши бўлган фалсафий оқимларни бир системада бирга қўнишдан иборатдир. Унинг фалсафасини икки даврга: танқидий фалсафагача бўлган (XVIII асрнинг 70-йилларигача) давр ва танқидий фалсафа даврига бўлиш мумкин. Кант ўз фалсафасининг дастлабки давларида асосан табиатшуносликнинг фалсафий масалалари билан шуғулланди. У 1785 йилда ёзган энг йирик асари «Бутун умумий табиий тарих ва осмон назарияси»да Қуёш системаси коннотдаги бошланғич катта туманлиқни айланма ҳаракат қилиши натижасида келиб чиққан, деб ҳисоблайди. Бу жараёнининг сабаби «дастлабки туртки» эмас, балки ўзаро тортилиш ва یتарилиш орасидаги зиддиятдир. Шу сабабли Қуёш системасидаги барча сайёралар, жумладан Ер ҳам Кант таълимотига кўра, узоқ давом этган табиий тарихий тараққиётнинг маҳсулидир. Кантнинг бу ҳулосаси унинг табиат ҳодисаларининг диалектик тарзда тушунганлигидан далолат беради. Лекин у илмий материалистик қарашларининг дин билан боғлашни лозим тонади. Унингча, табиат ҳодисаларининг маълум тартибга, муайян қонуниятга бўйсунishiда Худонинг каромати бор.

XVIII асрнинг 70-йилларидан бошлаб Кант фаоллиятининг иккинчи даври бошланди ва «Соф ақлни танқид» (1781), «Прологоменлар» (1783), «Муҳокама қобилиятини танқид» (1790) каби асарларида ўзининг трансцендентал ёки танқидий идеализм тизимини асослайди. Бу асарларида у ўз эътиборини инсоннинг билиш қобилияти ва имкониятларини таҳлил қилишга қаратиб, объектив реаллиқнинг мавжудлигини эътироф этади ва уни «нарсa ўзида» деб атайди. Лекин унингча «нарсa ўзида»ни билиш мумкин эмас.

Кантнинг фикрича, «нарсa, предметлар бизнинг онгимиздан ташқари мавжуд, бироқ улар нимадан иборат эканлигини биз билмаймиз ва ҳеч қачон била олмаймиз ҳам... Биз объектларин бизнинг сезгиларимизга қандай туюлса шундай билишимиз мумкин, аммо аслида улар қандай, бунинг биз била олмаймиз».

Кант инсон билимининг икки гуруҳга ажратади: 1. Тажриба асосида ҳосил бўладиган билимлар (апостериори). 2. Тажрибагача ёки унга боғлиқ бўлмаган билимлар (априори). Фазо, вақт, сабабият каби тушунчалар априор билимлар шакли бўлиб, булар тажриба натижасида ҳосил қилинадиган билимлардан устун туради. Тажрибавий билимлар алоҳида-алоҳида олинган, бир-бири билан боғланмаган ҳодисаларни ифодаласа, тажрибегача бўлган априор билимлар эса ҳодисалар ўртасидаги умумий сабабий ва зарурий боғланишларни, яъни қонуниятларни ифодаляйди.

Дунё қонуноларининг объектив хусусиятга эга эканлигини Кант мутлақо тан олмайди. Унинг фикрига кўра, кишиларнинг

идроки табиатга қонунлар ато қилади, шунинг учун ҳам инсон ақли табиатга мослашиши керак эмас, балки табиат инсон ақлига мослашиши лозим.

Кантнинг фалсафа тараққиётидаги хизматларидан бири шу бўлдики, у кейинчалик Гегель томонидан диалектикани яратинида асос бўлиб хизмат қилган антиномияларни кўрсатиб ўтди.

Кантнинг таълимотига кўра, инсон ақли табиатан антиномиялидир, яъни зиддиятларда иккиланувчидир. Шунинг учун қарама-қарши фикрларни баб-баравар неботлаш йўли билан асослаб бериш мумкин. Масалан, олам ҳам ниҳоялидир ва ҳам чегаралари йўқдир, бўлимас заррачалар (атомлар) бор ва бундай зарарлар йўқ ва ҳоказо. Унингча, бу зиддиятлар ҳар қандай ҳолда фақат зоҳирийдир.

Кант ахлоқ масалаларига ҳам катта эътибор берди. Унинг нуқтан назарича, жамиятдаги ҳар бир кишининг хулқ-атвори, иродаси объектив реалликдан тамомила ажралган ва ўзгармасдир. Ахлоқнинг асоси эса кишилар онгидаги ўзгармас амр-фармондир.

Кант мутлақ буйруқни (қатъий императив) этиканинг асосий қонуни деб эълон қилди. Бу буйруқ унингча, хатти-ҳаракатнинг мазмунига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолда хулқ-атворнинг ялпи умумий қонуни бўла оладиган қондага амал қилишнинг талаб этади.

Кант буржуа ахлоқий қонун-қондаларини мутлақлаштиради, уни ҳамма давр синф ва ижтимоий гуруҳлар учун умумий деб эълон қилади.

Кантнинг жамият ҳаётининг тарихий жараёнида антогонизмларнинг роли, абадий тинчликни барқарор қилишда турли давлатлар учун ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантириш ҳақидаги таълимоти фалсафанинг кейинги ривожланишига фоят катта таъсир кўрсатди.

Иоганн Готлиб Фихте (1762—1814) Немис субъектив идеализмининг йирик намояндаси Кантнинг «нарсა ўзида» ҳақидаги таълимотини улоқтириб ташлаб, билиш шакллариининг бутун хилма-хиллигини бир субъектив идеалистик ибтилодан келтириб чиқаришга уринган. Бу ибтидо шундан иборатки, файласуф қандайдир мутлақ субъектни «Мен»ни назарда тутиб, унга бениҳоя актив фаолият беради, шундан кейин у оламни яратди. Бошланғич «Мен» бу ўзига хос «Мен» эмас, балки онининг ахлоқий фаолиятидир. Ана шу мистик бошланғич «Мен» алоҳида «Мен»ни келтириб чиқаради. Уни Фихте мутлақ эмас, балки чекланган инсон субъекти ёки эмпирик «Мен» деб тушунадан ва бунга табиат, яъни эмпирик табиат қарама-қарши туради.

Фихтенинг фикрича, абсолют субъект «Мен» ва табиат, онг ва нарсалар бир-бири билан узвий боғланган, уларнинг ҳеч бирини айрим равишда билиб бўлмайди.

Фихте таълимотидаги диалектик фикрлар унинг ижобий томонини ҳосил қилади.

Фридрих Вильгельм Иозеф Шеллинг (1775—1854) немис классик фалсафасининг йирик намояндаси — Кант ғояларидан ва Лейбницнинг тирик монодалар ва табиатнинг мақсадга мувофиқ кучлари ҳақидаги таълимотидан фойдаланиб, табиат тушунчасига тараққиёт ғоясини киритади. У Фихтенинг субъектив «Мен»га асосланган фалсафасига ўзининг объективлик бирламчи деган фикрини қарама-қарши қўяди. Шеллинг объектив идеализмнинг янги шакли — айният фалсафасини яратади. Объект билан субъектнинг айният ғояси Шеллинг таълимотининг асосий муаммосини ташкил қилади. Оламдаги барча нарса ва ҳодисалар унингча, мутлақ руҳнинг ифодасидир. Материя унингча, ондан ташқари мавжуд бўлган реаллик эмас, балки мутлақ руҳнинг алоҳидаги ҳолатидир. Шунинг учун материя ва руҳни бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин эмас.

Билиш Шеллингнинг фикрича, «Мен»нинг ўз-ўзини англаш деганидир. Демак, билишнинг объектини онг ташкил этади ва унинг ёрдамида «Мен» ўзлигини англайди. Руҳ, жон ва уларнинг тасаввурлари ўзининг фаолиятини, ўзлигини билишга қаратилгандир.

Шеллинг фалсафасида идеалистик диалектика ғоялари ҳам мавжуд.

Мутлақ руҳ, «Мен» унинг фикрича, объективлик ва субъективлик каби қарама-қаршилиқнинг бирлигидан иборат. Уларнинг кураши табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг манбандир. Унингча, руҳ субъектив ва объективлик бирлигидан иборат бўлган руҳ (тезис), тараққиёт жараёнида табиатнинг шаклланишига олиб келади (антитезис) ва ниҳоят табиатдан яна объективлик ва субъективликнинг бирлиги бўлган юқори даражадаги руҳнинг тараққиётига олиб келади (синтез).

Метафизикларнинг фикрига қарши чиқиб, у табиат доимо ҳаракатда, унинг манбаини қарама-қаршилиқларнинг бирлиги ва кураши ташкил қилади деган ғояни олға суради. Табиатда ҳамма нарса бир-бири билан чамбарчас боғланган, шунинг учун ҳам уларни бир-биридан ажратиб қараи нотўғри. Фазо ва вақт бир-бири билан боғланган.

Шеллингнинг мазкур фикрлари немис классик фалсафасининг йирик намояндаси Гегель томонидан янада ривожлантирилади.

Гегель (1770—1831 йиллар) фалсафаси XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларидаги немис идеализмнинг чўққиси ва ниҳоясидир. Гегель тўғрисида сўз борганда унинг фалсафасидаги икки томонни — диалектик усул ва метафизик консерватив системасини фарқ қилмоқ зарур. Агар диалектик усул ўзида «рационал мағизини» — тараққиёт тўғрисидаги таълимотда гавдалантирган фалсафа шакли бўлса, унинг догматик идеалистик системаси эса консерватив тараққиётнинг тўхтаб қоли-

шини талаб этади ва шунинг натижасида диалектик усулга тубдан зиддир.

Гегель объектив идеализм нуқтаи назарида туриб «олам ақли», «олам руҳи», «мутлақ ғоя» билан ифодаланган қандайдир руҳий ибтидо табиат ва жамиятдаги барча ҳодисаларнинг асосидир, реал дунёдан табиат ва жамиятдан илгари руҳий ибтидо, «мутлақ ғоя», Худо мавжуд бўлган деб ҳисоблайди.

Гегель таълимоти бўйича мутлақ ғоя ўз тараққиётида уч босқични: тезис, антитезис, синтезни босиб ўтади: 1) идеянинг ўз бағрида, «соф тафаккур стихиясида» ривожланиши. Бунда идея бир-бирига боғлиқ бўлган ва бир-бирига ўтиб турадиган мантиқий категориялар тизимида ўз мазмунини очиб кўрсатади; 2) идеянинг «ўзга шакл» — кўринишда, яъни табиат шаклда ривожланиши; 3) идеянинг тафаккурда ва тарихда («руҳда») ривожланиши. Бу босқичда мутлақ ғоя яна ўз-ўзига қайтади ва инсон онги ва фаолиятининг турли кўринишларида ўз мазмунини пайқаб олади. Тараққиётнинг бу диалектик ғояси унинг «Логика фани» (1812—1816 йиллар) деган асарида аниқ ифодаланган. Логика Гегель тизимида марказий ўринни эгаллайди ва уч бўлимдан иборат: 1. Борлиқ тўғрисидаги таълимот. 2. Моҳият тўғрисидаги таълимот. 3. Тушунча тўғрисидаги таълимот. Мазкур таълимот тизимида Гегель мутлақ ғоянинг ўз-ўзича ривожланиши ва шу билан бирга ўз-ўзини билиши диалектикасини очиб беради.

Гегелнинг дунёдаги барча ҳодисалар «мутлақ ғоянинг», «руҳ»нинг турли кўринишларидан иборат деган фикри дунёни худо яратган деб ҳисобловчи диний таълимотнинг бошқача баён қилиниши эди.

Аммо Гегелнинг фалсафий тизимида ижобий томонлари, яъни «рационал маъзи» ҳам мавжуд эди. Бу унинг диалектикаси ва билиш назариясида ўз аксини топган. Бу эса унинг «Логика фани» асарида баён этилган. Бу асарида Гегель диалектиканинг уч асосий қонуни: 1. Қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши қонуни. 2. Миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни. 3. Инкорни-инкор этиш қонуни моҳиятини чуқур ва атрофлича асослаб беради. Шунингдек, мазкур асарда фалсафанинг барча даражалари ҳам тавсифланиб берилган.

Билиш назариясига Гегелнинг қўшган ҳиссаси шундан иборатки, у логика (мантиқ) ва билиш назариясининг бирлигини асослаб бериш билан бир қаторда диалектик мантиқнинг биринчи кенгайтирилган тизимини яратади.

Гегель Кантнинг «нарсა ўзида» ва дуализм ғояларини қаттиқ танқид қилиб, билиш жараёнининг хусусиятлари, ҳақиқатга эришиш диалектикаси каби масалаларни ҳар томонлама асослаб берди. У диалектика қонуниятларини табиат ва ижтимоий фанларга татбиқ этиб фалсафанинг ҳамма соҳаларида чуқур из қолдирди. Гегель мантиқ ҳақидаги таълимотида мав-

жуд олам билан назарий ва амалий фаолиятнинг муҳим қонуниятлари алоқадор эканлигини кўрсатиб берган эди.

Немис классик фалсафасининг буюк вакили файласуф **Людвиг Фейербах** (1804—1872 йиллар) дир. Унинг тарихий хизмати фалсафани узоқ давом этган идеализм ботқоғидан қутқарганлиги, материализмни қайта тиклаганлигидадир.

Фейербах фалсафада антропологик йўналиш тарафдори эди. Уларнинг таъбирча, инсон табиатнинг бир қисми, унинг гултожидир. Шунинг учун дунёдаги ҳамма нарса инсонга хизмат қилиши лозим. Фалсафанинг мавзуси инсон ва унинг фаолиятидир. Дин инсонга унинг вафотидан кейинги дунё ҳақида йўл кўрсатса, фалсафа унга шу дунёда қандай яшаши кераклигини кўрсатади.

Фейербах кўрсатадики, табиат фақат инсон орқали ўз-ўзини пайқайди ва ўзи тўғрисида фикрлайди. Тафаккурни борлиқдан, онгни материядан ажратиб қўювчи идеалистларни у кескин танқид қилиб, тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласи энг аввало инсон масаласи эканлигини таъкидлайди, чунки англаш ва фикр қилиш инсоннинг хусусиятидир. Бу ерда шунини таъкидлаш керакки, Фейербах нуқтаи назарча инсон аниқ бир шаронгга ижтимоий, синфий муносабатларга боғлиқ эмас, у соф «биологик» инсондир.

Фейербах таълимотига кўра, фазо ва вақт материянинг борлиқ шакллари, атрибутидир, ҳаракат эса материянинг мавжудлик усулидир. Лекин у материя ҳаракатининг турли-туманлигини кўра олмади ва шу сабабли материянинг ҳаракати масаласида XVII—XVIII аср материалистлари тутган йўлдан борди. Фейербах материя ҳаракатининг сабаби ички қарама-қаршиликлар кураши эканлигини англай олмади.

Фейербах Гегелнинг идеалистик фалсафаси дин билан яқин алоқада деб ҳисоблади. Шу туфайли, унинг фикрича, диндан қутилиш учун Гегелнинг идеализмдан мутлақ озод бўлиш лозим, чунки Гегелнинг «мутлақ ғоя»си диндаги Худо тушунчаси билан бирдайдир. Унинг 1841 йилда ёзилган «Христианлиқнинг моҳияти» асари бир зарба билан Гегель фалсафасидаги қарама-қаршиликни ҳал қилди ва янгидан материализм ғалабасини эълон қилди. Бироқ, Фейербах Гегель фалсафасини, унинг идеализминини танқид қилиш жараёнида ундаги «рационал мағизининг» кўра олмади, яъни у Гегелнинг диалектик усулини, ундаги ўзаро боғланиш ва тараққиёт таълимотининг унинг идеализми билан бирга рад этди.

Фейербах дунё ва унинг қонунларини билиш мумкинлигини инкор қилувчи Кант агностицизмни танқид қилди. Фейербах «нарса ўзида», яъни биздан ташқарида мавжуд бўлган дунёни тўла билиш мумкин деб таъкидлаган. У моддий дунёда инсон томонидан ҳали билилмаган нарса ва ҳодисалар жуда кўп эканлигини таъкидлайди, лекин инсон уларни фақат амалиётнинг тараққиёти давомида билиб олишга қодир, деб ҳисоблайди. Фейербах нуқтаи назарча, билиш назариясининг асоси

объектив оламни инсон ва унинг тафаккурдан ташқарида мустақил мавжуд эканлигини эътироф этиш, билиш жараёни моддий дунёнинг инсон онгида акс этишини тан олишдан иборат.

Фейербах материалистик сенсуализм фикрида туради. Лекин у сезгини ижтимоий-амалий фаолият билан боғлай олмайди. Мавҳум тафаккурдан норози Фейербах ҳиссий кузатишга мурожаат қилади, лекин у ҳиссийётни тажрибавий, инсон ҳиссий фаолияти каби тушунмади. Бу ерда Фейербах материализмининг суст, кузатувчанлик хусусияти аниқ қилиб кўрсатилган.

Фейербахнинг асосий камчиликларидан бири унинг ўз материализмини жамият соҳасига татбиқ қила олмаганидир. У фақат табиат ҳодисаларини изоҳлашда, яъни «пастан» материалист, жамият ҳодисаларини изоҳлашда, яъни «юқоридан» идеалист эди. Бундан ташқари маълумки, Фейербах атеист эди. У «Худо одамларни эмас, балки Одамлар худони яратган» деган фикрни билдирган эди. Лекин у динни бутунлай тугатмоқчи эмас, балки мавжуд христиан динининг ўрнига янги динни яратмоқчи бўлади.

Буюк немис классик фалсафасининг асосчилари Гегель ва Фейербах ўз ўтмишдошларига нисбатан диалектика ва материализмга оид бир неча янги фалсафий ғояларни ишлаб чиқиб, бу фанни янада юксак босқичга кўтардилар.

XIX асрнинг 40-йилларидан бошлаб, немис халқининг буюк фарзандлари, ишчилар синфининг доҳийлари Карл Маркс (1818—1883) ва Фридрих Энгельс (1820—1895) томонидан диалектик ва тарихий материализм фалсафаси ишлаб чиқилди.

Диалектик ва тарихий материализм фалсафасининг вужудга келиши муайян ижтимоий-иқтисодий, назарий ва табиий-илмий заминларга боғлиқ эди. Унинг иқтисодий-ижтимоий заминини капитализмнинг ишлаб чиқариш усулига ҳос зиддиятлар билан боғлиқ бўлса, назарий заминини — Гегелнинг диалектикаси ва Фейербахнинг материалистик ғоялари ташкил этади. Илмий манбаини эса — XIX асрнинг биринчи ярмида қилинган буюк илмий кашфиётлар, яъни ҳужайра назарияси, энергиянинг сақланиши ва бир турдан иккинчисига ўтиш қонуни, Дарвиннинг эволюцион назарияси ва бошқа кашфиётлар ташкил этади.

Диалектик ва тарихий материализм фалсафасининг хусусияти шундан иборатки, унда диалектика, логика ва билиш назарияси, шунингдек, жамият тараққиётининг асосий қонуниятлари яхлит тарзда асослаб берилган.

4. Рус фалсафаси

Рус фалсафаси тараққиёти иккита бир-биридан сифат жиҳатидан ажралиб турадиган давр мавжудлиги билан тавсифланади: 1) XI—XVII асрлар; 2) XVII аср охиридан XIX асргача бўлган вақтни ўз ичига қамраб олади.

Биринчи даврда асосан диний-фалсафий қарашлар тараққий этиб, унда олам Худо томонидан яратилган, инсоният тарихи Худонинг марҳамати билан иблиснинг қора нияти ўртасидаги курашлардан иборат, инсон ҳаётининг ўткинчи, руҳнинг ўлмаслиги, абадийлиги ҳақидаги ғоялар ўз аксини топади. X асрда қадимги Рус ўлкалари томонидан христианликнинг қабул қилиниши бу ерда фалсафий фикрнинг шаклланиши ва ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Бу борада киевлик митрополит Илларионнинг «Қонун ва яхшилик ҳақида сўз», «Ибодат» каби асарларини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Шунингдек, «Игорь полки ҳақида сўз» (XII аср), «Ўткинчи йиллар қисаси» (XI—XII асрлар) каби ва бошқа адабий ёдгорликлар рус халқининг тарихи, унинг маданияти, ижтимоий-фалсафий қарашлари тўғрисида қимматбаҳо манбалар бўлиб ҳисобланади.

XVII асрнинг охиридан бошлаб рус фалсафаси тараққиётида янги давр бошланди. Бу давр Пётр I нинг Европа маданиятини, фан ва техника ютуқларини Россияга сингдириш ҳаракатлари билан узвий боғланган бўлиб, у табиат ва жамият тараққиётига илм-фан нуқтани назаридан ёндошишга қаратилган илмий-фалсафий фикрларнинг вужудга келиши билан тавсифланади.

Россия материалистик фалсафасининг асосчиси бўлиб рус қомусий олими **М. В. Ломоносов** (1711—1765) ҳисобланади. Ломоносовнинг ижодий фаолияти ниҳоятда ҳар томонлама бўлиб, у кимё, физика, филология, поэзия, тарих ва бошқа фанларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Изчил материалист бўлган Ломоносов ушбу давр фани ва маданиятида ҳукмрон бўлган сафсатабозлик қарашларига қарши чиқди. Идеалистик назарияларга у табиат жисмларининг табиий келиб чиққанлиги ғоясини қарама-қарши қилиб қўйди. «Ер қатламлари» асарида ўсимлик ва ҳайвонот оламининг эволюцияси ҳақидаги фаразни илгари сурди ва табиатни ўрганиш зарурлигини исботлаб берди.

Ломоносовнинг фикрича, табиатдаги ҳамма нарсалар материядан (атомлардан) ташкил топган. У қадимги атомистик назарияни қўллаб-қувватлайди. Барча нарсалар атомлардан ташкил топган бўлиб, улар ўз навбатида майда заррачалар (корпускулалардан) иборат. Корпускулалар ёки молекулаларнинг турлича қўшиливи нарсаларнинг хилма-хиллигини белгилайди.

Табиат ўз қонунига эга бўлиб, жисмлардан тортиб атомларгача барча ҳодисалар ва ўзгариш жараёни ана шу қонуниятга бўйсунади, унга мувофиқ вужудга келади. Шунинг учун улар қандайдир ташқи кучга муҳтож эмас.

Ломоносов материя доимо ҳаракатда, ривожланишда деган ғояни олға сурган, у материя ва ҳаракатнинг сақланиш умумий қонунини кашф этади. Бу қонунни у 1748 йил 5 июлда Эйлерга ёзган мактубида таърифлаб берган эди. Унинг бу кашфиёти

XVIII аср табиат фанларида ҳукмрон бўлган илмга салбий қарашларга қатъий зарба беради.

Ломоносов «Иссиқ ва совуқнинг сабаби ҳақида ўйлар» асарида у иссиқлик яратувчи материянинг алоҳида турли сифатидаги теплород тушунчасини рад этади ва иссиқлик жараёнининг сабабини материя зарраларининг ҳаракатидан изламоқ керак деб кўрсатади. Унинг фикрича, материянинг асосий хоссалари: кўламлилиқ, инерция кучи, форма (шакл), ўтказмаслик ва механик ҳаракатдан иборат. Шунингдек, Ломоносов «биринчи туртки»ни ҳам табиатнинг ривожланиш сабабларидан бири деб ҳисоблайди.

Билиш назариясида ҳам Ломоносов материалистик фикрда эди. Унингча, сезгиларимизнинг манбаини ташқи олам ҳосил қилади. У Декартнинг «туғма ғоялар»и билан Локкнинг «иккиламчи сифатлар» таълимотига қарши чиқди. Предмет ва ҳодисаларнинг ички сабабини билиш учун Ломоносов фикрича, тажриба билан тафаккур бирлиги зарур ва назарий хулосалар орқали текширилиши лозим. Ҳиссий қабул қилиш ва илмий тушунча бирлиги моддий оламнинг турли қиёфасини беради.

Ижтимоий ҳодисаларни тушунишда Ломоносов маърифатчилик нуқтаи назарига қўшилади ва жамият ҳаётини фақат маориф воситаси билан ва хулқ-атвори тақомиллаштириш йўли билан яхшилаш мумкин деб ўйлайди.

А. Н. Радищев (1749—1802) крепостнойлик тузумига қарши ғояларнинг асосчиси, Россияда илғор фикрлиларнинг вакилларида бири, материалистик ғояларни илғари сурган мутафаккир.

Радищевнинг фалсафий қарашлари «Инсон, унинг ўлиши ва ўлмаслиги ҳақида» асарида акс эттирилган. У моддий дунё объектив мавжуд, у турли хил сифат, хусусиятларга: ғирлик, шакл, ҳаракат, ранг ва бошқаларга эга, материя ва ҳаракат бир-бири билан узвий боғлиқ деган эди. У инсон ҳаётида у ўлгадани кейин руҳнинг яшаш мумкинлигидан далолат берувчи ҳеч нарса йўқлигини кўрсатади. Билиш назариясида ҳам Радищев материалистик ғоялардан келиб чиқиб, киши ҳамма билимларини сезгилар ёрдамида оламдан олади деб ҳисоблаган. Декартнинг «туғма ғоялар»ига қарши чиқиб, инсон билимининг манбаини ташқи олам деб ҳисоблаган.

Материализм ва диалектикани ижодий ривожлантириш ва бойитишда XIX асрда ижод қилган рус демократларидан **В. Г. Белинский (1811—1848)**, **А. И. Герцен (1828—1889)**, **Н. Г. Чернышевский (1820—1880)**, **Н. А. Добролюбов (1836—1861)**, **Н. П. Огарев (1813—1877)** ва бошқаларнинг хизматлари алоҳида аҳамиятга эга. Улар **М. В. Ломоносов**, **А. И. Радищев** ҳамда немис файласуфлари **Гегель** ва **Фейербах**нинг илмий фалсафий меросларини атрофлича ўрганиб, янги фалсафий таълимот яратдилар. Аммо улар Ломоносов ва Радищевнинг, Гегель ва Фейербахнинг оддий издошлари эмас эдилар.

чунки немис классик фалсафасининг фақат илғор томонларини олиб, камчиликларини қаттиқ танқид қилдилар.

Изчил материализм нуқтаи назарида туриб, материя бирламчи, онг юксак даражада ташкил топган материянинг маҳсули, шу туфайли у иккиламчидир, деб ҳисоблайдилар. Добролюбов дунёдаги барча жисмлар ҳаракат ва ривожланишда бўлган ягона материянинг турли-туман ҳолатларидан иборат: материя абадий, у ҳеч ким томонидан яратилмаган ва йўқолиб кетмайди, у фақат ўзининг шаклини ўзгартиради, холос, дунёда материядан ажралган ҳеч қандай куч йўқ, деб таъкидлайди.

Рус маърифатпарварларининг катта ютуғи шу бўлдики, улар табиат қонунларининг объектив хусусиятга эга эканлигини илмий асосладилар. Уларнинг фикрича, фақат табиатгина эмас, уни бошқариб боровчи қонунлар ҳам объектив мавжуддир. Чернишевский Кант ва унинг издошларининг қонунлар фақат бизнинг онгимизда мавжуддир, деган хулосасига қарши чиқиб, табиат қонунлари инсон ақлининг маҳсули эмас, улар онгдан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, дейди.

Чернишевский идеализмни ҳар томонлама чуқур танқид қилади. Унингча, табиатдан ғояларни излаш самарасиздир, чунки у ҳар хил сифатга эга бўлган турли-туман материядангина ташкил топган. Инсон материя тараққиётининг умумий замирида жойлашган. Тошдан ўсимликкача, дарахтдан ҳайвонот дунёсигача, жумладан инсон ҳам материянинг турли туйғун бирикмаларидир, деб таъкидлайди.

Герцен материя ва руҳ чамбарчас боғланган, шунинг учун уларни бир-биридан ажратишга ҳожат йўқ, деб кўрсатади.

Рус илғор демократлари динга қарши кескин кураш олиб бордилар. Уларнинг таъкидлашича, дин халқ оммаси онгини заҳарловчи, ҳукмрон синф манфаатларига хизмат қилувчи воқеадир. Дин кишиларнинг табиат кучлари олдидаги ожизлигидан келиб чиққан.

Рус демократлари дунёни билиш мумкин деб ҳисобладилар. Уларнинг фикрича, билиш жараёни ҳиссий ва мантикий жиҳатлардан ташкил топган. Материалистик билиш назарияси нуқтаи назарида турган мазкур файласуфлар объектив дунёни билиш мумкинлигини тан олмайдиган скептик ва агностикларни қаттиқ танқид остига олдилар. Белинский скептизм ва агностицизмни оғир ва хавfli касалга ўхшатиб, «фикрнинг паралич бўлиши» деб тавсифлайди. Чернишевский кантчиликнинг «нарсга ўзида»ни билиш мумкин эмас, деган даъволарига қарши курашди.

Улар курашчан материалист бўлиш билан бир қаторда диалектика масалалари бўйича ҳам бир қатор чуқур фикрлар билдирганлар. Гегель диалектикасини юқори баҳолаш билан бир қаторда унинг таълимотидаги камчиликларни кенг ва атрофлича очиб ташладилар.

Рус илғор демократлари метафизикага қарама-қарши ўлароқ табиат ва ижтимоий ҳаётни доимо ривожланишда ва ўзгаришда, деб ҳисобладилар. Ҳаёт, Белинскийнинг кўрсатишича, бетиним ҳаракат қилувчи ва ривожланишдадир. «Яшаш олға қараб ривожланишдир» деган қоидага асосланиб, Гегелнинг «доира бўйлаб тараққиёт» таълимотига қарши чиқдилар.

Ҳаракат ва ривожланишнинг сабабини рус илғор демократлари нарса ва ҳодисаларнинг ўзидан қидирдилар. Уларнинг таъкидлашича, ривожланишнинг манбаи ички қарама-қаршиликлар курашидир.

Рус тараққийпарварлари фалсафа тарихида биринчи бўлиб, фалсафий таълимотларнинг синфлар ва сиёсий партиялар кураши билан суғорилганлигини кўрсатдилар. Улар сиёсий ва фалсафий назариялар ҳар доим ҳам юз бераётган ҳодисалар таъсирида бўлишини, булар эса ҳаёт ҳодисалари юз беришини тезлаштиришга ёки секинлаштиришга қаратилганини таъкидладилар.

Рус илғор демократларининг фалсафа тарихида тутган ўрни шундаки, улар дунё ҳодисаларини тушунтиришда XVII аср материалистларига нисбатан бир қадам олдинда эдилар. Шунингдек уларнинг фалсафаси олдинги материалистик таълимотлардан фарқли ўлароқ, жамият аъзоларини ҳаракатга, жамиятни ўзгартишга ундайдиган таълимот эди.

Рус фалсафасида материалистик дунёқараш билан бир қаторда бошқа диний фалсафий оқимлар ҳам тараққий этди. Улар марказида этикод ва билим асосий ўрин эгаллади.

Диний фалсафанинг йирик намояндаларига **В. Соловьев** (1853—1900), **Бердяев** (1870—1948) ва бошқалар киради. Славянофиллар фалсафасининг тарафдорлари **С. Н. Булгаков**, **П. А. Флоренский** ва бошқалар эдилар. Кантчилик гуруҳига эса **Н. О. Лосский**, **С. Л. Франк**, **Г. Г. Шпет** ва бошқалар киради.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб рус фалсафаси тараққиётида учинчи давр бошланади. Бунда **Г. В. Плеханов** (1856—1918) катта роль ўйнади. Плехановнинг фалсафий фикрлари унинг «Тарихга монистик қарашнинг ривожланиши масаласига доир», «Материализм тарихига онд очерклар», «Тарихда шахснинг роли масаласига доир» ва бошқа асарларида баён этилган.

Плеханов тарихни материалистик ғоялар асосида таҳлил этиб, ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг муносабатларининг мураккаблигини кўрсатди; у диннинг келиб чиқиши, жамиятда тутган ўрни ҳамда унинг ижтимоий онгининг бошқа шакллари билан алоқадорлиги ҳақида ўз фикрларини баён этди.

Россияда диалектик ва тарихий материализм фалсафасини тарғиб этиш ва ривожлантиришда **В. И. Ленин** (1870—1924) фаоллият кўрсатди. У XIX аср охирида табиат фанлари соҳасида рўй берган туб ўзгаришларнинг сабабларини таҳлил қилиб, физикавий идеализмнинг моҳиятини очиб берди. У ўзининг

асарларида диалектика назарияси, диалектика ва метафизиканинг қарама-қаршилиги, идеализмнинг гносеологик илдиэлари, шунингдек тарихий материализмга онд бир қанча масалаларни ёритиб берди. Мазкур фалсафий фикрлар кўп йиллар мобайнида маъмурий-буйруқбозлик тизимининг асосий мафкураларини қуроли вазифасини ўтаб келди ва кўпгина салбий оқибатларининг келиб чиқишига сабаб бўлди.

* * *

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Қадимги Шарқ, Марказий Осиё ва Ғарб фалсафасининг марказида Борлиқ, Табиат, Онг, Инсон, Жамият, уларнинг моҳияти ва ривожланиш қонуниятлари, бир-бирига таъсири ва ўзаро алоқадорлиги, воқеликни билиш йўллари каби муаммолар асосий ўринни эгаллаб келган. Мазкур муаммолар ҳозирги давр фалсафасининг ҳам диққат марказида турибди. Лекин, аввалги даврларга нисбатан, юқорида кўрсатиб ўтилган муаммолар ҳозирги кунда кенг ва чуқурроқ қизиқиш уйғотмоқда. Бунинг боиси шундаки, фан тараққиёти ва амалиёт бизга мазкур масалаларнинг янги томонлари, мураккаб қирраларини очиб бермоқда, улар эса ўз навбатида янги-ча фалсафий ёндошишни тақозо этмоқда. Мазкур дарсликнинг кейинги бобларида ана шу муаммолар устида, уларнинг ҳозирги мавжуд фалсафий таълимотларда қандай талқин қилиниши тўғрисида тўхтаб ўтамиз.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Милоддан олдинги асрда Юнонистонда қулдорлик даврида фалсафанинг фан сифатида шаклланиши ва унда дунёнинг асоси нималардан иборатлиги қандай баён этилганлигини айтинг. Демокрит томонидан моддий дунёнинг асоси, ҳаракати ва уни билиш мумкинлиги ҳақидаги асосий фалсафий ғоялар нималардан иборат?
2. Ўрта аср давридаги номинализм ва реализм, «Уйғониш даври»даги фан тараққиёти, XVI-XVIII асрларда Ғарбий Европада фан тараққиётининг фалсафага кўрсатган таъсири ҳақида сўзланг.
3. XVIII аср француз файласуфларининг фалсафий қарашлари нималардан иборат?
4. Немис классик фалсафаси ва унинг илмий ютуқлари ва тарихий чекланганлиги ҳақида ўз фикрингизни баён этинг.
5. Рус фалсафасининг моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини айтиб беринг.

II БУЛИМ. БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ

V БО Б. БОРЛИҚ. СУБСТАНЦИЯ, МАТЕРИЯ — ФАЛСАФА КУЗГУСИДА

1- §. Борлиқ тушунчаси. Дунёнинг моддий бирлиги

Юқоридаги бобларда айтилганидек, борлиқ¹ муаммоси барча фалсафий таълимотларда асосий ўрин эгаллаб келган. Бу бежиз эмас, албатта. Кишилар азалдан ўзини қуршаб турган оламни фалсафий нуқтаи назардан тушунишга интилиб келган. Борлиқ тушунчаси оламни фалсафий англаш учун ишлаб чиқилган асосий тушунчадир.

Илмий фалсафа нуқтаи назардан Борлиқ тушунчаси сермазмун, кўп қиррали бўлиб, инсонга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив оламни ифодалаш, акс эттириш учун ишлатилади. Борлиқ тушунчаси ёрдамида кишилар ўз онгида дунёнинг мавжудлиги, унинг чексизлиги, абадийлиги, яхлит ва бир бутунлиги ҳақида умумий тасаввурга эга бўлади.

Борлиқнинг асосий турларини моддий предметлар, жараёнлар борлиги; инсон борлиги; маънавий борлиқ; ижтимоий борлиқ ташкил этади.

Моддий предмет борлиги туркумига табиатдаги барча нарсалар, энг майда заррачалардан тортиб то Ер, Қуёш, кoinотгача киради. Шунингдек моддий борлиққа кишилар томонидан яратилган «иккинчи табиат», яъни ҳар хил моддий неъматлар (завод, фабрика, бинолар, турли машина, механизмлар, асбоб-ускуналар ва ҳоказолар) ҳам киради.

Инсон борлигига эса муайян бир ижтимоий гуруҳ, табақа, синфга мансублик, ўзига хос манфаатга эга бўлган, ўзлигини англай биладиган шахслар киради.

Маънавий борлиққа инсон томонидан яратилган қадриятлар мажмуи — яъни маданият, тил, илм, фан, ахлоқ-одоб қоидалари кабилар киради. Ижтимоий борлиқ жамият ҳодисаларининг барча турларини ўз ичига қамраб олади. Борлиқни илмий тушунишнинг моҳияти фақат унинг объективлигини эътироф этишдангина иборат эмас. Борлиқнинг энг муҳим белгиси унинг моддийлигидадир.

Диний таълимотларда оламнинг асоси, унинг моҳияти илоҳий куч, руҳ билан боғлаб қўйилади. Илк Борлиқ бу оламдаги барча нарса ва ҳодисаларни яратувчи Худодир. Илк Борлиқ, яъни биринчи мавжуд — Тангри Оллоҳ барча мавжудот борлигининг биринчи сабабидир дейилади.

«Илк Борлиқ, яъни Тангри,— дейди Форобий, ўзининг асл моҳияти билан бошқа барча нарсалардан фарқлидир: у азалийдир. Чунки модда ҳам эмасдур, субъект ҳам эмасдур, унинг

¹ Борлиқ — онга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив оламни ифодаловчи фалсафий тушунча.

суврати ҳам бўлмайди, унинг бир ўзи бу борлиқда яккаю ягонадир, у шу жиҳатдан ҳам биринчидир»¹.

Гегель таълимотига кўра, оламдаги ҳамма нарсалар ва ҳодисалар «мутлақ ғоя»нинг маҳсулидир. Бинобарин, оламин яратувчи шу ғоя ундаги нарса ва ҳодисаларнинг бирлигини ҳам белгилайди, дейилади идеалистик таълимотларда. Шунингдек, бошқа диний ва фалсафий қарашларда ҳам дунёнинг моддий бирлиги барча нарсалар ва ҳодисаларнинг Худо томонидан яратилганлигида деб тушунтирилади.

Субъектив идеалистлар ташқи олам предметларини инсоннинг ички дунёсидан, унинг сезгилари, идроклари ва шу каби нарсалардан ҳосил бўлган қандайдир нарса деб қарайдилар. «Чунки юқорида кўрсатилган объектлар,— деган эди инглиз файласуфи Беркли,— биз сезгиларимиз воситаси билан идрок этадиган нарсалар бўлмай нима ўзи?» «Хўш, биз ўз идеалларимизни, яъни сезгиларимизни идрок этмасдан нимами идрок этамиз?» «Нарсаларни, идрок этувчи кимсага боғламасдан туриб, уларнинг мутлақ мавжудлиги тўғрисида сўзлаш мумкинлигини мен мутлақо тушунолмайман», дейди у. Берклининг фикрини бошқа файласуфлар, жумладан Мах, Авенариус ҳам қўллаб-қувватлайдилар.

Дунёнинг моддий бирлиги масаласини тушунтиришда дуалистлар ҳам катта чалкашликларга йўл қўядилар. Уларнинг фикрича, оламининг асосида абадий мавжуд бўлган икки мутлақ асос ётади, яъни материя билан руҳ. Демак, улар барча нарсаларни материядан иборат эканини тан олсалар-да, материя билан онининг боғлиқлигини нотўғри ҳал этганликлари учун оламининг моддий бирлиги масаласини тўғри тушунтириб бера олмайдилар.

Метафизик материализмнинг вакилларидаан бўлган Е. Дюринг ҳам дунёнинг моддий бирлиги масаласини асослаб бермоқчи бўлади. Унинг кўрсатишича, дунёнинг моддий бирлиги, унинг борлигида эмиш. Гарчи оламининг борлиги унинг бирлиги учун зарур шарт бўлса-да (чунки олам бир бўлишдан илгари мавжуд бўлиши лозим), оламининг бирлиги унинг борлигида эмасдир. Оламининг ҳақиқий бирлиги унинг моддийлигидадир.

Илмий фалсафа нуқтан назаридан қараганда, бизни қўршаб турган олам доимо ҳаракат қилувчи Борлиқ, Материя ва унинг турли ҳилдаги шакллари ва кўринишларидан иборатдир. Оламда ҳеч нарса йўқки, у Борлиқнинг, Материянинг аниқ шакли, унинг муайян ҳолати ёки хоссаси, унинг қонуниятли ўзгаришининг, тараққиётининг маҳсули бўлмасми. Ҳатто энг мавҳум ғоялар ва тушунчалар ҳам (сезгилар, идроклар ҳақида сўзлаб ўтормаса ҳам бўлади) моддий аъзо — инсон миёси фаоллиятининг натижаси ва моддий нарсалар хоссаларининг натижасидир. Оламда бор мавжудотнинг, воқеликдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг бирдан-бир универсал негизи бўлган

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. 130- бет.

материя тушунчасида Борлиқнинг энг умумий моҳияти ифодаланади.

Дунёнинг моддий бирлигини қуйидагилардан яққол кўришимиз мумкин:

1) Борлиқ, материя объектив реалликдир, у инсон онги ифодаси, хоҳиши ва истагидан ташқарида реал мавжуддир. Демак, дунёнинг моддий бирлиги инсоннинг сезгилари ва тушунчаларига боғлиқ бўлмай, бу бирлик инсон онгидан ташқаридаги ундан мустақил ва абадий мавжуд бўлган материянинг хусусиятлари билан ифодаланади.

2) Дунё моддийдир, барча нарсалар ва ҳодисалар материянинг турли шаклларидаги кўринишдан иборат. Оламда фақат материя ва унинг аниқ сифати ва хусусиятлари мавжуд. Масалан, оддий чанг заррасидан сув томчисигача, мураккаб молекуладан минералга қадар бўлган нарсаларни олиб кўрайлик. Булар турли кўринишга, сифат ва хусусиятга эга бўлиб, бир-биридан жуда фарқ қилади. Уларнинг ҳаммаси материянинг муайян бир кўринишидир, буларнинг заминида ҳамма жисмлар учун умумий бўлган субстанция — материя ётади. Мана шунини бирлик деб атаймиз. Бундай бирлик ёлғиз бизнинг сайёрамиздагина эмас, балки чексиз коинотнинг барча белоён томонларида, ҳамма жойларида объектив мавжуддир.

3) Оламдаги барча нарса ва ҳодисалар қандай мазмунга, шаклга эга бўлишидан ва коинотнинг қайси ерида жойлашишидан қатъи назар ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳамдир. Бу боғлиқлик оламнинг шундай бир умумий ва зарурий томоники, табиатдаги бирор предмет ёки жамиятдаги бирор ҳодиса шу боғланишдан четда қола олмайди. Барча мавжуд нарсалар ва ҳодисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари ўртасидаги бу боғланиш ҳам оламнинг бирлигини кўрсатувчи далилдир.

Дунёнинг моддий бирлиги илмий фалсафанинг асосий қондаларидан бири бўлиб, унинг моҳияти оламдаги хилма-хил нарса ва ҳодисалар асосида бир бутун ягона субстанция — материя мавжудлигини эътироф этишдан иборатдир. Бизни қуршаб турган дунё ғоят турли-тумандир, ҳамма нарсалар ва ҳодисалар ўз хусусиятлари, хоссалари, сифати жиҳатдан айнан ўхшаш эмас. Органик ва ноорганик табиат, физик ҳодисалар ва кимёвий жараёнлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси бир-бирига қанчалик яқин алоқа ва боғланишда бўлмасин, барибир уларнинг ҳар бири ўзининг алоҳида қонуний сифати ва хусусиятларига эгадир. Илмий фалсафа оламдаги нарса ва ҳодисалар қанчалик бир-биридан фарқ қилишига қарамасдан улар ўртасида бирлик борлигини очиб беради. Бу бирлик шундан иборатки, оламда юз берадиган барча хилма-хил ҳодисалар материянинг турли хоссалари ва кўринишларидир. Уларнинг ҳаммаси моддий, яъни онгдан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир.

Фазода чексиз ва вақтда абадий ҳаракат қилиб турувчи материя бутун мавжудотнинг негизи ва манбандир.

Оламнинг моддий бирлиги масаласи табиатшунослик фанларининг энг янги ва чуқур кашфиётлари билан исботланди.

Дунёнинг моддий бирлиги, табиатда юз берадиган жараёнларнинг бир-бирига боғланишини исботлашда, айниқса, уч буюк кашфиёт катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб ўтиш жоиздир.

Дарвиннинг эволюция назарияси тирик организмларнинг узоқ тарихий жараён натижасида пайдо бўлганлигини исботлади.

Дунёнинг моддий бирлиги масаласини исботлашда энергия ва массанинг сақланиш қонунининг кашф этилиши ҳам катта аҳамиятга моликдир. Бу қонун материянинг бордан йўқ бўлмаслигини, йўқдан бор бўлмаслигини, бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиб туришини, шу жараёнда турли сифатга, хусусиятга эга бўлган нарсалар, ҳодисалар пайдо бўлиб ва ўзгариб туришини ҳам исботлаган эди. М. В. Ломоносов бу қонунни шарҳлаб кимёвий жараёнлар вақтида масса йўқолмаслигини, балки бошқа ҳолатга ўтишини кўрсатиб берган эди. Демак, оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг умумий асоси бўлмиш материя ҳаракат жараёнида турли шаклларда намоён бўла боради, лекин ўзининг умумий массасини йўқотмайди. Бизнинг асримизда эса шу икки қонунга таяниб масса билан энергиянинг бирлиги қонуни кашф этилди.

Моддий бирлик тирик организмлар ўртасида ҳам мавжуддир. Организмлар материя тараққиётининг турли босқичларида туради. Улар ўзларининг сифат ва хусусиятлари, моҳияти ва имкониятлари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Лекин шунга қарамай, онг оддий организмдан бошлаб одамга қадар ҳаммаси ҳужайралар, оқсил моддалар ва бошқа мураккаб кимёвий бирикмалардан ташкил топганлиги маълум. Ўсимлик ва ҳайвон организмларининг ҳужайрадан тузилиши тўғрисидаги таълимот оламнинг яна бир муҳим соҳасида — органик дунёда ҳам моддий бирлик мавжуд эканини кўрсатади.

Моддий бирлик органик олам билан ноорганик олам ўртасида ҳам мавжуддир. Органик оламнинг асосий хусусияти ташқи муҳит билан модда алмашишдир. Модда алмашиш организм ташкилий тузилишининг маълум чегарасига қадар давом этади, холос. Агар организм таҳлил қилиниб маълум чегарага қадар бўлинса, унинг тузилиши бузилади ва модда алмашиш тўхтайдди. Шу чегарадан кейин давом этадиган таҳлил органик оламнинг ноорганик олам билан умумий бўлган томонларини очиб беради.

Моддий оламдаги нимаки нарсани олиб текширсак, ҳаммаси материянинг турли шаклдаги кўриниши бўлади, уларни таҳлил қилсак, таркибиди албатта молекулалар, атомлар ва бошқа зарралар борлиги аниқланади.

Ҳозирги замон табиатшунослик фанлари оламнинг моддий бирлигини исботлаш учун янада янги далиллар бермоқда. Микрооламни ўрганиш, унинг ички қонунларини кашф этиш бу

соҳада анча аҳамиятлидир. Электрон, протон, нейтрон, мезон кабилар материянинг шундай шаклларики, уларни оламдаги ҳар бир нарсани ёки ҳодисани ташкил этган заминнинг барчасидан топишимиз мумкин.

Моддий бирлик бутун борлиқнинг умумий қонунидир. Олмлар бепойи қонуннинг узоқ жараёниларидан келган космик нурларда ҳам позитрон, мезон сингари зарарлар мавжудлигини айтмоқдаларки, бу нурларни тажриба йўли билан ерда ҳам ҳосил қилиш мумкин. Оламнинг қайси бурчагига назар ташламайлик, ҳамма жойда материянинг бизга маълум бўлган турларини, уларнинг физик, кимёвий хусусиятларини, умумий қонуниятларини пайқаймиз. Узоқ юлдузлар таркибининг спектраль таҳлили ҳам бунини исботламоқда.

Фалсафанинг моддий олам бирлиги тўғрисидаги таълимоти жамият ҳодисаларига ҳам дахлдордир. Жамият тараққиёти асосида ҳам моддий ҳаёт шароитлари унинг ижтимоий, сиёсий ва маданий тараққиётини белгилайди. Бу бир томондан. Иккинчи томондан эса жамиятнинг ўзи табиат тараққиётининг зарурий оқибатидир. Органик оламнинг тараққиёти маълум бир давр ва шароитларда одамнинг келиб чиқишига, унинг жамоа муносабатлари ва меҳнат жараёнида ўсишига, сўнгра кишилиқ жамиятининг ташкил топишига олиб келган. Шунинг учун ҳам табиат билан жамиятни бир-биридан ажратиб қараш, уларни қарама-қарши қилиб қўйиш нотўғри.

Дунёнинг моддий бирлиги тўғрисидаги таълимот мавжудлиқнинг ҳамма томони моддийдир, материядан иборатдир деган маънони билдирмайди. Оламдаги барча мавжудотнинг материя ва унинг хусусиятларидан иборатлиги шубҳасиздир, албатта. Лекин материянинг хусусияти фақат моддий шаклдагина эмас, руҳий-маънавий шаклда ҳам содир бўлиши мумкин. Масалан, тафаккур материянинг ана шундай руҳий хусусиятидир.

2. Субстанция ва материя, уларнинг ўзаро алоқадорлиги

Борлиқ тушулчаси субстанция¹ категорияси билан узвий борлиқ. Бу фалсафий категория одатда моддий субстрат ва нарсани ўзгаришларининг бошланғич асоси сифатида ифодаланади.

Фалсафа тарихида дастлабки вақтларда субстанция ҳамма нарсани ташкил этадиган модда деб тушуниларди. Масалан, атом Демокрит таълимотида, Ўрта аср Шарқда Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд асарларида ҳам субстанция тушулчаси моддий асос, моҳият сифатида талқин этиларди.

Форобийнинг фикрича, «Ўз зоти мавжуд (нарсалар) ни субстанция (жавҳар) деб аталади, масалан, олма ва шунга ўх-

¹ Субстанция (лотинча *substantia* — моҳият) бутун мавжудотнинг моддий асосини ифодаловчи фалсафий атама.

шаш барча жисмлар. Ўз зоти билан мавжуд бўлмаган (нарсалар) ни **акциденция** (ораз) деб атаймиз, масалан, олманинг қизиллиги ва шунга ўхшаганлар. Бундан келиб чиқадики, барча вужудга келтирилган нарсалар ёки субстанция (масалан, олма) ёки акциденциялар (масалан, олмадаги қизиллик) дан иборат бўлар экан!¹.

Янги замонда Декарт субстанция муаммосини энг кескин қилиб қўйди. У икки хил субстанция—материя ва руҳ параллел равишда мавжуд, буларнинг ҳар иккаласи эса Худога бўйсунди деб ҳисоблайди. Спиноза табиатни яккаю-ягона субстанция деб, қўлам ва тафаккурни ягона бир субстанциянинг атрибутлари ҳисобларди ва субстанцияни ўз-ўзига сабабчи деб қарарди. Кантнинг фикрича, субстанция «шундай бир доимий нарсаси, фақат унга нисбатангина ҳамма вақтги ҳодисаларни аниқлаш мумкин. Гегель «мутлоқ ғояни», «ҳар қандай янада ҳақиқий ривожланишнинг негизи» деб таърифлайди.

Метафизик материалистларнинг фикрича, агар нарсаларнинг пайдо бўлиб ва йўқолиб, турли ўзгаришларга дучор бўлиб, бир-бирига айланиб туриши мумкин бўлса, субстанция эса бир зайдда тураверади ва ўзининг туб негизи жиҳатидан ўзгармасдир, унинг фақат ташқи шаклларигина ўзгаради. Шу билан бирга субстанция кўпинча бўлинмас, тузилиши ўзгармас атомлар билан айнан бирдай қилиб қўйилади. Шу тариқа атомларнинг ўзгармаслиги ҳақидаги фикр оламнинг субстанциявий негизи бўлган материя ҳақидаги фикр билан айнан бирдай қилиб кўрсатилади.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турганидек, субстанция ўта мураккаб ва кўпқиррали тушунча. Одатда у дунёнинг дастлабки моддий асосини ташкил этувчи, нарса ва ҳодисаларнинг хоссалари учун омил ёки «тиргак» бўлиб хизмат қилувчи, материя тавсифномасининг умумий шаклининг бирлиги, нарсаларнинг ўзгармас барқарор моҳиятини очиб берувчи тушунча сифатида ишлатилади.

Ўз мазмунига кўра субстанция материя тушунчасига яқин ва маълум даражада унга мос ҳамдир. Аммо бу тушунчаларни бир-бири билан тўлиқ айнийлаштириб бўлмайди. Субстанция материя ва унинг ҳаракатининг барча кўринишлари бирлигини ифодалайди, лекин у материя тушунчаси билан айнан ўхшаш эмас. Субстанция материя тавсифномасининг умумий маънавий шаклларида бўлиб, унинг ўзгаришининг фаол сабабчисиدير. Демак, материя субстанцияга нисбатан кенгроқ тушунча.

Материя ҳақида фалсафада ва табиат илмида кўпгина чуқур фикрлар айтилганлигини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Бу аввало барча ҳодисаларнинг умумий субстанциал негизи бўлган материя ҳақидаги, уни яратиб ва йўқ қилиб бўлмаслиги, замонда абадий мавжудлиги ва маконда ниҳоясизлиги, унинг

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри, 180-бст.

объективлиги, онгга боғлиқ эмаслиги, материя билан ҳаракатнинг ажралмаслиги ҳақидаги қоидалардир. Улар табиатнинг ҳамма ҳодисаларини ўзаро алоқадорликда ва бир-бирини тақозо қилишда, табиий ва ўзгармас қонуниятларга бўйсунishiда олиб қарар эдилар. Ўтмишдаги файласуф-материалистлар материяни сўзсиз билиш мумкинлиги, унинг ҳодисалари ва қонунлари ўта мураккаб ва фавқулодда бўлиб кўринмасин, инсон уларни пайқаб олиши мумкинлиги ҳақидаги фикрларга асосланардилар. Мазкур фикрлар ҳозирги замон билимида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Ҳозирги илмий фалсафада материя тушунчаси барча нарса ва ҳодисаларга хос бўлган энг умумий хусусиятни белгилайдиган мавҳум тушунчадир. Демак, материя тушунчаси ифодалайдиган дунёдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий белгиси, хусусияти шундан иборатки, улар бизнинг онгимиздан ташқарида, мустақил равишда, онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Ҳамма нарсага хос бўлган умумий хусусият фалсафий категория билан материянинг ягона хусусиятидир.

Юзаки қараганда масаланинг бу таҳлитда қўйилиши уни тушунишни қийинлаштирадиганга ўхшайди. Аслида бундай эмас. Биз объектив оламда от, ит, эчки, мол, туя, бўри, тулки, айиқ ва бошқаларни учратамиз. Буларнинг ҳаммасини «ҳайвон» деган умумий ном билан ифодалаймиз. «Ҳайвон» умумий тушунча. Аммо оламда умумий «ҳайвон» йўқ, балки алоҳида ит, эчки, мол ва бошқалар мавжуд. Бу ўринда ҳайвон тушунчаси барча ҳайвонларда бор бўлган умумий сифат ва хусусиятларни ифодалайди. Демак, ҳар қандай умумий тушунча аниқ нарса ёки ҳодисалар бор бўлгани учунгина мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаммасида бир бўлган умумий сифат ва хусусиятларни ифодалайди. «Дарахт», «уй», «инсон» сингари умумий тушунчалар ҳам худди шундай.

Демак, материя объектив реалликни ифодалайдиган фалсафий категория бўлиб, бу объектив реалликни инсон ўз сезгилари билан идрок қилади, бу объектив реаллик бизнинг сезгиларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, бизнинг сезгиларимиз ундан нусха олади, сурат олади, уни акс эттиради. Ҳақиқатан ҳам, материя сезги аъзоларининг яккаю-ягона манбаи эканлиги ва уни билнш мумкинлигини кўрсатади. Материя тушунчаси гносеологик нуқтаи-назардан қаралганда, дунё объектив равишда биздан ташқарида мавжуд, у сезгиларимизда акс эттиради, деган фикрни билдиради.

Материянинг фалсафий тушунчаси фақат ҳозирги даврда фанга маълум бўлган объектларинигина эмас, балки келгусида кашф қилинадиган нарсаларни ҳам ўз ичига олади, бу маънода унинг методологик аҳамияти каттадир. Материянинг фалсафий тушунчаси фақат табиатнигина акс эттириб қолмасдан, балки жамиятнинг моддий ҳаётини ҳам акс эттиради, чунки у ҳам кишиларнинг онгига боғлиқ бўлмаган объектив реалликдир.

Илмий фалсафа нуқтаи назаридан материя абадий, бепоён, чексиз, ҳеч қачон йўқолмайди. Материянинг абадийлиги унинг ҳеч қим томонидан яратилмаганлигини, ҳамиша мавжуд бўлишини, ҳар бир янги кашфиёт туфайли унинг янги томонлари очилишини билдиради.

Материя ҳақида гап кетганда, қуйидаги масалага эътибор бериш зарур. У шундан иборатки, материянинг фалсафий тушунчасини унинг тузилиши ҳақидаги табиий-илмий тасаввурлар билан алмаштириб юбормаслик керак. Материянинг гносеологик маънодаги мазмуни кенг, умумий ва абадийдир, аммо унинг хусусиятларини ва тузилишини аниқ фанлар соҳасида талқин қилиш эса нисбийдир.

Ҳозирги замон фан кашфиётлари материянинг битмас-туганмас хусусиятларини очишда, унинг катта фалсафий аҳамият касб этаётганлигини тасдиқламоқда.

Кишилик жамиятининг ижтимоий-тарихий амалиёти, инсоният билимининг бутун тарихи — дунёнинг моддийлиги ва унинг объектив реаллигини таъкидлайди. Умуман, табиат илмий ва ижтимоий фанларнинг жами кашфиётлари, ютуқлари, илмий фалсафий дунёқарашни асослаб бериш учун далилдир. Айниқса, материя хусусиятларининг ҳозирги замон фанлари томонидан ўрганилиши унинг сермазмунлиги, бошқа фанлар учун методологик асос эканлигини исботлайди. Янги кашфиётлар материя тузилиши ва унинг хусусиятлари ҳақидаги эски тушунчаларнинг камчиликларини бартараф қилиб, унинг бойиб, кенгайиб боришини кўрсатади.

Бундан икки минг йил илгари Левкипп, Демокритларнинг бўлинмас зарра — атом ҳақидаги фаразлари материя тузилиши ҳақидаги бошланғич фикрлар эди. Рус олими М. В. Ломоносов ва итальян олими Лавуазьеларнинг турли моддаларнинг кимёвий ва физик хоссалари ҳақидаги назарияси материя ҳақидаги билимларнинг чуқурлашиб боришига сабаб бўлди. Кимё фанида А. Бутлеровнинг молекулаларнинг тузилиши соҳасидаги кашфиётлари, Д. И. Менделеевнинг «Элементлар даврий системаси қонуни»нинг очилиши материянинг тузилиши ҳақидаги ҳозирги замон таълимотига асос бўлди. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги физикадаги энг янги кашфиётлар, чунончи электроннинг очилиши, уран ва бошқа атомлар радиоактивлик хусусиятининг, рентген нурларининг кашф қилиниши, атом ҳақидаги қарашларда бурилиш ясади. Электрон ҳаракат тезлигининг ўзгаришига қараб унинг массаси ҳам ўзгариб туришининг аниқланиши $E=Mc^2$ материянинг ҳозирги маълум бўлмаган янги хусусиятларининг очиб берилганлигидан, моддаларнинг бир турдан иккинчи турга айланишида диалектик жараён борлигидан дарак беради.

Физика фани эришган бу ютуқлар материя тушунчасининг объектив реаллигини ифодаловчи хусусиятининг тўғри эканлигини исботлади. Бу кашфиётлар атомнинг бўлинишини, унинг янги хусусиятлари, айниқса, масса хусусиятларининг сифат жи-

ҳатдан аввалги хусусиятидан фарқ қилишини кўрсатади. Физикларни бу нарса ўйлантириб қўйган эди. Бундан фойдаланган махчилар массанинг ўзгарувчан хусусиятини материянинг йўқолиши деб нотўғри хулоса чиқардилар.

Аслида эса, материя эмас, балки материянинг биз ҳозиргача билган чегараси йўқолган эди, бизнинг билимларимиз янада чуқурлашиб, материянинг янги хусусиятларини очиб берган эди.

Материя тузилишининг ҳар бир шаклида ҳаракат ва тараққиётнинг ўзига хос қонунлари бўлиб, бу қонунларнинг ҳар бири атомнинг мураккаб ва туганмас хусусиятини, демак, материянинг тузилиши ва хоссалари мураккаб эканлигини кўрсатади. Электрон билан позитрон бирикиши натижасида фотоннинг ҳосил бўлиши ҳам материянинг тузилиши мураккаблигини кўрсатади.

А. Эйнштейннинг $E=mc^2$ формуласида m — масса ва E — энергия орасидаги боғланиш материя ўзининг ҳаракат шаклини энергияга айланишини кўрсатмайди, балки бир турдаги масса ва энергиянинг иккинчи турдаги масса ва энергия билан боғлиқлигини кўрсатади. Демак, материянинг фалсафий тушунчасини тинч массага эга бўлган физик объект билан тенглаштириб бўлмайди. Зарра қандай кўринишда бўлмасин, у массага эгами ёки йўқми, барибир инсон онгидан ташқаридадир. Демак, объектив реал зарраларнинг бир-бирига таъсирида, уларнинг бир-бирига айланиши натижасида модда пурланади ёки электромагнит квантларини ҳосил қилади, улар моддалардан ҳосил бўлгани учун қандай кўринишда бўлмасин моддий деб биламиз. Бу ерда махчилар материянинг физик тузилиши ҳақидаги масалани унинг фалсафий тушунчаси билан алмаштириб юборган эдилар. Моддий объектлар қандай кўринишда бўлмасин, қандай хусусиятга эга бўлмасин, улар биздан ташқарида объектив равишда мавжуд, билимларимизнинг ўзгариб, кенгайиб ва ривожлана бориши реал дунёнинг объективлигини ҳеч қачон инкор қилмайди. Бунинг ҳозирги замон фани тўлиқ тасдиқламоқда. Материянинг янгидан-янги хусусиятлари ва тузилишига онд бўлган таълимотларни тасдиқловчи кашфиётлар қўлга киритилмоқда. Атом ядросини ўрганишга онд исбийлик назарияси, квант механикаси элементар зарралар физикасидаги ҳар бир ютуқ бунинг исботидир. «Элементар зарралар» физикаси ҳозирги вақтда атомнинг ички тузилишига онд янги фикрларни ҳам бермоқда.

Элементар зарралар бу хусусиятларининг очилиши материя тузилиши ва хусусиятлари ҳақидаги билимларимизнинг чегараси ҳеч қачон бўлмаслигини кўрсатади. Физикадаги бу кашфиётлар материянинг икки асосий кўринишда мавжуд эканлигини—модда ва майдон кўринишида мавжудлигини кўрсатади. Материянинг модда ва майдон кўриниши баъзи бир хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Модда кўринишидаги материя тинчлик массасига эга бўлиб, булар жумласига

протон, нейтрон, электрон ва позитронларни, улардан ташкил топган атом ва молекулаларни киритиш мумкин. Молекула-лардан таркиб топган микроскопик жисмлар ҳозирги замон фани берган маълумотларга асосан, ҳар хил ҳолатда бўлиш-лари мумкин: суюқ, қаттиқ, газсимон, плазма, эннплазма, фи-зик вакуум ҳолатда. Материянинг майдон кўриниши модда кў-ринишидан ҳаракатдаги массага эга бўлиши ва ёруғлик тезли-гига яқин тезлик билан ҳаракат қилиши орқали фарқ қилади. Электромагнит майдон, ядро майдони, гравитацион майдон, булар материянинг майдон кўринишидир. Материя майдон кў-ринишининг мавжудлиги, унинг сифат ва хусусиятларининг модда кўриниши билан алоқадорлиги, фарқи, электромагнит майдонининг тўлароқ ўрганиши асосида очиб берилади.

Ёруғлик оқими — электромагнит майдон тўлқинидан иборат бўлиб, у ҳаракатдаги массага эга бўлган заррача — фотон-лардан ташкил топган. Фотон эса секундига 300 минг км тез-ликда ҳаракат қилади. Материянинг майдон кўриниши ана шу хусусиятига кўра модда кўринишидан фарқ қилади. Ёруғлик масса ва энергияга эга, демак электромагнит майдон ҳам мас-сага, ҳам энергияга эга, бу материянинг модда кўриниши билан майдон кўриниши хусусиятига кўра ўхшашлигини кўрса-тади.

Ҳар қандай модда — масса ва энергияга эга. Тажрибалар материянинг модда ва майдон кўринишининг бир-бирига айланишини аниқлади. Демак, материянинг модда ва майдон кў-ринишининг бир-бирига айланиши зарраларнинг зарра ва анти-заррадан ташкил топганлигини кўрсатади.

Материянинг бениҳоятлиги ва чексиз тузиллини мураккаб хусусиятлари ҳақидаги масала моддий оламнинг сифат жиҳа-тидан битмас-туганмаслигини ўз ичига олади. У органик жи-ҳатдан дунёнинг моддий бирлиги принципини билан боғлиқ.

Илмий фалсафа «бирламчи материя»нинг энг сўнги ўзгар-мас моҳияти сифатида мавжудлигини рад этиб, материянинг субстанциявийлигини худди у (онг эмас, бироқ-бир гайри та-биий нарса эмас) ҳодисаларнинг турли хилдаги хоёсаларининг бирдан-бир умумий негизи эканлиги ва товарак атрофимизда-ги оламнинг бирлигини белгилаб беради. Оламини, моддий ма-терияни бизнинг онгимиздан ташқарида мустақил объектив реаллик битмас-туганмас деб биллиш, уни қандай бўлса шун-дайлигича, қўшимчаларсиз тушунишга йўналтиради. Бу фикр табиатшуносларга идеализм ва агностацизмга қарши курашда, илмий тадқиқот йўлида вужудга келадиган қийинчиликлар-дан чиқишга, турли-туман ҳодисалар занжирини асосий ҳалқа-ни аниқлаш учун муҳим бўлган тарихий ёндашувига ёрдам бе-ради.

Илмий фалсафанинг материя ҳақидаги таълимоти илмий тадқиқотлар учун, яхлит илмий дунёқараш шиклаб чиқиш учун ҳамда фанининг кашфиётларини воқеликка мувофиқ равишда талқин қилиш учун методологик негиз бўлиб хизмат қилмоқ-

да. Шу билан бирга илмий билим тараққий этиб борган сари бу таълимотнинг ўзи доимо мукаммаллашиб, чуқурлашиб бормоқда, воқеликни тобора тўлароқ акс эттирувчи янги категориялар ва қонунлар ифодаланмоқда, аммо шуниси ҳам борки, бу воқелик бизнинг энг мукаммал барча тасаввурларимиздан ҳамиша мураккаброқ бўлаверади.

3. Ҳаракат ва ривожланиш тушунчаси. Ҳаракатнинг асосий шакллари

Табиат ва жамиятда ҳамма нарса ҳаракатда, ўзгаришда, ўзаро таъсирда ва ўрин алмашишдадир. Ҳеч бир мутлоқ тинч турган, ҳаракатсиз нарса йўқ. Оламдаги нарсалар ҳаракатда бўлиб, улар бир-бирига айланади, бири иккинчисини йўқотадди, бири иккинчисидан пайдо бўлади. Бутун табиат, энг кичик заррадан тортиб, энг катта жисмларгача, қум донасидан тортиб Қуёшгача, протист (бир ҳужайрали организм)дан тортиб одамзодгача доимо пайдо бўлиш ва йўқ бўлиш, узлуксиз оқиш, бетўхтов ҳаракат қилиш ва ўзгариш ҳолатини кечириб туради.

Теварак атрофимиздаги оламни билиб борар эканмиз, унда ўзгармайдиган ҳеч нарса йўқлигини, ҳамма нарса ҳаракатда бўлиб, бир шаклдан иккинчи бир шаклга ўтиб туришини кўрамиз. Барча моддий объектларда элементар зарралар, атомлар, молекулаларнинг ҳаракати содир бўлиб туради, ҳар бир объект уни қуршаб турган муҳит билан ўзаро бир-бирига таъсир қилиб туради, бу ўзаро таъсир эса у ёки бошқа турдаги ҳаракатни ўз ичига олади. Ҳар бир жисм, ҳатто Ерга нисбатан осойишта турган жисм ҳам у билан бирга Қуёш атрофида айланади, Қуёш билан Ер эса Галактиканинг бошқа юлдуз системаларига нисбатан ўрин алмашиниб туради ва ҳоказо.

Агар қаттиқ жисмлар олиб қараладиган бўлса, уларнинг тузилиши ва шаклининг барқарорлиги, уларни ташкил этувчи микрозарралар ўртасидаги муайян ўзаро таъсирга боғлиқ эканлигини кўриш мумкин. Фазо ва вақтда кенгайиб боровчи ҳар қандай ўзаро таъсир эса ҳаракат сифатида юзага чиқади, худди шунингдек, ҳар қандай ҳаракат ҳам материя турли элементларининг ўзаро таъсирини ўз ичига олади. Айрим файласуфлар ҳаракатни материядан ажратиш унга материяга ташқаридан берилган куч деб қарайдилар. Чунончи, механиканинг фан сифатида шаклланишига асос солганлардан бири Ньютон, сайёралар Қуёш атрофида доимий ҳаракат қилиб туради деб, тўғри таъкидлаш билан бирга бу ҳаракатнинг манбаини илоҳий биринчи туртки деб ҳисоблар эди. XIX аср немис метафизиги Е. Дюринг эса материя авваллари қотиб қолган ҳолда бўлган, кейинроқ у механик ҳаракатга эга бўлди, деб таъкидлайди.

Материя барча ўзгаришларнинг субстанциявий негизидир. Материядан ажралган ҳаракат, «соф ҳаракат» йўқ. XIX асрнинг иккинчи ярмида йирик немис физиги В. Оствальд ўзининг

материя ва ҳаракатнинг боғлиқлигини инкор этувчи энергетизм назарияси билан чиқди. Энергетизмнинг вакиллари материясиз ҳаракат мавжуд бўлиши мумкин, деган фикрни илгари сурдилар. Улар материядан ажралган қандайдир номоддий нарсага айлантирилган «соф энергия»ни барча ўзгаришларнинг бирдан-бир негизи деб ҳисоблар эдилар. Ҳақиқатда эса энергия материянинг хоссасидир, бу хосса ҳаракатнинг миқдорий меъёридан иборат бўлиб, моддий системаларнинг ички ўзгаришлари асосида муайян ишни амалга оширишга қобилияти борлигини ифодалайди. Энергия материядан айрим ҳолда мавжуд бўлмайди ва ҳамиша моддий жисмларнинг бошқа хоссалари билан биргаликда юзага чиқади.

Метафизик материализм ҳаракатнинг фақат механик шакли, яъни оддий кўчиш, маконда алмашишни тан олиб материяга ташқи турткининг берилиши билан олам ҳаракатга келади деб, ҳаракатни материядан ажратиб қўяди. Шунингдек, улар табиат ва жамиятни бир-биридан ажратиб, табиат қонунлари билан жамият қонунлари орасидаги умумий боғланишни кўра олмаганлар, механика қонунларининг ҳамма соҳанинг ривожланиш қонуни деб билганлар.

Илмий фалсафа таълимотига кўра, ҳаракатнинг фалсафий маъноси шуки, у материянинг борлиқ шаклидир. Материя ҳаракати қандай шаклда бўлмасин, у объектив равишда материядан ажралмаган ҳолда содир бўлади. Материянинг мавжудлик шакли бўлгани учун ҳаракатнинг объектив реал бўлиш хусусияти материянинг ҳам хусусияти ҳисобланади.

Ҳаракат ҳам материя каби объектив — реалдир. Материя ўзига хос ички қарама-қаршиликларга кўра ҳаракат қилади, ривожланади. Материя ҳаракати ҳеч қандай ташқи турткига, ғайритабиий кучга муҳтож эмас. Материя ҳаракати ва тараққиётининг манбаи ички қарама-қаршиликлардир.

Ҳаракатнинг фалсафий мазмунини материя ҳаракати шакллари тўғрисидаги табиий, илмий тасаввурлар билан аралаштирмаслик зарур.

Илмий фалсафа нуқтаи-назаридан ҳаракат материянинг энг муҳим атрибути — мавжудлик усули. У табиат ва жамиятда юз берадиган ҳамма жараёнларни ўз ичига қамраб олади. Энг умумий тарзда ҳаракат — умуман ўзгаришдан, моддий объектларнинг ҳар қандай ўзаро таъсиридан иборат.

Ҳаракатни ривожланиш тушунчаси билан адаштирмаслик керак. Ҳаракат реал воқеликда рўй берадиган ҳамма ўзгаришларни ўз ичига олади. Ривожланиш деганда эса жадал суръатлар билан илгарилаб борувчи ўзгаришлар тушунилади. Ривожланиш сифат ўзгаришларининг натижаси бўлиб, бу ўзгариш нарса ва ҳодисалардаги қарама-қарши томонлар орасидаги курашнинг натижасидир. Бундай ўзгаришлар натижасида эскининг ўрнида янгиси пайдо бўлади, қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга ўтиш содир бўлади. Шунинг учун «ҳара-

кат» тушунчаси, «ривожланиш» тушунчасига қараганда кенг-роқ тушунилади.

Ҳаракат материянинг ички моҳиятидан келиб чиқадиған объектив жараён, у икки турда намоён бўлади: 1. Нарсаларнинг мавжуд сифатини сақлаб қолиш асосида рўй берадиган ўзгаришлар. 2. Нарсаларнинг мавжуд сифатининг емирилиши асосида содир бўладиган ўзгаришлар.

Ҳаракат турли-туман кўринишларда бўлади. Илгарй ҳаракатнинг асосий шакллариға: а) механик ҳаракат; б) физик ҳаракат; в) кимёвий ҳаракат; г) биологик ҳаракат; д) ижтимоий ҳаракат киради, деб ҳисобланарди.

Ҳозирги замон фани макрожисмларнинг оддий механик ҳаракати, ҳаракатнинг бошланғич шакли эмаслигини кўрсатиб беради. У микрозарралар ҳаракатига нисбатан «юқорироқ» туради. Микрозарралар ҳаракати эса макрожисмлар ҳаракатининг асосини ташкил қилади. Микрозарралар ҳаракатининг асосида эса янада чуқурроқ жараёнлар ётади. Микрозарралар ҳаракати квант механикаси қонунларига бўйсунди. Микрозарралар ҳаракати узунлиги, массанинг катталиги ва масса ҳаракатининг тезлигига боғлиқ бўлган тўлқин билан боғлиқдир. «Элементар» зарралар ва майдонлар даражасидаги ҳаракатнинг ўзига хос хусусиятли фарқларидан бири электромагнит ҳаракат шаклидир. Унинг моддий асоси электромагнит майдон ва унинг зарраси — фотонлардир. Электромагнит майдондаги ўзаро таъсирнинг тарқалиши тўлқин қонуниларига ва ёруғлик тезлиги доимийлиги қонунига бўйсунди. Фотонлар электромагнит майдон квантлари бўлиб доимий бирликда бўлган ҳаракатдагиша мавжуддирлар. Бу ҳаракат материянинг мавжудлик шаклидир деган фалсафий қондани тўла тасдиқлайди.

Электромагнит майдондан ташқари яна физик майдонлар ҳам мавжуд. Уларнинг ҳаммасига ҳаракатнинг алоҳида шакли мувофиқ келади. Ядро ҳаракати элементар зарралар ва майдонлар ҳаракатига нисбатан анча мураккабдир. Ҳаракатнинг ядро шакли нуклонларининг (протон ва нейронлар) ҳаракати асосида вужудга келади. Бу ҳаракат шаклидан ҳам мураккаброғи атом ичидаги ҳаракатдир. Унинг сифат хусусиятини ядро ва электронлар, шунингдек электронларнинг ўзлари ўртасидаги ўзаро таъсир ташкил қилади.

Демак, ҳаракатнинг физик шакли несиқлик, электрон, магнит, атом ичидаги ва бошқа жараёнларни қамраб олади. Уни фақат молекуляр жараёнлар билан боғлаб тушуштириш нотўғридир.

Материя ва унинг ҳаракат шакллариининг мураккаблашиб бориши, янги ўзига хос ҳаракат шакли атом ёки химик шаклига олиб келади. Унинг ташувчиси атом ва молекулалардир. Ҳаракатнинг химик шакли турли-туман атомларнинг бирикishiларида ва ажралишларида, молекулалар ички тузилишининг

Ўзгаришида, уларнинг турли кимёвий жараёнларда ўзаро ўзгаришларида намоён бўлади.

Материя ҳаракатининг мураккаброқ шакли бўлган биологик ҳаракатнинг бошқа шакллардан сифат жиҳатдан фарқи тирик организмларнинг озиқланиши ва модда алмашув туфайли кимёвий таркибини ўзлари секин-аста янгилаб боришларидир.

Материя ҳаракатининг энг мураккаб шакли ижтимоий ҳаракатдир. Бу ҳаракат шакли инсоннинг пайдо бўлиши туфайли келиб чиқади. Унинг ўзига хос хусусияти моддий ишлаб чиқариш жараёни, шунингдек, ишлаб чиқариш усули хусусиятидан келиб чиқадиغان ижтимоий ҳодисалар, синфий, миллий, оилавий ва бошқа кишилар ўртасидаги муносабатлардир.

Юқорида айтилганларни эътиборга олиб, айрим олимлар ҳаракатни қуйидаги уч шаклга ажратиш ҳақидаги фикрни илгари сурмоқдалар: 1. Жонли табиатдаги ҳаракат; 2. Жонсиз табиатдаги ҳаракат; 3. Ижтимоий ҳаракат. Булар бир-бирини тўлдириб, юқорида кўрсатилган ҳаракатларнинг барча шаклларини ўз ичига қамраб олади.

Материя ҳаракатининг ҳамма шакллари ўртасида маҳкам ўзаро алоқадорлик мавжуд. Бу ўзаро алоқадорлик аввало материянинг тарихий тараққиётида ва ҳаракатининг нисбатан қўйи шакллари асосида юқори шаклларининг пайдо бўлишида намоён бўлади. Ҳаракатнинг юқори шакллари улардан илгари ўтган ва уларнинг пайдо бўлишига асос бўлган кўпгина қўйи формаларнинг ўзгарган шаклларини ўз ичига олади.

Ҳаракат шаклларининг ўзаро муносабатини ўрганганда юқори шаклларини қўйи шакллардан ажратиб қўйишдан ҳам, тартибсиз равишда юқори шаклларни қўйи шакллардан иборат қилиб қўйишдан ҳам сақланиш муҳимдир.

Юқори шаклларни қўйи шакллардан ажратиб қўйганда уларнинг келиб чиқишини изоҳлаб бўлмайди. Масалан, биологияда бундай ажратиб қўйиш витализмга — идеалистик қарашга олиб келади. У ҳаётний фаолиятнинг ҳамма жараёнларини гўё тирик организмларда жо қилинган алоҳида номоддий факторларга — «энтелехия», «яратувчи куч» ва шу кабилар амалиётига боғлаб изоҳлайди. Витализмнинг бош манбалари Платоннинг гўё ҳайвонлар ва ўсимликлар оламига жон бағишлайдиган — жон ҳақидаги таълимотига ҳамда Аристотелнинг энтелехия ҳақидаги таълимотига бориб тақалади. XVII—XVIII асрларда таркиб топган витализмнинг намоёндалари Г. Шталь, П. Бергалацци, А. Венцель ва бошқалар тирик табиатнинг сифат жиҳатдан ўзига хослигини далил қилиб кўрсатиб, ҳаётний фаолият жараёнларини моддий физикавий-кимёвий ва биологик қонуниятлардан ажратиб қўяди. Жонли табиатни жонсиз табиатга ҳаддан ташқари қарама-қарши қилиб қўйиш, витализмни жонли нарсанинг жонсиз нарсадан пайдо бўлиши мумкинлигини инкор қилишга олиб келади. Масала бу таҳлилда қўйилганда ҳаётнинг илоҳий келиб чиқишини ёки унинг

абдий мавжудлигини тан олиш қолади. Ҳозирги замон фани ҳаётнинг тарихан пайдо бўлиш қонунларини ва унинг жараёнларини ҳаракатнинг физикавий-кимёвий шаклларига боғлиқ эканлигини очиб бериб, витализмга зарба беради.

Ҳаракатнинг юқори шакллари қуйи шаклларида сифат жиҳатдан фарқ қилишини эътиборга олмаслик механицизмга олиб боради. У табиат ва жамият тараққиётини, яъни ҳаракатнинг юқори шакллари материя ҳаракатининг қуйи шакли бўлган механик шакли қонунлари билан изоҳлайди. Ҳозирги вақтда механицизмнинг кўринишларини баъзилар томонидан тафаккурни кибернетик машиналарда содир бўладиган ахборот жараёнлари билан бирдек қилиб кўрсатишга уринишларида кузатишимиз мумкин.

Олий материя ҳаракат шакллари нисбатан қуйи шакллар асосида тарихан пайдо бўлади ва уларни мураккаброқ тизимнинг ривожланиш тузилиши ва қонунларга мувофиқ равишда ўзгартирилган шаклда ўз ичига олади. Улар ўртасида материя ҳаракат шакли қуйи шакллардан сифат жиҳатдан фарқ қилади ва уни қуйи шаклдан иборат қилиб бўлмайди.

Ҳаракат шакллариининг ўзаро таъсирини билиш оламнинг моддий бирлигини, материянинг тарихий тараққиёт хусусиятларини очиб бериш учун катта методологик аҳамиятга эгадир.

Ҳаракатнинг кўриниши қандай шаклда бўлмасин, у моддий асосга эга. Олам ҳодисалари доимо ўзгаришда, ўсишда, қотиб қолган нарса йўқ. Демак, материя ҳаракати шакллари ҳар хил бўлмасин, улар бир-бирига боғлиқдир. Материя ҳаракатининг ҳар бир шакли ўзининг қонуниятига эга. Масалан, механик ҳаракат классик механика қонунига, иссиқлик ҳаракати термодинамика қонунига, кимёвий ҳаракат моддаларнинг ажралош ва бирикиш реакцияси қонунига, биологик ҳаракат ассимиляция ва диссимиляция қонунига асосланади. Ҳаракатнинг ҳар бир шакли бир-биридан ўзига хос қонуният билан сифат жиҳатдан фарқ қилади.

Илмий фалсафа ҳаракат билан бир қаторда мувозанат тушунчаси борлигини инкор этмайди. Тинчлик ҳаракатининг ифодаси, ўлчови натижасидир. Тинчлик нисбий ва вақтинча, ҳаракат эса мутлоқдир. Ҳаракатнинг кўриниши қандай шаклда бўлмасин, у нисбий ҳаракатга эгадир. Масалан, ерда тинч турган бир жисмни олайлик. У жисм фақат бошқа ҳаракатланувчи предметларга нисбатан тинч, холос. Ердаги жисм тинч турган бўлиб кўринса ҳам, у ер билан бирга унинг ўз ўқи атрофида ҳаракатланади. Ундан ташқари, бу жисм ўзининг муайян сифатини абадий сақлаб қолмайди, унинг таркибида физик ва кимёвий ўзгаришлар доим содир бўлиб турадики, бу ҳол натижада ўша жисмнинг сифат жиҳатдан ўзгаришга олиб келади.

Ҳеч бир нарса бордан йўқ бўлмайди, йўқдан бор бўлмайди, табиат азалдан мавжуд.

Ҳаракатни материядан ажратиш, тафаккурни борлиқдан ажратиш уни бирламчи деб эътироф қилишдир. Бу эски идеализм-

нинг ўзгичасидир. Ҳозирги замон физикасининг асосчиси Гейзенберг сингари физиклар бу масалани тушунтиришда энергетизм фикрини кенгайтирадилар. Гейзенберг ўзининг «Ядро физикасининг фалсафий муаммолари» китобида ҳамма нарсанинг асоси битта субстанциядан иборат, бу субстанция энергиядир, деб таъкидлайди.

Метафизика материянинг ҳаракатсиз мавжудлигини эътироф қилади. Бунга қарама-қарши диалектик материализм материя ва ҳаракатнинг бирлиги, уларнинг ажралмаслигини фан кашфиётлари билан боғлаб илмий жиҳатдан асослаб берди. Ҳаракатсиз материя, материясиз ҳаракат бўлиши мумкин эмаслигини ҳозирги табиёт ва ижтимоий фанлар ҳам исботлайди.

4. Фазо ва вақт. Материя, ҳаракат, фазо ва вақтнинг бирлиги

Материя чексиз равишда содир бўлиб турадиган ҳаракат, ўсиш, ўзгариш ва тараққиёт ҳамиша фазо билан вақтда юз беради. Ҳаракат сингари фазо ва вақт ҳам материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Демак, ҳаракатни материядан ажратиш мумкин эмас экан, шунингдек, фазо билан вақтни ҳам материядан ажратиб бўлмайди.

Ҳаракат фазо билан вақтнинг моҳиятидир. Бошқача айтганда, ҳаракат фазо билан вақтнинг бирлигидир. Фазо билан вақт ўз табиатининг мавжудлигини материя ҳаракатида очиқ-ойдин кўрсатади.

Фазо ҳаракатдаги материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Фазо тушунчаси моддий объектларнинг биргаликда мавжудлигини ва бир-биридан узоқлигини, уларнинг кўламини, бир-бирига нисбатан жойлашни тартибини ифодалайди. Табиатдаги ҳамма жисмлар, жумладан, инсоннинг ўзи ҳам объектив оламда содир бўладиган ҳамма моддий жараёнлар фазода ўрин тутадилар, муайян масофага эга бўладилар. Оламда мавжуд бўлган предметлар бир-биридан сифат жиҳатидагина эмас, узунлиги, кенглиги, ҳажми, баланд-пастлиги, катта-кичиклиги, ўрни жиҳатидан ҳам фарқланади. Уларнинг ҳар бири бир-бирига нисбатан яқин ёки узоқ, қуйи ёки юқори, чап ёки ўнгга жойлашган бўлади. Буларнинг ҳаммаси фазо тушунчасида ифодаланади.

Вақт ҳам материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жараёнларнинг кенг ёйилиши изчиллигини, бу жараёнларнинг турли босқичлари, бир-биридан ажралганлиги, уларнинг давом этишини, уларнинг ривожланишини билдиради. Ҳар бир нарса ўз ўтмиши, ҳозир, келгусига эга. Нарса, ҳодисаларнинг баъзи бирлари аввалроқ, бошқалари кейинроқ бўлади. Булар эса вақт тушунчасини ифодалайди.

Ҳар бир моддий объект вақтда бўлмасдан туриб фақат фазода бўлиши мумкин эмас. Ҳамма вақт ва ҳамма жойда ҳар

қандай жисм фазода ҳам, вақтда ҳам мавжуддир. Бунинг маъноси фазо билан вақт бир-бири билан узвий боғлиқ демакдир.

Фазо ва вақт ҳам материя каби объектив хусусиятга эга. Идеалистлар фазо ва вақтнинг объективлигини инкор қиладилар. Улар фазо билан вақт онгда мавжуд бўлган қандайдир нарсадир деб исботлашга ҳаракат қиладилар. Чунончи, Кант нуқтан назарига кўра, фазо ва вақт ҳиссий мушоҳаданинг қандайдир априор (тажрибагача) шакллари бўлиб, улар онгимизнинг ўз табиати тақозоси билан вужудга келган. Унингча, инсон онги бўлмаса фазо ва вақт ҳам бўлмайди. Беркли, Мах фазо ва вақтни субъектив ҳиссиётлар шакли, фақат сезгиларимиз қаторининг тартибига солинган тизимларидир, деб ҳисоблайдилар. Гегель фалсафасида фазо ва вақт «мутлақ ғоядан» туғилган бўлиб, улар бу ғоя тараққиётнинг муайян босқичида пайдо бўлади. Аммо у фазо ва вақтни бир-биридан ажратиб қўяди ва натижада табиатнинг фазо ичида, лекин вақтдан ташқарида ривожланиши тўғрисидаги фикрни илгари суради. Бундай тасаввурларнинг нотўғрилигини одамларнинг бутун ҳаётини тажрибаси, фаннинг тараққиёти рад этиб келмоқда. Фазо ва вақтнинг объективлигини инкор қилиш, назарий жиҳатдан чалкашликдан, амалий жиҳатдан эса фидеизм олдида таслим бўлиш, ожиз қолишдан иборатдир. Ҳар қандай борлиқнинг асосий шакллари фазо ва вақтдир. Илмий фалсафа таълимоти идеалистик фикрларга қарама-қарши ўлароқ, фазо ва вақтнинг объективлигини, яъни инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғлиқ эмаслигини, ондан ташқарида ва мустақил эканлигини эътироф этиб, улар ўртасида умумий ўхшаш томонлар ҳамда айрим фарқлар мавжудлигини таъкидлайди: биринчидан, фазо билан вақтнинг объективлиги, инсон онги, иродаси ва ғояларига боғлиқ эмаслиги, улар ўртасидаги умумийликнинг муҳим томонларидан бирини ташкил этади. Иккинчидан, фазо билан вақт абадий, азалийдир. Фазо билан вақтнинг абадийлиги материянинг абадийлигидан келиб чиқади. Учинчидан, фазо билан вақт чексиз, чегарасиз ва беноёндир.

Фазонинг ўзига хос хусусияти ва вақтдан фарқи унинг уч ўлчовга эга бўлишидир. Бу уч ўлчов материя бўйига ва баландлигига қараб унинг чексиз эканлигини кўрсатади. У турли нарса ва ҳодисаларда ҳар хил бўлади. Ҳозирги замон физикасининг нисбийлик назариясида тўрт ўлчовли геометрик фазо ҳақида сўз боради. Бунда тўртинчи ўлчов сифатида вақт олинган.

Вақт фазо билан ҳамбарчас боғлиқ бўлса-да, лекин ўзининг айрим хусусиятлари билан ундан фарқ қилади. Вақтнинг муҳим хусусияти унинг бир ўлчовлигидадир, қайтариқмаслигидадир. Моддий нарсалар фазода ҳар хил жойлашганилари, турли томонга ҳаракат қилишлари мумкин, лекин вақтга келганда улар фақат бир томонга қараб йўналишда бўлади, вақт ҳеч қачон орқага қараб ҳаракат қилмайди. Ўтган замоннинг қайтарилиши ва ҳозирги замоннинг йўқ бўлиши мумкин эмас.

Вақтнинг ўзига хос томонларидан яна бири унинг чексизли-

гидадир. Вақт чексизлигининг маъноси шуки, моддий дунёнинг боши ҳам, охири ҳам йўқ ва бўлмайди.

Фазо ва вақтга ички зиддият хосдир. У шундан иборатки, фазо ва вақт ўз табиатига кўра ҳам мутлоқ, ҳам нисбийдир. Фазо ва вақт материя мавжудлигининг умумий объектив шакллари каби мутлоқдир, чунки бу шакллардан ташқари ҳеч қандай моддий жиесмларнинг бўлиши мумкин эмасдир. Шунингдек, фазо ва вақт нисбийдир, чунки уларнинг аниқ хоссалари ўзгарувчи материянинг хоссаларига боғлиқдир. Зиддият шундан иборатки, фазо ва вақт ниҳоясизлик билан ниҳоянинг бирлигини ташкил этади, фазонинг ниҳоясизлиги айрим моддий объектиларнинг ниҳояли кўламларидан таркиб топади, вақтнинг ниҳоясизлиги эса айрим моддий жараёнларнинг ниҳояли узлуклилардан таркиб топади.

Фазо ва вақт узлуксиздир ва шу билан бирга узлукли (дискрет)дир. Фазо шу маънода узлуксизки, унинг ҳар қандай тарзда олинган (катта ёки кичик, жуда яқин ёки узоқ) элементлари орасида бир элемент ҳамиша реал суратда мавжуд бўлади ва бу элемент уларни ягона фазовий кўламга бирлаштиради; бошқача қилиб айтганда фазовий кўлам элементлари ўртасида ҳеч қандай мутлоқ алоҳидалик, бўлинишлик йўқ; улар бир-бирига ўтиб туришади. Яъни вақт шу маънода узлуксизки, унинг ҳар қандай икки оралиғи ўртасида ҳамиша реал суратда бир вақтли узунлик мавжуддир.

Фазо ва вақтнинг узлуксизлиги шундан иборатки, улар ўзларининг ички хоссаларига моддий предметлар ва жараёнларнинг сифат тафовутига мувофиқ тузилишига кўра фарқ қилиб турадиган унсурлардан таркиб топган.

Инсоннинг фазо ва вақт ҳақидаги тушунчалари, тасаввурлари қотиб қолган эмас, балки нисбий, яъни ўзгарувчан, ривожланиб бориши хусусиятига эгадир. Материя фазода чексиз, вақтда абадийдир, деган фикрнинг моҳияти шундан иборатки, фазонинг ҳеч қандай чегараси, маркази, томони, бўладиган жойи, охириги нуқтаси йўқ, у чексиз ва чегарасиздир, бепоедир. Ҳозирги замон табиатунослик фанлари оламнинг фазо ва вақтда боши ҳам, охири ҳам йўқлиги тўғрисидаги таълимотни асословчи янгидаги-янги далилларни қўлга киритди. Уларнинг кўрсатишича, бизнинг галактикамиз кинотда яккаю-ягона эмас, балки чексиз юлдузлар тизимининг биридир.

Н. Н. Лобачевский геометрияси фазонинг материя билан чамбарчас боғлиқ эканлигини исботлаб, мутлоқ чегара ва система бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатади. У Эвклид геометриясига нисбатан фазонинг геометрик хусусиятларининг ўзгаришини чуқур тушунтиради. Эвклид геометриясида фазо материядан ажралган ҳолда, абадий ва ҳамма ерда бир хил хусусиятга эга шаклда тушунтиради. Бу фазо ҳақидаги метафизик тушунтириш ҳусулдир. Лобачевский фазо ва вақтнинг хусусиятларини материя ва унинг ҳаракати билан боғлиқ равишда тушун-

тиради. Унинг геометрияси Эйнштейннинг нисбийлик назариясида яна ҳам кенгроқ мазмунга эга бўлди.

Фазо ва вақтнинг бир бутунлигини ифодалашда моддий жараёнларни ҳам фазодан, ҳам вақтдан ажратмай бир бутун ҳолда текшириш зарур. Ҳозирги замон фанида кўп ўлчовликни қуйидагича тушунтириш мумкин. Немис олими Герман Минковский уч ўлчовли фазо ва вақтни кўп ўлчовли деб олади. Бу ерда уч ўлчовли фазо ва тўртинчиси сифатида вақт олинган. Нисбийлик назариясида фазо ва вақт орасидаги боғланишни кўрсатиш жисм ҳаракатига кучли майдон тортиш кучининг таъсири ҳам ҳисобга олинади. Лекин бу кашфиётлар нисбийлик назариясидаги фазо ва вақт орасидаги боғланиш тугал аниқланди, деган хулосага олиб келмайди, аксинча бу соҳадаги билимларимиз яна ҳам аниқланиши ва чуқур бўлиши мумкин. Фазо ва вақтнинг реаллик хусусияти ўзгармайди. Фазо ва вақт тўғрисидаги билимларимизнинг мазмуни кенгайиши мумкин. Фазо ва вақт бир-бири билан зиддиятли боғланган. Бу боғланишнинг фазонинг чексиз, вақтнинг эса абадий бўлишида кўриш мумкин.

Маълумки, моддий объектларнинг ҳаракати бир вақтда, бир жойда бўй бермайди. Материянинг ҳаракати турли фазода, турли вақтда бўлиши мумкин. Моддий объектлар турли хил ўринда, турли хил масофалар орасида жойлашган бўлиб, улар доим ҳаракатда. Бу ҳаракат секин ёки тез бўлиши мумкин. Бу масалани физика фанининг нисбийлик назарияси ҳал қилиб беради.

Илмий фалсафа нуқтаназаридан, материя ҳеч қачон ва ҳеч ерда чегараланмаган. Вақтнинг чексизлиги дунёнинг бепоянчилигини билдиради, бу фазонинг ҳам чегараси йўқлигини кўрсатади. Шундай қилиб, фазо ва вақт ҳаракатдаги материянинг объектив яшаш усулидир.

Материяга хос хусусиятлар фазо ва вақтга ҳам хосдир. Материянинг тузилиши ва хоссалари ҳақидаги билимимизнинг ўсиши каби, фазо ва вақт тўғрисидаги билимларимиз ҳам чексиз ортиб боради.

Материя фазода чексиз, вақтда абадийдир. Вақтнинг чексизлиги дунёнинг чексизлигини, боши ва охири йўқлигини кўрсатади.

Табиат ва жамият ҳодисалари ҳамма вақт кетма-кет содир бўлади ва ҳаракат қилади. Материя фазо ва вақтда ҳаракат қилади, демак материя, ҳаракат, фазо ва вақт диалектик боғланган. Уларнинг диалектик бирлиги умумий аниқ фанлар учун амалий жиҳатдан методологик асос ҳисобланади.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Борлиқ тушунчаси ва асосий турлари нималардан иборатлигини айтиб беринг. Дунёнинг моддий бирлиги мазмуни нималардан иборат?

2. Субстанция тушунчасининг маъноси қандай? Унинг материя тушунчасидан фарқи нимада?

3. Материя тушунчаси ва унинг илмий-фалсафий аҳамиятини изоҳлаб беринг.

4. Материя мавжудлигининг асосий шаклларини, уларнинг ўзаро алоқа-дорлигининг моҳиятини қандай тушунасиз?

5. Шарқ мутафаккирлари фалсафий таълимотларида олам-фалакнинг доимо ҳаракатда эканлиги ҳақидаги масаланинг қандай баён этилганлиги хусусида реферат тайёрлаш, маърузалар қилиш, назорат ишлари ёзишга эътибор беринг.

VI БОБ. ТАБИАТ — БОРЛИҚНИНГ АЖРАЛМАС ҚИСМИ

1. Табиат тушунчаси. Инсон — табиатнинг олий маҳсули

Инсонни қуршаб турган табиат, унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши қонуниятларини фалсафий нуқтаи назардан фаҳмлаш, илмий билиш амалиётда катта аҳамият касб этади. Табиат бениҳоят хилма-хил шакл ва кўринишларда бўлиб инсонни қуршаб турган моддий олам, бутун борлиқни ўз ичига қамраб олади. У кенг маънода олганда материя, кoinот тушунчаларини ҳам ифодалайди.

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотида Оллоҳ ҳамма нарсанинг ибтидоси, материяни ҳам, табиатни ҳам Таъгри таоло — Худо яратган, дейилади.

Илмий фалсафа эса табиатнинг мавжудлиги инсонга, унинг онги ва сезгисига боғлиқ эмас, деб уқтиради. Бундан миллион йиллар муқаддам Ер шундай бир ҳолатда бўлганки, унда ўзининг сезгилари ва онига эга бўлган инсон у ёқда турсин, ҳатто бошқа ҳар қандай жонли мавжудотларнинг ҳам яшаши учун ҳеч бир имконият бўлмаган. Ер, Қуёш системаси, умуман табиат ҳар қандай ондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Киши онги табиат тараққиётининг фақат муайян босқичидагина унинг маҳсули сифатида вужудга келган.

Ондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда объектив мавжуд бўлган табиатнинг на боши, на охири, на ибтидоси ва на интиҳоси бор.

Ҳозирги замон фанлари оламнинг, табиатнинг чексиз, бениҳоялиги тўғрисидаги янгидан-янги далиллар бермоқда. Фан соҳасидаги ютуқларнинг кўрсатишича, бизнинг галактикамиз koinотда ягона эмас, балки чексиз юлдузлар системасининг биридир. Бизнинг галактикамиздан ташқарида жойлашган сон-саноксиз юлдузлар системалари мавжуд.

Табиат, бутун моддий олам доимий ҳаракатда, тўхтовсиз ўзгариш ва ривожланишдадир. Мавжудотдаги jismlar Ой, Қуёш, сайёралар, метеоритлар фазода доимий равишда ҳаракатда. Табиатнинг, материянинг фазода чексиз ва вақтда абадий бўлган тинимсиз ҳаракати жараёнида баъзи бир нарсалар емирилади, янгилари пайдо бўлади.

Табиатнинг миллион йиллар ичидаги тадрижий тараққиёти жараёнида жонсиз дунёдан жонли дунё келиб чиқади. Жонли дунёнинг пайдо бўлиши табиатнинг, материянинг чексиз koinотдаги тараққиётидан келиб чиқиши мумкин бўлган оқибат-

лардан биридир. Жонли материя кейинроқ юз берган ҳодисалар, узоқ давом этган тараққиёт самарасидир.

Жонли табиат ҳам, жонсиз табиат ҳам, доимий ҳаракатдадир. Лекин ҳаракат уларнинг ҳар иккаласида ҳам бироз бошқачароқ шаклда амалга ошади.

Ҳаёт табиат тараққиётининг маълум босқичидаги кўринишидир. Жонли табиат моддий оламнинг кичик бир қисмини ташкил этгани учун унга хос бўлган хусусиятларни жонсиз оламга механик равишда ёйиб бўлмайди.

Илмий фалсафа жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасида ўтиб бўлмайдиган тўсик йўқ, деб таълим беради. Улар бир-биридан сифат жиҳатдан фарқ қилишига қарамай, бир-бири билан боғлиқ ҳамдир. Жонли табиат абадий мавжуд бўлган эмас, балки жонсиз табиат тараққиётининг маълум бир босқичида, маълум объектив шароитлар асосида вужудга келган. Жонли табиат билан жонсиз табиат асосида ҳам ягона моддий субстанция — материя ётади. Демак, жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасидаги асосий боғланиш уларнинг моддий бирлигида яққол кўринади.

Жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасидаги моддий birlik уларнинг кимёвий таркибида ҳам жуда аниқ кўринади. Одам организмидagi кислород, углерод, олтингурут, азот, кальций, фосфор, магний, натрий, калий, хлор, темир сингари элементларни жонсиз табиатда ҳам учратамиз. Организмларни ташкил этувчи оқсил таркибида ҳам шундай элементлар бор.

Жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасида умумий томонлардан ташқари уларнинг ҳар бирига хос бўлган фарқли томонлари ҳам мавжуд. Жонли организмларнинг асосий хусусияти шуки, улар ташқи муҳит билан модда алмашинади. Бу эса материянинг мураккаб ва юқори шаклларига тегишли бўлган хусусиятдир.

Тирик жисмларнинг энг муҳим хусусияти — моддалар алмашинуvidан, жонли тузилишларнинг бузилиши ва янгидан тузилишидан, ассимиляция ва диссимиляциядан иборат. Ана шулар органик жисмлар яшашнинг асосий шартидир. Ҳаёт — оқсил жисмларнинг яшаш усулидир, бу яшаш усули эса ўз моҳияти билан мазкур жисмларнинг кимёвий таркибий қисмларининг донмо ўз-ўзини янгилаб туришидан иборат.

Табиат тараққиётининг юксак чўққиси жонли организмларнинг келиб чиқишидан иборат. Бир ҳужайрали организмларнинг вужудга келиши организмлар тараққиётидаги дастлабки босқичдир. Дастлаб вужудга келган организмлар ўзининг тузилиши ва хусусияти жиҳатдан ҳозирги ҳайвон ва ўсимликларнинг энг содалари бўлган. Органик бирикмаларнинг бир неча миллион йил давом этган тараққиёти натижасида ҳайвонларнинг ҳозирги турлари вужудга келган.

Жонли табиат инсоннинг пайдо бўлиши учун ҳамма зарур шарт-шароитни ҳозирлайди. Табиатнинг таркибий қисми бўл-

ган одам жонли организмларнинг узоқ вақт давомида рўй берган тараққиётининг қонуний маҳсулидир. Одамнинг пайдо бўлишини жонли табиатнинг тараққиётидан ажратиб бўлмайди.

Диний таълимотларда одамни Аллоҳ таоло яратган дейилади. Масалан, Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асарида келтирилган маълумотларга кўра, Тангри таоло одамни сув билан тупроқдан яратган. «Одам алайҳиссаломнинг яратилишини муҳаррам ул эҳром ойи:ро ойи учинчи кун, жумаъ кун соат 11 да; биринчи толеъ бўйича Жади ва Зуҳад даражасида, Муштарий Хутда, Миррих Ҳамалда, Қамар Саратонда, Шамс Асадда, Аторуд Сумбулада, Зуҳро Мезонда пайтида буғдойранг киши чехрасида баланд қоматли ва жингала сочли қилиб яратади. Яратган Тангри ҳазрати Одамга беҳиштдан жой берди. Ҳаввони у уйқусраб турганда унинг чап биқинидан яратди»¹.

Илмий фалсафа табиий фан маълумотларига асосланиб, одам табиатнинг ажралмас қисми, унинг олий маҳсулидир деб ҳисоблайди.

Инсон тараққиётининг илк босқичларида, одам табиатдан эндигина ажралиб чиққан кезларда жуда ночор ҳаёт кечирган, у табиат кучларига қарам бўлган, табиатнинг тайёр маҳсулотларини истеъмол қилиб кун кечирган.

Кейинчалик меҳнат туфайли, меҳнат қуроллари ясаш, моддий ва маънавий бойликларни яратиш асосида кишилик жамияти пайдо бўлади ва ривожланади.

Форобийнинг фикрича, «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даржадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашадилар ва натижада инсон жамоаси вужудга келди»².

Жамият билан табиат ўртасидаги алоқадорлик заминида меҳнат ётади. Меҳнат аввало, одам билан табиат ўртасида юз берадиган жараёндир, одам шу жараёнда ўз фаолияти билан ўзи ила табиат ўртасида моддалар айирбошланишига воситачилик қилади, бу айирбошланиш тартибга солади ва назорат қилади. Одамнинг ўзи табиат кучи сифатида табиат моддасига қарама-қарши туради. Одам табиат моддасини ўз ҳаёти учун яроқли бўлган маълум бир шаклда ўзлаштириб олиш учун ўз табиий кучларини: қўл ва оёқларини, бош ва бармоқларини ҳаракатга келтиради. Шу ҳаракат воситаси билан ташқи табиатга таъсир қилиб ва уни ўзгартириб, одам шу билан бирга ўз табиатини

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994, 17-бет.

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри, 1993, 186-бет.

ҳам ўзгартиради. Кишилар моддий бойликлар яратиш, меҳнат қилиш асосида табиат кучларига таъсир этганлар, маданият тарихини, ижтимоий муносабатлар дунёсини яратишга муваффақ бўлганлар.

Тараққиётнинг энг қадим босқичида кишиларнинг табиат кучларига қарши олиб борган курашидаги катта ғалабаларида бири оловни кашф этганликларидир. Ана шу кашфиёт туфайли овқат пишириш, ишлаб чиқариш қурулларини тайёрлаш, ваҳший ҳайвонларни овлаш, совуқ иқлимли жойларда ҳам яшаш имконияти туғилди. Темир тишли омовдан фойдаланиш орқасида кенг миқёсда деҳқончилик билан шуғулланишга йўл очилди. Деҳқончиликнинг ривожланиши чорвачиликни юзага келтирди.

Одамлар моддий неъматлар ишлаб чиқариш натижасидагина табиат кучларини енгилга муваффақ бўлганлар. Ҳайвон, паррандалар, ўсимликларни, ҳар хил гиёҳларни ейдилар, улар тирикчилик воситаларини табиатдан тайёр ҳолда оладилар. Шунинг учун ҳам улар табиатга мутлоқ қарамдилар. Одам эса табиатга фаол таъсир кўрсатади. Меҳнат ёрдамида инсон табиат кучларидан ўз мақсади йўлида фойдаланади. Кишилар табиатдаги нарсаларни ўзгартириб меҳнат қурулларини ва тирикчилик воситаларини тайёрлайдилар. Одамнинг ҳайвондан фарқ қиладиган муҳим томонларидан бири ҳам ана шунда.

Сиртдан қараганда баъзи бир ҳайвонлар меҳнат қилгандай бўлиб кўринади. Улар эҳтиёжларини қондириш учун меҳнат қуролидан эмас, балки ўзларининг табиий аъзолари — тирноқлари, қознқ тишлари, ўткир кўзларидан фойдаланадилар. Бирорта ҳам ҳайвон ҳеч қачон, ҳатто энг оддий меҳнат қурулини ҳам яратган эмас. Меҳнат қурулини яшаш ва ундан фойдаланиш бу фақат инсонга хос хусусиятдир. Меҳнат қуроли табиатнинг инсонга ҳадяси эмас, балки у инсон ақлий ва jisмоний меҳнатининг натижасидир.

Меҳнат — кишиларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятидир. Меҳнат туфайли одамнинг эҳтиёжи қондирилади. Меҳнат табиат яратган нарсаларни инсон ўз эҳтиёжи учун ўзлаштириб олишидир, инсон билан табиат ўртасида моддалар алмашилишининг умумий шартидир, инсон ҳаётининг абадий табиий шартидир.

Меҳнат, ишлаб чиқариш инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатида шаклланишининг, унинг табиатдан ажралиб чиқишининг негизидир. Инсонлар тирикчилик учун зарур воситаларни ишлаб чиқара бошлашлари биланоқ ўзларини ҳайвонлардан фарқ эта бошлайдилар. Меҳнат қилиш натижасида одам ўзининг табиий аъзолари фаолиятини ўзгартиради, мускуллари, пайлари, тоғайлари, оёқ ва қўллари ривожланади. Шунингдек, одамнинг ақлий ва jisмоний қобилиятлари ҳам ривожланади, мияси ва сезги аъзолари тараққий этади. Бешта сезги меҳнатнинг, ижтимоий муносабатларнинг, инсон амалий фаолиятининг маҳсулидир.

Инсон табиат фарзанди сифатида пайдо бўлган бўлса-да, лекин инсонга хос деб эътироф этилган хусусиятларнинг ҳам-

масига у жамиятда бевосита аралашishi, таълим-тарбия олиш, меҳнат қилиш орқали эришди.

Меҳнатнинг роли ва аҳамияти, айниқса, икки нарсада кучлироқ сезилади. Биринчидан, инсон аجدодлари организми меҳнат таъсирида биологик мавжудотга хос бўлган белгилардан ижтимоий мазмунга хос томонга ўзгара бошладди. Иккинчидан, меҳнат гапириш, алоқа ўрнатиш, ижтимоий тажриба орттириш, инсон онги, тил ва тафаккурининг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун ҳам асос бўлди.

Одамнинг онги ҳам ўзи каби ижтимоий тараққиёт маҳсулидир. Инсонга хос бўлган онг фақат меҳнат жараёнида ривожланади. Санъат, фан, маданият ва техника тараққиёти тарихи бизнинг барча фикрларимиз, ғояларимиз меҳнат жараёнида туғилганлигини ва ривожланиб борганлигини кўрсатиб турибди.

Кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси бўлган тилнинг келиб чиқиши ва ривожланиши ҳам меҳнат билан бевосита боғлиқ. Меҳнат натижасида қўйилган ҳар бир янги қадам инсоннинг билим даражасини кенгайтира борди. У табиат предметларида донмий равишда янги, шу вақтгача маълум бўлмаган хусусиятларни оча борди. Иккинчи томондан, зарурият орқасида меҳнатнинг ривожланиши жамият аъзоларининг янада яқинроқ жинслашувига ёрдам берди. Натижада уларда бир-бирларига нимаиндир айтиш эҳтиёжи туғилади. Бу эҳтиёж ўзаро алоқа воситаси тилини вужудга келтиради.

Инсонга хос бўлган барча хислат ва фазилатларнинг юзага келиши ва ривожланиши меҳнат билан, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан ўзвий боғлиқ. Биргаликда қилинадиган ҳар қандай меҳнат кишиларнинг бир-бирлари билан муайян алоқа ва муносабатларда бўлишларини тақозо қилади. Кишилар ана шу алоқа ва муносабат асосида бир-бирларига ва табиатга таъсир этадилар.

Инсон ўзининг маълум мақсадга қаратилган амалий фаолияти жараёнида табиатни беҳад ўзгартириб юборди. Инсониятнинг кўп минг йиллик тарихий тараққиёти жараёнида ўсимликларнинг шундай янги навлари ва ҳайвонларнинг табиат яратмаган зотлари яратилдики, буни кўриб ажабланмаслик мумкин эмас. Дунё харитасида янгидан-янги мамлакатлар, ўлкалар, вилоятларнинг пайдо бўлганлиги ва бўлаётганлиги, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ўзгариб бораётганлиги, сув омборлари, тўғонлар, суъний деңизларнинг пайдо бўлаётганлиги, қўриқ ва бўз ерларнинг ўзлаштирилаётганлиги, саноат корхоналарининг бунёд этилаётганлиги, буларнинг ҳаммаси инсоннинг табиатга таъсири кучайиб бораётганлигининг муҳим кўринишларидир. Ер шарининг, жаҳон океанининг инсон амалий фаолияти таъсирида бирои-бир даражада ўзгармаётган нуқтаси деярли йўқ.

Инсон ўзининг ақл-идроки, фан ва техника ёрдамида озиқ-овқатнинг, қурилиш материалларининг, кийим-кечак учун ишлатиладиган матоларнинг, суъний толаларнинг табиат яратмаган янгидан-янги турларини ихтиро қилди ва қилмоқда. Инсон

нинг табиатга таъсири ижтимоий тараққиёт мобайнида ҳозирги даврдагидек бўлган эмас. Ҳозирги пайтда инсоннинг яшаш масканининг табиий муҳити ўзгармоқда. Бу муҳит инсон цивилизациясининг бир қисмига айланди. Бошқача айтганда, «иккинчи табиат» — инсоният маданий дунёси вужудга келтирилди, яъни шундай нарсалар ва жараёнлар вужудга келтирилдики, уларнинг табиатга тайёр ҳолда мавжуд бўлиши у ёқда турсин, ҳатто улар табиатнинг ўз кучлари таъсири остида ҳам пайдо бўлолмайди. Бундан эндиликда табиат ўз мавжудлигининг объектив хусусиятини йўқотди, деган маъно келиб чиқмайди, албатта. Табиат илгарилари объектив ва бирламчи бўлганидек, ҳозир ва бундан кейин ҳам шундайлигича қолаверади.

Юқорида айтилганлардан қуйидаги хулосага келиш мумкин: биринчидан, инсон ва инсоният дунёси табиатдан ажралмасдир, унинг олғий маҳсулидир, иккинчидан, кишининг табиат вужудга келтирган бўлса, уни жамият, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар камол топтирди ва унга ижтимоий қиёфа берди, учинчидан, одамнинг ўзини ҳам, унинг онгини ҳам меҳнат яратди ва ривожлантирди, тўртинчидан, табиий муҳит инсон амалий фаолияти жараёнида беҳад ўзгариб «инсоннинг анорганик танаси»га айланди.

2. Инсон ва табиатнинг ўзаро алоқадорлиги

Кишилик жамияти моддий оламнинг, табиатнинг кўп минг йиллик тадрижий тараққиётининг қонуний маҳсулидир. У тараққиётнинг маълум бир босқичида, инсонлар жамоаси келиб чиққан даврда юзага келган. Демак, жамият тарихи ва унинг тараққиёти инсон маълум жамоага бирлашиб меҳнат қилган, ишлаб чиқариш қурулларини яратган, маълум ижтимоий-иқтисодий муносабатлар шаклланган даврдан бошланади.

Жамият тарихи кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар тарихидир. Жамият ривожланиши эса шу муносабатларнинг ўсиши ва такомиллашиши шаклида бўлади. Жамият тарихи табиат ривожланиши тарихининг маълум бир даврдан бошланади.

Шундай қилиб, инсон ва жамият табиатнинг ажралмас бир қисми бўлиши билан бирга унинг алоҳида онгли қисмидир. Жамият ҳамиша табиат билан ўзаро алоқада бўлади. Инсон ҳар доим табиатнинг бағрида яшайди. Биз бутун борлиғимиз билан табиатникимиз ва унинг ичида яшаймиз, ва улардан тўғри фойдалана биламиз.

Инсон ҳеч қачон табиатдан ташқарида, у билан алоқа ва муносабатда бўлмасдан туриб яшай олмайди. Табиат билан жамият, табиат билан инсон, табиат тарихи билан жамият тарихи диалектик бирликда, таъсир ва акс таъсирдадир. Уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Алоҳида инсон ҳам, умуман жамият ва инсоният дунёси ҳам назарий, жисмоний, амалий жиҳатдан табиат билан узвий алоқадорликда яшайди.

Табиат — табиий ресурслар манбаидир. Табиий ресурслар, яъни ёнилғи, нафас олинадиган ҳаво, ичиладиган сув, ҳар хил хомашёлар бўлмаса инсон, жамият яшай олмайди, саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданиятни юксалтириб бўлмайди. Табиат биз учун моддий неъматларнинг биринчи манбаи сифатида ҳам, соғлиқ, шодлик, ҳаёт қизиқишининг ва ҳар бир кишидаги маънавий бойликларнинг битмас-туганмас манбаи сифатида ҳам ўзининг ғоят зўр аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди.

Табиатнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган Ер инсонларнинг озиқ-овқат манбаи, унинг дастлабки меҳнат воситаларининг хазинасидир. Ер инсонни боқади, инглиз олими Вильям Петти айтганидек, меҳнат бойлигининг «отаси» бўлса, ер унинг «онаси»дир. Одамлар бир неча минг йиллар давомида унинг иссиқ бағрида унди, вояга етди. Инсоннинг кундалиқ ҳаёти ва севиinchлари ҳам Ер туфайлидир. Шундай экан, инсон учун ғоят даражада муҳим ва зарур бўлган Ерни эъзозламаслик мумкин эмас!

Кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариши учун муайян табиий шароитлар талаб қилинади. Табиатнинг жамият билан яқиндан алоқа боғлайдиган, унинг тараққиётига маълум даражада таъсир кўрсатадиган қисми табиий муҳит деб аталади. Ер ва ер ости бойликлари, дарёлар, иқлим ва бошқа шу кабилар табиий муҳитни ташкил этади.

Табиий муҳит жамият тараққиётига таъсир этувчи омил сифатида икки катта туркумга бўлинади. Улардан бири тирикчилик воситаларидан иборат табиий бойликлар, яъни ернинг ҳосилдорлиги, ўрмонларда ҳайвонларнинг, сувда балиқнинг кўплигидан иборат бўлса, иккинчиси меҳнат воситалари (мавжуд шаршаралар, кема қатнайдиган дарёлар, дарахтлар, кўмир, нефть, газ ва бошқалар)дир. Кишилиқ жамиятининг бошланғич даврида ташқи табиий шароитларнинг биринчи хили, жамият тараққиётининг юқори босқичида иккинчи хили ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Табиий шароит жамият тараққиётига икки хил таъсир кўрсатади. Маълумки, тирикчилик воситалари ва табиий манбаларга бой бўлган мамлакатларда яшовчи халқлар ўз тирикчиликлари учун зарур бўлган маҳсулотларни тайёрлашда маблағ ва кучни бундай табиий қулайликларга эга бўлмаган халқларга қараганда анча кам сарфлайдилар. Қулай табиий шароитлар жамият тараққиётига маълум даражада ёрдам беради. Қондирилиши мутлоқ зарур бўлган табиий эҳтиёжларнинг миқдори нақадар кам бўлса, ернинг табиий ҳосилдорлиги нақадар кўп бўлса ва иқлим нақадар қулай бўлса, ишлаб чиқарувчи ҳаётнинг сақланиш ва тақрор ҳосил қилиниши учун зарур бўлган иш вақти шунча кам бўлади. Демак, унинг бошқаларга кетадиган ортқича меҳнати унинг ўзига кетадиган меҳнатига нисбатан шунча кўп бўлиши мумкин. Аксинча, табиий шароит ноқулай бўлиб, кишиларнинг асосий вақти, маблағ ва меҳнати тирикчи-

лик воситаларини яратишга кўпроқ сарф бўлса, у ҳолда жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари нисбатан секинроқ ривожланади. Ноқулай табиий шароит жамият тараққиётига бирмунча салбий таъсир кўрсатади.

Агар одамлар табиий шароитлар билан чекланиб, барча тирикчилик воситаларини табиатдан тайёр ҳолда олганларида (бундай бўлиши мумкин эмас, албатта) жамият тараққиёти жуда секин ривожланган бўларди, одамларда тараққиётга интилиш, меҳнат қуролларини ривожлантириш, табиат кучларига қарши курашиш зарурияти ҳам бўлмасди.

Турли тарихий шароитларда табиий шароитларнинг жамият тараққиётига таъсири айнан бир хил бўлган эмас. Ибтидоий жамоа тузумида одамлар ўзларини қўраб олган табиатга бутунлай қарам бўлганлар. Улар табиатни эмас, балки табиат уларни ўзига бутунлай бўйсундирган. Чунки ҳали бу даврда фан, техника ўсмаган, маданият ривожланмаган, меҳнат қуроллари оддий бўлган. Шунинг учун ҳам одамларнинг ҳаёти табиий шароитлар қулайлигига кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Бошланғич даврда одамлар шунинг учун ҳам дарё бўйларида, тоғ ёнбағирларида, тупроғи серҳосил жойларда, ўрмонлари ва ҳайвонот дунёси сероб бўлган жойларда яшашга ҳаракат қилганлар.

Қадимги даврда тирикчилик воситаларининг табиий манбаларига бой бўлган жойлар жамият тараққиётига катта қулайлик туғдирган. Шунинг учун ҳам Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой, Урта Осиё, Кавказorti, Урта ер денгизи ўлкалари маданиятнинг энг қадимги марказлари бўлган.

Маданиятнинг ибтидоий жамоа тузумидан кейинги юқори босқичларида одамларнинг табиатга бўлган таъсири анча кучайиб, табиат ресурсларидан фойдаланиш имкониятлари анча кенгайди. Бунинг асосий сабаби ишлаб чиқарувчи кучларнинг, фан, техника ва маданиятнинг ривожланиб борганлигидадир.

Социология фанида географик детерминизм деб аталган назарияга мувофиқ жамиятнинг иқтисодий тузумини ҳам, унинг ижтимоий ва сиёсий тузилишини ҳам белгилайдиган нарсa географик муҳитдир. Масалан, француз олими Монтескье «Қонунлар руҳи тўғрисида» деган асарида капиталистик мамлакатлардаги миллионларча омманинг бошига тушаётган азоб-уқубатларнинг асл сабаби табиий сабаблардир, дейди. Иқлим ҳукмронлиги унингча ҳамма ҳукмронликдан кучлироқдир. Бироқ географик детерминизм тарафдорлари нима учун бир хил табиий шароит мавжуд бўлган ҳолда баъзи мамлакатлар тезроқ ривожланади-ю, баъзилари секинроқ ривожланади деган масалани тушунтириб бера олмайди.

Дарҳақиқат, табиий шароитлар ижтимоий тараққиётнинг боришини тезлаштириши, унга туртки бериши, ижобий таъсир кўрсатиши мумкин, лекин жамиятнинг қиёфасини, ижтимоий тузумининг хусусиятини, бир тузумдан иккинчи тузумга ўтишни белгилаб берувчи куч бўлолмайди. Чунки, жамиятнинг ўзгариши

ва ривожланиши табиий шароитларнинг ўзгаришига қараганда тезроқ содир бўлади. Табиий шароитларнинг сезиларли даражада ўзгариши учун кўп йиллар керак бўлса, жамият ҳаётида туб ўзгаришлар бўлиши учун қисқа бир тарихий муддат кифоя қилади.

Европа, Осиё, Африкада географик шароит бундан 3 минг йил олдин қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам деярли шундай. Бироқ шу йиллар ичида ундаги давлатлар, халқлар ва миллатларнинг ҳаётида шу қадар кўп ва хилма-хил ўзгаришлар бўлди ва бўлмоқдаки, уларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиш асло мумкин эмас. Буюк ўзгаришлар жамият ҳаётида содир бўладиган ҳар қандай ўсиш, ўзгариш ва ривожланишларнинг географик муҳит ўзгаришига нисбатан тезроқ амалга ошишини очиқ-ойдин кўрсатиб турибди.

Юқорида айтилганларни умумлаштириб, қуйидагича хулоса чиқариш мумкин: 1) Инсоннинг табиат билан алоқаси Ерда инсон пайдо бўлган вақтлардаюқ юзага келган бўлиб, бу зарурий объектив алоқадорлик ўз аҳамиятини бундан кейин ҳам ҳеч қачон йўқотмайди; 2) Табиат билан жамият ўртасидаги алоқадорлик, жамиятнинг табиатга, табиатнинг эса жамиятга таъсири кишилар онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган объектив қонуниятдир; 3) Жамият билан табиатнинг объектив алоқадорлиги, табиий шароитларнинг жамият тараққиётига кўрсатадиган таъсири жаҳондаги айрим бир халқлар ва мамлакатларга тааллуқлигина бўлиб қолмай, балки бутун инсоният учун, барча жамиятлар ва мамлакатлар учун бир хилда умумийдир; 4) Табиий муҳит инсоннинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятининг қониний, абадий ва зарурий шартидир.

3. Экологик муаммо ва уни бартараф этиш йўллари

Одам пайдо бўлган даврдан то ҳозирга қадар табиатга таъсир қилиб, уни батамом ўзгартириб юборди. Кейинги минг йилликлар давомида инсон фаолияти натижасида Ер шари юзаси, иқлими, ўсимлиги, ҳайвонот дунёсининг таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганлиги бунга мисол бўла олади. Эътироф этиш кераки, инсоннинг истиқболни ўйламай қилган хатти-ҳаракатлари, кўр-кўрона қилмишлари туфайли табиат беҳад озор чекди, кўп нарсалардан абадий жудо бўлди. Ҳар хил космик чанглар, иссиқлик электр станциялари, автомобиллар сонининг тез ўсиб бориши, радиоактив моддалар ва бошқалар таъсири остида барча жонли мавжудотнинг ҳаёт манбаи бўлган ҳаво тоқат қилиб бўлмайдиган даражада ифлосланмоқда. Бундай даҳшатли ҳодисалар дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларида тез-тез бўлиб турибди. Атроф-муҳитнинг радиоактив ва кимёвий чиқиндилар билан булғаниши аҳолининг, чорва молларининг, нарандаларнинг, дарё ва кўллардаги, сув омборлари ва океанлардаги балиқ

ва бошқа жониворларнинг кўйлаб заҳарланишига сабаб бўлмоқда. Олимлар ҳаво, сув ва ер устининг заҳарланиши шу тариқа давом этадиган бўлса, цивилизация ҳалок бўлиши мумкин дейишмоқда. Академик А. Е. Ферсманнинг фикрича, агар атмосфера таркибидаги карбонат ангидрид миқдори 2 барабар кўпайса, бу нарса ер юзидаги ҳароратнинг 4 даража кўтарилишига олиб боради. Унинг ҳисобича, бу воқеа 500 йилдан кейин содир бўлиши керак.

Сув таъминотининг анъанавий манбалари ҳисобланган дарёлар, кўллар, Шимолий кутб музликлари, денгизлар, сув смборлари ифлосланмоқда. Инсониятнинг энг катта озиқ-овқат манбаи бўлган жаҳон океанлари ҳам ҳозирги вақтда инсон цивилизацияси қурбони бўлмоқда. Ҳар йили жаҳон океанига ўн миллион тоннагача миқдорида нефть ва нефть маҳсулотлари келиб тушади.

Инсон ўзининг кўп асрлик ҳўжалик фаолиятида 72 ҳайвон турини бутунлай йўқ қилиб юборди. Ўзимизнинг Ўзбекистонда ҳам Турон йўлбарси, йўл-йўлли сиртлон каби ҳайвонлар йўқ бўлиб кетди. Оққўйруқ, қорақулоқ, Устюрт қўйлари, Бухоро бугуси, оқтирноқли қўғир айиқ кабилар эса йўқ бўлиш арафасида турибди.

XX аср ўрталаригача, ҳатто яқин-яқинларгача ҳам инсон табиатга ҳоким, уни истаганча ўзгартириши, иродасига бўйсундириши мумкин, деган нотўғри фикр устунлик қилиб келди. Ўша шароитларда бу фикр дунёнинг кўпчилик мамлакатларида, жумладан Ўзимизда ҳам қўллаб-қувватланди. Табиатни иқтисодиёт талабига мослаштириб ўзгартириш авж олиб кетди. Қанча-қанча лойиҳалар вужудга келди. Дарё ва кўллардаги балиқлар, паррандалар, ҳайвонлар эҳтиёжлан ортиқча овланди ва кўпчилиги ҳозир йўқ бўлиб кетди. Бир пайтлар Амударёнинг ўзидагина 140 дан ортиқ балиқ тури бўлганига энди ишонини қийин. Ўрмонларга нисбатан ҳам кўр-кўрона мупосабатда бўлиш туфайли Ер шарида 100 йил аввалги 7200 миллион гектар ўрмондан ҳозир 4100 миллион гектар ўрмон қолди. Шу сабабли ҳам табиатни муҳофаза қилиш бугунги кунда инсоният олдида турган долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Инсон табиатдан ўзига керакли нарсаларни олиш билан бир қаторда унга ҳир хил ишлаб чиқариш чиқиндиларини ташлаб, табиатни заҳарлантирмоқда. Индустрнал жиҳатдан ривожланган мамлакатларда бир киши ҳисобига, ҳар йили табиатдан 30 тонна модда олиниб, унинг атиги 1—1,5 фозидан истеъмол маҳсулотлари сифатида фойдаланилмоқда, қолганлари эса чиқинди сифатида ташлаб юборилмоқда. Расмий маълумотларга кўра, ҳар йили атмосферага 200 миллион тоннадан зиёд ис гази, қарийб 150 миллион тонна олтингугурт оксиди, 53 миллион тонна азот оксиди, 50 миллион тоннадан ортиқроқ ҳар хил углеводородлар чиқарилмоқда. Жаҳон саноати ҳар йили табиатга 32 миллиард м³ ифлосланган сув, 70 миллион тонна заҳарли газлар ва 250 миллион тонна чангни чиқариб ташламоқда.

Оқибатда биосфера ўз-ўзини тозалашга ожиз бўлиб қолмоқда, ҳозир атмосферада заҳарланган (углекислота) газнинг миқдори қарийб 20 фоизни ташкил этади. Буларнинг ҳаммаси инсон соғлиғига таъсир этиб, улар ўртасида рак ва бошқа касалликлар сони йилдан-йилга кўпайиб кетмоқда. Ҳозирги пайтда дунё бўйича ҳар йили 500 минг киши рак билан касалланган бўлса, унинг 60 фоизи атроф-муҳитдаги ҳар хил канцероген моддаларнинг кўпайиши натижасида ҳосил бўлган.

Жамиятнинг табиатга таъсири ҳамisha олий мақсадга мувофиқ оқилона бўлиши керак. Агарда бунинг аксича бўладиган бўлса, табиат инсондан жуда қаттиқ ўч олиши, қўлга киритган барча ютуқларини ер билан яксон қилиб юбориши ҳеч гап эмас.

Кўриниб турибдики, табиатни муҳофаза қилиш ҳозирги даврнинг энг ўткир ва долзарб умумбашарий муаммоларида биридир. Бунинг маъноси нимадан иборат? Табиатни муҳофаза қилиш инсониятнинг эртанги куни ҳақида ғамхўрлик қилиш, ер юзасидаги барча инсоният учун муқаддас даргоҳ ҳисобланган сайёрамизнинг тақдирини тўғрисида жон куйдириш, уни тинч-тотув ҳолатда сақлаб қолиш демакдир! Бу — инсон учун зарур бўлган барча ноз-неъматлар манбаи — ерни севиш ва ардоқлаш, унинг касалланиб яроқсиз бўлиб қолишига йўл қўймасликдир. Бундай шарафли ва олижаноб ишдан ўзини четга оладиган бирон киши, элат ва миллат, бирон бир мамлакат бўлиши мумкин эмас.

Табиий муҳитни муҳофаза этишни ёки бошқача айтганимизда экологик хавфсизликка алоҳида эътибор беришни пайсалга солиб бўлмайди. Бу соҳадаги ҳозирги аҳвол таҳликали бўлиб турибди. Вазият зудлик билан ҳаракат қилишни тақозо этмоқда.

Табиатга меҳр-муҳаббат билан ёндошиш, теварак атрофни, сувни, ҳавони, тупроқни, ҳайвоноту набототни асраб-авайлаш ҳақида ислом таълимотида ҳам муҳим ғоялар мавжуд. Биз яшаётган коинотдаги, ер юзидаги барча ноз-неъматларнинг қадрига етиш, уларни эъзозлаш, уларни асраш исроф қилмаслик ҳар бир мўмин-мусулмоннинг бурчидир.

Қуръондаги оятларда, Пайғамбаримиз ҳадисларида ҳайвонот олами, наботат олами ва атрофимизни ўраб турган бошқа нарсаларни тўла-тўқис ҳимоя қилиш, сақлаш, уларни бузмаслик, исроф қилмаслик тўғрисида кўпгина маслаҳатлар мавжуд, уларни доимо эсда тутганимиз керак.

4. Минтақамиздаги экологик вазият

Инсоният ўзининг фаолияти туфайли ишлаб чиқариш воситаларини тараққий эттириш билан бир қаторда экологик вазиятни инҳоятда кескинлаштириб юборди. Натижада экологик инқироз вужудга келди. Ҳаво ва ичимлик сувларининг саноат чиқиндилари билан ифлосланиши, ўрмонларнинг йўқолиб кетиши натижасида тупроқнинг эрозияга учраши, ҳайвонот дунёсининг камайиб кетиши, табиат ҳодисалари ўртасидаги мувозанатнинг

бузилиши, турли хом-ашёларнинг кескин камайиб кетиши каби-лар экологик инқирознинг яққол кўринишидир.

Экологик вазиятнинг ниҳоятда кескинлашиб кетганини Марказий Осиё минтақаси мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Ҳозирги вақтда Осиё марказидаги энг катта сув ҳавзаси Орол денгизининг тақдири кўпчиликини ташвишга солмоқда. Инсоният тарихи ҳалигача чорак аср давомида бир авлод кўз ўнгига ҳавзаси 6 миллион гектардан зиёд ва чуқурлиги 69 метр-гача бўлган денгизнинг ер юзасидан ғойиб бўлиб кетганлигини билган эмас эди. Бугунги кунда Орол денгизи қарийб ярмигача қуриб бўлди. Сувни кетиб қолган жойларда, икки миллион гек-тарга яқин қум ва туздан иборат саҳролар пайдо бўлди.

Орол муаммоси фақат Ўзбекистонга ёки Марказий Осиёдаги мамлакатларга тааллуқли минтақавий муаммо бўлиб қолмай, умумбашарий муаммо ҳамдир. Орол бўйидаги экологик вазият кейинги вақтларда шу қадар кескинлашиб, фожиали тус олиб кетдики, ундан нафақат Марказий Осиё халқлари, балки бутун курран-замин бирин-кетин зарар кўрмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузасида айтиб ўтилишича, кейинги йилларда Орол денгизининг «ҳажми уч ба-равардан кўпроқ қисқарди, майдони икки баравар камайди, қирғоғи 80 километрга чекинди, сувнинг минераллашув даража-си тўрт баравар ошди, атрофдаги ҳайдаладиган икки миллион гектар ерни қум босди, чанг-тўзонлар бўрони 300 километр ва ундан кўпроқ масофага етиб борадиган бўлди. БМТ мутахас-сисларининг фикрига кўра, Орол муаммоси ўзининг экологик ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари жиҳатидан XX асрнинг энг катта офатларидан бири бўлиб қолди»¹.

Орол денгизининг қуриши билан боғлиқ бўлган фалокатлар ҳозирги авлодгагина эмас, келгуси авлодлар ва бутун инсоният учун ҳам ўта хавfli ва хатарлидир.

Орол муаммоси ҳам миллий, ҳам минтақавий ва ҳам жаҳон-шумул муаммодир. Шунинг учун ҳам Орол бўйидаги экологик фалокат оқибатларини бартараф этиш, Орол денгизини қутқар-иш бўйича биргаликдаги чора-тадбирларни амалга ошириш минтақалараро ҳамкорлик доирасида алоҳида аҳамиятга эга.

И. А. Каримов БМТ Бош Ассамблеяси сессиясида сўзлаган нутқида, Ўзбекистон БМТнинг Орол муаммоси бўйича махсус комиссияси ташкил қилинишининг тарафдори. Бу комиссия мин-тақадаги ҳукуматлар билан келишган ҳолда ва БМТ нинг имко-ниятлари орқали халқаро кучлар ва маблағларни мана шу эко-логик фожиани бартараф этишга жалб қилган бўлур эди, деб уқтирди.

Минтақамизда экологик вазиятнинг мураккаблашиб бораёт-ганлиги ҳақида сўз юритганда яна шуни ҳам эсдан чиқармаслик

¹ Каримов И. А. «Халқ сўзи», 1993, 29 сентябрь.

керакки, пахтани парвариш қилиш учун кўп миқдорда ва бир неча йиллар мобайнида ишлатилган заҳарли кимёвий моддалар туфайли ер, сув, ҳаво заҳарланди. Оқибатда неча минглаб кишилар ошқозон-ичак, сариқ касалликларига мубтало бўлишди. Мустақиллик туфайли бу масалани ҳам ҳал қилишда маълум даражада ижобий ўзгаришлар юз бермоқда. Пахта зараркунандаларига қарши заҳарли кимёвий моддаларни ишлатиш ўрнига биологик усуллардан фойдаланилмоқда. Пахтажорларнинг қўламини камайтириш ҳисобига дон маҳсулотларини ишлаб чиқиш бўлга қўйилмоқда. Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида экологик вазиятни яхшилашга замин яратмоқда.

Марказий Осиё минтақаси учун яна бир хос вазият шундан иборатки, аҳолининг эҳтиёжларини қондириш учун ер ости хом-ашёлари, жумладан газ, нефть маҳсулотларини қайта ишлаб чиқиш йилдан-йилга авж олиб кетмоқда. Мазкур хом-ашёларни ишлатишда табиатни муҳофаза этиш чораларини кўриб қўйилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Марказий Осиё минтақасидаги экологик хавф устида сўз юритилганда шунинг ҳам алоҳида қайд этиш жоизки, қуролланиш пойгаи авж олган йилларда мазкур Семипалатинск полигонига доимий равишда ва жуда кўп миқдорда ядровий қуролларни портлатиш натижасида бир неча минг километр атрофдаги муҳит, ер, сув, ҳаво, ўсимликлар, барча жонли мавжудотлар, шу жойларда истиқомат қилувчи кишилар радиоактив нурлар ва чиқиндилар билан заҳарланди ва ҳозир ҳам заҳарланиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида инсониятни лол қолдирган даражадаги турлича фожиаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Кейинги йилларда мазкур полигонда ядровий зарядларни портлатиш ишлари тўхтатилган, лекин экологик вазият ҳанузгача жуда ҳам мураккаб ҳолатда сақланиб келмоқда.

Кишиларни табиат ва ўзининг келажак истиқболи қизиқтирмоқда. Бугун биз шундай юқсак даражага эришдикки, инсон табиатдан фойдаланибгина қолмасдан, уни ҳимоя қилишни зарур. Табиатни эъзозлашда ва сақлашда ҳеч қандай ҳудудий тўсиқлар бўлиши мумкин эмас, чунки бир мамлакатда рўй бераётган экологик инқироз бонқа жойларга ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Табиат муқаддас бир даргоҳ, инсон кўз очиб кўрган дунё, бамисоли она қучоғи, инсон учун бешикдир. Биз яшаб нафас олиб, кун кечириб, тирикчилик ўтказиб турган табиат, унинг таркибий қисми бўлиши Еримиз — ҳаммамизнинг, бутун инсониятнинг умумий уйи, умумий маконидир. Шундай экан, уни кўз қорачигидек сақлаш, атроф-муҳитнинг ифлосланишига йўл қўймаслик умумдават, умуминсоният ишидир. Табиатни муҳофаза қилишнинг долзарблиги боси ани шунда.

Экологик инқироз ишлаб чиқариш инқирози бўлибгина қолмай, айни вақтда, ижтимоий-сиёсий муаммо ҳамдир. Чунки табиатни муҳофаза қилиш бу ривожланиш ва халқ фаровонлигини оширишнинг заминидир. Шунинг учун ҳам республикамизда

табиатни муҳофаза қилишни давлат йўли билан бошқариш ва назорат қилиб туришга катта аҳамият берилаётганлиги бежиз эмас. Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитасининг, Оролни сақлаш, ЭКОСАН ва бошқа жамғармаларнинг таъсис этилиши, табиатдан унумли фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларига оид минтақавий жаҳон илмий-амалий анжуманларининг ўтказилиши, табиатни муҳофаза қилиш ишларига жамоатчиликнинг кенг жалб этилиши бунга мисол бўла олади.

Минтақамизда табиатни муҳофаза қилиш ишлари қўйидаги вазифаларни ҳал қилишга қаратилмоғи лозим:

- қишлоқ хўжалик экинзорларини сақлаш, тупроқ эрозиясига қарши курашни кучайтириш, ерларни селдан, кўчклардан, ўқирлишлардан, шўр босишдан, заҳарланишдан, сув босишдан ва қақраб қолишдан ҳимоя қилишни таъминлаш;

- фойдалан қазилма конларини янада комплекс равишда ўзлаштириш, уларни қазиб олиш ва қайта ишлаш чоғида побудгарчиликка йўл қўймаслик;

- Орол денгизи, Сирдарё, Амударё ва бошқа сув ҳавзалари сатҳини камайишининг олдини олиш, уларни булғанишдан сақлашни кучайтириш чораларини амалга ошириш, сув манбалари, жумладан кичик дарёлар ва қўлларни қуриб қолишдан ва инфлосланишдан муҳофаза қилишни яхшилаш, Марказий Осиёдаги энг муҳим дарё ҳавзаларидаги сув хўжалиги комплексларини автоматлаштирилган бошқариш тизимларини яратиш, ирригация, мелiorация тизимларини ҳозирги давр талабига мувофиқлаштириб қайта қуриш;

- зарарли моддаларнинг атроф-муҳитга чиқариб ташланишини камайитириш ва чиқарилаётган газларни зарарли аралашмалардан тозалашни яхшилаш, газ ва чанг ютувчи ҳаят самарали аппаратлар, сувни тозалайдиган ускуналар, шунингдек табиий атроф, табиий муҳитнинг ҳолатини назорат қилувчи асбоблар ҳамда автомат станциялар ишлаб чиқаришни таъминлаш;

- иссиқлик электр станцияларида мазутдан, торфдан ёқилган сифатида фойдаланишни камайитириш;

- ўрмонларни ёнғиндан сақлаш ҳамда уларни заҳарли ҳашаротлардан ва касалликлардан муҳофаза қилиш. Ихота дарахтзорларини кенгайтириш, шаҳарлар, қишлоқлар ва уларнинг атрофларида янги кўкаламзорларни яратиш, мавжуд шундай зоналарни ободонлаштириш;

- илмий асосланган қўриқхона ва миллий паркларни вужудга келтиришни давом эттириш. Ёввойи ҳайвонларни мутаносиб равишда кўпайтириш ҳамда табиий қўл, ҳовузлар ва сув омборларида қимматли балик турларини урчиқиб кўпайтириш тадбирларини амалга ошириш.

Экологик муаммоларни ҳал қилишда барча мамлакатларнинг бир-бирларига қўл бериб, ҳамкорликда иш қўришлари мақсадга мувофиқдир. Бу соҳада умумжаҳон миқёсида ҳамкор-

лик, барча мамлакатларининг баҳамжиҳат оммавий ҳаракат қилишлари зарурлигини кўрсатмоқда. Бу ҳамкорлик тўла тенг ҳуқуқлик, ҳар бир мамлакатнинг суверенитетини ҳурмат қилиш асосида, олинган мажбуриятларни, халқаро ҳуқуқ нормаларини виждонан бажариш асосида бўлиши лозим. Биз яшаб турган даврининг қатъий талаби мана шулардан иборат.

Табиатни эъвозлаш, уни муҳофаза қилиш, инсон онгининг етулиши билан бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ҳозирги вақтда кишиларда экологик онг ва маданиятни шакллантириш алоҳида аҳамият касб этади. Бу борада онланинг роли катта. Ёшларимизда экологик маданиятни тарбиялашда болалар боғчалари, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртлири ҳам жонбозлик кўрсатмоғи зарур. Меҳнат жамоалари, жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари доимий ва изчил равишда аҳолининг экологик онги ва маданиятини тарбиялашга онд ишларини мунтазам олиб борадилар, бу масалада шунчалик тежандий ўзгаришларни қўлга киритишимиз мумкин эканлигини ҳеч ҳам эсдан чиқариш керак эмас!

Тақрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Табиат тушунчаси маъносини айтиб беринг. Инсон табиатининг олий маҳсули эканлигини қандай тушунишнгизни баён этинг.

2. Инсон ва табиатнинг ўзаро алоқадорлиги сабаби ва заруриятини ёритинг.

3. Экологик муаммо ва уни бартараф этиш йўллари. Бу борада сизнинг фикрингиз қандай?

4. Ўзбекистон Президентининг Орол муаммосини ҳал этиш бўйича дунёликбонда олиб бораётган саноат-ҳаракатларининг миллий, минтақавий ва умумбашарий аҳамияти ҳақида давра суҳбати ўтказинг.

5. Кишиларда экологик онг ва маданиятни шакллантириш зарурияти ва алоҳида аҳолининг экологик онгига эътибор беринг ва бу ҳақда илмий мунозаралар уюштиринг.

III БУЛИМ. ОНГ ФАЛСАФАСИ

VII БОБ. ОНГ. ИЖТИМОЙ ОНГ ВА УНИНГ АСОСНИ ШАКЛЛАРИ

1. Онг — воқеликни акс эттириш ва инсон фаолиятини таъминлаш шакли

Инсоннинг теварак-атрофини қуршаб турган моддий олам, борлиқ унинг онгида акс этилади. Онг нима, у қандай қилиб пайдо бўлган, у моддий дунё билан қандай муносабатда деган саволлар устида инсон энг қадим замондаёқ ўйлай бешлаган. Натижада онг муаммоларини талқин қилишда турли ҳолдаги тасаввурлар вужудга келади.

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотига кўра, онг, Оллоҳ томонидан инсонга нпъом қилинган руҳнинг зуҳуроти, у ўлмас ва абадийдир. Форобийнинг фикрича, «одамларнинг бир авлоди ўлиб кетгач, уларнинг жисмлари йўқ бўлиб кетадию, аммо уларнинг руҳлари вужуд (қафаси)дан қутулиб, саодатга эришадилар. Сўнг бошқалари уларнинг ўрнини эгаллаб, улар қилган ишларини қиладилар. Бу авлод одамлари ҳам дунёдан ўтгач, худди шундай йўл билан руҳлари аввалгиларининг изидан бориб, қиёфалари (фёъл ва фазилатлари), қуввати ва сифати ўхшаш, яқин руҳлар билан қўшилишлари мумкин... Ҳар бир янги келган руҳ ўзига ўхшаш аввалги руҳ билан қўшилганида ҳузур-ҳаловатни ҳам янада ортади¹.

Илмий фалсафа таълимотига мувофиқ, онг юксак даражада ташкил топган материянинг, яъни инсон миясининг маҳсули бўлиб, унинг хусусияти воқеликни акс эттиришдан иборатдир.

Онг — инсон миясининг функциясидир, бу функциянинг моҳияти эса ташқи реал дунёни инъикос эттиришдан иборатдир, деб тушунтиради.

Онгнинг моҳиятини тўғри очиб бериш учун унга ҳар томонлама, яъни онтологик, гносеологик ва ижтимоий жиҳатдан ёцдошмоғимиз лозим.

Унга онтологик жиҳатдан ёцдошиш, онг — бу табнат узоқ тарихий тараққиётнинг маҳсули, материя эволюцияси жараёнида вужудга келган руҳий ҳодисаларнинг хоссаси демакдир. Одам онги юксак даражада тузилган материянинг хоссасидир, ташқи олам воқеликнинг инъикосидир. Бу хосса материянинг оддийдан мураккабликка, қуйдан юқорига қараб ривожланиш жараёнида пайдо бўлган. Материянинг ўзи фикр қилувчи инсон миясини ривожлантиради. Онг фақат инсон миясига хос бўлган инъикос жараёнидир.

Илмий фалсафадаги онг масаласига доир қарашлар унинг инъикос назариясига асосланади.

Инсон мияси ва уни ташқи олам билан боғлаб турувчи сезги

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993, 164—165-бетлар.

каналлари бўлмаса, ҳеч қандай идроклар, тасаввурлар, тушунчалар ҳосил бўлиши мумкин эмас.

Ҳўш, жонсиз олам тараққиётидан қандай қилиб жонли олам келиб чиқди, қандай шароитларда органик олам ривожланиши онгининг келиб чиқиши учун замин тайёрлади? Ана шу саволларга жавоб бериш учун Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, онгининг илк тарихини ўрганишимиз лозим бўлади.

Ҳаётнинг пайдо бўлиши, теварак-атрофимиздаги тирик мавжудотларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масала табият ва фалсафа фанининг энг муҳим масалаларидан биридир. Бу масалага ғоят жиддий эътибор бермаган бирорта фалсафий ёки диний таълимот, бирорта йирик мутафаккир йўқ. Ҳаётнинг келиб чиқиши, унинг моҳияти ва ривожланиш қонуниятлари масаласи турли даврларда ва маданиятнинг турли босқичларида турлича ҳал этиб келинди ва уларнинг ўртасида кескин ғоявий кураш давом этиб келди. Айрим фикрларга кўра, ҳаёт олий зотнинг гавдаланишидир. Бу нуқтан назардан олиб қараганда материя тирик мавжудотлар яратиш учун хизмат қиладиган моддадангина иборатдир, тирик мавжудотлар эса бу моддага шакл ва муайян бир мақсадга мувофиқлик бахш этувчи жон кирсагина пайдо бўлиши ва яшаши мумкин.

Илмий фалсафа таълимотига кўра, ҳаёт материянинг қонуний вужудга келадиган ва емириладиган айрим бир шаклидангина иборатдир. Ҳаётни билишга олиб борадиган ишончли йўл объектив тажрибадан ва тирик табиатни кузатишдан иборатдир. Ер юзиде ҳаёт биричи навбатда тирик бўлмаган моддадан пайдо бўлган, яъни жонсиз дунёдан жонли дунё биологик қонуниятга кўра пайдо бўлган. Энг оддий тузилишга эга бўлган тирик мавжудотларнинг ўзи ҳам жуда узоқ даврлар мобайнида моддаларнинг алмашинуви натижасида вужудга келган.

Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши уч асосий босқичдан иборатдир. 1. Мураккаб жонсиз бирикмалардан оқсил ва ҳужайранинг келиб чиқиши. 2. Ҳужайралардан йирик, кўп ҳужайрали организмларнинг келиб чиқиши. 3. Организмлар тараққиётининг маълум босқичида одамнинг келиб чиқиши.

Ҳозирги замон табиатшунослик илми, Ернинг ёши 4—5 миллиард йил деб ҳисоблайди. Айни пайтда Ернинг атмосфераси қайтарилиш ҳолатидан оксидланиш ҳолатига бундан 700—800 миллион йил илгари ўтган деб тахмин қилинади.

Иккинчи босқич углеводородлардан оқсил молекулаларга ўтиш, кейинчалик тирик мавжудотлар шаклланиши мумкин бўлган комплекс бирикмалар пайдо бўладиган мураккаб жараёндан иборатдир. Ерда ҳаёт чамаси 2—2,5 миллиард йил илгари пайдо бўлганлигини кейинги пайтлардаги илмий далиллар тасдиқлайди. Академик А. Опарин ва америкалик олим Г. Юрий тасаввурларига кўра, дастлабки Ер атмосфераси ҳозиргида ҳам жуда бошқача бўлиб, сув буглари, метан, аммиак ва водород аралашмасидан иборат бўлган. Ҳозирги вақтда америкалик олим С. Миллер, ҳинд олими К. Бахадур ва бошқа тадқиқотчи-

ларнинг тажрибаларига кўра бундай шароитларда дастлабки аминокислоталар ҳосил бўлиши имконияти исбот қилинган.

Учинчи, энг муҳим босқич мураккаб оқсилсимон моддаларнинг оддий тирик организмга айланишидир. Бу босқич мураккаб босқичдир. «Материянинг ҳаракат шаклларида бири бўлиши энг муҳим ҳаёт аломати.— деб ёзади академик А. Опарин,— оқсил жисмлар модда алмашувчи организм атрофидаги ташқи муҳит билан ўзаро таъсирдан иборатдир.» Кишида баъзан ўз организми ўзгармайдиган жисмлар деган таассурот ҳосил бўлади. Мана шу ўзгармас бўлиб кўриниш танамиз таркибининг доимийлигини эмас, балки унда содир бўлувчи жараёнларнинг доимийлигини аке эттиради.

Шундай қилиб, тирик организм учун атрофдаги муҳит билан ўзаро таъсирда бўлиш — зарурий мавжуд бўлиш шарти ҳисобланади. Бошқа томондан олиб қараганда оқсил, қанд, мой, яъни тирик организмни вужудга келтириш мумкин бўлган органик моддалар ниҳоят даражада беқарор бўлиб, ташқи муҳит билан ўзаро таъсирда бўлганда тез бузилади. Органик моддаларнинг бузилишига нималар таъсир этади? Биринчи навбатда — кислород. Юқорида айтилганидек, сайёрамизнинг бирламчи атмосферида кислород бўлмай, қарийб бутун кислород сув ва металл оқсиллари шаклида бўлган. Маълум бўлишича, физик муҳитнинг баъзи энг муҳим хоссалари организмларнинг ҳаёт фаолияти натижасида пайдо бўлган. Ўсимликлардан кислород чиқиб турмаса, сайёрамиз атмосферасида кислород бўлмасди.

Сайёрамизнинг дастлабки даврларида организмлар ва эркин кислород бўлмаган органик модда жуда узоқ вақт мобайнида сақланиб қола олган. Уша вақтда мавжудотнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиб, эндиликда нима учун пайдо бўла олмаслигининг асосий сабаби ҳам мана шундадир. Мана шу пайтдан бошлаб органик дунёнинг тараққиёт кучи бўлган табиий танлаш қонуни ишга туша бошлаган. Табиий танлаш натижасида кооперват томчилар тобора такомиллашиб ташқи шароитларга борган сари мослашиб, барқарорлашиб борган. Ниҳоят, улар шундай бир системага айланганки, ундан атроф-муҳит билан модда алмашувчи, биз ҳаёт деб атовчи такомиллашган материя ҳаракат шаклига эришган. Демак, ҳаётнинг келиб чиқиши материянинг ўзгариб бораётган мураккаб шароитларда ривожланишидан заруран келиб чиққан оқибатдир.

Ҳаётнинг моддий асосини материя тараққиётининг мураккаб маҳсули бўлган оқсил таначалари ташкил этади. Ҳаёт оқсил жисмларнинг яшаш усулидир, бу яшаш усули эса ўз моҳияти билан мазкур жисмларнинг кимёвий таркибий қисмларининг доимий ўз-ўзини янгилаб туришидан иборат. Демак, оқсиллар моддалар алмашинувида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Юксак даражада тузилган материя одам ва ҳайвонларнинг руҳий фаолиятида ўзига хос хусусиятларини намоён қилади. Материянинг руҳий хоссалари ҳайвонот дунёсида сезгилар вужудга келган пайтдагина кўрина бошлайди.

Шундай қилиб, сезги органик табиатнинг янги сифати бўлиб вужудга келди. Сезги етарлича мураккаб тузилган тирик мавжудотларнинг хоссасидир ва бу хосса тасодифий равишда вужудга келган эмас, балки материянинг ўзидаги зарур ички жараёнлар натижасида келиб чиққан кенг маънодаги акс эттириш (инъикос) хоссаси бутун моддий дунёда жонли табиатда ҳам, жонсиз табиатда ҳам бор.

Албатта, материянинг инъикос хоссаси турли шаклда намоён бўлади ва материя тараққиётида қуйи босқичдан юқорироқ босқичга ўтиш билан сифат жиҳатдан ўзгаради. Масалан, одамнинг сезгиси ва тафаккури юксак даражада тузилган материянинг хоссаси бўлиши билан бирга акс эттиришнинг мураккаброқ шакллариدير. Жонсиз табиатда эса акс эттириш қобилияти бирмунча содда, механик, физик, кимёвий жараёнларда намоён бўлади. Акс эттиришнинг бу шакллари (таъсирланувчанлик, изтиробланувчанлик, сезувчанлик) оғ билан тенглаштириш ярамайди, чунки булар акс эттиришнинг мураккаброқ шакллари ҳисобланади.

Материя ҳаракатининг юксакроқ биологик шаклининг келиб чиққанлиги акс эттиришнинг сифат жиҳатдан янги шакли — таъсирланувчанликка ўтиш учун зарур шарт бўлди. Таъсирланувчанлик эса ҳаёт билан бирга пайдо бўлган ва тирик материянинг энг муҳим хоссаларидан бири ҳисобланади. Тирик протоплазма бўлган ҳар бир жойда изтиробланиш реакцияси мавжуддир. Изтиробланиш хоссаси барча тирик организмларда бор. Бу тирик материянинг асосий хоссаси модда алмашинуви билан муқаррар боғланган. Тирик оқсил вужудга келган ҳамон оқ дарров таъсирланувчанлик кўринади. Бу тирик оқсил билан муҳитнинг ўзаро таъсирида намоён бўлади. Барча мавжудотлар ташқи таъсирга жавобан бир қадар мустақил таъсирланадиган бўлади.

Тирик табиатнинг тарихий тараққиёти натижасида сезгилар вужудга келди, аммо ўсимликларда сезги йўқлиги маълум. Ўсимлик дунёсининг ҳаёт шароити сезгига зарурат туғдирган эмас. Ўсимликлардаги таъсирчанликнинг энг тарқалган шакли — бу улардаги тропизм хоссасидир. У ғоятда хилма-хил бўлади, масалан, унинг турларидан бири фототропизм шунда кўринадики, яъни ўсимлик Қуёш нурларининг таъсирига жавобан реакция кўрсатади. Яшил ўсимликлар ҳаётида ёруғлик жуда катта роль ўйнайди. Ёруғлик — яшил ўсимликлар учун энергия манбаидир. Ўсимликлар мумкин қадар нур энергиясини олмоқ учун ёруққа интиладилар. Уларнинг баргларига офтоб нурлари қайси томондан кўпроқ тушса, барглари асосан ўша томонга қараб ўсади.

Ҳайвонот дунёсида таъсирланувчанлик хоссаси тараққиётнинг муайян босқичида сезгиларнинг келиб чиқишига олиб келди. Дастлабки энг оддий сезгиларнинг майдонга келиши тирик табиат тараққиётидаги янги давр бўлди.

Акс эттиришнинг муайян шакли бўлган сезгилар ҳайвонот дунёси тараққиётининг илк босқичларида келиб чиқиши билан бирга одамда кўпроқ тараққий топи ва камолга етди. Сезги объектив оламнинг субъектив образидир. Материя бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этиб, сезги ҳосил қилади. Сезги мияга, нервларга, кўз тўр пардасига ва шу кабиларга, яъни муайян суратда тузилган материяга боғлиқ. Материянинг мавжудлиги эса сезгига боғлиқ эмас.

Одам мияси ва кишиларнинг ижтимоий табиатга кўра кўпроқ тараққий топган асаб тизими ҳайвонларнинг сезгиларига қарама-қарши ўлароқ, одам сезгиларининг янги сифат хусусиятларини келтириб чиқаради. Ҳайвонларнинг сезгилари ҳам, одамнинг сезгилари ҳам табиатда мавжуд бўлган нарс ва ҳодисаларнинг инъикосидир. Аммо одамнинг сезги аъзолари акс эттира оладиган ҳамма нарсани ҳайвонларнинг сезги аъзолари акс эттиришга қодир эмас. Масалан, бургут одамга қараганда анча узоқни кўради, лекин одамнинг кўзи буюмларда бургутнинг кўзига қараганда анча кўп нарсани ажратади. Одамга нисбатан ит бирмунча кичикроқ ҳид билиш қувватига эга, лекин у одам учун турли нарсаларнинг муайян белгиларидан иборат бўлган ҳидларнинг юздан бир ҳиссасини ҳам фарқ қила олмайди.

Фан одам билан ҳайвонот дунёси ўртасида биологик-физиологик маънода ўтиб бўлмайдиган чегара йўқлигини исботлади. Энг юксак даражада тузилган мавжудот — одам жонли табиат тараққиётининг энг юксак маҳсули ҳисобланади.

Ҳайвонлар руҳиятининг муҳим хусусияти инстинктлардир. Инстинктлар — ҳайвонлар муайян турининг эволюция жараёнида тупланган онгсиз ҳаёти, «тажрибаси»дир. Улар мутлақо ўзгармас нарса эмас, аксинча, эволюция жараёнида ҳаёт шароитига қараб ўзгаради, янги инстинктлар билан алмашинади. Инстинктлар мураккаб шартсиз рефлекслар бўлиб, организмнинг ташқи таъсиротга жавобан туғма ҳис-туйғу, сезгидан иборат. Инстинктларда ҳеч қандай ғайритабиий сир йўқ. Улар турли ҳайвонларда турлича намоён бўлади. Ҳайвонларнинг жуда мураккаб сезги ҳаракатлари маълум, масалан, асаларилар олти қиррали, чумолилар кўп қаватли уялар қуради, қушлар доимий ҳаво йўлларида учиб ўтади, балиқлар ўзи бир вақт тухумдан чиққан жойига тухум ташлайди ва бошқа кўпгина мисоллар мавжуд. Демак, ҳайвонларга хос бўлган руҳий ҳодисалар улардаги ҳар хил сезги ва инстинктларда кўринади. Юқорида айтилганидек, инстинктлар мураккаб шартли боғланишлар сифатида юзага чиқади, ҳайвонларнинг юриш-туриши ана шу боғланишлар асосида вужудга келади. Аммо юқори даражадаги ҳайвонларнинг руҳияти шу ҳодисалар билангина чекланмайди.

Уларда идрок фаолиятининг элементлари, онг бошланғичлари, англаб билиб акс эттиришнинг дастлабки энг оддий шакл-

лари борлигини фан далиллар асосида исботлади. Бу эса одам руҳияти тасодифий, фавқулодда ҳодисадир, деган қарашларнинг асосли эканлигини исботлаб беришда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ҳайвонларда онгли, режали суратда ҳаракат қилиш қобилияти асаб тизимининг тараққий этишига мувофиқ равишда ривожланади ва бу сутэмизувчи ҳайвонларда анча юксак даражада туради. Масалан, тулки ўз кетига тушганлардан яшириниш учун ўзига таниш жойдан яхшигина фойдалана билади.

Юқори даражадаги ҳайвонлар одамга боғланиш, суяниш, туйғуларини намоён қила олади. Маймунларнинг одам хатти-ҳаракатларига хос қандай яхши тақлид қилиши маълум. Кўпгина ҳайвонларнинг ажойиб хотираси бор. Ит эгасини бир неча йилдан кейин ҳам таниб олади.

Юқори даражадаги ҳайвонларда элементар «тафаккур», асосан анализ ва синтез шаклида кўринади. И. П. Павловнинг фикрича, асаб тизимининг асосий фаолиятларидан бири янги боғланишларни вужудга келтириш бўлса, иккинчи асосий функцияси теварак-атрофдаги дунёни таҳлил қилиш, мураккаб элементларни оддий элементларга парчалашдан иборат.

Юқори даражадаги ҳайвонларда таъсирланувчиларни уларнинг сифат хусусиятларига қараб ажратиш, фақат муайян таъсиротларни идрок этиш қобилияти бор. Ана шунинг ўзи анализдир. Ҳар хил ассоциациялари вужудга келтириш, уларни миёда қайд қилиш қобилияти билан бирга анализ қилувчи фаолият юқори даражадаги ҳайвонларда «тафаккур» жараёнининг асосини ташкил қилади.

Бу илмий далиллар ҳайвонларда онг бошланғичлари борлигини кўрсатади. Аммо ҳайвонларнинг руҳияти билан одам тафаккури ўртасида сифат жиҳатдан жуда катта тафовут борлигини унутиб бўлмайди.

Одамнинг келиб чиқиши ҳақида Марказий Осиё мутафаккирларининг фикрлари алоҳида эътиборга сазовордир. Масалан, ибн Синонинг фикрича аввал тоғ-тошлар, сўнг ўсимлик, ҳайвонот ва тараққиётнинг якуни сифатида инсон вужудга келган. Инсон бошқа барча ҳайвонот оламидан нутқи ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади.

«Тил ва тушунча соҳиб бўлган тирик зотдан ортиқроқ мукамал бўлган бирор зот йўқдир»¹,— дейди Форобий.

Онгнинг вужудга келиши ва ривожланишида меҳнат ҳал қилувчи омилдир. Инсоният ўзининг маълум мақсадга қаратилган онгли меҳнати туфайлигина табиатдан ажралиб чиқди. Инсон ўзининг меҳнати натижасида ижтимоий ҳаётни тубдан қайта қуришга қодир бўлган ягона кучдир. Шунинг учун ҳам меҳнат одамнинг бебаҳо бойлиги, унинг яшаши ва ҳаётининг асосий за-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., 1993, 144-бет.

мини ҳисобланади. Инсоният кундалик эҳтиёжи учун зарур бўлган нарсаларни топиш жараёнида табиат предметларига дуч келиб уларнинг хоссаларини била борган, уларни бир-бири билан таққослаб ажрата биллаган.

Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган меҳнат қуролларини тайёрлаш ва такомиллаштириш жараёни онгининг ривожланишига катта таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир. Меҳнат қуролларининг авлоддан-авлодга ўтиб келиши, ўз навбатида олдинги авлоднинг ишлаб чиқариш тажрибасини, билими ва онгини кейинги авлодларга ҳам олиб ўтган. Кейинги авлод эса ўз аجدодларининг меҳнат қуролларини тайёрлаш ва улардан фойдаланиш усулларини билиб олиб, уларни янада такомиллаштирган. Онг ана шу тариқа меҳнат билан тафаккурнинг бирлиги асосида такомиллашиб борган.

Инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни,— деб ёзган эди Беруний,— меҳнат билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади.

Меҳнат инсон онгини шакллантирган ва камолга етказган асосий омил бўлиб ҳисобланади. Қишларининг меҳнат фаолияти тафаккур органи бўлган миянинг ривожланишига ҳам ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

2. Онг, тафаккур, ирода, ҳиссиёт. Онг ва тил

Онгга **гносеологик** жиҳатдан ёндашиш унинг фаолиятини, оламни билиш воситаси эканлигини эътироф этиш демакдир. Онгининг муҳим белгиларидан бири шукк, у тушуниб етилган билимдир. Инсон мия ёрдамида фикр қилади. Онгининг маъноси предметни билиш, ўзлаштириш, унинг моҳиятини очиб беришдан иборат. Онг фақат объектив олам инъикосини эмас, балки инсоннинг ўз руҳий фаолиятини англашнинг ҳам ўз ичига олади. Онг воқеликнинг ҳам оқилона, ҳам ҳиссий инъикосини қамраб олади. Шунингдек, у инсон ҳиссиётлари, иродасини ҳам ўз ичига олади.

Ирода — инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини онгли равишда тартибга солиш ва қўзланган мақсадни амалга оширишда учрайдиган жами тўсиқлар (қўрқинч, журъатсизлик, шубҳа)ларни енгишга бўлган қобилиятдир. Ирода амалий фаолият жараёнида шаклланади ҳамда инсоннинг ҳам ташқи олам предметларини, ҳам ўз шахсий имкониятларини билишга асосланади. Иродани шакллантириш ва мустаҳкамлашда кишиларнинг амалий фаолияти, меҳнат катта ўрин тутати. Ироданинг онгдаги фаолияти ҳаракат мақсадини белгилашда, бу мақсадга эришиш воситалари ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб маълум қарорга келишда намоён бўлади. Ўзини тута билиш, дадиллик, қатъийлик, чидам ва тоқат, мустақиллик ва бошқа шу қабилар ироданинг муҳим белгиларидир. Ироданинг кучи шу сифатларнинг қай даражада намоён бўлишига қараб белгиланади.

Барча руҳий жараёнлар сингари ҳиссий-эмоционал ҳолатлар ҳам мия фаолиятининг натижасидир. Ҳиссий ҳолатларнинг пайдо бўлишига ташқи оламда юз берадиган ўзгаришлар сабаб бўлади. Инсоний ҳис-туйғулар ҳаётнинг ижтимоий шароитлари билан ўзгаради. Бошқача айтганда, у ижтимоий шароит билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Эмоцияларнинг (ҳис, туйғу) ифодаланиши, биринчидан, ифодали ҳаракатлар (мимик ва пантомимик ҳаракатлар)ни; иккинчидан, организмдаги турли ҳодисаларни, яъни ички аъзолар фаолиятининг ва ҳолатининг ўзгариши (қўнчилик ҳолларда бу ўзгариш эмоция кечираётган одамнинг ташқи қиёфасида намоён бўлади); учинчидан, гуморал характердаги, яъни организмнинг қон таркибидаги ва бошқа кимёвий ўзгаришларни, шунинг билан бирга модда алмашинувида бўладиган янада чуқур ўзгаришларни ўз таркибига олади.

Эмоционал жараёнлар ва ҳолатлар ёки эмоциялар ҳиссий кечинмаларнинг одатдаги асосий шаклидан иборатдир. Эмоция қандайдир бир ҳиссиётнинг бевосита кечирилишидир. Баъзи ҳолларда эмоциялар таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Бундай эмоциялар одамни ҳаракатларга, мулоҳазалар айтишга ундовчи кучга айланади.

Эмоциялар қилинаётган ҳаракатларнинг мавзуси бўлиш билан бирга, баъзан фаолиятни ташкил қилувчи жиҳатга, баъзан эса фаолиятни бузувчи жиҳатларга айланади. Инсоннинг ҳақиқатни излашлари ҳеч вақт инсоний ҳиссиётларсиз бўлмаган ва бўлиши мумкин эмас эди. Бошқа томондан олганда, ортиқча эмоционаллик жуда кўп ҳолларда объектларни нотўғри акс эттиришга, хулоса чиқариш ва баҳолашда мантиқсиз ҳолатларга олиб келади.

Тафаккур алоҳида тарзда тузилган материя — миyaning олий маҳсули, объектив оламнинг тушунчалар, муҳокамалар, назариялари ва ҳоказолардаги инъикоснинг фаол жараёнидир. Бошқача айтганда, тафаккур объектив оламнинг инсон миёсида мавжумлашган, умумлашган, тил билан ифодаланадиган акс этишидир. Тафаккур аввало ижтимоий тараққиёт билан боғлиқдир, у ўзининг пайдо бўлиш хусусиятлари жиҳатидан ҳам, фаолият усули жиҳатидан ҳам, ўз натижалари жиҳатидан ҳам ижтимоий маҳсулдир. Тафаккур кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида пайдо бўлади ва воқеликнинг воситали инъикосини, унинг қонунийатли алоқаларини очиб беришни таъминлайди. Абстракция, анализ ва синтез, муайян вазифаларни ўртага ташлаш ва уларни ҳал этиш йўллариин топиш, гипотезаларини, ғояларини илгари сурини каби жараёнлар тафаккурга хос хусусиятлардир. Тафаккурнинг воқеликни умумлаштириб акс эттириши инсоннинг умумий тушунчалар тузиш қобилятида ифодаланади.

Инсон онгининг тараққиётида нутқ, тил ғоят муҳим аҳамият-

га эгадир. Тилнинг пайдо бўлиши бевосита меҳнат билан узвий равишда боғлиқ. Одамнинг ўзини ҳам, тилини ҳам ижтимоий меҳнат яратади.

Тил тафаккур билан чамбарчас боғлиқдир. Инсон нутқи бўлмаса, тил воситалари бўлмаса, фикрлаш ҳам бўлмайди. Нутқ фикрлаш қуролидир. Тафаккур бўлмаса нутқ, тилнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Тил ва тафаккур бир-бириденз мавжуд бўлмаса ҳам, бироқ, улар айнан бир хил нарса эмас. Тафаккур — объектив реалликнинг инъикосидир, тил эса фикрни ифода этиш қуроли, уни қайд қилиш ва бошқа кишиларга етказиш, билдириш воситасидир. Тил фақат тафаккурнинг ифодаси эмас, балки унинг таяничи ва тараққиёт қуроли ҳамдир. Кишилик жамияти томонидан яратилган ва кашф этилган барча нарсалар, ҳодисалар, тушунчаларни ўзида акс эттирувчи тил буюк умумлаштирувчилик ролини бажаради.

Жамиятнинг тараққиёт этиши билан тафаккур сингари тил ҳам тараққиёт қилиб боради. Тил ҳам онг каби қадимийдир. Тил — амалий, ҳақиқий онгдир, бошқалар учун ҳам мавжуд бўлган ва худди шу туфайли мен учун ҳам мавжуд бўлган онгдир, бинобарин, тил онг сингари бошқа кишилар билан муомала қилиш эҳтиёжи туфайли, муомала қилиш зарурлиги туфайли пайдо бўлди.

Кишиларда нутқ меҳнат фаолияти жараёнида бир-бирлари билан алоқа қилиш воситаси сифатида ривожланди. Ҳайвонларда эса нутқ йўқ, бошқача айтганда, ҳайвонлар гапирмайди. Уларнинг ҳаёт шароити шундайки, натижада уларда сўзлашишга зарурат ва имконият йўқ. Ҳайвонларнинг алоқа қилиш, воситаси ҳар хил сигналлар бериш бўлиб хизмат қилади. Бу сигналлар товуш чиқариб ёки имо-ниора билан берилди. Маймунларда бу ҳол айниқса яққол кўринади. Аммо «сигнал бериш системаларига» нутқ бошлангичларининг вужудга келиши учун ягона шарт-шароит деб қараш керак. Нутқ — алоқа қилишнинг сифат жиҳатдан янги воситаси бўлиб, фақат одамга хосдир.

Тил кишиларнинг бир-бири билан алоқа қилиш воситаси ва фикрнинг бевосита ифодасидир. Кишилар фикр айирбошламаса, умуман зарур моддий бойликларни ишлаб чиқара олмаган, табиат кучларига қарши биргаликда кураша олмаган бўлур эди. Фикр айирбошлаш эса фақат тил ёрдамида юзага чиқини мумкин. Тил тафаккурнинг борлиқ шакли, тафаккур эса тилнинг мазмунидир.

Демак, тафаккур ва онг инсон миясининг маҳсулидир. Онгни, тафаккурни фикрлаш органи бўлган миядан ажратиб бўлмайди. Аммо бу муносабатга асосланиб онгни моддий деб ҳисоблаш мумкин эмас. Онгни моддий деб ҳисоблаш, тафаккурни материянинг кўриниши ёки унинг бир бўлаги деб ўйлаш мутлақо нотўғридир. Онгни моддийлаштиришга урунувчи **вульгар материалистлар** фикр моддийдир деб даъво қиладилар. Унинг намоян-

даларидан Молешотт, Бюхнер, Фогтлар эса жигар зардоб айиргани сингари мия ҳам фикр ажратади деган эдилар. Улар онгни материядан иборат қилиб қўйиб, уни материя билан тенглаштириб, фикрни борлиқнинг моддий кўриниши деб ҳисоблайдилар ва шу тариқа материя билан онг ўртасидаги, моддий ҳодиса билан идеал ҳодиса ўртасидаги фарқни инкор қиладилар.

Илмий фалсафа онгни вульгар материалистик тушунишни рад этиш билан бирга онг, тафаккур бутун материяга, табиатдаги барча нарса ва ҳодисаларда сезувчанлик, тафаккур ва бошқа ҳаётӣй функциялар бор деган **гиллозоизм** (Бруно, Рабине ва бошқалар) таълимотига ҳам қарши чиқади. Бу ғоянинг хатолиги шундаки, у жонсиз материя билан жонли материя ўртасидаги фарқни ҳисобга олмайди.

Аниқ ифодаланган шаклдаги сезги материянинг юқори органик шаклларигагина хосдир, ҳолбуки бутун материя инъикос этириш хусусиятига, яъни ташқи муҳит таъсирига муайян жавоб бериш қобилиятига эгадир. Бу хусусият маълум даражада сезги билан ўхшашдир, лекин у билан бирдай эмас, шу туфайли тафаккур, онгни бутун материяга хос бўлган хусусият деб бўлмайди.

Ҳозирги даврда фаннинг янги соҳаси бўлган кибернетиканинг музаффақиятлари муносабати билан жонсиз табиат предметларида ҳам фикрлаш қобилияти бор деб кўрсатишга уриниш кучаймоқда. Турли бошқарувчи системаларни ва бошқарув жараёнларини ўрганувчи кибернетика фани асосида ажойиб машиналар яратилди. Улардан айримлари тайёраларни, поездларни ёки мураккаб ишлаб чиқариш жараёнларини бошқара олса, бошқалари матини аниқ ва тез бир тилдан бошқа тилга таржима қилади, энг қийин математик топшириқларни бажаради ва ҳоказо. Бу машиналар ташқаридан турли маълумотлар олишга, уларни «эса сақлаб қолишга» лаёқатлидир. Бу эса айрим олимларнинг «ақлли» машиналар сезиш ва ҳатто, фикрлаш қобилиятига эгадир, деб айтишларига баҳона бўлди.

Кибернетика базасида амалга оширилаётган тафаккур функцияларини моделлаштириш катта фалсафӣй аҳамиятга эга. Ҳозирнинг ўзидаёқ бир қатор тафаккур функцияларини қайта ҳосил қиладиган кибернетика қурилмаларининг яратилиши илмий фалсафанинг асосий қондаларидан бири, яъни алоҳида суръатда ташкил топган материянинг функциялари бўлмиш тафаккур ҳақидаги қондан исьботлаб бермоқда. Кибернетик машиналарни токомиллаштиришнинг чегараси борми? Машиналар ўз яратувчиси бўлган инсондан ўзиб кетиши ва ундан ақллироқ чиқishi мумкинми? Бундай саволларга ҳозирча жавоб йўқ. Бу баҳсларда турли нуқтан назарлар таърифи мавжуд. Кибернетика асосчиси Н. Винер ҳисоб машиналарининг имкониятларини катталаштириб юбормаган ҳолда уларнинг фаҳм-фаросатга ўхшаш хислати бўлиши керак деган фикрни айтган эди. Академик

А. Қолмагоровнинг фикрига кўра, автоматлар энг мураккаб системалар, масалан тирик организмлар ва ҳатто инсон миясидек барча асосий хоссаларга эга бўлиши мумкин. Шунинг учун бундай системалар учун автоматлар деган сўзнинг ўзи бирмунча шартли бўлиб, биз уларни асосан «тирик мавжудотлар» деб аташимиз мумкин бўлади.

Певролог Поль Косса «Инсон ясаган машина унинг иштирокисиз ҳеч нарса қила олмайди. Машина инсон хоҳлаган ҳолатдалигича, яъни ажойиб қурол ҳолидагича қолаверади. Машинада фикр қилиш қобилияти бутунлай йўқ бўлиб ижодчисининг фикрини акс эттиради, холос. Чунки у онгдан батамом маҳрумдир, деган фикрни айтган эди. Академик А. Берг эса кибернетика саноатда ҳам, фанда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам инсон ўрнини боса олмайди, ҳеч қачон машина жамияти мавжуд бўла олмайди, деб таъкидлайди.

Инсоният неча асрлардан бери мия фаолияти ҳақидаги билимларни тўплашга уриниб келди ва келмоқда. Мия кишига билиш, яратиншдек катта бахт келтиради, кинот қаърига чиқиб боришга, беноён ва бениҳоя атом сирларини билишга имкон беради.

Мия мураккаб биология маҳсули бўлиб, унинг ўртача вазни 1000—1400 грамм чамаси келади. Одам миясининг мутлоқ вазни қарийб барча ҳайвонларнинг мияси вазниндан катта. Мия вазнининг гавда вазнига нисбати жиҳатдан эса инсон умуман барча ҳайвонлардан анча юқори туради. Инсон миясида 14 миллиарддан ортиқ нерв ҳужайралари бўлиб, уларнинг катталиги 5—200 микрон чамаси келади. Инсон хотираси мураккаблиги, самарадорлиги жиҳатдан машина хотирасидан анча устун туради. Кибернетик машинанинг «электрон мияси» иссиқда, совуқда, намликда, силкинишда ишлай олмаган ҳолда инсон мияси эса бундай шаронтга осонликча мослаша олади. Шунингдек, инсон мияси тежамли ишлашидан ташқари жуда пухта системалар. Кибернетик машинанинг бирон жойи ишдан чиқса, бутун машинанинг иши тўхтаб қолиши мумкин.

Кибернетик қурилмада онг бўлиши мумкинми?

Фан ва техниканинг ҳар қандай тараққиёти, шу жумладан, кибернетик машиналар тараққиёти ҳам инсонлар амалий фаолиятининг натижаси бўлиб, улар объектив дунё қонунларидан фойдаланади. Фикр ва сезги, прода ва феъл-атвор, умуман инсоннинг руҳий фаолиятини ташкил этган ҳамма нарса табиат маҳсули, юксак ташкил топган материя — инсон миясининг хосасидан иборатдир. Мия эса ўз ҳолича фикр қила олмайди. Кибернетик қурилма билан инсон мияси ўртасида катта тафовут бор. Инсон мияси кимё, физик қонуниятлар билан бир қаторда биология қонуниятларга, шунингдек, ижтимоий қонуниятларга бўйсунади. Инсон жамиятдан ажралган ҳолда яшай олмаса, ҳар қандай кибернетик машина эса муайян шаронтларда мут-

лоқ ёлғиз мавжуд бўла олади ва ўз «қобилиятларига» зарар етказмайди. Инсон онги эса ижтимоий муносабатлар доирасига киргандагина пайдо бўлади ва ривожланади.

Демак, инсон онги барча ижтимоий муносабатлар билан чамбарчас боғланган бўлиб, у ҳақиқатда ҳам жамият тараққиётининг маҳсули ҳисобланади. Шундай экан, онг фақат инсон мияси фаолиятининг маҳсули бўлиб, бундай нарса кибернетик қурилманинг «электрон мия»сида ҳеч қачон бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Машинанинг имкониятлари қанчалик кенг ва чексиз бўлмасин, уларга ижтимоий қонуниятлар мансуб эмас. Кибернетик машиналар билан инсон инсиясида содир бўладиган айрим жараёнлар ўхшаш бўлса-да, лекин улар ўртасида жуда катта фарқ бор. Инсон табиатнинг энг улуғ, ажойиб, қудратли ижодидир.

Шундай қилиб, пировардида инсон ақли кибернетик машиналарни анча такомиллашган ҳолда қуришга имкон берди. Бундан инсон яратган машиналар инсондан устуни туради деган хулоса чиқармаслик керак: чунки инсоннинг ўзи «ақлли» машиналарни яратади ва уни бошқаради. Машина инсонсиз ўлик бир нарсadir.

Инсон онги теварак-атрофдаги воқеликнинг тараққиётида фаол ижодий роль ўйнайди. Инсоннинг онги маълум бир мақсадга қаратилган жараёндир. Инсон ташқи оламга боғлиқ бўлиб, ташқи олам инсоннинг бутун фаолиятини белгилайди, бироқ у инсонни қаноатлантирмайди. Шунинг учун инсон ўз амалий фаолияти билан ташқи оламни ўзгартиришга ҳаракат қилади, воқеликнинг ривожланиш қонуниятларини билишга интилади. Онгнинг фаол роли шундаки, у объектив дунё қонуниятларини акс эттиради, англайди, уларни билиб олади ҳамда улардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. Инсоннинг амалий фаолияти асосида вужудга келадиган онг ундан илгарилаб кетиши ва амалиётни йўналтириши, унга раҳбарлик қилиши мумкин. Онг инсон амалий фаолиятининг мақсади, усуллари ва хусусиятларини белгилайди. Айни вақтда идеал нарса ҳеч қачон ва ҳеч бир шароитда моддий нарсанинг ўрнини боса олмаслигини айтиб ўтиш лозим. Масалан, бинокор миясидаги, хаёлидаги бино бу ҳали амалда қурилган бино эмас, фақат инсоннинг амалий фаолияти натижасидагина идеал нарса моддий нарсага айланиши мумкин. Гоялар умуман ҳеч нимани амалга ошира олмайди. Уларни амалга ошириш учун ўз амалий кучини ишга сола биладиган инсон талаб қилинади. Инсон маълум бир мақсадни қўзлаб табиатга таъсир этар экан, уни ўз манфаатлари йўлида ўзгартиради. Инсон табиат сирларини тобора чуқурроқ англайди ва унинг қонунларини билиб боради.

Ишлаб чиқариш усули ривожланиши ва такомиллашуви билан, инсоният билимлари ўсиши билан одамнинг табиатга таъсири кучая боради. Кишиларнинг меҳнати билан бунёд этиладиган моддий ва маданий бойликлар кўпаяди. Кишилар табиат ва ижтимоий тараққиёт қонунларини қанча чуқур ва мукамма

билиб олсалар, уларнинг иш фаолиятлари шунча режалар ва бехато бўлади, улар ўзларининг меҳнат самараларининг шунча тўғри ва ҳар томонлама ҳисобга оладилар.

3. Ижтимоий ва алоҳида онг, уларнинг диалектик алоқадорлиги. Ижтимоий руҳият, мафкура

Онгга **ижтимоий** жиҳатдан ёндашиши унинг ижтимоий хусусиятларини, моҳиятини очиб беришни тақозо этади. Онг ўз табиатига кўра ижтимоийдир.

Ижтимоий онгнинг моҳияти, унинг ривожланишининг ижтимоий борлиқ белгилайди ва унга нисбатан бирламчидир. Ижтимоий борлиқ бу жамиятнинг моддий ишлаб чиқариш муносабатлари йиғиндиси, тизимдир. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий борлиқ бу кишиларнинг ишлаб чиқариш системасида тутган ўрни, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатлари, жамиятдаги мавқеидир.

Ижтимоий онг жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабатларини ўзида акс эттирувчи, жамиятнинг умумий маънавий ҳаёт даражасини ифодаловчи ҳис, туйғу, ғоя ва қарашларнинг мажмуидир. У жамиятдаги сиёсий ва ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий, диний, эстетик қарашлар, кечинмалар шаклида намоён бўлади.

Ижтимоий борлиқнинг ижтимоий онгга нисбатан бирламчи эканлигининг икки сабаби бор. Биринчидан, инсонни қуршаб олган моддий борлиқ абадий мавжуддир. Ижтимоий онг бўлса, кишилар жамоаси ўртасида маълум ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муносабатлар вужудга келган даврда келиб чиқади. Иккинчидан, ижтимоий борлиқ ижтимоий онгга нисбатан мустақилдир. Ижтимоий борлиқнинг мавжуд бўлиши учун ижтимоий онгнинг бўлиши зарурий шарт бўла олмайди. Ижтимоий борлиқнинг ижтимоий онгга нисбатан ҳал этувчи роли тўғрисидаги қонун умумсоциологик аҳамиятга эга бўлиб, у барча ижтимоий-иқтисодий тузимларда ўзига хос шаклда амал қилади.

Ижтимоий онг — ижтимоий борлиқнинг инъикосидир.

Ижтимоий борлиқ ижтимоий онгга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшайдиган объектив реалликдир. Кишиларнинг ижтимоий борлиги, моддий ҳаёт шароитлари қандай бўлса, ижтимоий онглари ҳам шундай бўлади. Лекин ижтимоий борлиқ билан ижтимоий онгнинг ўзаро боғлиқлиги уларнинг айнан тенглигини билдирмайди.

Ижтимоий онг ижтимоий борлиққа нисбатан нисбий мустақилликка эгадир. Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги унинг ижтимоий борлиқдан, кишиларнинг ишлаб чиқариш ва сиёсий фаолиятидан ўзиб кетиши ёки орқада қолиши шаклида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги унинг ривожланишидаги ворисликда ҳам кўринади. Жаҳон тарихи, бинобарин, халқлар ва миллатлар тарихи бир-бири билан боғланиб кетган

узвий жараёнлардан иборат. Агар тарихга кириб келган ҳар бир халқ, ҳар бир янги авлод ўзидан илгари яшаган авлодларнинг фани ва техникасидан, ишлаб чиқарувчи кучларидан, меҳнат қуролларидан, моддий ва маънавий ютуқларидан ижодий фойдаланмасдан уларнинг ҳар бирини ўзича яратишга киришганда эди, унда ижтимоий тараққиёт ҳам, тарих ҳам, бинобарин, авлодлар ўртасидаги зарурий алоқадорлик ҳам бўлмас эди. Ўтмиш авлодларнинг қўлга киритган ютуқлари янги авлод учун энг катта бойликдир. Бир авлод иккинчи авлоднинг ютуқларидан фойдаланганлиги туфайли, ворислик туфайли, авлодлар ўртасида боғланиш содир бўлади, тарихда узилишлар бўлмайди. Ҳар бир авлод илгариги авлод яратган ишлаб чиқарувчи кучларга эга бўлиши ва бу ишлаб чиқарувчи кучлар унга янги ишлаб чиқариш учун асос бўлиши туфайли кишилик тарихида боғланиш ҳосил бўлади, кишилик тарихи ҳосил бўлади.

Ўтмиш авлодлардан сақланиб қолган адабий, маданий, тарихий ёдгорликларга, ғоявий меросга тарихда турли синфлар турлича муносабатда бўлганлар. Жамиятдаги илғор синфлар маданий мероснинг қимматли томонларини ўзлаштиради, уларни танқидий ўрганиб, ижодий ривожлантиради, унинг фойдасиз, эскириб қолган жиҳатларидан воз кечади.

Фалсафа таълимоти ҳам инсониятнинг бир неча минг йиллар мобайнида тўплаган илмий билимларининг қонуний давоми сифатида юзага келади.

Ижтимоий онгининг инсбий мустақиллиги ғояларнинг жамият тараққиётидаги фаол роли орқали ҳам намоён бўлади. Илғор ғоя ва назариялар жамиятдаги илғор кучларнинг манфаати учун хизмат қилади, жамиятнинг олға томон ҳаракат қилишини осонлаштиради, етилган ижтимоий масалаларни ҳал қилишга қўмаклашади, халқ оmmasини эскириб қолган ижтимоий тузум ва синфларга қарши уюшишга, онган равишда ҳаракат қилишга, жасорат қўрсатишга ундайди. Янги ғоя туфайли омма сиёсий курашда ўзининг мақсад ва вазифаларини англаб олади, ундан куч-қувват олади. Агар уларнинг ташкилотчилик, сафарбар этувчанлик, ўзгарувчанлик роли ва аҳамияти бўлмаса, жамият ҳаёти ривожланишидаги энг муҳим масалаларни ҳал қилиб бўлмайди.

Ижтимоий онг — объектив воқеликни акс эттирувчи ғоялар, қарашлар, ижтимоий туйғулар, одатлар ва ахлоқнинг йнғиндисидан иборат бўлса, **алоҳида онг** эса — муайян бир синфга, ижтимоий гуруҳга, халқ, миллатга ва элатга мансуб бўлган аниқ бир кишининг онгидир. У алоҳида бир кишининг миёсида объектив воқеликнинг акс этиши жараёнида юзага келадиган фикрлари, туйғулари ва бошқа руҳий сифатларининг йнғиндисидир. Алоҳида онг ҳам ижтимоий онг каби моддий ҳаёт шароитларининг, ижтимоий борлиқнинг инсон миёсидаги инъикосидан бошқа нарса эмас. У воқеликни бирор шахснинг миёсида, унинг мақсади ва манфаатлари билан боғлиқ акс этишидир ва киши ҳаётининг ўзига ҳос шароитларига қараб шаклланади.

Алоҳида онг билан ижтимоий онг ўртасидаги ўзаро муносабатларда ижтимоий онг асосий томон ҳисобланади. Ижтимоий онг илсон моддий ҳаёт шароитлари ва табиатни алоҳида онгга нисбатан бирмунча чуқур, мукаммал ва ҳар томонлама акс эттиради ва унинг мазмунини бойитиб, тўлдириб туради. Демак, алоҳида онг ижтимоий онгнинг ажралмас бир қисмидир, улар ўзаро диалектик бирликдадир.

Воқеликни акс эттириш даражасига қараб ижтимоий онг кундалик ҳаёт онги ва назарий онгга бўлинади. Кундалик ҳаёт онги кишиларнинг кундалик тажрибаси асосида стихияли тарзда вужудга келган хулосалар, қарашлар йиғиндисидир. Назарий онг мутафаккирлар, назариячилар, олимлар томонидан ишлаб чиқилган назарий билимлар тизимини ташкил этади.

Ижтимоий онгнинг структурасига ижтимоий руҳият, психология ва мафкура кирadi.

Ижтимоий руҳият — кишилар, синфлар, айрим ижтимоий гуруҳлар ва миллий ҳаётнинг бевосита меҳнат ва турмуш кундалик шароитлари таъсирида вужудга келадиган ҳиссиётлар, кайфиятлар, кечинмалар, одатлар, фикрлар, ҳаёллар ва шу кабиларнинг тартибга тушмаган, назарий жиҳатдан асосланмаган, системалашмаган йиғиндисидир. Унда кишиларнинг мақсадлари, манфаатлари ва муаммолари акс этади.

Ижтимоий руҳият ижтимоий борлиқнинг инъикоси сифатида кишиларнинг амалий фаолияти таъсири остида юзага келади ва ривожланади. Ижтимоий руҳият ҳам ижтимоий борлиқни акс эттиради. Уни синчиклаб ўрганмасдан ва тушуниб олмасдан туриб у ёки бу жамиятда яшайдиган кишилар турмуш тарзини ўрганиб бўлмайди.

Ижтимоий руҳият воқеликни, кишилар ижтимоий борлиғини акс эттиришнинг биринчи, қуйи даражасини ташкил этади. Буни оддий онг деб ҳам аташ мумкин. Оддий онг воқелик ҳақида кенг илмий хулосалар чиқариш учун кифоя қилмайди. У сингликнинг энг содда, илмий системага тушмаган шаклидир, маълум маънода олганда, у алоҳида онгга бирмунча яқин туради. Бироқ оддий онг воқеликни акс эттиришнинг юқори шакли бўлган илмий системалашган онгнинг ташкил топиши ва ривожланишига материал бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий руҳият кундалик турмуш шароитлари таъсири остида вужудга келади ва шаклланади у ҳиссиёт, кайфиёт, кечинмалар, ирода, қизиқишларда намоён бўлади.

Мафкура — ижтимоий гуруҳлар, миллатлар ва элатлар, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, жамоат ташкилотлари, давлат ҳокимиятининг, ижтимоий синфларининг, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний, фалсафий каби қарашларининг системалаштирилган илмий билимлар йиғиндисидир. Мафкура усткурманинг бир қисми бўлиб, жамият моддий ҳаёт шароитларидан вужудга келади ва иқтисодий муносабатларни акс эттиради. У ижтимоий руҳиятдан маълум даражада фарқ қилади. Бу фарқ

шундан иборатки, мафкура ижтимоий руҳият сингари стихияли равишда юзага келмайди, балки инсон онгли фаолиятининг маҳсули сифатида, тарихий амалиёт жараёнида вужудга келади. Мафкура воқеликни ижтимоий руҳиятга нисбатан анча кенг ва чуқур акс эттиради ва у сиёсатчилар, зиёлилар, олимлар, файласуфлар, социологлар, ҳуқуқшунослар, иқтисодчи кабилар томонидан ишлаб чиқилади.

Мафкура ҳар қанча жозибали бўлмасин, агар у омманинг ижтимоий, сиёсий тажрибаси билан қўшилиб кетмаса, ўз-ўзидан яхлит ва фаол дунёқарашни шакллантира олмайди.

Синфий жамиятларда ижтимоий онг шакллари каби мафкура ҳам синфий хусусиятга эгадир, яъни ҳукмрон синфлар ғояси ҳукмрон мафкура бўлади. Бунинг қатор сабаблари бор, албатта. Биринчидан, моддий ишлаб чиқаришга ҳукмронлик қилувчи синф маънавий ишлаб чиқариш воситаларининг ҳам эгасидир. Иккинчидан, ҳукмрон синфлар ҳар қандай йўллар ва воситалар билан ўз продалари, қарашлари ва тасаввурларини мазлум оммага зўрлаб сингдирадилар. Ҳукмрон синфларнинг барча мафкуравий ашарати ҳам уларнинг маишаатларини акс эттиради. Қарама-қарши синфларга бўлинган жамиятларда ягона, яъни барча синфларга бир хилда тенг хизмат қиладиган мафкура бўлиши мумкин эмас. Жамиятда қайси синф ҳукмрон бўлса, ўша синф мафкураси ҳукмрон бўлади. Синфий жамиятда эзувчи ва эзилувчи синфлар ўзаро қарама-қарши бўлганларидек, улар мафкураси ҳам муросасиз бўлади.

Синфий мафкурадан фарқли ўлароқ, миллий мафкура муайян жамиятдаги барча миллат ва элатларни битта асосий мақсадга ундайдиган ғоялар тизимидан ташкил топади. Бунга Ўзбекистон республикамизда кенг илдириб отиб келаётган миллий истиқлол мафкураси мисол бўла олади.

Мамлакатимизда ҳозир таркиб топаётган умумхалқ миллий мустақиллик мафкураси «Халқимизнинг асрлар оша яшаб келган анъаналари, урф-одатлари, тили ва руҳи негизига қурилган миллий мустақиллик мафкураси умуминсоний қадриятлар билан маҳкам уйғунлашган ҳолда келажакка ишонч туйғусини одамлар қалби ва онгига етказиши, Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик руҳида тарбиялаши, ҳалолликни, мардлик ва сабр-бардошликни, адолат туйғусини, билим ва маърифатга интилишни тарбиялаш йўлида хизмат қилмоғи лозим»¹,— дейди И. Қаримов.

4. Ижтимоий онг шакллари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ўзаро алоқадорлиги

Ижтимоий онг шакллари хилма-хил бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Ижтимоий онг шакллари

¹ Қаримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995. 152- бет.

бири сиёсий онг бўлиб, у воқеликни, ижтимоий борлиқни ўзига хос усулда акс эттириши билан тавсифланади.

Сиёсий онг — турли ижтимоий гуруҳларнинг давлат ҳокимиятига, сиёсий ташкилотларга, уларнинг жамият ҳаётидаги ролига, бошқа давлатлар ва миллатлар билан муносабатлар ва шу қабиларга қарашларининг системалаштирилган назарий ифодасидир.

Сиёсат давлат фаолиятида ифодаланади ва бу фаолиятнинг бош йўналишини ташкил қилади. Сиёсий ҳокимият учун курашда, муайян сиёсий тартибни ва унинг иқтисодий негизларини ҳимоя қилиш, асослаб бериш ва мустаҳкамлашда жуда муҳим қурол бўлиб хизмат қилади.

Сиёсат—иқтисодиётнинг жамлаштирилган ифодасидир, унинг умумлашуви ва охирига етишидир. Турли ижтимоий гуруҳлар, табақаларнинг иқтисодий манфаатлари худди шу сиёсатда тўла ва ҳар томонлама ифодаланади. Сиёсат иқтисодиётга, иқтисодий базисга фаол таъсир кўрсатиш хусусиятига эга. Шунинг учун кишиларнинг сиёсий онгини шакллантириш ва ривожлантириш катта аҳамият касб этади. «Агар иқтисодий ўсиш, тараққиёт,— дейди И. Қаримов,— жамиятимизнинг танаси бўлса, маънавият-маърифат ва сиёсий онг етуқлиги унинг руҳи, ақли ва жонидир».¹

Бугунги кунда буюк давлат, буюк келажагимизга эришиш учун сиёсий етуқ, маърифатли, ўзининг ўтмиши, улуг қадриятлари, миллати билан фахрланадиган ва келажакка ишонадиган инсонларни тарбиялаш жамиятимиз олдида турган долзарб вазифадир.

Ҳуқуқий онг ҳам ижтимоий онгнинг бошқа шакллари сингарин кишилар ижтимоий борлигини ўзига хос кўринишларда акс эттиради. Ҳуқуқ ва ҳуқуқий онгини жамиятнинг иқтисодий аҳволи белгилайди. Ҳуқуқий онг давлат томонидан белгиланган ҳуқуқий нормалар ва муносабатларга, қонуларга, суд, прокуратура масалалари ва ҳоказоларга бўлган қарашларнинг системалаштирилган назарий ифодасидир. Ҳуқуқ инсон ҳаётининг айрим томонларини эмас, балки унинг жамиятдаги бутун ҳаётини ўз ичига олади. Ҳуқуқ нормаси давлат томонидан белгиланган ва одамлар зиммасига юкланган ўзини тутниш ва хулқ-атвор қондаларидан иборатдир.

Давлатдан ташқари ҳуқуқнинг бўлиши мумкин эмас. Давлат органлари ҳуқуқий норма ва қондаларни белгилайди, бекор қилади, ўзгартиради, мажбур қилиш чораларини қўллаш йўли билан уларнинг бажарилишини таъминлайди. Мажбурловчи давлат аппаратсиз ҳуқуқ ҳеч нарса эмасдир. Бинобарин, давлат ҳуқуқсиз, ҳуқуқ давлатсиз яшай олмайди. Давлат ҳуқуқий нормаларни икки усул билан, яъни ўзига зарур бўлган турмуш

¹ Қаримов И. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994, 59- бет.

қоидаларини белгилаш ёки уларни тасдиқлаш йўли билан яра-тади.

Ҳозир биз ҳар ким ва ҳар бир нарса қонунга бўйсунитиш лозим бўлган ҳуқуқий демократик давлат қурмоқдамиз. Шундай экан, жамиятимизда қонун бошқарувнинг асосий ва кўп қиррали воситасига айланиши зарур. Бунинг учун халқнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришимиз даркор. «Ҳуқуқий маданият даражаси, дейди И. Каримов, — фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У-қоқунларга амал қилиш ва уларга бўйсунитиш маданияти демакдир. У — одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир»¹.

Ахлоқ ҳам ижтимоий онг шаклларида бири сифатида кишиларнинг жамиятдаги хатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари, яшаш нормалари, принциплари, қоидалари, шунингдек, уларнинг ўзаро бир-бирларига ҳамда ижтимоий бирлашмаларга бўлган муносабатларини ифодалайди. У ижтимоий онг шаклларида, жумладан ҳуқуқий фарқ қилади. Ҳуқуқнинг ахлоқдан асосий фарқи шундаки, ҳуқуқ нормаларининг бажарилишини давлат таъминлайди, ахлоқ қоидаларига риоя қилишни таъминлаш эса жамоатчилик фикри билан амалга оширилади ва одатда ишонтириш кучига таянади.

Ахлоқ жамият тараққиётининг илк босқичида пайдо бўлган. Унинг пайдо бўлишида кишиларнинг меҳнат фаолиятлари, иқтисодий муносабатлари ҳал қилувчи роль ўйнайди. Инсон ҳаётидан, уларнинг моддий ҳаёт шароитларидан ажралиб юзага келган ахлоқ бўлмайди. Ахлоқ жамиятда кишиларнинг хатти-ҳаракатларини, ҳуқ-атворларини тартибга солувчи эҳтиёжлар мавжуд бўлганлиги учун келиб чиқади.

Халқ оммаси моддий ва маънавий бойликларнигина эмас, шу билан бирга инсоният ахлоқий қадриятларининг ҳам ижодкори, авайлаб-асровчиси ва ривожлантирувчиси. Жамият тараққиёти йўлида хизмат қилиб келаётган умуминсоний маданият, одоб-ахлоқ, меҳнаткаш инсоннинг амалий фаолияти жараёнида ривожланиб борган. Халқ оммаси томонидан бир неча минг йиллар давомида яратилган мақоллар ва маталлар, ривоятлар ва фалсафий асарларда ҳалоллик ва поклик мадҳ этилган, бировларнинг ҳақига хиёнат қилиш, меҳнат қилмасдан кун кўриш, ўғирлик, порахўрлик, таъмагирлик қаттиқ қораланган, ўзидан катталарни ҳурмат қилиш, беморларга ёрдам бериш, бошқа миллатлар ва халқларга мансуб бўлган кишиларнинг тили, тарихи, маданияти, илғор удум ва анъаналарига ҳурмат билан қараш, табиат ва унинг бойликларини эъзозлаш уқтирилган, дўстлик, аҳиллик, ўзаро ҳамкорликда ҳаёт кечириш, тинчлик учун курашиш, урушларга, бесабаб қон тўкишлар ва хунрезлик-

¹ Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 29-бет.

ларга йўл қўймасликка даъват этилган. Шунинг учун ҳам умуминсоний маданият, ахлоқ ва ахлоқий қадриятлар ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди, улар инсониятнинг энг катта маънавий хазинасидир. Умуминсоний ахлоқий қадриятлардан фойдаланмасдан туриб инсоний муносабатларни мустаҳкамлаб, илм фан ва маданиятни ривожлантириб бўлмайди.

Ахлоқ ва ахлоқий муносабатлар қотиб қолган эмас, улар донмо ўзгариб туради. Кишиларнинг ҳаёт шароитлари, даставвал моддий ҳаёт шароитлари, улар яшаб турган ижтимоий тузум ўзгариши билан ахлоқ ва ахлоқий тушунчалар ҳам ўзгариб, такомиллашиб боради.

Ота-боболаримиз эътиқод қилиб келган ислом таълимоти ва Шарқ фалсафасида ўз аксини топган умуминсоний аҳамиятга молик одоб-ахлоқ қондалари мустақиллик шарофати билан янада тикланиб халқимизнинг маданий-маънавий покланиши ва юксалишига хизмат қилиб келмоқда.

Ижтимоий онг шаклларида яна бири — эстетик онг воқеликни бадний образларда акс эттиради. Санъат — дунёни бадний ўзлаштиришнинг муҳим усулларида ҳисобланиб, моддий дунёни библиш ва бадний ўзлаштиришда кишиларга қўмаклашади ҳамда бадний тарбиянинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилади. Санъатнинг меъморчилик, декоратив, амалий санъат, рассомчилик, ҳайкалтарошлик, графика, мусиқа-хореография, театр, цирк, телекўрсатув, кино, бадний адабиёт сингари турлари мавжуд бўлиб, улар бир-бирига ўхшаш ва боғлиқдир.

Санъатнинг вужудга келиши ва ривожланиши ҳақида фикр юритилганда шунинг назарда тутиш керакки, инсон бадний фаолияти пайдо бўлиши ҳамда ривожланиш жараёнининг манбаи — меҳнат, иқтисодий муносабатдир. Санъат кишиларга табиат кучларига қарши курашда ёрдам берган, меҳнат қилишга, моддий ва маънавий бойликлар яратишга ундаган. Меҳнат туфайли инсон воқеликни эстетик идрок қилиш имкониятига эга бўлди, табиий ва ижтимоий гўзалликдан завқланадиган, гўзаллик қонунларига мувофиқ ҳаёт кечирадиган, байтлар ва мусиқалардан ҳузур қиладиган бўлди. Санъат асарларининг, айниқса миллий қўшиқ ва мусиқанинг инсоннинг руҳий-ахлоқий камолотига кўрсатган таъсири шу қадар кучлики, буни сўз билан тасвирлаш амри маҳол. Шарқнинг буюк файласуфи Абу Наср Форобий ўзининг «Илмларнинг келиб чиқиши» деган машҳур асарида мусиқа илмининг куч-қудрати ва хосияти ҳақида бундай деган эди: «Бу илм шу маънода фойдалики, у ўз мувозанатини йўқотган одамлар ҳулқини тартибга келтиради, мукамалликка етмаган ҳулқни мукамал қиладиган ва мувозанатда бўлган одамлар ҳулқининг мувозанатини сақлаб туради. Бу илм тананинг саломатлиги учун ҳам фойдалидир, чунки тана касал бўлса, руҳ ҳам сўлади, тана тўсиққа учраса, руҳ ҳам тўсиққа учрайди»¹.

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри, 176-бет.

Санъатнинг манбаи — воқеликдир. Санъат объектив воқеликни акс эттириш шаклидир. Воқеликнинг санъатда акс этиши мураккаб, зиддиятли жараён; бадий инъикос суи эмас, балки фаол жараёндир, санъат воқеликни билиш ва ўзлаштириш воситасидир; амалиёт бадий тасвирнинг ҳақиқий эмаслигини билиш мезонидир.

Санъат жамият моддий ҳаёт имкониятлари асосида ривожланади ва унга хизмат қилади. Унинг ўзига хос хусусиятларидан бири ворислик асосида боришидир. Ҳар қандай янги давр санъати ўзидан олдинги давр санъатида бўлган ҳамма илғор нарсаларни қабул қилиб олади ва ривожлантиради.

Эстетик онг ижтимоий онгининг сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий онги ва бошқа шакллари билан узвий боғлиқдир. Шу билан бирга улардан маълум жиҳатларига кўра фарқ ҳам қилади. Эстетик онг фандан шу билан фарқ қиладики, унда воқелик, ижтимоий борлиқ инсон миясида ҳулосалар, тушунчалар воситаси билан эмас, балки бадий образлар воситасида акс этади. Бадий образ илмий ва фалсафий тушунчалардан аниқ ҳиссий далилда кўриниши, ҳаётнинг муҳим томонлари умумлашган тарзда акс этиши билан фарқ қилади. Санъат асарлари одамларга кучли таъсир этиб, уларда фикр, ҳис, туйғу, шодлик, ҳузурланиш, роҳатланиш, азобланиш, ғазабланиш каби ҳиссий кечинмаларни уйғотади.

Фан, санъат, маданият ва бошқа ижтимоий онг шакллари-нинг ривожланишига сиёсат ва мафкура кучли таъсир кўрсатади. Кейинги вақтларда илмий ва ижодий зиёлиларнинг муайян қисми фан, адабиёт ва санъат, сиёсат ва мафкурага боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланиши керак, деган фикрни ўртага ташламоқдалар. Ҳақиқат юзасидан шуни айтиш керакки, эски тоталитар тузуми раҳбарларининг узоқни кўра олмайдиган сиёсати туфайли иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётимизда кўпгина муаммолар, қийинчиликлар вужудга келди. Бунинг оқибатида мафкурага нисбатан ишончсизлик пайдо бўлди. Лекин бу сиёсат ва мафкурадан воз кечишимиз керак, деган маънони билдирмайди. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, сиёсат, мафкура, адабиёт ва санъат бир-бири билан узвий боғлиқдир, уларни қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Бир жамиятда яшаб туриб, шу жамиятда мавжуд бўлган сиёсат ва мафкурадан четда туриш мумкин эмас.

Ижтимоий онгининг туркумига диний онг ҳам киради. Бу тўғрида иккинчи бобда сўз юритилгани учун ҳозир тўхтаб ўтирмаймиз.

Ижтимоий онг шакллари хусусида фикр юритганда қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир:

Ижтимоий онг шакллари кишилар ижтимоий борлигини акс эттирибгина қолмасдан, нисбий мустақилликка ҳам эга.

Ижтимоий онг шакллари-нинг ўзаро мустақиллиги ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги, уларнинг диалектик

бирликда эканлигини, ўзаро бир-бирига таъсирини, бири иккинчисини мазмунан бойитиш ва тўлдиришини инкор этмайди. Ижтимоий онг шаклларида ҳисобланган сиёсат ва ҳуқуқий онгнинг ахлоқий ва фалсафий онгга, уларнинг эса ўз навбатида диний ва эстетик онгга таъсири ва акс таъсири бунга мисол бўла олади.

Ижтимоий онгнинг барча шаклларида умумилмний, умумба-шарий аҳамиятга эга бўлган чуқур мазмун, муҳим ғоя ва инсоний қадриятлар мавжуддир. Ижтимоий онг шаклларида қайси бирини олиб кўрмайлик, унда алоҳида бир халқ ва миллатнинг эмас балки бутун инсониятнинг асрлар давомида қўлга киритган, авайлаб-асраб келган билим бойликлари, бой ҳаётий тажрибалари, амалий фаолиятлари якунлари акс этганлигини ҳам кўра-миз. Ҳар қандай табиий ва ижтимоий фан, маданият ва техника ютуқлари умуминсоний аҳамиятга эга бўлган ахлоқий норма ва қоидалар, жаҳондаги алоҳида бир халқ ва миллатнинг тор до-радаги кишилар гуруҳининг меҳнати самараси эмас, балки умуминсониятнинг амалий фаолияти якунидан иборатдир.

Шахсга сифиниш ва турғунлик йилларида фан ва маданият-нинг, ахлоқ, дин ва фалсафанинг, сиёсий ва ҳуқуқий қарашлар-нинг синфий ва партиявийлиги хусусида ҳаддан ташқари зўр бериб гапирилди, аммо уларнинг умуминсоний аҳамиятга эга бўладиган жиҳатлари хусусида деярли фикр юритилмади. Энди-ликда бундай бирёқламаликка чек қўйилмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек, «Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати ман-баи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварлик-нинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу аъёналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, замнинимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркин-лиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир»¹.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Онг нима? Онгнинг келиб чиқиши ва тараққиёти ҳақидаги илмий маълумотлар нималардан иборат?

2. Инсон онги, тафаккурининг пайдо бўлиши ва ривожланишида меҳ-нат ва тил қандай аҳамият касб этган? Онг ва тил, онг ва ўз-ўзини англаш деганда асосий эътиборни нималарга қаратиш керак?

3. Ижтимоий онг ва унинг моҳиятини қандай изоҳлаб берасиз? Алоҳи-да онгнинг ўзига хос жиҳатлари ва унинг ижтимоий онг билан алоқадор-лиги қандай? Онгнинг фаоллиги ва ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги моҳиятини ёритинг.

4. Ижтимоий онг шакллари, уларни ўзаро алоқадорлиги ва фарқи ни-маларда кўринади?

5. Мустақиллик шаронтида ижтимоий онг ролининг ошиб бораётганли-ги ҳақида давра суҳбати ўтказинг.

¹ Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият, 5-бет.

VIII БОБ. ФАЛСАФАНИНГ ҚОНУН ВА КАТЕГОРИЯЛАРИ — БОРЛИҚНИНГ ИНСОН ОНГИДА АКС ЭТГАН ҚОНУНИЯТЛАРИ

1. Фалсафада услуб муаммоси. Диалектика ва унинг муқобиллари

Дунёни фалсафий англаш — мазкур фаннинг тушунчалари, қоидалари ёрдамида инсон онгида борлиқни ҳеч қандай қўшим-часиз, қандай бўлса шундай акс эттириш демакдир.

Дунёни фалсафий англашда диалектика усули катта аҳамият касб этади. Диалектика атамаси дастлаб қадимги юнон файласуфлари Суқрот ва Платон томонидан қўлланилган бўлиб, маъноси баҳс ёрдамида ҳақиқатга эришиш демакдир.

Диалектика усули оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, ўзгариш ва ривожланишнинг сабабларини ва моҳиятини очиб берадиган илмий методологик қуролдир.

Фалсафа тарихида турлича тафаккур услуби ҳақиқатни очиб бера оладиган универсал услуб ўрнини босишга ҳаракат қилар эди. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам тарихий тараққиёт жараёнида давр талабига жавоб бера олмаганлиги учун инкор этилди. Софистик тафаккур ҳам шулар жумласидандир. Антик дунёда шаклланган софистик тафаккур ўрта асрларда, айниқса, кенг тараққий қилди. Дастлабки даврларда қадимги Юнонистонда бирон-бир соҳани, жумладан ҳунар, мусиқа ва ҳоказоларни мукамал эгаллаган кишиларни софистлар деб атардилар. Кейинчалик эса бу сўз аста-секин бошқача мазмун касб эта бошлади: нотиклик ва донишмандликда ном чиқарган файласуфларни софистлар деб атай бошладилар.

Софистлар табиий тилнинг қатор камчиликлари, жумладан, омонимия, амфиболия, сўзларни нотўғри боғлаш, икки маъноли талаффуз, фикрни ифодалашнинг грамматик шакллари ва ҳоказолардан фойдаланиб, ёлғондакам ҳақиқат ниқоби остида ҳақиқий билимларни ёлғон билан алмаштиришга уринадилар.

Ал-Форобий логиканинг ҳақиқатга эришиш қуроли сифатидаги ролини асослашга бағишланган рисолаларида, софистик тафаккурнинг асоссизлигини аниқ кўрсатиб берган.

Софистика атамаси, Форобийнинг таъкидига кўра, суф (донолик) ҳамда истияс (ёлғон) сўзларидан олинган бўлиб, «Сохта донолик» маъносини англатади. «Софист,— деб ёзган эди Форобий,— (борлиққа) тескари бўлган (йўқ) нарсаларни тасаввур қилишга мажбур этиш орқали тингловчини адаштиради, шундай қилиб у (тингловчи) бор нарсани йўқ, мавжуд бўлмагани мавжуд, деб тасаввур қилади».¹

Софистик тафаккур, Ал-Форобий фикрича, ўзига хос услулардан ташкил топган бўлиб, улар ўрганилиши лозим бўлган нарсаларни ўрганишда ақлни тўғри йўлдан чалкаштиради ва

¹ Аль-Фараби. Логические трактаты. Алма-Ата, 1975, с. 531.

ёлғонни рост шаклда тасаввур қилишга мажбур қилади, ўрганмоқчи бўлган кишини тўғри йўлдан адаштиради.

Форобий мантиқ қонунларига қатъий бўйсуниладиган бўлса инсон ақли софистик тафаккурдан халос бўлиши мумкин, деб таъкидлаган эди. «Силлогизмларни ўрганадиган бўлсак, нарсаларнинг бир-бирларидан фарқларини инсонч билан топа оламиз ва агар биз эътироф қилсак, мунозараларда англашилмовчиликларга ва чалкашликларга йўл қўймаймиз»¹.

Қўриниб турибдики, софистик тафаккур тушунчалар, сўзлар ва улар маъноларининг иккиёқламалигидан келиб чиқар экан, демак у ўз-ўзидан келиб чиқмаган, унинг ўзига хос гносеологик илдизлари бор.

Маълумки, инсон тушунчалари ҳаракатчан, ўзгарувчан, ихчам, ўзаро алоқадор, зиддиятли, бири иккинчисига ўтиб туради. Агар ана шу тушунчалар ихчамлиги инсон томонидан ўз ҳолича, субъектив фойдаланилса, осонгина софистикага тойиб кетиши мумкин.

Софистик тафаккурда бир хил тушунчалар, сўзлар, ибораларнинг бошқалари билан формал боғланиш зарурияти биринчи галдаги вазифадир. Бу аслида маъносиз тушунчалар ўйинидан бошқа нарса эмас. Софистик тафаккур предметли асосга эга бўлган сўзлар, тушунчалар билан қизиқмайди ҳам, ташвишланмайди ҳам. Шунинг учун ҳам у (софистика) тушунчалар доираси билан чегараланиб қолади. Ф. Бэкон таъбири билан айтганда, софистлар ҳаддан ташқари маҳмадонадирлар, амалда эса улардан ҳеч қандай наф йўқ. Софистик тафаккур формал таърифлар билан чекланганлиги учун ҳам у нарсалар тараққиётининг бошқарадиган чуқур ички жараёнини тушунишга қодир эмас.

Софистика ижтимоий-синфий илдизларга ҳам эга. Софистик усул ҳақиқатни атайлаб бузиб, ёлғонни ҳақиқат деб кўрсатиб эксплуататор синфлар манфаатини ҳимоя қилади.

Софистика гносеологик ва ижтимоий илдизларга эга бўлганлиги учун ҳам софистик тафаккурнинг асоссиз эканлигини ёритмоқ учун, бир томондан, айтилаётган қонданинг ҳақиқийлиги ва асослилигини қандай усул билан таъминланишини кўрсатиш, иккинчи томондан, у ёки бу софистик қонда қайси синф манфаати учун фойдалилигини очиб бериш керак бўлади.

Муҳокама юритилаётган нарсанинг моддий асосини ҳисобга олмайдиган мавҳум тушунчалардан иборат софистик тафаккурдан фарқли ўлароқ, **метафизик тафаккур**, асосан, нарсалар билан фикр юритади. Мана шу маънода тафаккурнинг метафизик услуби софистик тафаккурни инкор этади.

Илмий билишнинг асосий мақсади табиатдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини билишдан иборат. Шунинг учун ҳам нарсаларни ўрганишда метафизик усул дастлаб табиатшунослик заминини

¹ Аль-Фараби. Логические трактаты. Алма-Ата, 1975, с. 438.

да таркиб топа бошлаган. Софистик тафаккурга қарши ўлароқ вужудга келган метафизик усул фан ривожланиши тарихида ўзига яраша ижобий роль ўйнаган. Табиатшунослик йиғма, тўпловчи фан сифатида кўринган даврларда буюмларни ўрганиш методи бўлган метафизика мавжуд воқеликда алоҳида олинган нарсалар ҳақидаги жуда кўп аниқ материалларни тўплашда олимларга ёрдам берди. Табиатдаги аниқ нарса ёки жараёнларни билмасдан туриб, дунёнинг умумий кўриниши тўғрисида тасаввур қилиш мумкин эмас. Масалан, ўсимликларни туркумлаш аввало ҳар бир турни алоҳида ўрганишни талаб қилади. Бунинг учун, мавжуд шароитда яшаётган ўсимликлардан танлаб олиниб, тажрибахонага кўчирилади. У ерда фиксацияланиб (қотирилиб) таҳлил қилиш йўли билан унинг ички тузилиши, кимёвий таркиби ҳамда бошқа томонлари ўрганилади.

Табиат предметларини мукаммал ўрганиш уларнинг моҳиятини чуқурроқ очиб боришга интилиш — метафизик тафаккур услубининг ижобий томонини ташкил этади. Унинг улкан тарихий ҳаққонийлиги ҳам шундадир. Бу шу билан тавсифландики, метафизик тафаккур услубидан фақат табиатшуносларгина эмас, балки XVII—XVIII файласуфлари ҳам унумли фойдаланганлар.

Метафизик тафаккур услубининг асосий камчилиги шундан иборатки, табиатдаги нарса ва ҳодисаларни бир-бири билан ўзаро боғлиқликда, уларнинг узлуксиз ўзгариш ва ривожланишида эканлигини кўра бўлмаслиги ва кўришни ҳам истамаслигидир. Метафизик бир-бирига мутқақо алоқаси бўлмаган қарама-қаршиликлар воситаси билан фикр қилади, унинг сўзи «ҳа-ҳа, йўқ-йўқ». Унинг назарида буюм ё мавжуддир, ёки мавжуд эмасдир ва худди шунингдек, бир буюм айни замонда шу буюмнинг ўзи, яна бошқача нарса бўлолмайди.

Бундай йўл билан тушуниш, кундалик, одатдаги турмуш миқёсида маълум даражада мувофиқ келса-да, ҳақиқий илмий билишда эса номувофиқ, ғайри илмийдир, чунки бизни ўраб турган воқеликда ҳар бир нарса воқеликдаги бошқа нарсалар билан ўзаро чамбарчас боғланган. Улар узлуксиз ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишдадир. Шу жараён натижасида эса предметлар ўзининг қарама-қарши томонларига ўтадилар. Масалан: ҳар қандай жонли мавжудот ҳам маълум вақтда ўз моҳиятини сақлаб турса, маълум вақтда эса ўз моҳиятини сақлай олмайди, чунки, маълум вақтда ташқи муҳитдан олган ҳаётий заруратни қайта ишлаб, ўзидан бошқа модда чиқаради. Ҳар бир дақиқада баъзи бир ҳужайралар ўз фаолиятини тугатсалар, баъзи бирлари эса ўз фаолиятларини янгидан бошлайдилар. Шу тариқа оз ёки кўп вақт давомида организм таркибидаги моддалар янги атомли моддалар билан алмашинади. Шунинг учун ҳам организм мавжудот ёки жисм бир пайтда ҳам шу жойда, ҳам шу жойда бўлмайди. Аммо шу таҳлитда тушуниш метафи-

зик тафаккур ғайри илмий бир томонлама, чекланган тафаккур услубидир.

Табиий илмий билиш доирасида метафизика шундай ўрганиш усулики, табиатдаги нарсаларни бир-биридан алоҳида-алоҳида ҳаракатланмайдиган, қотиб қолган ҳолда ўрганади.

Фалсафий тафаккур усулига айланган метафизика бироз кенг маънода, яъни диалектикага зид усул сифатида қўлланила бошлайди. Метафизика ана шу тариқа кўп томонларига эга, уни тадқиқ этиш илмий билиш ва амалиётда муҳим аҳамиятга эга.

Эклектика кенг тарқалган тафаккур услубларидан бўлиб, дастлаб юнон фалсафасининг охириг босқичларида юзага келган. Эклектик тафаккур услуби ўрта аср ва янги замон фалсафасида кенг қўлланган. Ҳозирги замонда ҳам эклектиканинг турли кўринишлари бир-биринга зид нарсаларни келиштиришга қаратилган уринишларида ҳам намоён бўлмоқда.

Эклектика («танлайман» — деган юнон сўзидан олинган) муҳим ва муҳим бўлмаган, асосий ва иккинчи даражали боғланишлар ўртасидаги фарқни ҳисобга олмайдиган, нарсаларнинг турли-туман, кўпинча қарама-қарши томонларини, тамойилсиз қўшиб юборадиган методологик услубдир. Эклектика нарса ва ҳодисаларнинг турли томонлари ва хоссаларини механик равишда бириктиради ва «бир томондан», «иккинчи томондан» деган усулга амал қилади. Объектив дунё нарса ва ҳодисалардаги алоқа ва муносабатлар мажмундан аниқ тарихий алоқадорликда, аниқ ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда асосий ҳал қилувчи алоқадорликни ажрата билмаслик, эклектик тафаккурнинг асосий методологик нуқсонидир.

Шаклан мантиқ қонунлари асосида ҳосил қилинадиган тафаккур эклектик фикрлашга тубдан қарама-қаршидир. Эклектик тафаккурдан фарқли ўлароқ, мантиқий тафаккур моҳият этибори билан субъектив нотўғри талқинини истисно этадиган, мантиқий алоқадорлик асосида бир фикрдан иккинчи фикрга ўтишда, яъни тўғри фикрлашга асосланган тафаккурга ўз диққатини қаратади. Логика (мантиқ) муҳокама (фикрлаш) жараёнида фикрларимиздаги ҳал қилувчи алоқадорлик қонунларини таҳлил қилади, уларга кўра ҳақиқатни ҳосил қилиш учун асосланишимиз лозим бўлган қонун-қондаларни шакллантиради. Тўғри фикрлаш ҳақиқат ҳосил қилишнинг зарурий шартидир.

Шу билан бир қаторда формал логика тафаккур шакллари (тушунчалар, ҳукмлар, ҳулосалар)ни таҳлил қилар экан, уларни инсон амалий ва билиш фаолияти тараққиётидан келтириб чиқарган тарихий жараёндан мустасно ҳолда олиб қарайди. Шаклан мантиқий тараққиёт муаммосини, шу билан бир қаторда тафаккур шакллари тараққиётини ўрганишни мақсад қилиб қўймайди, балки у фикрларни аниқ аниқланган мазмундан қатъи назар, унга қандайдир, тайёр тугалланган ҳолда олиб қараб, шу асосда тўғри фикрлаш қонунлари ва шаклларини ўрганади.

Шаклий мантиқдан фарқли ўлароқ диалектиканинг диққат

марказида тараққиёт муаммоси туради. Бу шунга асосланадики, биринчидан, тараққиёт моддий оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларга, шунингдек инсон тафаккурига хос, мос, иккинчидан, ҳодисаларга жараёнлар сифатида қарайди, улардаги ҳақиқатан муҳим, асосий томонни кўриш имкониятини беради. Масалан, тушунча ҳақида гап кетганда шаклан мантиқий предметни моҳиятли белгилари орқали акс эттириш лозимлигини талаб қилиш жуда ўринлидир. Лекин қайси белги моҳиятли ҳисобланади, у муҳим бўлмаган белгидан нимаси билан фарқланади? Бу борада формал мантиқ кўрсатмалари фақат умумий ва формал бўлиб қолиши мумкин, холос. Шунинг учун ҳам бундай кўрсатмалар, агар тараққиёт муносабати билан илгари муҳим ва асосий ҳисобланганларнинг номуҳим ва иккинчи даражалилиги ва «аксинча» бўлиб қолиши мумкинлиги ҳисобга олинса, асло етарли эмаслиги аён бўлиб қолади. Бу масалани ҳал қилмоқ учун вужудга келган янгича шароитни чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш талаб этилади, бу эса формал мантиқ доирасидан чиқиб кетади.

Диалектика шаклий мантиқдан фарқли ўлароқ ҳар бир тарихий давр мазмунини ёритишни ва шу асосда унинг моҳиятли белгиларини янгидан аниқлашни талаб қилади. Шундай қилиб, диалектикада умумий тушунча ўз мазмунининг бойлиги билан намоён бўлади.

Диалектик мантиқ инсон тафаккури формаларини, уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва тараққиётида олиб ўрғанишни мақсад қилиб қўяди. Диалектика табиат ва жамият тараққиёти асосида ривожланаётган тушунчалар ва фикрларнинг бошқа шаклларида қандай акс этишини ҳам кўрсатиб беради. Бундай вазифаларни ҳал қилиши орқали диалектика жадал суръатлар билан ривожланаётган табиатшунослик ва жамиятшунослик фанларининг талаб ва эҳтиёжларига мос бўлиб тушади.

Шаклий ва диалектик мантиқ орасидаги муносабатни тўғри тушуниш, уларни ўзаро зид қўймаслик имконини беради. Шаклий мантиқ мантиқий муносабатлар, фикрнинг таркибий қисмининг тузилиши, структурасини таҳлил қилгани учун ҳам унинг қонун ва қондалари тафаккурнинг ҳамма томонлари учун ўз кучини сақлаб қолади. Шунинг учун ҳам айтиш мумкинки, формал мантиқ диалектик тафаккурни эгаллашда дастлабки босқич сифатида муҳимдир. Диалектик тафаккур формал мантиқ талаблари мажбурийлигини инкор қилмайдигина эмас, балки аксинча унинг ўзи муҳокамада ниҳоятда аниқликни, кетма-кетликни талаб қилади ҳамда мантиқий хатоларнинг қандай бўлмасин ҳеч бири билан келишмайди.

Формал мантиқни ўрганиш ва унинг қонун-қондаларига қатъий риоя қилиш инсон тафаккури, фалсафий маданиятини оширишнинг зарурий омили ҳисобланади. Мантиқ фанини эгаллаб олиш мураккаб муҳокама жараёнида аниқликка, асосийликка эришиш имкониятини беради. Тафаккур жараёнида, тур-

лича ҳаётий шароитларда илмий билиш ва амалий фаолият учун бу нарса катта аҳамиятга эга.

Диалектик тафаккур услуги ё моддий асосидан ажратилган қуруқ тушунчаларни бир томонлама бўрттирувчи ёки нарсалар, тушунчаларнинг ҳаракати диалектикасини ҳисобга олмайдиган софистик ва метафизик тафаккур услубидан фарқ қилиб, нарсалар ва уларнинг фикрий образларини узвий бирликда олиб қарайди. Шунинг учун диалектик тафаккур софистик ҳамда метафизик тафаккурга хос камчиликлардан ҳолидир. Бундай тафаккур услуги, турли муносабатларда бўлган турли нарса ва тушунчаларни тамойилсиз ва тасодифан бирлаштирувчи эклектик қарашга ҳам тубдан қарама-қаршидир. Диалектик тафаккурда нарсалар билан уларнинг мантикий образлари бўлган тушунчаларнинг айланиши, билишнинг табиий ҳаракат формаси бўлиб, бунда субъектив диалектика объектив диалектиканинг инъикоси сифатида намоён бўлади.

Диалектиканинг нарса ва ҳодисаларни ҳар томонлама ва ўзаро муносабатда таҳлил қилиш талаби қандайдир ҳодисани ёки унинг айрим томонини бирёқлама ажратиб қабул қилувчи софистикага тубдан қарама-қаршидир. Софистлар масаланинг иккинчи даражали томонларини биринчи ўринга қўйиб масаланинг моҳиятини у билан ўраб қўядилар.

Диалектика фақат ҳодисаларнинг ҳамма томонлари алоқасини эътиборга олмайдиган софистикага қарши бўлмасдан, балки муҳим ва ҳал қилувчиларини ажрата олмасдан турли алоқа ва муносабатларни механик равишда қўшувчи эклектикага ҳам қаршидир.

Софистика ва эклектикага зид бўлган илмий фалсафа нарса ва ҳодисаларни таҳлил қилишда ҳамма алоқа ва воситаларни ҳисобга олишни талаб қилади. Худди шундай ёндошиш инсон билиши ва амалий фаолияти муваффақиятининг шартидир.

Диалектик тафаккур метафизикага қарши ўлароқ нарса ва ҳодисаларни фақат ўзаро алоқада ва бир-бирини тақозо қилишда олиб қарамасдан, балки ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда қарашни талаб қилади.

Диалектик тафаккурнинг хусусиятларидан бири шундан иборатки, ихчам, ҳаракатчан, ўзгарувчан тушунчалардан фойдаланиш орқали объектив борлиқ, нарса ва ҳодисалар тараққиётининг қонуниятларини инсон онгида акс эттиради.

Диалектик тафаккур нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти уларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини фалсафий қонунлар, тушунчалар (категориялар) тизими ёрдамида очиб беради. Диалектиканинг қонун ва тушунчалари воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқасини акс эттириб, инсонда нарсаларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, уларнинг тараққиёт қонунларини билиш ва оламда юз берадиган ҳодисаларни онгли таҳлил қилиш имкониятини яратади.

Айрим олимлар ҳозирги замон илмий-техника инқилоби энг янги тафаккур усули — «система — структура» усулини яратади, деган фикрни илгари сурмоқчи бўладилар. Уларнинг бу қарашида диалектик тафаккурнинг эскирганлиги, шунинг учун у «система — структура» усули билан алмаштирилиши лозимлиги ҳақидаги фикр ётади. Аммо бундай ҳукм чиқариш асоссиздир. «Система — структура» усулини диалектик тафаккурнинг таркибий қисми десак янглишмаган бўламиз. Шунинг учун ҳам уларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйиш нотўғридир. Ҳозирги замон илмий техника инқилоби диалектика илмий тафаккурнинг самарали усули эканлигини ва шундай бўлиб қолишини яна бир карра исботламоқда.

Диалектика энг умумий қонун ва тушунчалар тизими сифатида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга ҳар томонлама ёндошишни талаб ётади. Инсон ўз амалий фаолияти ва илмий билиш жараёнида диалектиканинг ранг-баранглигини, хусусиятларини ҳисобга олиши, уларни аниқлаш лозим, яъни у диалектиканинг ўзига диалектик усул билан ёндоша билишни керак.

Табиий ва ижтимоий фанларнинг энг кейинги ютуқлари объектив оламдаги ўзаро алоқалар, улар асосида ётувчи қонунлар мураккаб ва кўп қиррали эканлигидан, шунингдек бу жараёнлар тўғрисидаги билимларимиз ҳам нисбий, ўзгарувчан эканлигидан далолат бермоқда. Моддий оламдаги бу умумий алоқа ва қонуниятларнинг мураккаб шакллари диалектиканинг қонун ва категорияларида мумкин қадар тўла ва чуқурроқ акс этишини ҳисобга олиш лозим. Бу илмий билишнинг ягона, тўғри ва зарурий шартидир.

Диалектиканинг қонун ва категориялари биргаликда олинганда, ягона системани ташкил қилгандагина дунёни билишнинг муҳим усули вазифасини бажаради. Агар улар алоҳида бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда олинганда, нарса ва ҳодисалар ҳақида яхлит, бир бутун тасаввур ҳосил бўлмайди, чунки уларнинг ҳар бири умумий алоқадорлик ва ривожланишнинг қандайдир аниқ томонини ифодалайди. Улар биргаликда олинган тақдирда бир-бирларини тўлдиради, натижада моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаси ва тараққиётнинг яхлит, бир бутун манзарасини ҳосил қилади.

2. Диалектиканинг асосий қонунлари

Диалектика умумий қонун ва категориялар системасидан иборат бўлиб, уларнинг йиғиндиси дунёнинг бир бутунлигини ифодалайди ва у доимий ўзгаришда, ривожланишдадир. Қонун деганда нима тушунилади? Бунга жавоб беришда шуни ҳисобга олмоқ лозимки, энг умумий шаклда қонун моддий оламдаги турли хил нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ва воқеалар ўртасидаги муносабатлар, ўзаро алоқадорликда демакдир. Лекин бундан қонун барча муносабатларни ифодалайди, деган хулоса чиқармаслик керак. Масалан, муҳим ва муҳим бўлмаган, тасоди-

фий ва зарурий, барқарор, ва беқарор, умумий ва хусусий муносабатлар бор. Қонун бу муносабатларнинг барчасини қамрай олмайди. Турли-туман алоқалар, боғланишлар ичидан у энг аввало, муҳим алоқаларни яъни, шундай муносабатларни ифодалайдики, булар ташқи шароитлардан эмас, балки нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятидан, унинг ички алоқаларидан келиб чиққан бўлади.

Шунингдек, қонун зарурий муносабатдир. Чунки табиат ва жамиятдаги ҳар қандай қонунга хос белги зарурийлик ҳисобланади. Қонун тушунчасининг ўзи мажбурийлик, зарурийликни билдиради. Зарурийлик қонуннинг муҳим белгиси сифатида ундан келиб чиқадиган натижаларнинг мажбурий йўналишини кўрсатиб беради.

Қонуннинг муҳим белгиларидан бири — нарса ва ҳодисалардан умумий муносабатларни ифодалашдир. Агар қонун шаклшубҳасиз юз бериши мумкин бўлган (зарурий белгиси) муносабатларни ифодалар экан, табиий равишда бу муносабатлар бир хил шароитда доимий ва ҳамма жойда (умумийлик) намоён бўлади. Ана шу маънода қонун умумий муносабатлардир.

Қонун нисбий барқарор муносабатлардан иборат, зеро у муайян ҳодисаларнинг ички табиатидан, унинг моҳиятидан келиб чиқадиган моддий дунё, нарса ва ҳодисаларнинг алоқаларини ифодалайди. Қонун гоҳ вужудга келиб, гоҳ йўқолиб кетадиган алоқаларга асосланиши мумкин эмас. У нисбий барқарор муносабатларни тақозо этади. Қонуннинг нисбий барқарорлиги шу билан изоҳланадики, у бир хил шароитларда муҳим хусусиятлари сифатида табиатдаги нарса ва ҳодисалардагина эмас, балки ижтимоий ҳаётдаги воқеаларда ҳам яққол кўзга ташланади.

Шундай қилиб, қонун кўп қиррали алоқалар ва муносабатларнинг йиғиндиси бўлиб, нарса ва ҳодисаларнинг муҳим зарурий, умумий, нисбий барқарорлигини ифодалайди. Бу билан қонуннинг таърифини етарли дейиш мумкинми? Йўқ, мумкин эмас! Чунки, биринчидан, биз қонун — бу муҳим, зарурий, умумий, барқарор муносабатлар дер эканмиз, қонунда ифодаланиб, унинг объектив асосини ташкил қиладиган алоқаларнинггина кўрсатиб ўтган бўламизу, аммо бошқа категориялар ҳаракатидан фарқ қилиб, ўзига хос ҳаракатда намоён бўладиган шу қонуннинг хусусиятларига тўхталмай ўтамиз; иккинчидан, муҳим, зарурий, умумий ва барқарор алоқалар қонундагина эмас, балки фалсафий категорияларда, жумладан сабабият, зарурият, мазмун, моҳият ва бошқаларда ҳам ифодаланади. Шубҳасиз, юқорида санаб ўтилган белгилар ҳам қонуннинг ўзига хос хусусияти ҳақидаги тасаввурини тўла очиб бера олмайди; учинчидан, қонунга таъриф берганда, юқоридаги объектив алоқалар шакллариин оддий тарзда санаб ўтадиган бўлсак, уни қонун билан мазкур объектив алоқалар турларини ойдинлаштирган бўламиз.

Шунинг учун қонунни таърифлашда унинг шундай хусусиятини ажратиш керакки, у мазкур категориянинг бошқаларидан фарқ қиладиган ўзига хос томонини белгилашга имкон туғдирсин. Бу хусусият шундан иборатки, табиат ва жамиятдаги ҳар қандай қонун воқеаларининг ривожланиш хусусияти ва йўналишини белгилаб беради, воқеаларнинг оқими қатъий, аниқ йўналишда бўлишини тақозо этади. Маълум бир шароитда бўлишига қарамай, бир ўрнида бир хил, иккинчи ўрнида бошқа хил тарзда содир бўладиган жараёнлар ва воқеаларни қонуний деб бўлмайди. Биз бу жараён ёки воқеа қонун кучига эга дер эканмиз, ундаги муҳим, зарурий, умумий ва барқарор муносабатларнинг ифодаланишининг эмас, балки муайян воқеалар оқимини, қатъий натижалар тақозо қилинишини назарда тутамиз.

Қонун воқеалар ривожининг хусусияти ва йўналишини билдирар экан, у ўзининг аниқлиги билан фарқ қиладди. Шунинг учун қонуннинг пировард, оқибати кишиларнинг муваффақиятли фаолиятининг зарурий шарти бўлган ҳар томонлама ҳисоб, унга мувофиқ келадиган талаб тарзида зоҳир бўлади.

Қонун муайян бир шароитда намоён бўлади, моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг мавжудлиги ва ривожланиши учун маълум шароит қонуннинг кўриниши, ҳаракати учун ҳам мажбурийдир. Шароит деганда воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган объектив омиллар йиғиндиси тушунилади. Қонун ва шароит бир-бири билан узвий боғлиқдир, айни бир вақтда уларни бир-бирига қоринтириб ёхуд айнанлаштириб юбормаслик керак. Шароитнинг ўзгариши бир қонуннинг бошқаси билан алмашилишига, унинг ҳаракат доирасини торайтириш ёхуд кенгайтиришга олиб келади.

Илгари мавжуд бўлган шароит тўла йўқолиб кетган тақдирда унинг заминда амал қилган қонунлар ўз ўринини янги шароитга тўғри келадиган янги қонунларга бўшатиб беради; айрим ҳолатда илгари мавжуд бўлган шароитлар қулайроқ бўлмаса, эски қонунлар ўз ҳаракатини давом эттиради, ammo унинг кўриниши доираси чегараланган бўлади ва ғайрат, айрим ҳолатда илгари мавжуд бўлган шароит анчайин қулай бўлса, қонунларнинг амал қилиши учун ҳам кенг уфқлар очилади.

У ёки бу қонун амал қиладиган объектив шароитларни би-лиш катта амалий аҳамиятга эга. Маълумки, кишилар объектив қонунлар талабларидан келиб чиқиб, уларга таянсалар, ўз фаолиятларида уларни ҳисобга олсалар тўғри ҳаракат қи-ла оладилар. Бироқ қонуннинг ҳаракати кўзга ташланса-да, бу ҳаракатни қандай бўлса шундайлигича ҳис қилиш мумкин эмас. Лекин кишилар, у ёки бу қонун намоён бўладиган ша-

роитни билар ва унга таъсир этар эканлар, бу билан ўзларни истаган натижаларга эриша оладилар.

Шундай қилиб, табиат ва жамиятнинг ҳар қандай қонуни ўзининг учта томони билан тавсифланади, чунончи: а) қонун объектив асосга эга бўлиб, муҳим зарурий, умумий ва барқарор муносабатларни ифодалайди; б) қонуннинг ҳаракати ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, воқеалар ривожланиши қатъий муайян йўналиш натижасида туғилади; в) қонун маълум бир шарт-шароитларда намоён бўлади. Бу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда қонунга қуйидагича таъриф бериш мумкин. Қонун — муайян шарт-шароитда воқеалар ривожининг хусусияти ва йўналишини белгиладиган, маълум бир қатъий натижани тақозо этадиган объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор муносабатларидир.

Қонун илмий назарий ва амалий фаолиятда объектив ўзаро алоқаларнинг барча шакллариини синчковлик билан ҳисобга олишни тақозо этади. Бу эса уларнинг ичида муҳим, зарурий, умумий, барқарор алоқаларни белгилашга ёрдам беради, айни замонда объектив қонуиларни тушунишимизга имкон беради.

Қонун муайян бир натижаларни туғдириб, воқеалар ривожланишининг хусусияти ва йўналишини белгилаб беради экан, бу нарса илмий ва амалий фаолиятда объектив қонуилар асосида ҳаракат қиладиган муҳим, зарурий, умумий ва барқарор муносабатларни кўрсатибгина қолмай, балки келажакда улар ривожининг йўналишларини ҳам ҳисобга олишни талаб этади.

Табиат ва жамиятнинг ҳар қандай қонуни маълум бир шарт-шароитларда намоён бўлар экан, у илмий билиш жараёнида ва амалий фаолиятда муҳим, зарурий, умумий ва барқарор алоқалар маълум бир натижаларни қўзғатиш мумкинлигини билишга имкон туғдиради.

Моддий воқеликдаги қонунлар кўп қирраллиги билан тавсифланади. Табиат ва жамият қонунлари объектив жараёнларни акс эттиришига қараб бир-бирларидан фарқланади.

Табиат қонунилари ер юзида инсон бўлмаган даврда ҳам мавжуд бўлган. Жамият қонунлари эса инсон фаолияти натижасида пайдо бўлган шарт-шароитлар билан боғлиқ равишда юзага келган. Жамият қонунлари кишиларнинг ижтимоий муносабатларидаги энг умумий, муҳим боғланишни кўрсатади. Яна бир фарқи шуки, жамият қонунларига инсбатан табиат қонунлари аста-секинлик билан ўзгариб боради. Ижтимоий қонунлар эса маълум давр мобайнида амал қилиб сўнгра, ўз ўрнини янги қонунларга бўшатиб беради, баъзилари ўз кучини йўқотади. Ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик, феодал ва капиталистик тузумларга хос қонунларнинг ўзгариши бунга мисол бўлиши мумкин.

Ҳаракат қилиш доирасига қараб қонунлар: энг умумий,

умумий ва хусусийларга бўлинади. Моддаларнинг сақланиши ва айланиши қонуни, энергиянинг бир турдан иккинчи турга ўтиши қонуни умумий қонунларга, хусусий қонунларга эса, масалан, физикадаги Кулон қонуни, химиядаги Менделеевнинг кимёвий элементларнинг даврий системаси кабилар кирази.

Фанда динамик ва статистик хусусиятга эга бўлган қонунлар ҳам мавжуд. Статистик қонунлар мутлоқ маънодаги зарурий қонунлар эмас, улар эҳтимоллик сабабига мувофиқ бўлган боғланишларни ифодалайди ва динамик қонунлардан фарқ қилади. Статистик қонунлар маълум шароитда бўлиш эҳтимоллини билдиради. Динамик қонунлар сабабий боғланиш шакли бўлиб, бунда системанинг муайян ҳолати унинг кейинги ҳамма ҳолатларини бир маъноли тарзда аниқлайди. Бунинг натижасида бошланғич шартларни билиш системанинг ялли ривожланишини олдиндан аниқ айтиш имкониятини беради. Динамик қонунлар ташқи таъсирларга камроқ боғлиқ бўлиб, нисбатан озроқ сонли бўлакларга эга бўлган барча системаларда ўзига хос тарзда амал қилади.

Энг умумий қонунлар туркумига диалектика қонунлари киради. Булар: миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни; қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураш қонуни; инкорни инкор қонунларидир.

2.1. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни

Миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни диалектиканинг асосий қонунларидан биридир. Бу қонуннинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ҳодисалар бир-биридан ўз сифати билан ажралиб туради. Сифат — нарсаларнинг ички муайянилиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлигидир. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундайлигича аниқлаб беради. Нрсаларнинг сифати эса уларнинг хоссалари орқали намоён бўлади. Хосса нарса сифатининг бошқа нарсалар билан ўзаро алоқадорлигидаги ташқи намоён бўлишидир. Биз нарсаларнинг ички сифатини маълум бир хоссаларда намоён бўлиши орқали биламиз. Ҳар бир нарса кўплаб хоссаларга, яъни асосий ва иккинчи даражали хоссаларга эга бўлади. Масалан, металл зичлик, сиқувчанлик, иссиқлик, ўтказувчанлик, чўзилувчанлик каби хоссаларга эга. Сифат — жисмнинг барча хоссаларини биргаликда боғловчидир. Демак, сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигини унинг нисбий барқарорлигини, бир-бирига ўхшашлигини ифодалайди. У кенг маънода нарсаларнинг турли-туман хоссалари йиғиндисидир. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Сифатнинг

Ўзгариши муқаррар суръатда хоссанинг ўзгаришига олиб келади, бироқ хоссанинг ўзгариши ҳар доим сифатнинг ўзгаришига таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг сифатига таъсир этмасдан йўқ бўлиб кетиши мумкин. Сифат предметнинг доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади.

Ҳар бир нарса муайян системада бир-бири билан боғлиқ бўлади. Нарса қайси боғланишлар системасига кирса, шу системага боғлиқ равишда турли сифатларга эга бўлади. Чунончи, «стол» муайян табиий материалдан, яъни дарахтдан ясалган бўлиб, табиий сифатга эга. Шунинг учун у табиий қонуниятларга бўйсунди. Айни замонда стол муайян инсон меҳнатиининг натижаси бўлиб, ижтимоий сифатга ҳам эга ва ижтимоий қонуниятларга бўйсунди. Ижтимоий сифатлар ўз навбатида икки гуруҳга: биринчи тартибдаги ижтимоий сифатларга ва иккинчи тартибдаги ижтимоий сифатларга бўлинади. Худди ўша стол, модомики, инсоннинг муайян эҳтиёжини қондирар экан, «аниқ (амалий) ҳис» этиладиган нарса сифатида намоён бўлади. Иккинчи томондан, стол, модомики, қийматга эга экан, у товар сифатида гавдаланади. Бу ўринда стол «ҳаддан ташқари ҳис этиладиган нарса» тариқасида гавдаланади. Бу эса иккинчи тартибли ижтимоий сифатларга мансубдир.

Нарсалар сифат муайянлигидан ташқари бир-биридан миқдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. Миқдор предметнинг ҳажми, ўлчови, оғирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ҳодисалари каби ижтимоий ҳодисалар ҳам миқдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштира оғирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга, бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жиҳатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучлари тараққиёти, суръати даражаси, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва ҳоказолар билан ҳам фарқ қилади.

Нарса ва ҳодисалардаги миқдорий ва сифатий томонлар доимо бир-бирини тақозо қилиб, бирликда бўлади. Ҳар қандай нарса миқдор ва сифат бирлигига эга. Табиатда фақат миқдорга ёки сифатга эга бўлган нарса йўқ. Шунинг учун ҳам нарсага миқдорий ва сифатий томондан берилган тавсиф тўлиқ бўлади.

Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боғлиқлиги меъёр тушунчасида ифодаланади. Меъёр бу миқдорий муносабатлар ва объектив сифатга мос тузилмаларнинг мувофиқлигидир. Объектнинг миқдори ушбу сифат доирасидан чиқмасдан муайян ораликда ўзгаради. Бу оралик чегаралари эса предмет муайянлигини, сифат ва миқдор бирлиги сифатида меъёрни ифодалайди. Меъёрнинг бузилиши предмет мавжудлиги мумкин бўлмаган ҳолатга олиб келади. Меъёр ҳар бир нарса ва ҳодисадаги миқдор билан сифат ўртасидаги ўзаро муносабатни ифода этади. Бу ўринда ҳар бир нарса, ҳодиса ўзига хос ўлчовга эга бўлади, чунки ушбу сифат хусусияти ҳар қандай миқдор

билан эмас, балки муайян миқдор билан уйғунлашади. Ушбу объектга хос бўлган миқдорий ўзгаришлар доирасидан чиқиш шу объектга хос бўлган меъёрнинг бузилишига ва унинг янги сифатга ўтишига олиб келади.

Меъёрнинг турли шакллари мавжуд бўлиб, назарий билимлар системасида у қуйидагиларга ажратилади: 1) оддий меъёр — алоҳида ўз-ўзича олинган предмет ўлчови; 2) системали, субстанцияли меъёр — ушбу системанинг элементи, бўлаги бўлган предмет ўлчови; 3) аниқ меъёр — барча ҳақиқий муносабатлар йиғиндисн бўлган предмет ўлчови. Ижтимоий ҳаёт қондалари ҳам ғоят турли-туман меъёр муносабатларига эга.

Бир меъёрдан иккинчи меъёрга ўтиш жараёни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш негизн (ёки нуқтаси) дейилса, бир миқдорий сифат ҳолатидан иккинчисига ўтишнинг барча ҳалқаси эса меъёрнинг марказий тугуни дейилади.

Сифат, миқдор ва меъёр тушунчаларида кишиларнинг онига боғлиқ бўлмаган нарсаларнинг объектив ва энг умумий тавсифи ифодаланади. Шунинг учун ҳам айрим файласуфларнинг нарсалар сифатини субъектив тушунча деб таъкидлашлари назарий жиҳатдан асоссиздир.

Диалектика миқдор ва сифатни бирликда, доимий ҳаракатда деб қарайди. Миқдор сифатга ва, аксинча, маълум шароитда сифат миқдорга ўтади. Нарса ва ҳодисаларнинг сифати объектив бўлса-да, нисбийдир, чунки улар ўртасидаги чегара ўзгарувчан бўлиб, уларни мутлақлаштириш мумкин эмас. Худди шунингдек, нарсаларнинг миқдорий муайянлиги ҳам ўзгарувчандир. Модомики, объектив олам доимий ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда экан, нарсаларнинг миқдорий ва сифатий муайянлиги, уларнинг хоссалари ҳам ўзгариш ва ривожланишдадир. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг аниқ ҳолатини билиш фан ва ижтимоий амалиёт учун муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар қандай нарса ва ҳодисага миқдор ва сифат ўзгаришлари хосдир. Миқдор ўзгаришлар билан сифат ўзгаришлар ўртасида қатъий қонуният мавжуд бўлиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланади: миқдор ўзгаришлар сифат ўзгаришларини тайёрлаб, ҳар бир аниқ ҳолатда муайян туб сифат ўзгаришларини келтириб чиқаради ва шу ҳолатда миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши содир бўлади.

Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш масаласига, ўз навбатида, қадимги файласуфлар ҳам эътибор берганлар. Қадимги юпон файласуфларининг «ялтироқ бош» ва «ғарам» номи билан келтирган мисоллари маълумдир. Суҳбатдошга қуйидаги савол берилади: агар бошдан бир донa соч толасн юлиб олинса бош ялтираб қоладими, агар ғарамдан бир донa уруғ олинса, у ғарамлик ҳолатини йўқотадими? Натижа, йўқ деган жавоб бўлади. Бу ҳол бош ялтирамагунча, ғарам эса йўқ бўлмагунча давом этади. Қадимги файласуфлар бу каби ҳодисаларни энг умумий қонуниятларнинг намоён бўлиши на-

тижаси деб эмас, балки соф мантиқий ғайри табиийлик деб қарар эдилар.

Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ҳақида Марказий Осиё мутафаккирларининг асарларида ҳам кўпгина маълумотлар мавжуддир. Ал-Хоразмий, Ал-Форобий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбекнинг математика, алгебра, астрономия, география, тиббиёт ва бошқа соҳаларга оид асарларида миқдор (сон) билан сифат ўртасидаги алоқадорлик ва унинг ҳаётий аҳамияти ҳақида батафсил тавсифлар берилган. «Мен,— деб ёзади Ал-Хоразмий,— арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи «Алжабр ва алмуқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб» ни тасниф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдо ва ҳар қандай битимларда ва шунингдек, ер ўлчаш, каниаллар ўтказишда (амалий) геометрия ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир»¹.

Уларнинг фикрича, миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро алоқадорлигини нафақат табиат ва жамият ҳодисаларида, балки руҳларда ҳам кузатиш мумкин.

«Руҳларнинг сифатларининг ... ўзаро қўшилиши оқибатида уларнинг (ақлий) қувватлари миқдор жиҳатдан ҳам тобора ортади»², деб ёзади Форобий.

Миқдор ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни объектив бўлиб, реал воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзига хосдир. Оламдаги барча ўзгаришлар аста-секин содир бўладиган миқдор ўзгаришлардан бошланади. Миқдор ўзгаришлар муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига (турғунлигига) таъсир этмайди. Миқдор ўзгаришлар чегарадан чиқинши билан сифатнинг барқарорлиги бузилади. Натижада сифат йўқолиб, янги сифат юзага келади. Бу эса айнан миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни табиат, жамият ва тафаккурнинг тараққиётида амал қилади. Бу ҳолни биз кимё фанида яққол кўришимиз мумкин. Масалан, икки атом водород билан бир атом кислород сувнинг молекуласини ташкил этади. Агар бу элементларни бошқача нисбатда, яъни икки атом водородни икки атом кислород билан бириктирсак, у ҳолда бир янги нарса — водород пероксиди ҳосил қиламиз (H_2O_2).

Тараққиёт жараёнида миқдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига ўтиш билан бирга сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига ҳам ўтади. Миқдор ўзгаришлари натижасида вужудга келган янги сифат муайян вақтга мувофиқ келадиган барқарорликка эга бўлиб, шу миқдор ўзгаришлари жараёнини давом этиши учун шароит яратиб беради. Бу сифат ўзгаришларининг миқдор ўзгаришларига ўтишидир.

Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўзаро чам-

¹ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар, Т., 1983, 78-бет.

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, Т., 1993, 165-бет.

барчас боғланган бўлишига қарамай, улар айрим ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Чунончи:

биринчидан, миқдор ўзгаришлари доимо юз бериб туради. Ҳатто ҳодисалар сифатининг нисбий барқарорлиги даврида ҳам миқдор ўзгаришлар аста-секин юз беради. Сифат ўзгаришларига ўтиш фақат маълум бир даврда бошланади;

иккинчидан, миқдор ўзгаришлари маълум вақтгача предметга муҳим таъсир кўрсатмайди. Сув нормал атмосфера босимида 100°C гача суюқлик ҳолатини йўқотмайди. Сифат ўзгаришлари ҳодисаларни тубдан ўзгартириб, уни бошқа ҳодисага айлантиришни тақозо қилади;

учинчидан, миқдор ўзгаришлари аста-секин ўтади ва кўп ҳолларда (муайян давргача) сезилмасдан ўтади. Сифат ўзгаришлари эса анча тез, айрим ҳолатда тўсатдан содир бўлади;

тўртинчидан, сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига қараганда туб ўзгаришлар ҳисобланади.

Миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтиш қонунининг моҳиятини диалектика нуқтан назаридан таҳлил қилиш бу қонунни метафизик таҳлил қилишга тубдан зиддир. Айрим файласуфлар миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришларини ажратиб бир-бирига қарама-қарши қўядилар, айримлари эса фақат миқдор ўзгаришларнигина тан олади.

Миқдор ва сифат ўзгаришлари жараёнини таҳлил қилар эканмиз, назарий ҳамда амалий фаолиятда амалга ошаётган ўзгаришлар механизминигина эмас, балки уларнинг чуқурлиги ва аҳамиятини ҳам ҳисобга олиш муҳимдир. Шунга асосан рўй берадиган ўзгаришларни инқилобий ва тадрижий (эволюцион) га ажратиш мумкин.

Бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиш сакраш йўли билан амалга ошади.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган сифат ўзгаришларни англатадиган фалсафий тушунчадир.

Сакраш тараққиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда анча тез ўтадиган шаклдир. Бу тараққиётнинг жадал суръатли даври бўлиб, эски, умри тугаганлари қайта ўзгартириб, янгилари учун, тараққиётнинг энг юқори босқичига ўтиш учун йўл очади.

Диалектик сакраш миқдор ўзгаришлардан сифат ўзгаришларга ўтишда узлуксизликнинг узилишини билдиради. Сакрашлар доим аста-секинлик билан миқдор ўзгаришлари натижасида тайёрланади. Бундан шунга назарда тутиш керакки, миқдор ўзгаришлар нарса ва ҳодисани бир текисда оддий кўпайтириш ёки камайитиришдан иборат эмас. Миқдор ўзгаришлар нарса ва ҳодисаларнинг ижтимоий томонларини аста-секин ўстириб мустаҳкамлашни ҳамда салбий томонларини аста-секин сусайтиришни тақозо этади.

Сакраш, шунингдек, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги зиддиятларнинг ҳал қилинишидир. Сакраш натижасида эски сифат билан унинг асосида ҳаракат қиладиган қарама-қаршиликлар

бирлигини тугатиш ва янги қарама-қаршиликлар бирлигига зид бўлган янги сифатнинг вужудга келиши содир бўлади.

Ниҳоят, сакраш — эски сифатнинг инкор этилиши ва янги сифатнинг қарор топишидир. Ҳар қандай нарса ва ҳодиса янгилик бунёд бўладиган, эскилик барҳам топадиган элементларни ўз ичига олиб, икки қарама-қарши томонларга бўлинади. Сакраш илғор томоннинг ғалабаси ва консерватив (мутаассиб) томоннинг ҳалокати, тугатилишидир. Сакраш натижасида эскидан янгига ўтиш амалга ошади. Шунга кўра нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши илгарилаб боради.

Шундай қилиб диалектик сакраш қуйидаги жиҳатларга эга: биринчидан, сакраш тараққиёт натижасида амалга ошадиган объектив ва қонуний жараёндир;

иккинчидан, сакраш тадрижийликнинг узилиб, миқдор ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтишидир;

учинчидан, сакраш эски қарама-қаршиликлар бирлигини тугатиш ва янги сифатга мос келадиган қарама-қаршиликларнинг вужудга келиши туфайли пайдо бўладиган зиддиятларни ҳал қилишдир;

тўртинчидан, сакраш нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиб, илгарилаб боришидир.

Ҳодисаларнинг сифат хусусиятларига ва уларнинг ривожланиш шароитига боғлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга ўтиш турли шаклларда содир бўлади. Ҳар бир нарса, ҳодиса ўзининг аниқ инкор қилиш усулига, ўз навбатида аниқ сакраш шаклига эгадир.

Амалга ошиш муддатига боғлиқ равишда аста-секинлик билан ифодаланадиган сакрашдан, бир зумда шиддат билан содир бўладиган сакрашнинг фарқлаш керак. Бинобарин, кимёвий элементларнинг бириктириш жараёнида туб сифат ўзгаришлар шиддат билан, жуда тез содир бўлади, аммо ҳайвонлар билан ўсимликларнинг ривожланиш жараёнида эски сифатдан янги сифатга ўтиш бирмунча секин содир бўлади. Тез содир бўладиган сакрашлар билан аста-секин миқдор ўзгаришлари йўли билан содир бўладиган сакрашларнинг бир-биридан фарқ қилишнинг ҳисобга олиш керак. Тез сакраш шундай хусусиятларга эгаки, у биринчидан, ҳал қилувчи зарбанинг бирдан-бир ифодаси сифатида бажарилади. Бу сифатий ўтиш бўлиб, даставвал бирданига эски тугатилади ва сўнгра янги бунёд этилади. Иккинчидан, у беҳосдан тез содир бўлади. Ижтимоий ҳаётда тез сакрашга эски ижтимоий тузумни тугатиб, янги тузумни ўрнатадиган инқилоблар мисол бўла олади.

Аста-секин миқдор ўзгаришлари йўли билан содир бўладиган сакрашлар эскини бир йўла тугатиш билан эмас, балки узоқ вақт давомида эски сифатни янги сифатга айлантириш билан тавсифланади. Бундай сакрашга ҳаётнинг, инсоннинг пайдо бўлиши ва ҳоказолар мисол бўла олади.

Демак, сакрашлар турли-туман шаклларда амалга ошиши

мумкин. Бунда нарса ва ҳодисаларнинг бир ҳолатдан иккинчисига ўтиш шаклларининг турли-туманлиги нимага боғлиқ? деган савол келиб чиқади. Ўтиш шаклларининг турли-туманлиги, биринчидан, нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва хусусиятларига, иккинчидан, унга мувофиқ келадиган шаронтга боғлиқдир. Масалан, ижтимоий ҳаётда содир бўладиган миқдор ўзгаришлар табиатдаги сакрашлардан тубдан фарқ қилади.

Ҳозирги шаронтда жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий ҳаётида рўй бераётган жараёнлар ўз моҳиятига кўра туб сифат ўзгаришларга киради. Шулар натижасида давлатимиз янги бир юксак босқичга кўтарилади. Булар ўз-ўзидан эмас, балки кенг халқ оmmasининг ижодий фаолияти, ижтимоий-сиёсий фаоллиги натижасида амалга оширилади. Бу туб ўзгаришлар мавжуд муаммоларни аста-секин бартараф этиш асосида кечади. Шунинг учун ҳам айрим пайтларда жамиятимиз тараққиётни секинлашиб, кетиши ҳам мумкин. Лекин пировард — оқибатда диалектика қонунларига биноан унинг янги сифатга ўтиши муқаррардир. Кўриниб турибдики, бу қонун жамиятимизни илмий бошқариш ва унинг ривожланишида катта аҳамият касб этади.

2.2. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни диалектика қонунлари ичида марказий ўринни эгаллайди. Бу қонунга мувофиқ ҳар бир нарса бир-бири билан узвий алоқада бўлган ва бири иккинчисини истисно этувчи қарама-қарши томонларга, кучларга эга. Бу қарама-қарши томон ва кучлар ўртасидаги кураш тараққиётнинг манбаини ифодалаб, эскининг йўқолиши ва янгининг пайдо бўлишига олиб келади.

Маълумки, нарсалар турли-тумандир. Ҳамма томонлари билан айнан ўхшаш бўлган икки нарсанинг ўзи йўқ. Нрсаларнинг тафовут даражаси ҳам бир хил эмас: муҳим ва номуҳим тафовутлар мавжуд.

Нарса ва ҳодисалардаги тафовутлар қарама-қаршиликлар асосини ташкил этади. Қарама-қаршиликлар деб шунга айтивладик, табиатдаги нарса ва ҳодисаларда мавжуд бўлган томонлар, хоссалар ва йўналишлар бир-бирини инкор қилади, бир вақтнинг ўзида бир-бирини тақозо ҳам қилади. Масалан, магнитдаги шимолий ва жанубий қутблар, электрнинг манфий ва мусбат зарядлари, атомдаги протилни ва нтриниш, ижтимоий ҳаётдаги ёвузлик ва эзгулик ўзаро бир-бирини инкор этади, айни вақтда бири иккинчисини тақозо этади.

Нарса ва ҳодисаларнинг қарама-қарши томонлари ўртасидаги муносабат зиддият деб аталади. Тўқнашув тушунчаси зиддиятдан фарқли ўлароқ, нарса ва ҳодисаларнинг қарама-қарши томонлари кескинлашиб, уларнинг эки чегарада биргаликда яшаши мумкин бўлмай қолган ҳолатини белгилайди. Зиддиятлар ҳамма вақт ҳам тўқнашув билан тугамай, балки алоҳида

шароитдагина шундай ҳолда бўлиши мумкин. Мана шу реал муносабатлар қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураш қонунида акс этиб, диалектиканинг моҳияти ва маъзини ташкил этади.

Ҳамма нарса ва ҳодисалар ички зиддиятларга ва бир-бирига қарама-қарши бўлган томонларга эга,

Қуёш системаси ҳам қарама-қаршиликлар бирлигининг мураккаб намуналаридан ҳисобланади. Сайёралар системасининг маркази ҳисобланган Қуёш билан бошқа сайёралар ўртасида шундай алоқадорлик мавжудки, бу алоқадорлик марказга интилувчи тортиш кучи ва марказдан қочувчи — итарилувчи кучлар таъсирида юзага келади. Шу қарама-қарши кучлар ўртасидаги кураш Қуёш системасининг яшаши ва ривожланишининг асосий қонуниятларини белгилайди.

Агар атомни олсак, бир атом моддаси ҳам, аввало, мусбат ва манфий электр зарядлари, протон ва электрон каби мураккаб қарама-қарши томонларнинг йиғиндисидир. Атом ядросининг ўзида тортилиш ва итарилиш каби қарама-қарши кучлар мавжуддир.

Органик дунёдаги ривожланишни ҳам қарама-қаршиликлар курашсиз тасаввур қилиш қийин. Ҳаётнинг ўзи шундай зид, қарама-қарши жараёндирки, унда яратилиш ва емирилиш, ассимиляция ва диссимилиция каби қарама-қарши муносабатда бўлган томонлар мавжуд.

Организм яшаб турган вақтда унинг ҳужайралари тўхтовсиз ўлиб, ўрнига янгилари пайдо бўлади. Мана шу икки қарама-қарши йўналиш организмнинг яшаши учун зарур шароитни яратади. Бу жараёнининг тўхташи организмнинг ҳалок бўлишига олиб келади. Жамиятда ҳам ўзига хос зиддиятлар мавжуд. Ишлаб чиқариш билан истеъмол, ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий борлиқ билан ижтимоий онг ўртасидаги зиддиятлар ижтимоий зиддиятлардан ҳисобланади.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни билиш жараёнида ҳам ўз ифодасини топади. Маълумки, билиш жараёни бир-бирига узвий боғлиқ бўлган ҳиссий ва рационал билишдан иборатдир. Ҳиссий билиш орқали инсон нарса ва ҳодисаларнинг фақат ташқи томонлари ва хусусиятлари тўғрисида маълумот олади, мавҳум тафаккур орқали эса уларнинг ички муносабатларини белгилувчи қонуниятларни билади. Бу ерда ҳиссий ва рационал билиш бир жараёнининг икки ажралмас, аммо бир-биридан фарқ қилувчи муҳим томонларидир.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунининг умумийлик хусусияти моддий дунёдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларга хос эканлигидагина эмас, балки зиддиятлар нарса ва ҳодисаларга, уларнинг пайдо бўлишидан тортиб ҳалок бўлишигача бошидан охиригача сингиб кетган. Бир моҳиятнинг турли томонларини ифодалагани учун ҳам қарама-қаршиликлар бирлиги қуйидаги шароитларда юзага келади:

биринчидан, қарама-қаршиликлар бир нарса ва ҳодисадагина мавжуддир, чунончи, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, тафаккурга мансубдир;

иккинчидан, қарама-қаршилик ўзаро боғлиқ, бири иккинчисини тақозо қилади, бири бўлмаса иккинчиси мавжуд бўлолмайди ёки, аксинча, масалан, эзувчи синфларнинг яшашига сабаб унга қарама-қарши бўлган, ўз меҳнати билан буржуазия учун қўшимча қиймат яратган меҳнат аҳлининг мавжудлигидир. Худди, шунингдек, базис ва устқурма, ишлаб чиқариш ва истеъмол каби тушунчалар ҳам бири иккинчиси мавжудлигини тақозо қилади;

учинчидан, қарама-қаршиликларнинг бири иккинчисига ўтади ва ўзаро бир-бирига сингиб кетади. Масалан, позитрон ва электрон маълум шароитда фотонларга айланади. Бу билан материянинг бошқа тури келиб чиқади.

Қарама-қарши томонларнинг бирлиги нисбий, ўткинчи хусусиятга эга бўлиши билан бирга улар ўртасидаги кураш мутлақдир. Давр ўтиши билан курашнинг баъзи аниқ шакллари йўқолиши мумкин, аммо қарама-қарши томонлар ўртасидаги кураш ҳар доим бўлган ва бўлаверади. Шу билан бир қаторда, қарама-қарши томонлар тараққиёт давомида турли хил вазифани бажаради. Қарама-қаршиликнинг мутаассиб томони нарса ва ҳодисани қандай бўлса, шундайлигича сақлаб қолишга интилса, илғор томони уни ўзгартиришга, ёки уни барбод қилиб, янгисини вужудга келтиришга ҳаракат қилади.

Қарама-қаршиликлар ҳақида Форобийнинг фикри алоҳида эътиборга молик. Форобийнинг фикрича, фақат Оллоҳнинг шериғи йўқ, шунинг учун илк борлиқнинг зидди бўлиши ҳам мумкин эмас. Лекин бошқа ҳар бир нарса қарама-қарши ҳаракатда бўлади. «Қарама-қарши бўлган ҳар бир нарса, бирга бўлса,— дейди Форобий,— у албатта, бузилишга ва ўз йўли айнашга олиб келади. Зидларнинг ҳар бирининг табиати шундай бўлади, улардан бирининг қай ерда бўлишидан қатъи назар бирининг йўқлиги иккинчисининг борлигини тақозо этади. Зидди бўлиши мумкин бўлган ҳар бир нарсада аҳвол шундайдир»¹.

*Диалектик зиддиятлар ички ва ташқи, асосий ва асосий бўлмаган, антогонистик ва ноантогонистик, умумий ва хусусий, зарурий ва тасодикий, имконийлик ва ҳақиқийлик шакллари*дан иборатдир.

Нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракат моҳиятидан келиб чиқадиган зиддиятларга **ички зиддият** деб айтилади. **Ташқи зиддиятлар** деб турли нарса ва ҳодисалар ўртасидаги қарама-қаршиликларга айтилади.

Зиддиятларни ички ва ташқи зиддиятларга бўлиш нисбийдир, чунки улар бир-бирига ўтиб туради. Маълум бир зиддият бошқа нарса ва ҳодисага нисбатан ички ёки бошқа бир муносабатда ташқи зиддият бўлиб қолиши ҳам мумкин. Диалектика

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. 133—134-бетлар.

ички ва ташқи зиддиятларнинг бирлигини ҳисобга олиш билан бирга, уларнинг тараққиётидаги ўрнига баҳо беришда ҳар томонлама ёндошишни талаб қилади.

Метафизиклар фақат ташқи зиддиятларни тан олиб, нарса ва ҳодисаларда ички зиддиятлар мавжудлигини инкор этадилар. Улар тараққиёт манбаини нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига қарама-қарши тўқнашувидан келиб чиққан ташқи зиддиятдан иборат деб қарайдилар.

Асосий зиддиятлар деганда ҳодисанинг мавжудлиги ва ривожланиши, вужудга келиши ва йўқ қилиниши ёки янги сифатнинг туғилишини ўз ичига оладиган, энг чуқур моҳиятини ифодалайдиган зиддиятлар тушунилади. *Асосий бўлмаган зиддиятлар* эса маълум бир тараққиёт босқичида нарса ва ҳодисалар моҳиятининг у ёки бу томонини акс эттириб, уни белгилаш ёки ўзгартириш кучига эга бўлмаган зиддиятлардир.

Асосий ва асосий бўлмаган зиддиятлардан *бош* ва *бош бўлмаган* иккинчи даражали зиддиятларни фарқлаш лозим. *Бош зиддиятлар* деб ривожланишнинг у ёки бу босқичининг моҳиятини белгилаб берадиган зиддиятларга айтилади. Ҳодисалар тараққиёти босқичида бош ва бош бўлмаган зиддиятлар ўрин алмашиши, яъни бир шароитда бош бўлган зиддият янги бир шароитда бош бўлмаган зиддиятга айланиши ҳам мумкин.

Зиддиятлар ўз хусусияти жиҳатдан *антогонистик* ва *ноантогонистик* бўлиши мумкин. Жамиятда антогонистик зиддиятлар бир-бирига қарама-қарши бўлган синфлар, табақалар ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқиши мумкин. Бундан келиб чиқиб антогонистик зиддиятларни фақат синфий муносабатларга хос деган хулоса чиқариш нотўғри. Тарихий тажриба, ижтимоий амалиёт шунни кўрсатаяптики, бундай зиддиятлар жамиятнинг барча томонларида намоён бўлиши мумкин. Улар фақат синфий негизда эмас, балки этник, миллий, дикий, ирқий ва шунга ўхшаш негизларда ҳам вужудга келиши эҳтимол. Бундай антогонистик зиддиятлар жамият ва алоҳида шахслар ўртасида, турли давлатлар, ижтимоий-сиёсий системалар, сиёсий партиялар ва оммавий ҳаракатлар ўртасида ҳам пайдо бўлиши мумкин.

Антогонистик зиддиятларнинг муҳим хусусияти уларни ҳал этишда мавжуд ҳолатни бузишга олиб келадиган воситаларни қўллашдадир. Худди мана шундай кенг маънодаги антогонистик зиддиятлар бугунги кунда мавжудлиги ҳақида турли ҳудудлардаги ҳолатлар гувоҳлик бермоқда.

Ижтимоий ҳаётдаги ноантогонистик зиддиятларга туб манфаатлар ва мақсадлари умумий бўлган табақалар, ижтимоий кучлар ўртасидаги муносабатлар, шаҳар билан қишлоқ, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги мавжуд бўлган тафовутлар ва бошқалар мисол бўла олади. Уларни бартараф қилиш ҳам антогонистик зиддиятлар сингари кураш асосида амалга оширилади, лекин бу кураш шакли, хусусияти жиҳатдан бошқачароқдир. Ноантогонистик зиддиятлар синфий тўқнашув-

лар, инқилоб шаклида бўлиб, балки эски сифат элементларининг секин-аста йўқолиб бориши ва янги сифат элементларининг вужудга келиши билан бартараф қилинади.

Зиддиятлар хилма-хил шаклларда бартараф этилиши мумкин. Улардан бири эскининг емирилиб, янгининг қарор топишидир, яъни халқ хўжалиги, иқтисодиётнинг эскиси емирилиб, секинлик билан бозор муносабатларига асосланган янги иқтисодиётдир. Шунингдек, қарама-қаршиликларни ўзаро онгли равишда қўшиб, улар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиб, шу асосда тараққиётда илгарилаб боришдан иборатдир. Зиддиятларни бартараф этишнинг самарали шаклларида яна бири — консенсус (ўзаро келишув) дир. Консенсус қарама-қарши кучлар, томонлар, ижтимоий гуруҳлар, партиялар, ҳаракатлар ўртасидаги зиддиятларни умумий манфаатлардан келиб чиқиб ҳал этиш йўлларида бўлиб ҳисобланади. У халқларимизни миллий тотувликка, ҳамкорликка даъват этадиган йўлдир. Консенсус мулоқотлар, референдумлар, оммавий ахборот воситалари орқали энг муҳим қонулар лойиҳасини муҳокама қилиш ва ҳоказо йўллар билан амалга оширилади.

Кўриниб турибдики, диалектик зиддиятларни ҳал этишнинг хусусияти ва йўллари тўғри тушуна билишлик амалий фаолиятимизда тўғри мўлжал олишга имкон беради.

2.3. Инкорни инкор қонуни

Диалектиканинг мазкур қонунига мувофиқ объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнида эскининг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бироқ эскилик бутунлигича инкор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади. Ривожланиш бурама шаклда, маълум нисбий такрорланишлар асосида, оддийдан мураккабга, пастдан юқорига қараб боради.

Метафизик йўналиш инкорнинг ижодий яратувчилик ролини таъ олмайди, янгилик ҳеч қачон эскиликни енгиб ўта олмайди, деб ҳисоблайди. Бундан фарқли ўлароқ, диалектик қараш эски нарсани янги нарса инкор қилишини илгари суради. Оламда ҳеч бир соҳада ўзининг илгариги яшаш шакллариини инкор этмайдиган ривожланиш содир бўлиши мумкин эмас.

Ҳар бир жараён инкор қилиш жиҳатиға эга. Ички зиддиятлар туфайли тараққиёт жараёни эртами-кечми эски нарсанинг емирилишиға ва янги нарсанинг вужудга келишиға олиб келади. Вужудга келган бу янги нарса эскининг инкор қилинишидир.

«Ҳар бир қарама-қаршиликда бўлган нарса,— дейди Форобий: бошқа томонидан буздирилиши лозим бўлади, биринчи эса ўз табиати билан қарама-қарши томонидан инкор этилган бўлади. Бу эса унинг аслида (субстанциясида) мавжуд бўлган бўлади».¹

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. 133—134- бетлар.

Эскининг янги томонидан инкор қилиниши натижасида моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг илгарилама ҳаракати содир бўлади.

Эскининг ривожланиш жараёнида емирилиши — инкорни инкор қонунининг фақат бир томонидир. Унинг бошқа томонини эскининг емирилиш жараёни билан бир вақтда вужудга келадиган янги нарса ташкил этади. Бу янги нарса эскининг ўрнини эгаллаб, ундаги ижобий нарсаларни сақлаб қолган ҳолда янги, янада юксакроқ, илғор ҳолатни ифодалайди.

Шундай қилиб, тараққиёт бир-бирини алмаштириб турадиган босқичлардан иборат бўлиб, бир босқич иккинчи босқич томонидан, иккинчиси эса учинчиси томонидан инкор этилади. Эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлиши, тараққиёт жараёнида диалектик инкорнинг икки муҳим ва ажралмас жиҳатидир.

Диалектиканинг инкор ҳақидаги таълимоти қуйидаги бир қатор хусусиятлар билан тавсифланади:

биринчидан, эскининг янги томонидан инкор этилиши — кишиларнинг онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган объектив жараёндир. Инкор субъектив, ташқаридан киритилган фикр эмас, балки объектив жараён тараққиётининг босқичидир.

иккинчидан, диалектик инкор ташқаридан киритилган куч ёки ҳолат эмас, балки нарса ва ҳодисанинг ички ривожланиши натижаси, ўзини-ўзи инкор қилишидир. Диалектик инкор нарсани бутунлай йўқ қилиб юбориладиган фаолият билан ўхшаш эмас, у шундай инкорки, бунинг натижасида ривожланиш давом этишига, янги инкор содир бўлишига имкон яратилади.

учинчидан, диалектика ҳар бир нарса ва ҳодиса учун инкорнинг аниқ тури мавжуддир деб ҳисоблайди. Тасаввур ва тушунчаларнинг ҳар бир тури сингари, буюмларнинг ҳар бир турининг ҳам ўзига алоҳида инкор тури борки, бунда тараққиёт содир бўлади.

тўртинчидан, диалектик инкор тўлиқ инкор бўлмасдан, балки эскини янги билан боғлаб турувчи жараёндир. Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги ворисликни тавсифлайди.

бешинчидан, диалектик инкор тараққиётнинг оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига боришини тавсифлайди, бир сифатдан бошқа сифатга ўтилади.

Инкорни инкор қонуни объектив оламнинг ва билишнинг турли соҳаларида кўплаб учрайдиган кенг таъсир доирасига эга бўлган қонундир. Агар арпа ерга экилса, у иссиқлик ва намлик таъсирида кўкаради ва ундан ўсимлик пайдо бўлади. Эндилликда арпа (дон) ўзини (ўзи) инкор этади. Ўсимлик ўсади, гуллайди, чангланади ва ниҳоят янгидан арпа (дон) етишади, донлар етилади, пояси қуриydi, яъни инкор этилади. Инкорни инкорнинг натижаси сифатида биз бунда яна аввалги арпа (дон)ни кўрамиз, лекин энди бир дон эмас, бир неча дон бўлганини кўрамиз.

Инкорни инкор қонунни жамият маънавий ҳаётида ҳам на-

моён бўлади. Масалан, қадимги фалсафа тафаккурнинг материяга муносабатини ойдинлаштириб бера олмас эди. Лекин бу масалани ҳал қилиш зарурияти танадан чиқиб кетадиган жон тўғрисидаги таълимотга, сўнгра бу жоннинг ўлмаслиги тўғрисидаги даъвога, ниҳоят монотеизмга (бир худолиликка) олиб келади. Шундай қилиб, янгича қарашлар эскисини инкор қилди. Лекин фалсафа яна тараққий қилиб бориши билан идеализм ҳам асоссиз бўлиб чиқди ва материализм томонидан инкор этилди. Ҳозирги замон материализми эски материализмнинг оддийгина тикланишидан иборат бўлмай, балки унинг мустақкам асосларига фалсафа ва табиётнинг икки минг йиллик тараққиётида эришилган ютуқларини қўшади. Умуман, энди бу фалсафа эмас, балки дунёқарашдир ва махсус реал фаолларда тасдиқланиши ва ўзини кўрсатиши лозим.

Фалсафада инкорни инкор қонуни биринчи бор Гегель томонидан таърифланган. Унинг фикрича, дастлабки бир бутун фикр (тезис) бир-бирига зид бўлган ижобий ва салбий, «ҳа» ва «йўқ» дан иборат икки фикрга бўлинади. Бутуннинг иккига бўлиниши — антитезис, инкордир. Қарама-қарши фикрлар кураши охирида бирикиб янги фикр (синтез, инкорни — инкор) ҳосил қилади. Шундай қилиб, Гегелнинг фикрича, соф ғоя ўз тараққиётида уч босқичдан ўтади: тезис, антитезис ва синтез. Гегелнинг таълимотига кўра, нимаики соф ғоянинг ривожланишига мансуб бўлса, у моддий борлиқнинг ҳамма нарса ва ҳодисаларига ҳам мансубдир.

Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги боғланишни буткул рад қилади деб тушунмаслик керак. Янги қанчалик илғор бўлмасин, у йўқ жойда пайдо бўлмайди, балки эскининг қобиғида аста-секин шаклланади. Шунинг учун ҳам эскидан янгига ўтилаётганда эски бутунлай ташлаб юборилмайди, балки унинг ижобий томонлари сақланиб қолади ва ривожланиши давом эттирилади. Демак, янги билан эски ўртасида ворислик мавжуддир. Диалектик инкорнинг муҳим хусусияти ана шундан иборат.

Инкорни инкор қонуни тараққиётда ворислик (илгарилаб бориш, анъанавийлик) ва қайтарилувчанликнинг (даврийлик, эскига қайтиш каби) бирлигини тавсифлайди. Натижада тараққиёт тўғри чизиқли эмас, балки «бурама» шаклда амалга ошади.

Тараққиёт жараёнининг илгарилаб бориш хусусияти эски ўрнига келадиган янги доимо янги бўлиб қолмасдан, вақт ўтиши билан у ҳам эскиради ва ўз навбатида инкор қилинади, деган маънони англатади. Бунинг натижасида тараққиёт жараёни иккиланма инкор сифатида кўринади.

Диалектик инкор тараққиётни ифодалайди. Масалан, сув қиздирилганда бугга айланади, совитилганда эса яна сувга айланади. Металл қиздирилганда суюқ ҳолатга, совитилганда эса қаттиқ ҳолатга ўтади. Бу ерда биз бир ҳолатнинг бошқа ҳолат томонидан инкор этилишини кўрамиз. Лекин бу ерда ривожланиш содир бўлмайди, балки бир ҳодисанинг бошқа ҳодиса би-

лан алмашиниши содир бўлади. Диалектик инкор юқорида кўрсатилган инкордан фарқли ўлароқ шундай зиддиятларни ҳал қилишни мақсад қилиб қўядики, бунинг натижасида тараққиётда юқори босқичга эришилади.

Диалектик инкорнинг яна бир муҳим хусусиятини айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Иккинчи инкор эскини емирибгина қолмай, олдинги ривожланишдаги бутун ижобий томонларни умумлаштиради, яъни синтез қилади. Бироқ бу синтез олдинги ривожланишнинг айрим томонларини механик тарзда бирлаштириш эмас. Диалектик синтезда ўтишнинг айрим элементлари олиб ташлангандир, яъни бутунлай ўзгартирилиб, юқори босқичда бирлаштирилгандир.

Инкорни инкор ривожланишнинг маълум бир даврнинг тугаллайди, лекин у шу билан бирга кейинги ҳаракат учун бошланғич нуқта бўлиб хизмат қилади. Иккинчи инкор ҳаракатнинг шарт-шароитларини ифодалайди. Кўриниб турибдики, инкор тушунчаси даврни ҳам ифодалайди. Бу давр шундан иборатки, маълум жараёнинг тугалланиш босқичи янги диалектик давр учун бошланғич нуқта бўлиб қолади ва шундай ҳол чексиз давом этади. Бир муносабатда синтез бўлган нарса бошқа муносабатда янги ривожланишнинг бошланғич нуқтасидан иборат бўлади.

Диалектик тараққиёт тўғри чиқиқли ҳаракат бўлмай, балки аста-секин кўтарилиб, кенгайиб борадиган, бир-бири билан умумий ворислик йўли билан боғланган юксак босқичда бошланғич нуқта жиҳатини ўз ичига оладиган бурама ҳаракатдан иборат.

Тараққиёт айрим ҳолларда қуйиға қараб боради. Ёуига моддий тизимларнинг емирилиши, материя ҳаракатининг мураккаб шакллари оддий шаклларга ўтиши мисол бўла олади. Аммо шунини айтиш керакки, тараққиётнинг орқага қайтиши илгарилема ҳаракатдан вақтинча четлашишдир.

Ижтимоий тараққиёт жамиятнинг ривожланиш ҳеч қачон тўхтаб қолмайдиган, доимо ўзгариш ва тараққиётда бўлган, ишлаб чиқариш усулининг табиатидан келиб чиққан қонуний ва ўзгартириб бўлмайдиган жараёндир. У вақтинча бўлган тебраниш ва чекланишларга қарамасдан ибтидоий жамоа тузумидан ҳозирги давргача юқорига кўтарилувчи йўл бўлиб қолмоқда. Ижтимоий ривожланишнинг объективлиги ва такрорланмаслиги бунда ёрқин намоён бўлади. Ривожланишнинг пастдан юқорига кўтарилувчи йўналишини диалектик тушуниш доиравий ҳаракат тўғрисидаги метафизик назария билан ҳеч қандай умумийликка эга эмас. Баъзи бир олимлар дунёда бўлаётган баъзи босқичларнинг қайтарилишини оддий эскиликка қайтиш деб ҳисобламоқдалар. Уларнинг фикрича, табиат ва жамият ҳаётининг ибтидоси ва интиҳоси бутунлай мос келувчи маълум давр цикл ёки айланма бўйича бўлади. XVIII асрда яшаган италиялик файласуф Ж. Б. Вилконинг таъкидлашича, жамият ўз тараққиётида уч даврни босиб ўтади, чунончи: 1) Болалик даври. Бу

даврда диний дунёқараш ва зўравонлик ҳукмронлик қилади; 2) Ўсмирлик даври. Бу даврда аристократлик, рицарлик ва етуклик раванқ топади; 3) Етуклик даври.

Бошқа бир файласуф О. Шпинглер жамият ўзининг ривожланишида бунёд бўлиш (1), гуллаб яшнаш (2), инқирозга юз тутиш (3) даврларини бошдан кечиради, дейди. Унинг фикрича, инсоният тарихининг ҳозирги босқичи инқирозлар давридирки, шунга кўра ҳозирги замон маданиятининг барча ютуқлари бутунлай йўқ қилиниши лозим эмиш.

Инглиз тарихчиси Тойнбининг таъбирича, жамият тарихи қоронғи ва ўзаро алоқада бўлмаган цивилизациядан иборат. Ҳар қандай цивилизация бир хил ривожланиш босқичларини босиб ўтади: баҳор ва ёз, куз ва қиш, ёки болалик, ўсмирлик, етуклик ва қарлик. Тойнбининг кўрсатишича, ҳозирги замон шароитида Ғарб цивилизацияси етуклик босқичидадир ва у келажакда ривожланиш хусусиятига эга. Америкалик профессор Райт эса жамият тарихи маълум бир босқичлардан, яъни қаҳрамонлик асри, ғалаёнлик вақти ва тикланиш давларининг шу тахлитда такрорланишидан иборат, деб тасвирлаб беради. Унинг фикрича, ҳозирги цивилизациядан кейин инсоният фақат орқага қайтиш билан ривожланармиш.

Тараққиёт юқорига кўтарилиш хусусиятига эга бўлиб, у оддийдан мураккабга, пастдан юқорига томон боради. Масалан, микрооламда ривожланишнинг илгарилаб бориши кимёвий элементларда атом ядроси, атомларнинг молекулаларга ва кейинроқ микроскопик жисмларга айланишида, коинотда эса унинг жисмларининг газ ва чагсимон материядан вужудга келишида намоён бўлади. Ноорганик материянинг органик материяга айланиши, ҳайвонот оламидан инсониятнинг ажралиб чиқиши — тараққиётдаги материя ҳаракатининг биологик шаклига ёрқин мисол бўла олади. Ижтимоий ривожланиш ҳам тараққиёт сари борапти.

Эскининг ўрнига янгининг келиши, унинг кундан-кунга мустақамланиши, ривожланиши ва уларнинг ажралмаслиги тараққиётнинг бошланиш хусусиятини белгилайди. Янги эскининг ўрнини эгаллаб боришда эскидан ижобий муҳим томонларни ўзида мужассамлаштириб, юқорироқ сифат хусусиятларга айланади. Эскининг ўрнига келган янги дастлаб имконият кўринишида бўлади. Бу имкониятнинг воқеликка айланиши маълум шарт-шароитлардагина амалга ошади. Ижтимоий ҳаётда янгиликнинг ғалабага эришувини таъминлашда кишиларнинг фаолияти зарурдир.

Инкорни инкор қонуни мустақиллик ва бозор иқтисодиёти жараёнида рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини илмий англашда катта аҳамият касб этапти. Янги жамиятни барпо этишга қаратилган ўзгаришлар ҳамма нарсани янгидан барпо этишни билдирмайди. Аксинча, жамиятимиз тараққиёти жараёнида эришилган ижтимоий-иқтисодий, маданий, маънавий ютуқлар-

ни сақлаб қолиш уларни янада бойитиб ривожлантиришдан иборатдир. Бу мазкур қонуннинг талабидан келиб чиқадиган муҳим хулосалардан биридир.

3. Диалектика категориялари

«Категория» сўзи юнонча бўлиб, луғавий маъноси «гувоҳ», «таъриф», «ифодаловчи» демакдир. Фалсафий категориялар — объектив мавжудликдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим томонларини, хусусиятлари ва муносабатларини акс эттирувчи тушунчадир.

Фалсафа тарихида категориялар масаласи Арасту томонидан батафсилроқ ишлаб чиқилган. У ўзининг «Метафизика», «Категориялар» номли асарларида моҳият ва ҳодиса, миқдор ва сифат, сабабият, зарурият ва тасодиф, бутун ва бўлак каби тушунчаларнинг моҳияти ва фалсафий аҳамиятини тавсифлаб берган.

Марказий Осиё мутафаккирларининг, жумладан, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек асарларида ҳам мазкур категориялар кўп ишлатилиб келинган.

«Фалсафа мавжудотни — яъни барча мавжуд нарсаларни, унинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, бирдан иккинчисига ўтишини ҳар томонлама текшириш учун зарурият, воқелик, сабабият тамойилларини асос қилиб олади», — деб ёзди Ибн Сино.

Ҳар бир фан ўзининг категория, яъни тушунчалар тизимига эга бўлиб, у орқали материя ҳаракати шакллариининг у ёки бу қонуниятларини ўрганади.

Диалектика категориялари, бошқа фанлар категорияларидан бир қатор муҳим хусусиятлари билан фарқ қилади. Булар қуйидагилардан иборат:

биринчидан, диалектика категориялари — объектив дунё энг умумий қонунлар тараққиётининг инъикосидир. Диалектика категорияларининг объектив мазмуни инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган моддий воқелик ҳаракатининг энг умумий қонунларидир. Демак, фалсафий категориялар объектив дунё тараққиётининг энг умумий қонунларидан бўлак нарса эмас. Фалсафа диалектик категориялар орқали ўз предмети мазмунини тўлароқ, чуқурроқ очиб беради. Барча фалсафий категориялар объектив дунё қонунлари инъикоси бўлгани учун объектив мазмунга эгадир;

иккинчидан, диалектик категориялар энг умумий тушунчалар сифатида инсон фикри шакллари бўлиб, шу тахлитда улар мантиқий мазмунга ҳам эгадирлар. Категорияларнинг мантиқий мазмуни деганда инсон тафаккурининг нарса ва ҳодисалар моҳиятига кириб бориши, унинг чуқурлашув даражаси кўзда тутилади. Диалектик категориялар объектив дунёнинг энг умумий ва муҳим томонларини ифодалабгина қолмай, билишнинг поғона-

лари ва таянч нуқтаи ҳақ ҳисобланади. Уларни ўрганиш орқали инсоннинг назарий ва амалий фаолияти учун муҳим бўлган дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти очиб берилади.

Диалектик категориялар мазмун жиҳатдан ташқи олам қонуниятларига мос келади, улар ўзларининг мавжудлик шакллари-га қараб фарқ қилади.

Диалектика категориялари ўз манбан, мазмуни жиҳатидан объективдир, лекин шакл жиҳатдан — субъективдир. Агар нарсалар ва уларнинг тараққиёт қонунлари моддий бўлиб, инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда объектив равишда мавжуд экан, тафаккур категориялари маънавий бўлиб, фақат иншилар миёсидагина мавжуддир. Моддийлик ва маънавийлик, булар бир нарса эмас. Диалектика категорияларининг объектив манбан реал равишда мавжуд бўлса ҳам, улар инсон фикрининг шакллари бўлгани учун уни суратга олиш, қўл билан ушлаб кўриш мумкин эмас;

учинчидан, диалектика категориялари илмий билишда муҳим методологик вазифани бажаради. Объектив дунё ҳодисаларининг энг умумий қонунлари ҳаракатини ўрганиб фалсафий категориялар, бир томондан, нарсаларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишга ёрдам беради, иккинчи томондан, объектив дунёдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида янги билимлар олишга ва тўнлашга сабаб бўлади. Шунингдек, улар ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларни тўғри акс эттирганликлари ҳамда уларни ўзаро боғлиқ ва ривожланишда деб билганликлари учун билиш ҳаракатининг энг умумий усули вазифасини бажаради.

Диалектика категориялари фақат мавжуд нарсалар ҳақидагина эмас, балки келажакда мавжуд бўлиши керак бўлган нарсалар ҳақида ҳам ахборот беради. Шу асосда улар янги билимларни эгаллаш манбан бўлиб хизмат қилади. Буларнинг ҳаммаси диалектик материализм категориялари ўзларининг гносеологик табиатига кўра бевосита амалиётга айланиши мумкинлигини исбот қилади;

тўртинчидан, диалектика категорияларининг шаклланиши ва ривожланиши асосида инсон моддий, ҳиссий фаолиятининг йиғиндиси бўлган амалиёт ётади. Бу ерда инсон назарий ва амалий фаолиятининг бирлиги яққол намоён бўлади. Моддий ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида инсон субъект сифатида ташқи оламдаги нарсаларга нисбатан ўз фаолиятининг объектлари сифатида муносабатда бўлади. Субъект билан объект ўртадаги муносабатларнинг ўзаро таъсири жараёнида мантиқий категориялар вужудга келади. Ташқи дунё қонунларининг тафаккур шаклида акс этиши ҳам амалиёт асосида юз беради. Инсон амалиётда мантиқий категориялар орқали олинган билимлар ҳақиқийлигини текшириб кўради. Шундай қилиб, тафаккуримиз мазмунининг объективлиги, тафаккур қонунлари-

нинг борлиқ, табиат қонунларига мос келиш амалиёт асосида бўлади ва унинг ёрдамида исботланади.

Диалектика категорияларининг бу белгилари маълум даражада аниқ фанлар категорияларига ҳам хосдир. Аниқ фанларнинг асосий тушунчалари ҳам объектив дунёдаги ҳодисалар ҳаракатининг қонунийларининг акс эттиради, улар нарсаларнинг идеал бўлганлиги учун билиш ва амалиёт тараққиётига ердан беради. Шунинг учун ҳам фалсафий категориялар алоҳида фанлар категориялари билан узвий алоқададир. Аммо фалсафий категорияларни хусусий фанлар категориялари билан айнанлаштириш ёки хусусий фанлар категориялари мазмунини диалектик категориялардан келтириб чиқариш мумкин эмас.

Аниқ фанлар категорияларидан фарқли ўлароқ, фалсафий категориялар ташқи дунёнинг энг **умумий қонунларини** ифодалайди. Шунинг учун ҳам улардан материя ҳаракатининг муайян шаклини ўрганишда муваффақиятли фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари диалектика категорияларини билишнинг ўзи бизга объектив дунёдаги барча ҳодисаларни тушунишимиз учун имкон туғдиради, деган маъно келиб чиқмайди. Фалсафий категориялар айни бир вақтда табиатга ҳам, жамиятга ҳам, тафаккурга ҳам тегишли бўлган объектив дунёдаги нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг энг умумий қонуниятлари ва хусусиятларини ифодалайди. Бироқ улар табиат, жамият ҳодисалари ва тафаккурга хос бўлган айрим хусусий боғланишларини қамраб олмайдди. Бу алоқалар хусусий фанлар категорияларида ўз ифодасини топади. Шунинг учун объектив дунё ҳодисалари ривожланишининг энг умумий қонунларини билиш учун аниқ фанлар категорияларидан фойдаланиш лозим. Бунинг учун аниқ фанлар категориялари орқали диалектика категориялари мазмунини очиш зарур. Ўз навбатида фалсафий категориялар аниқ фанлар барча категорияларини ўзида қамраб олиши зарур. Бу диалектик бирлик фалсафа фани ҳамда хусусий фанларни самарали ривожланишига хизмат қилади.

Диалектика категориялари ўзининг ҳилма-ҳиллиги билан ифодаланади. Уларнинг ёрдамида кишилар онгида нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий томонлари, яъни алоқадорлиги, тузилиши ва сабабиятчилиги (детерминацияси) акс эттирилади. Категорияларни шартли равишда **уч туркумга** ажратса бўлади.

1. **Воқеликнинг энг умумий алоқадорлигини, акс эттирадиган категориялар.** Мазкур туркумга — яккалик, хусусийлик ва умумийлик, моҳият ва ҳодиса, қонуният категориялари киради.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик категорияси объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғланиши ва тараққиётини акс эттиради.

Яккалик — алоҳида сифат ва миқдор аниқлигига эга бўлган нарса, ҳодиса ва жараёндир.

Умумийлик деганда объектив реалликнинг барча ёки бир қанча нарса ёки ҳодисалардаги объектив мавжуд бўлган томон-

лар, хоссалар ва белгиларнинг мажмуи, улар ўртасидаги алоқа ва муносабатларнинг ўхшашлиги тушунилади;

Хусусийлик шундай нарса ёки ҳодисалар гуруҳидирки, улар маълум маънода умумий бўлса-да, лекин ундан ҳам умумийроқ бўлган бошқа бир гуруҳга киради ва бу гуруҳда у алоҳидалик ёки яккаликдир, бутуннинг қисмидир. Хусусийлик нарса ёки ҳодисаларнинг шундай доирасики, бунда улар маълум бир муносабатда умумий, бошқасида эса яккалик, алоҳидаликдир.

Моҳият — ҳодисанинг ичида яширинган моддий оламнинг турли-туман ҳодисаларида юз берадиган чуқур нисбий барқарор алоқаларни ифодалайдиган воқеликнинг ички томонидир.

Ҳодиса эса моҳиятнинг у ёки бу ҳолда учратилишини ифодаловчи объектив воқеликнинг ўзгарувчан, ҳаракат хусусиятларига, белгиларига бой бўлган томонидир.

Нарсаларнинг моҳиятига сингиб бориш нарса ва ҳодисалар ривожланишининг қонуниятларини аниқлашга имкон беради. Маълумки, қонуларни билиш кишиларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятининг асосидир, у ҳозирда рўй бераётган воқеаларни чуқурроқ тушунишга ва уларнинг келажакдаги ривожланиши йўналишларини олдиндан кўра билишга ёрдам беради.

Қонуният якка қонулар мажмуасидан иборат бўлиб, воқеликдаги нарса ва ҳодисалар жараёнларининг умумий ривожланиш йўналишларини белгилайди. Шунинг учун ҳам табиат ва жамият тараққиёти қонуниятларини билиш катта илмий ва амалий аҳамият касб этади.

2. Иккинчи туркумга воқеликнинг тузилишини акс эттирувчи категориялар киради. Булар мазмун ва шакл, бутун ва бўлак, структура, элементдан иборатдир.

Мазмун — муайян нарса ва ҳодисаларни тавсифловчи ички элементлар ва ўзгаришларнинг мажмуидан иборат. **Шакл** эса мазмунни ифодалаш усули, ташкил этувчисидир. Масалан, атомнинг мазмуни шуни ташкил этган элементар заррачалар ва уларнинг ҳаракатидан, атомнинг шакли эса бу элементар заррачаларнинг жойлашиш тартиби ва тузилмасидан иборат.

Элемент (таркибий қисм) — бу ўзаро алоқада бўладиган бир бутун тизимни ташкил этувчи нарса ва ҳодисаларнинг таркибий қисми. Нарсанинг тузилиш, бутунни ташкил қилган элементларнинг боғланиш усули, қонуни, доирасидаги муносабатлар тизимидир. Тузилиш тушунчаси тизимнинг турғунлигини, турли ташқи ва ички жараёнларга нисбатан бузилмаслигини ифодалайди.

Илмий билиш тараққиётининг ҳозирги босқичи тузилиш ва элементи билан бир қаторда бутун ва бўлак категориялари ҳам фалсафий тушунчалар мақомига эга бўлади. Бутунлик моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий хоссасидир. Ҳар қандай материянинг бўлагини олмайлик, у ўзига хос бутундир. Шу билан бирга катта бутуннинг бўлагидир.

3. Учинчи туркумга воқеликдаги нарса ва ҳодисалар ўртаси-

даги **сабабият (детерминизм)** ни акс эттирувчи категориялар киради, яъни сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодиф, имконият ва воқелик.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик ўртасидаги диалектик муносабатларни янада чуқурроқ билиш зарурлиги объектив оламдаги сабабий боғланишлар табиатини ўрганишни тақозо қилади. Сабабият — объектив оламдаги ҳодисалар умумий боғланишининг алоҳида кўринишидир. Сабабият ҳодисалар ўртасидаги шундай ички алоқадорликки, ҳар доим бир ҳодиса мавжуд бўлар экан, унинг кетидан муқаррар равишда иккинчиси ҳам келади.

Сабаб — бу ўзига мувофиқ келадиган бирор натижа келтириб чиқарувчидир. **Оқибат** — сабаб амалининг натижаси.

Зарурият нарса, ҳодиса ва жараёнларнинг тараққиёти билан аниқланадиган, ички муҳим боғланишлар орқали қонуний келиб чиқадиган ва шунинг учун юз бериши муқаррар бўлган ҳодиса.

Тасодиф эса моҳиятдан, мазкур жараённинг қонуний ривожланишидан келиб чиқмайдиган ҳодисадир. Тасодиф ҳодисалар ўртасидаги ташқи боғланишдан ҳосил бўладиган ва шунинг учун у ноаниқлиги, мажбурий эмаслиги билан фарқланади.

Имконият ҳали амалга ошмаган, лекин юзага чиқиши мумкин бўлиб воқеликка айлана оладиган ҳодисадир. Бундан кўринадикки, имкониятнинг воқеликка айланишини ривожланиш жараёни ифодалайди. **Воқелик** — бу мавжуд дунё, мавжуд нарсалардир.

Воқелик ҳар доим имкониятдан келиб чиқади ва ўз навбатида ривожланиш давомида воқеликка айланиб борадиган янгидан-янги имкониятларни туғдиради, бу жараён чексиздир.

4. Диалектика қонун ва категорияларининг умумий томонлари ва фарқлари

Диалектика асосий қонун ва категорияларининг ўзаро алоқадорлигини билиш илмий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Диалектиканинг асосий қонуни ва категориялари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни айнанлик ва тафовут орасидаги муносабат деб таърифласак бўлади. Улар орасида айнанлик ҳам, тафовут ҳам мавжуд.

Диалектиканинг қонуни ва категориялари моддий оламни инъикос этиш, кишиларнинг билиш ва амалий фаолиятидаги дунёқараш ва услубий вазифага ҳамда унинг хусусиятига қараб бир қатор умумий жиҳатларга эгадир. Модомики, диалектика табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг энг умумий қонунларини ўрганар экан, у ҳолда унинг асосий қонун ва категориялари моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар тараққиётининг энг умумий қонунларининг инсон онгида инъикос этишидан иборат. Бу ўринда диалектиканинг қонун ва категориялари бир-бирларига мос келади. Шунга кўра категорияларни асосий бўлмаган қонунлар дейиш ҳам тасодифий эмас.

«Қонун» ва «категория» тушунчаларининг мос келиш мазмунини моддий оламнинг энг умумий қонунлари ташкил қилишигина бўлмай, балки диалектиканинг қонунлари ҳам ўз навбатида фалсафий категориялардир. Қонунда оламнинг нарсаси ва ҳодисалар ўртасидаги объектив, муҳим, такрорланадиган, нисбий турғун, аниқ муайянлик ва моҳият билан умумий боғланиш ва алоқадорлик ўз ифодасини топади. Бу умумий боғланиш ва алоқадорликлар маълум шарт-шароитларда воқеалар ривожининг йўналиши ва хусусиятини белгилаб беради. Бундан кўриниб турибдики, диалектика қонунлари фақат категориялар орқали таърифланиши ва ифодаланиши мумкин. Демак, категориялар қонунининг белгиларига эга бўлибгина қолмай, балки қонунлар ҳам категория белгиларига эгадир. Шунинг учун «қонун» ва «категория» тушунчаларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш нотўғридир.

Диалектиканинг қонун ва категориялари ўз ҳаракатининг хусусиятлари билан ҳам бир-бирига мос келади. Чунки диалектик қонун ва категориялар фаолиятининг ҳаракат доираси жуда кенг, улар ҳамма жойда намоён бўлади.

Диалектиканинг асосий қонун ва категорияларининг ўхшашлиги қуйидагиларда ўз ифодасини топади: улар илмий билишда, кишиларнинг амалий фаолиятларида бир хил методологик ва дунёқарашлик вазифаларни бажарадилар. Фалсафанинг фан сифатида муҳим томони шундан иборатки, у дунёқараш хусусиятига эга бўлган фандир. Бошқа фанлар объектив оламнинг айрим қонуниятларини ўргангани учун ҳам олам ҳақида бир бутун дунёқараш бўла олмайди. Фалсафа, табиат, жамият ва инсон тафаккурининг энг умумий қонуниятлари асосида дунё-ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради. Олам ҳақидаги бир бутун тасаввурга воқелик қонуниятларининг маънавий ўхшашлигини аниқлашди диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ёрдамида эришилади. Шу билан бирга улар илмий билишда ва кишиларнинг амалий фаолиятида бир хил методологик вазифаларни бажаради.

Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ўртасидаги бирлигини, ҳар қандай фарқни истисно қилувчи мутлақ тўла айланиш деб тушунамаслик керак. Диалектик қонун ва категориялар ўртасида умумий birlik бўлиши билан бир қаторда ривожланиш жараёнининг ўзига хос муносабатларида ва ўзаро алоқадорлигининг умумий шаклларида намоён бўладиган муайян фарқлар ҳам бор.

Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ривожланиш жараёнининг ҳамма асосий томонларини, яъни унинг маънавий, механизмин ва йўналишини тавсифлайди. Ривожланиш жараёни фақат бу билан чегараланмайди. Ривожланиш турли-туман томонлар, хусусиятлар ва жиҳатлар билан тавсифланувчи жараёндир. Унга ривожланишнинг объективлиги ва умумийлиги, қонунийлиги ва орқага қайтмаслиги, янгиланиш енгиб бўлмас-

лиги ва бошқалар киради. Ривожланишнинг бу томонларини билиш катта илмий ва методологик аҳамиятга эга.

Ривожланиш жараёнининг механизмини, манбаини ва йўналишини тавсифловчи диалектиканинг уч асосий қонунидан фарқли ўлароқ, диалектика категориялари ривожланишнинг аҳамият жиҳатидан кам бўлмаган бошқа муҳим томонларини, яъни ривожланишнинг узлуксизлигини, кетма-кетлигини, қонунийлигини ифодалайди.

Диалектик қонун ва категориялар ўртасидаги фарқни та- раққиёт жараёнига бўлган муносабатлардагина эмас, балки ўз- аро алоқадорлик умумий шаклларига бўлган муносабатларда ҳам кўриш мумкин. Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, диалек- тика қонунлари нарса ва ҳодисалар ўртасидаги объектив, муҳим, зарурий, такрорланидиган, нисбий барқарор муносабатларни ва алоқадорликларни акс эттиради. Нарсаларнинг бир-бирини ис- тисно қилувчи томонларга бўлиниши ва уларнинг кураши, миқ- дор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши, диалектик инкор жараёнида янги билан эски ўртасидаги ворислик моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларга хос бўлган муҳим, зарурий, уму- мий ва барқарор алоқадорликка киради. Лекин илмий билишда муҳим бўлмаган, тасодифий, ўткинчи боғланишларни ҳам ҳисоб- га олиш лозим, чунки ривожланиш жараёнида муҳим бўлмаган боғланишлар муҳим боғланишларга, тасодифий боғланишлар зарурий боғланишга, алоҳида боғланишлар умумий боғланиш- га, ўткинчи боғланишлар турғун боғланишга айланиши мумкин.

Диалектиканинг асосий қонунларида фақат воқеалар ривож- ланишнинг муайян шароитларида унинг йўналишини ва хусу- сиятини аниқловчи муҳим, зарурий, умумий турғун боғланиш- лар инъикос этади. Улардан фарқли ўлароқ, диалектиканинг асосий категорияларида нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқ- лиги ва алоқадорлиги умумий объектив шакллариининг барча томонлари, яъни муҳим ва муҳим бўлмаган, зарурий ва тасоди- фий, умумий ва алоҳида, турғун ва ўткинчи ва ҳоқазо томонла- ри ифодаланади. Бу муносабатларда категориялар қонунларга нисбатан бой мазмунга ва кенг маънога эга. Лекин диалектика қонунлари боғланишларнинг муҳим бўлмаган, тасодифий, ало- ҳида, вақтинча шакллариини четлаб ўтса-да, моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларни категорияларга нисбатан чуқурроқ ифо- далайди. Бундан муҳим методологик талаб келиб чиқади. Бу талабнинг моҳияти билиш жараёнида ва кишиларнинг амалий фаолиятида диалектика қонун ва категориялари тизими барча томонларидан бир бутунликда кенгроқ фойдаланиш зарурлиги- дан иборатдир. Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари бир-биридан ажратилганда ёки ҳар бири айрим ҳолда олинган- да объектив оламнинг умумий қонуниятлари ҳақида тўғри ва тўла тасаввур ҳосил қилишга имкон бермайди. Диалектиканинг қонун ва категориялари бир-бирларини тўлдириб ва яхлит сис- темалар мажмуасида бўлганида илмий билишнинг умумий усу- ли ва ролини бажара олади.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Фалсафада метод муаммоси деганда Сизнинг фикрингизча нималарга эътибор бериш керак? Диалектика ва унинг муқобиллари ҳақида ўз фикрингизни баён этинг.

2. Диалектикада қонун тушунчаси ва унинг моҳияти нималардан иборат?

3. Диалектиканинг асосий қонунларини санаб кўрсатинг, уларнинг моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари нимадан иборатлигини табиат, жамият ва инсон онгида ўзига хос тарзда намоён бўлишини айтиб беринг.

4. Диалектика категорияларининг келиб чиқиш сабаблари, уларнинг фалсафа қонунлари билан умумий томонлари ва фарқлари нимадан иборатлигини изоҳланг.

IX-БОБ. ДИАЛЕКТИКАНИНГ БИЛИШ НАЗАРИЯСИ

1. Билиш — воқеликнинг инъикоси. Билишнинг объекти ва субъекти

Фалсафанинг қонун ва категориялари ёрдамида инсон онгида борлиқнинг қонуниятларини акс эттириш — дунёни билиш, ҳақиқатга эришишнинг яккаю ягона йўлидир. Шунинг учун ҳам дунёни билиш масаласи доимо фалсафа фанининг диққат марказида бўлиб келган. Қадимги файласуфлар ҳам дунёни билиш мумкинлигини эътироф қилганлар. Масалан, атомистик назариянинг асосчиларидан бири бўлган Демокрит оламни билиш ва ҳақиқатга эришиш мумкинлигини таъкидлайди. У билиш жараёнида ҳиссий билимларимиз ва тафаккур ролини оддий ва содда ҳолда кўрсатади.

Марказий оснелик буюк мутафаккирлар Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек ва бошқалар ҳам ўз асарларида дунёни билишнинг, билиш жараёнида ҳиссий органлар билан ақлнинг роли ҳақида қимматбаҳо фикрларни олға сурадилар.

Билиш назариясининг ривожланиш тарихида XVII—XVIII аср файласуфлари муҳим ўрин тутди. Улар агностицизм, скептицизмни қаттиқ танқид қилиб, оламни билиш мумкинлигини таъкидлайдилар. Масалан, инглиз файласуфи Бэкон таълимотича, билиш жараёни фан ва амалиёт билан боғлиқ бўлиши ва шуларга бевосита хизмат қилиши керак. Бэкон билиш назариясида эмпирик эди. У билиш сезишдан бошланади дейди ҳамда билишнинг манбаи тажриба эканлиги ҳақидаги ғояни илгари суради. Унинг фикрича, объектив мавжудлик тўғрисидаги билимлар сезгиларимиз орқали олинган далиллар туфайлигина тафаккур ёрдамида тўлдирилади.

Француз файласуфи Декарт эса билишнинг бирдан-бир манбаи тафаккур деб, сезги органларимиз ва уларнинг ёрдамида олиннадиган маълумотларга шубҳа билан қарайди. Унинг таълимотича, кишилар билимнинг ҳақиқатлиги тажриба билан эмас, балки ақл кўзи билан текширилади. Декартнинг билиш назариясида сезгилар роли камситиб кўрсатилади.

Декартнинг ватандошлари Дидро, Гольбах, Гельвецийлар дунёни билиш жараёнида сезгиларимиз билан тафаккурнинг ролини тан олсалар-да, уларнинг ўзаро муносабатларини тўлатукис очиб бера олмадилар. Шунингдек билиш жараёнида амалиётнинг ролини тўғри баҳолай олмадилар.

Маълумки, объектив дунё, унинг предмет ва ҳодисалари билишнинг бирдан-бир манбаини ташкил этади. Шундай бўлса-да, айрим файласуфлар ва дин таълимотида билишнинг манбаи сифатида қандайдир мистик, гўё инсондан ташқари мавжуд бўлган онг («мутлоқ ғоя», «олам руҳи» ва ҳоказолар) эътироф этилади. Улар нуқтаи назарида инсон табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини билишга қодир эмас, у фақат илоҳ ижодининг натижаларини қайд қилишга ва туркумларга ажратишгагина қодир.

Дунёни билиш мумкинлигини, билимларимизнинг тўғри ва аниқ эканлигини инкор этувчи таълимот фалсафада агностицизм (юнонча билиб бўлмайдиган) деб юритилади.

Агностицизмнинг йирик вакиллари инглиз файласуфи Давид Юм билан немис файласуфи Иммануил Кантдир. Юмнинг фикрича, инсон ўз сезгилари чегарасидан ташқарига чиқа олмайди, у фақат ўз сезгиларинигина била олади. Реал воқеликни инсон асло била олмайди. Кант эса Юмга қарама-қарши ўлароқ, инсон онги ва сезгиларидан ташқарида объектив олам бор деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу объектив оламда асло билиб бўлмайдиган «нарсаси ўзида» бор. Инсон ақли ўз моҳияти жиҳатидан чекланган бўлиб «нарсаси ўзида»ни била олмайди. Кант инсон билиши мумкин, бўлган ҳодисалар оламининг «биз учун бўлган нарсалар» деб, уни инсон ақли билан, фан воситаси билан билиши мумкин дейди. «Биз учун бўлган нарсаси» билан «нарсаси ўзида» бутунлай бир-бирига боғлиқ эмас, «нарсаси ўзида» сезги аъзоларимизга тартибсиз, аралаш ҳолда таъсир этиши билан билиш мумкин бўлган ҳодисалар юзага келади, инсон эса уни ўзининг априори (азалдан онгга хос бўлган) тушунчалари билан тартибга солади, деб тушунтиради Кант. Умуман Кантнинг билиш назарияси ўз моҳият эътибори билан инсон ақлининг билиш имкониятларини, фаннинг ривожланиш истиқболларини инкор этишга қаратилган. Бу ҳилда инсон ақлининг билиш имкониятларини чеклаш идеализмнинг ҳамма кўринишларига хосдир.

XIX аср субъектив идеализмнинг вакиллари бўлган махчилар ҳам бошқа субъектив идеалистлар сингари дунёни билиш мумкинлигини инкор этадилар, бизнинг сезгиларимиз аниқ, тўла инъикос ҳосил қилишига ишонмайдилар.

Инсоният ижтимоий амалиёти ва илмий билиш тараққиётининг илгарилаб бориши билимни чегаралаб қўувчи агностицизмни пучга чиқармоқда. Инсон ўз ақли билан олам сирларини билиши мумкин эканлигини айниқса ҳозирги замон фани ютуқлари исботламоқда. Масалан, ҳозирги замон табиат фанлари,

айниқса физика фани атом табиятини тузилишини ва хусусиятларини ўрганиш соҳасида катта ютуқларни қўлга киритди. Атомни парчалаш, атом ички энергиясидан фойдаланиш, атом ядро заррачаларининг бир-бирига боғлиқлиги, умуман микро-оламни билиш, астрономия, биологиядаги кашфиётлар илмий фалсафанинг билиш назариясини тўғрилигини тасдиқлайди.

— Инсоннинг билиш қобилияти чекланмаган, лекин ҳар бир аниқ тарихий даврдаги билиш имкониятлари чекланган, ҳолос. Инсон ҳар бир тарихий даврда ўзи хоҳлаган барча нарса ва ҳодисаларни эмас, балки билиш имкони борларининггина билиб, билмаганини кейинроқ билади. Лекин шунини айтиш керакки, инсон билимининг чеки йўқ, чунки макро-микро оламнинг чексизлиги инсон билимининг ҳам чексизлигини кўрсатади.

Билиш нима? Билиш—моддий оламнинг инсон онгида инъикос этиш жараёнидир. Дунёнинг моддийлигини ва унинг ривожланиш қонунларининг инсон онгида инъикос этишини эътироф қилиш илмий фалсафа билиш назариясининг асосидир. Фан қонунлари табият ва жамиятда инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда юз берадиган объектив жараёнларнинг инъикосидан бошқа нарса эмас. Фалсафанинг билиш назарияси асосан қуйидагиларга асосланган:

— объектив олам бизнинг сезги ва тасаввурларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда ундан ташқарида мавжуд. Объектив олам инсон сезги ва тасаввурларининг манбаи;

— инсон дунё ва унинг ривожланиш қонуниятларини билиш мумкин. Инсон сезги, тасаввур ва тушунчаларида ўзига боғлиқ бўлмаган ташқи олам мазмунини инъикос эттиради.

Демак, ташқи олам, ундаги ҳамма нарса ва ҳодисалар сезгиларга таъсир этиши билан сезги образлари ҳосил қилади. Сезги, тасаввур ва тушунчаларда объектив оламнинг субъектив инъикоси ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам билиш назарияси инъикос назарияси деб аталади.

Билиш назарияси предмет билан образ ва объект билан субъект орасидаги муносабатларни тўғри ҳал қилишни талаб қилади. Чунки билиш жараёнида объект билан субъект диалектикаси муҳим ўринга эга. У субъект, яъни инсон билан боғлиқ жараёндир. Инсонсиз билиш жараёни бўлиши мумкин эмас. Субъектнинг илмий билишдаги роли шундан иборатки, у объектив мавжуд бўлган қонуний боғланишларни очиб беради. Объектга нисбатан ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан ёндошади.

Немис физиолог Гельмгольцнинг фикрича, инсон аввал ўз сезгиларида ташқи оламни яратади, ўз сезгиларини нарса, ҳодисага айлантиради, кейин эса уни билишга интилади. Улар буюм тасвирини буюмнинг ўзи билан тенглаштиради. Сезги объектив олам тасвири бўлмай оламнинг ўзи бўлиб қолади. Демак, символлар (рамзий) назариясига кўра, нарса билан нарсанинг тасвири орасида фарқ йўқ. Мавжуд объектив олам фақат сезги ва тасаввурда бор.

Сезги мазмунини предметлар хоссалари билан ҳеч қандай умумийликка эга бўлмаган белгилар, символлар билан алмаштириш нотўғри. Сезги образи моддий дунё нарса ва ҳодисаларининг инсон сезги аъзоларида акс этиши натижасида юзага келади. Демак, сезги ва тушунчада нарсанинг ўзи эмас, нарсага нисбатан иккиланган кўриниши ҳосил бўлади.

Тасвир сезги ва тушунчадан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги сабабли у идеал нарсадир, у инсон, субъект онгида вужудга келади. Лекин сезги объектив мазмунга эга. У моддий дунёнинг қайта ишланган мазмунини гавдалантиради, шунга кўра объективдир.

Образ субъектда унинг сезги ва тафаккурида ҳосил бўлади. Демак, образ субъект билан объект ўртасидаги бирликни кўрсатади. Сезги тасаввур, тушунча шаклий жиҳатдан субъективдир, лекин мазмунига кўра объективдир. Чунки сезгида реал дунё инъикос этади. Демак, сезги объектив оламнинг субъектив образидир.

Сезиш ва фикрлашни билиш жараёнининг икки мустақил босқичи сифатида қараш маълум маънога эга. Сезиш умуман инсон билими тараққиётига нисбатан биринчи босқичдир. Инсониятнинг дастлабки билимлари, тушунчалари даставвал сезги аъзолари орқали олинган далиллар асосида юзага келади. Оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида сезги образлари, тасаввурлар билиш жараёнининг маълум босқичидагина шаклланади. Сезиш инсон миёсининг ташқи олам билан дастлабки ва бевосита боғланишидир. Бевоситалик сезгиларнинг энг муҳим хусусиятидир. Сезги образи содир бўлиши учун уни ҳосил қилувчи нарса ёки ҳодиса объектив мавжуд бўлмоғи керак. Бу эса билиш жараёнидаги энг муҳим шартдир. Объектив оламнинг субъектив образи — сезги қотиб қолган, ўлик нарса эмас, балки билиш жараёнида ўзгариб туради.

Шунинг учун ҳам билиш бу мураккаб ва зиддиятли жараёндир.

Билишнинг зиддиятли жараён эканлигини билимларимизнинг тўлароқ, чуқурроқ бўлиши учун далил ва маълумотлар тўплашга, эски далил ва маълумотларнинг янгисига тўғри келмай қолишида кўришимиз мумкин. Зиддиятли муносабатлар ҳал қилиниши билан билиш жараёни ривожланиб боради. Бизнинг онгимиз эса бу тараққиётни ўзида акс эттириш билан бирга ҳодисаларнинг юзаки хусусиятларини билишдан моҳиятни билишга томон боровчи тарихий жараён эканини кўрсатади. Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, билиш инсоннинг ўз сезгилари, ҳис ва тушунчалари билан дунёни инъикос этиш жараёнидир.

2. Билиш жараёнининг диалектик хусусияти. Ҳиссий ва мантиқий билиш

Ташқи оламнинг инсон миёсида инъикос қилиниши мураккаб диалектик жараёндир. Билиш жараёнида нарсани, ҳодисани тў-

ла ва мукаммал акс эттириш учун маълум бир йўл босиб ўтилади.

Билиш тафаккурнинг билинаётган предметга яқинлашуви-дан, фикрнинг билмасликдан билишга қараб, тула ва мукаммал бўлмаган билимдан тула ва мукаммал билимга қараб ҳаракат қилишидан иборат чексиз жараёни ташкил этади. Билиш эскириб қолган назарияни янги назариялар билан алмаштириб, эски назарияларни янада аниқлаб, олға қараб боради ҳамда воқеликнинг тобора янгидан-янги томонларини очади.

Билиш жараёнида амалиёт муҳим роль ўйнайди. Амалиёт кўпқиррали ва сермазмун тушунча бўлиб, ўз ичига инсон фаолиятининг барча шакллари қамраб олади. Амалиётнинг асосини меҳнат, моддий ишлаб чиқариш ташкил этади. Бундан ташқари, сиёсий кураш, миллий озодлик ҳаракати, миллий тажриба ҳам амалиётга киради.

Амалиёт инсоннинг ўзига хос фаолияти бўлиб, фақат уларгагина тегишлидир. Амалиёт инсонларнинг тарихан юзага келиши жараёнида шаклланиб, барча жамиятлар тараққиёти йўлида ривожланади ва мукаммаллашади. Амалиёт тарихий тараққиёт субъекти ҳисобланган инсоннинг, унинг учун объект ҳисобланган моддий олам билан боғланишидир. Бундай алоқадорлик жараёнида субъект фаол роль ўйнайди.

Амалий таъсир фақат объектни эмас, балки субъектнинг ўзини ҳам ўзгартиради. Амалиёт субъекти алоҳида инсонлар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, бутун жамият ҳам бўлиши мумкин. Қачонки, бундай субъект сифатида инсон бўлар экан, амалиёт алоҳида фаолият тусини олади ва у билан боғланган бўлади. Чунончи, ҳар бир инсон шу жамият аъзоси бўлар экан, ўзининг ҳаракатлари билан алоҳида жамоат аъзоси бўлиб майдонга келади. Шунинг учун ҳам алоҳида одам ижтимоий амалиётнинг бир бўлаги бўлиб ҳисобланади.

Амалиёт ҳамма вақт ижтимоий фаолият бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Амалиётнинг билиш жараёнидаги роли қуйидагиларда намоён бўлади: биринчидан, амалиёт билишнинг бошланғич нуқтаси ва асосидир. Энг аввало шуни эътиборга олиш керакки, билишнинг ўзи амалиёт асосида ва айниқса моддий ишлаб чиқариш таъсири остида вужудга келган. Бундан ташқари, амалиёт билиш олдида маълум вазифаларни қўяди ва ана шу вазифаларни ҳал қилиш учун ёрдам беради, жумладан у илмий билишнинг асбоб-ускуналар билан қуроллантиради; иккинчидан, амалиёт билишнинг мақсади ҳамдир. Инсон билиш натижаларидан ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш учун ҳам атроф теваракдаги дунёни билиб боради. Унинг тараққиёт қонуналарини очади; учинчидан, амалиёт ҳақиқатнинг ўлчовидир. Инсон билимларининг объектив оламга мос келиши ёки келмаслиги амалиёт жараёнида текширилади. Амалиёт жараён бўлиб, бунда мунозарали масалалар, назарий муаммолар ҳал қилинади. Та-

биат ва жамият қонунлари тўғрисидаги билимлар ҳам амалиёт жараёнида текширилади.

Билиш икки босқичдан: жонли мушоҳада (сезиш) ва мавҳум тафаккур (фикрлар)дан иборатдир.

Билишнинг бошланғич босқичи жонли мушоҳада, яъни объектив дунёнинг буюмларини бевосита сезги аъзолари ёрдамида акс эттиришидир. Ибн Синонинг фикрича, «сезиш — бу шундай таъсирки, у ташқи нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки бизнинг ҳисларимизда вужудга келади. Ҳис моддий образнинг ойнаси бўлиб, моддий шаклларнинг бўйи, эни билан бирга ифодаланганлиги сабабли, уларни инсон моддий асоссиз инъикос эта олмайди ва жисмларни билолмайди».

Жонли мушоҳаданинг билишдаги роли муҳимдир, унинг ёрдамида дунё ҳақида аниқ билимлар келиб чиқади. Лекин билишнинг бу босқичи маълум даражада чекланган. Бу босқичда нарса ва ҳодисаларнинг баъзи бир томонлари ва хусусиятларинигина билиб олиш мумкин.

Нарсанинг муҳим белгилари, уларнинг ички боғланишлари, моҳиятлари эса билишнинг иккинчи босқичида тушунча, ҳукм ва хулоса, яъни мавҳум тафаккур ёрдамида акс эттирилиши мумкин. Билишнинг бир босқичдан иккинчи босқичга кўтарилган нарса — амалиётдир. Меҳнат жараёни, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари нарса ва ҳодисалар асосида ётган қонуниятларни очишни талаб қилади.

Ҳиссий билишга, жонли мушоҳадага билишнинг сезги, идрок ва тасаввур шакллари киради. Ташқи дунёнинг бу инъикос шакллари бир-бири билан органик алоқада бўлиб, алоҳида-алоҳида учрамайди. Биз юқорида сезги ҳақида гапириб ўтган эдик. Жонли мушоҳада жараёнидаги сезги ташқи дунё нарса ва ҳодисаларини билишнинг биринчи қадамидир. Инсон миёсида ҳосил бўладиган тасаввур ва фикр ташқи дунё предметларининг сезги орқали таъсири натижасида юзага келиши мумкин.

Баъзи файласуфлар сезгини ташқи дунёдан ажратиб, уни нарса ва ҳодисага нисбатан бирламчи деб уқтирмоқчи бўладилар, сезгини ягона реаллик деб ҳисоблайдилар. Утмишда бу фикрни Беркли, Юм, Авенариус ва бошқалар илгари сурган эдилар.

Биз сезгиларимиз ёрдамида нарса ва ҳодисаларни билиб оламиз ва идрок қиламиз, уларнинг хоссаларини, ўхшашликларини, фарқларини англаймиз.

Сезги ҳаракат қилувчи материянинг образи сифатида идрок учун асос бўлади. Идрок ҳам онгимизни ташқи дунё билан бевосита боғлайди. У сезгидан сифат жиҳатдан фарқ қилиб, предметнинг бутун образини беради. Идрок предметнинг турли хоссаларини қайта ишлаб, уларни бирлаштиради. Демак, идрок деғанда турли сезги аъзолари берган маълумотлар асосида миёда ташқи қўзғатувчининг бир бутун образи ҳосил бўлиши тушунилади.

Сезги ва идрок ташқи дунё предметларининг объектив тўғри инъикосини беради. Бу инъикоснинг тўғри эканлиги амалиётда исботланади. Инсон ўзининг амалий фаолиятида ўзи идрок қилаётган предмет билан одамнинг ўзида шу предмет тўғрисида ҳосил бўлган сезги ва идрокнинг ўхшашлигини белгилайди. Инсон ташқи дунё предметларини ўзгартириши мумкин.

Асбоблардан фойдаланиш жонли мушоҳадада катта аҳамиятга эга. Масалан, биология, физиология соҳасида тажриба ўтказишда микроскопни қўллаш шу фаннинг ривожланишини тезлаштиради. Чунки у инсон кўзи билан кўролмайдиган хусусиятларни кўришга ёрдам беради. Асбобнинг такомиллашиши янги кашфиётларни вужудга келтиради. Микроскоп ёрдамида организмларнинг ҳужайралардан тузилганлиги аниқланди, касалликларни туғдирувчи микроблар топилди. Электрон микроскоп микродунё ҳодисаларини ўрганиш соҳасида тажриба ўтказишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Амалий фаолият, фан ва техниканинг ривожланиб бориши инсонга ҳар хил воситалар, асбоб ва ускуналар яратиш ва ҳиссий билиш чегарасини кенгайтириш имкониятини беради. Демак, сезги, ундан кейин эса идрок объектив оламнинг субъектив образини ҳосил қилади. Тасаввур — мавҳум тафаккурга ўтишдаги охириги босқичдир. У нарса ва ҳодисаларнинг аввалги таъсири натижасида хотирамизда қолган таассуротларнинг қайтадан эсга олиниши билан боғлиқдир. Тасаввурдаги янги образлар илгариги образлар билан таққослаш орқали юзага келиши мумкин. У мавҳум тафаккур учун асос бўлади.

Идрок қилинаётган нарсалар ва ҳодисалар пчки қонуниятли боғланишларни очиш учун мавҳум тафаккурга ўтиши керак. Мавҳум тафаккур эса воқеани чуқур билишга имконият яратади. Ҳиссий билиш аниқ нарсалар образини ҳосил қилади, лекин у ҳодисалар моҳиятини очиб бера олмайди. Демак, ҳодисалар моҳиятини билиш учун айрим нарсаларга эмас, кўп нарсаларга ҳос бўлган умумийликни топмоқ керак.

Мавҳум тафаккур ҳиссий билишдан сифат жиҳатдан фарқ қилади. У бевосита аниқ битта предметдан узоқлашиб, бир нечтасига ҳос бўлган умумийликнинг моҳиятини аниқлаб беради, уларнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Масалан, грамматика айрим сўзлар орқали умумийликни белгилаб берувчи инсон тафаккурининг мавҳумловчи ишидир.

Шундай қилиб, ҳиссий билиш билан мавҳум тафаккур бир бутун билиш жараёнининг сифат жиҳатдан турлича бўлган ва айни вақтда бир-бири билан боғлиқ бўлган босқичларидир. Мавҳум тафаккур ҳиссий билишдан келиб чиқади, жонли билиш эса қонуният билан ўсиб, мавҳум тафаккурга асос солади. Мантиқий билиш — билишнинг ривожланишидаги сифат жиҳатдан янги, юқори поғонасидир. Мантиқий билишда инсон мантиқий тафаккур ёрдамида воқеликнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олади. Объектив реалликни билиш диалектикасида сезги ва идрокнинг юзаки образлари тасаввур образларидаги абстрак-

ция элементлари билан бирлашиб мавҳум тафаккурга қараб йўналади. Тафаккур эса гарчанд жонли мушоҳада материалларига асосланса-да, билиш жараёнининг сифат жиҳатидан мураккаб бўлган юқори босқичдир.

Бизга маълумки, сезги образлари ташқи оламнинг инъикосидир, яъни ташқи олам сезгимизга қандай таъсир қилса, шундайлигича акс этилади. Лекин тафаккур образларида бошқачароқ, унда ташқи оламнинг ички моҳияти, алоқа ва боғланишлари ҳамда ривожланиш қонун ва қонуниятлари акс этади. Тафаккур образларининг учта асосий хусусияти бор.

1. Тафаккур образлари мавҳумлик хусусиятига эга, яъни тафаккур образлари ҳосил бўлиши учун ифода қилинаётган ташқи олам бевосита кўз олдимизда бўлиши шарт эмас. Тафаккурга хос бўлган ана шу жараён абстракция дейилади.

2. Тафаккур образлари умумлашган хусусиятга эга. Умумлаштириш эса бизга таъсир этаётган нарса ёки ҳодисанинг барча сифат ва хусусиятларидаги муҳим бўлмаган иккинчи даражалиларини четга суриб, асосий томонларини таққослаш ва фикран бир-бири билан боғлашдир.

3. Тафаккур образлари тил билан боғлангандир. Билиш жараёнида пайдо бўлаётган ҳар бир тушунча тил орқали рўёбга чиқадиган онг омилидир.

Мавҳум тафаккур шакллари тушунча, муҳокама, хулосадир. Тушунча тафаккурнинг алоҳида шакли бўлиб, у ташқи дунё нарса ва ҳодисаларининг умумий, зарурий томонларини акс эттиради. Тушунча — аниқ нарса ва ҳодисаларнинг сифати, моҳияти ва муайянлигининг миёда алоҳида шаклда акс этишидир. Унда ҳодисадаги асосий томонлар умумлаштирилади. Масалан, материя тушунчаси умуман материянинг белгиларидан қатъи назар, уларнинг асосий белгиси — моддийлиги материя тушунчасида акс эттирилади. Жумладан, дарахт деганда тол, терак, олма ва бошқа дарахтлар турлари ва белгиларидан фикран узоқлашамиз ва улар учун энг умумий белгиларни оламиз. Фандаги тушунчалар ҳам худди шундай.

Ҳар бир фаннинг ўзига хос тушунчалари бор. Масалан, астрономияда коннот, сайёра каби тушунчалар, биологияда оқсил, ҳужайра, насл каби тушунчалар бор. Ҳар бир фанни билиш, тушуниш фандаги тушунчаларни билиш демакдир. Тушунча мазмунан объективдир.

Муҳокама орқали объектив дунёдаги қонуниятлар онгда акс эттирилади. Якка муҳокама айрим далилларда ўз аксини топса, умумий муҳокама умумий қонунларни ифода этади. Масалан, энергиянинг айланиши шакли ёки ҳар бир ҳаракат шаклининг биридан иккинчисига ўтиши ҳақидаги қонунлар. Биринчи мисол, табиатнинг айрим томонига тўғри келса, иккинчиси умумий қонунни акс эттиради. Демак, муҳокама бирор нарса ёки ҳодиса ҳақида бирор нима дейиш, уни тасдиқлаш ёки инкор этишидир. Масалан, «ёмғир ёғди», «самолёт учди», «Аҳмад кулди». Муҳо-

камада тушунча бир-бири билан боғланиб, улар ўртасида муносабат пайдо бўлади. Унда тушунчаларнинг бизга боғлиқ бўлмаган қандайдир воқеалари акс этади.

Тафаккурнинг учинчи шакли мантиқий, ақлий хулоса чиқаришдир. Хулоса бир ёки бир неча муҳокамадан келиб чиқувчи билимдир. У орқали илгари маълум бўлган билимлар асосида янги билим пайдо бўлади.

Мантиқий, ақлий хулосада муҳокамалар мажмуаси бир-бирига боғланиб, янги бир хулоса келиб чиқади. Бундай хулосага асос бўлган икки муҳокама далил деб аталади. Демак, ақлий хулоса фикрни таққослайди, боғлайди, мавҳум тафаккур содир бўлиш жараёнини ифодалайди. Шундай қилиб, инсониятнинг барча билимлари сезги материалларини умумлаштириш орқали ҳосил бўлади.

Билиш жараёни мураккаб, кўп қиррали жараёндир. У албатта субъектнинг қобилияти, изланувчанлиги, мантиқий тафаккурнинг хусусияти, воқелик ҳодисаларини кузатиш, унинг мўҳиятини очишда ҳам бир нарса ва ҳодисага ижодий ёндошишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам билишда ижод катта ўрин эгаллайди.

Ижод инсоннинг фан, техника, маданият ва бошқа соҳаларда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган янгилик яратиш, кашф этиш фаолияти бўлиб, мураккаб руҳий жараёндир. Унда инсон тафаккури, хотираси, тасаввури, диққати, иродаси фаол иштирок этади, бутун билими, тажрибаси, истеъдоди намоён бўлади. Абу Наер Форобийнинг таъбирича, ижод — билиш жараёнида шундай улугъ фазилатки, инсон уни эгаллаши учун бошқа ҳамма фазилатларини нинга солиши керак.

Ижод жараёнида бошқалар томонидан қўлга киритилган билимлар чуқур, атрофлича, танқидий равишда ўрганилади, таҳлил этилади, кузатишлар, ҳисоблашлар ўтказилади, мантиқий хулосалар чиқарилади. Хулосаларнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги тажрибада синалади. Агар хулоса нотўғри бўлса, тажриба натижаси аввалги билимга мос тушмайди, демак, хулоса қайтадан ўрганилади. Ижодий изланиш натижасида келиб чиққан билим мазмунини турли шаклларда — бадний асар, математик формула, назария қонун ва бошқалар орқали жамиятга тақдим этилади. Улардан жамият баҳраманд бўлсагина ҳақиқий тўлиқ ижод бўлади. Ижод — фан, техника, маданиятнинг бейтади, билимин ривожлантиради.

Ижодин шартли равишда икки турга бўлиш мумкин: илмий ижод ва бадний ижод. Илмий ижод мавҳум тафаккури устун ривожланган кишиларга ҳос. Бадний ижод эса табиат ва инсон ҳаётидаги турли оҳанглор, манзаралар, туйғуларини поэтик идрок қилувчи, ҳиссиётли кишиларга ҳос.

Олимлар фаолияти илмий ижодга, ёзувчилар, санъаткорлар фаолияти бадний ижодга киради. Батъин кишиларда ҳар икки ижод ривожланган бўлиши мумкин. Илмий ижод жараёнида

табиат ва жамият ҳаётининг объектив қонуниятлари акс этса, бадий ижодда маънавий ҳиссий муаммолари, санъаткорнинг субъектив, ўзига хос қарашлари, ҳис-туйғулари акс этади. Бадий ижодда ўзига хослик бўлмаса, бундай ижоднинг ижтимоий ва эстетик қиммати йўқолади.

Тасаввур ҳиссий билишнинг юқори босқичи бўлиб, инсон амалий фаолияти натижасида мақсадга мувофиқ равишда ҳосил бўлади. Тасаввурнинг илмий, бадий, диний шакллари мавжуд. Олимнинг тасаввури орқали фаҳмлаш, илмий тажриба, моделнинг шаклланиши учун ғоя вужудга келади, бу эса билиш учун ёрдам беради. Тасаввур айниқса бадий ижодда катта аҳамиятга эга.

Ҳақиқатни далил билан исботламасдан туриб, тўғридан-тўғри, бевосита билиб, англаб олиш қобилиятини қадимги файласуфлар интуиция (ҳиссий билиш) деб қараганлар. XVII аср файласуфлари интуициянинг ўзигина ишончли билим бермайди, фақат интеллектуал интуициягина ҳақиқий билим беради, деб ҳисоблаганлар. Ҳозирги замон файласуфлари (Бергсон, Фрейд) интуицияни бутун ижодий фаолиятни белгиловчи яширин, қоронғи, онгсиз бошланғич ижод деб қарайдилар. Бундай қараш эса нарс ва ҳодисалар моҳиятини билиш мумкин эмас дейишга олиб келади.

Интуиция билишнинг алоҳида босқичи эмас, балки жонли мушоҳада ва мавҳум тафаккур билан узвий боғланган, ёрдамчи роль ўйнайдиган шаклидир. Дунёни тажриба ва тафаккурга таянмасдан, фақат интуиция ёрдамида билиш мумкин деб даъво қилувчи фалсафий оқим — интуитивизм бўлиб, унинг тарафдорлари интуицияни онгнинг ижтимоий амалиёт ва тафаккурга алоқаси бўлмаган алоҳида хусусияти деб тушунтиришга уринадилар. Диалектика эса билиш жараёнида, яъни билимларнинг вужудга келишида интуиция аҳамиятга эга деб таълим беради.

Ҳиссий билиш билан мантиқий билишни ажратиб бўлмайди ва бундай ажратиш муқаррар равишда билиш жараёнини нотўғри тушунишга олиб келади.

Эмпиризм (юнонча «эмпирия» — тажриба сўзидан) намояндалари билишдаги абстракт тафаккурнинг ролига етарли баҳо бермайдилар ва, ҳиссий тажрибагина инсонга дунёнинг чинакам манзарасини яратиб беради деб ҳисоблайдилар.

Рационализм (лотинча «рационалис» — оқилона сўзидан) намояндалари сезги аъзоларига ишонмайдилар ва ақлни, абстракт тафаккурни ҳақиқий билимнинг бирдан-бир манбаи деб биладилар.

Модомики, ҳиссий билиш билан мантиқий билиш бирликда майдонга чиқар ҳамда бир-бирини тўлдирар ва бойинтар экан, билишда сезгилар берадиган маълумотларга ҳам, ақлий хулосаларга ҳам менсимаслик билан қараш мумкин эмас.

Сезги органларимиз орқали биз нарсаларнинг хоссасини, ху-

сусиятларини ҳис қиламиз, ақлий билиш туфайли биз уларнинг моддий асосини, моҳиятини билишга муяссар бўламиз.

«Билки,— деб ёзади,— Абу Наср Форобий, (оламда) субстанция (жавҳар) ва акциденция (жавҳар бўлмаган, ораз) ҳамда субстанция, акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир.

Акциденцияни беш сезги ҳис этади, улар ўртасида ҳеч қандай восита йўқдир, масалан, кўриш ўзича рангни ҳис этади, шу билан у оқ ва қорани бир-биридан фарқ қилади; эшитиш ўзича баланд ҳамда паст овозларнинг фарқини сезади; таъм-маза сезгиси турли таъмларни қабул қилади, ширин ва аччиқ таъмларнинг фарқини ажратади; тери сезгиси предметларнинг ҳолатини сезади ва уларнинг юмшоқ ёки қаттиқлик ҳолатини фарқ қилади.

Субстанцияни фақат ақл қабул қилади ва бунда акциденция ақл учун восита бўлиб хизмат қилади. Ақл ранглар остида шу рангга эга бўлган нарса борлигини, овоз кетида овози келаётган нарса мавжудлигини билади, ақлнинг бошқа сезгилар билан муносабати ҳам шунинг кабидир»¹.

Ибн Синонинг фикрича, «Ақл тарозисида ўлчанмаган ҳар қандай билим чин бўлолмайди, демак у ҳақиқий билим эмас».

Ҳиссий ва ақлий билиш жараёнининг диалектик бирлиги ҳақиқатга эришишнинг яккаю ягона йўлидир.

3. Ҳақиқат тушунчаси. Ҳақиқатнинг объективлиги

Билиш назариясида ҳам бошқа фан соҳаларидагидек, диалектик тарзда мулоҳаза қилиш лозим, яъни билиш жараёнини тайёр, қотиб қолган ҳолда эмас, балки тўла бўлмаган, ноаниқ билимларимиз қандай қилиб тўлароқ ва аниқроқ билимга айланишини аниқлаш керак.

Олам доим ҳаракатда, ўзгариш ва тараққиётда. Тараққиётнинг, ҳаракатнинг ҳар бир янги босқичида моддий оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодисанинг янги сифат ва хусусиятлари вужудга келади. Шунинг учун оламни ва унинг тараққиёт қонунларини билиш учун имконият чексиз. Ҳар бир тарихий даврда инсон ўзининг амалий фаолияти натижасида объектив оламни тўлиқ ва аниқ акс эттирувчи билимга эга бўлиб боради. Билим эса объектив мавжудликка мос келадими ёки йўқми? Бу масаланинг ҳал қилинишида ҳақиқат тўғрисидаги таълимот ўз ифодасини топади. Бу таълимот эса ўз-ўзидан ҳақиқат нима, деган масалани ҳал қилишни талаб қилади. Бу масалани ёритишда фалсафада турли фикрлар мавжуд. Ҳақиқат масаласини илмий асосда ҳал қилишнинг ягона йўли инсон билимлари билан объектив оламдаги реал нарса ва ҳодисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари ўртасидаги муносабатни ёритишдир. Шун-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 174-бет.

дай экан, ҳақиқат объектив воқеликка мос келувчи нарсалар ва ҳодисаларнинг реал ҳолатдаги мазмунини, сифат ва хусусиятларини тўғри акс эттирувчи ҳамда амалиётда синналган билимлардир.

Сезгилар инсонни ташқи олам билан боғловчи воситалардир. Инсон сезгилари унинг онгидан ташқаридаги объектив оламнинг инъикосини ҳосил қилади. Объектив оламнинг мавжудлигини эътироф этиш билан унинг тўғри инъикосининг ҳосил бўлиши объектив ҳақиқатдан иборатдир. Диалектика объектив ҳақиқатни эътироф этиш билан уни бирданига билиш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Объектив ҳақиқатни билиш фан тараққиёти, амалиёт асосида амалга ошиши мумкин. Ҳақиқатни билиш доимо пастдан юқорига қараб ривожланувчи жараёндир.

Объектив ҳақиқат инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаган объектив реалликнинг тўғри инъикосидан иборатдир. Бу инъикос инъикос этувчи реалликка мос келиши керак. Табиат илмининг ер инсониятдан бурун мавжуд эди, деган фикри объектив ҳақиқатдир. Табиат ва жамият қонунлари объектив ҳақиқатдир. Бу қонунлар инсонга боғлиқ бўлмаган, ундан ташқарида мавжуд бўлган ички, зарурий, муҳим боғланишларини ифодалайди, бу қонунларни инсон бекор қила олмайди, ўз ихтиёри билан ўзгартира олмайди.

Айрим файласуфлар (Богданов ва бошқалар) объектив реал дунёни инкор этиб, уни сезгилар мажмуаси деб билади ва ҳақиқатни ҳам субъектив шаклда тасвирлайди. Уларнинг фикрича, ҳақиқат — мафкура шакли ёки инсон тажрибасини ташкил этувчи шаклдир. Унинг бу даъвоси, фидеизмга, унинг даъволарига ишонишга олиб келади.

Худди шундай фикрни ҳозирги замон фалсафасида ҳам кўриш мумкин. Унга кўра ҳар қандай диний хурофотларни ҳимоя қилиш объектив ҳақиқатни инкор этишдир.

Диалектика билимларимиз абадий бўлмай, улар такомиллашиб боради, билмасликдан билиш томон боради, нисбий ҳақиқатдан мутлоқ ҳақиқатга боради деб тушуниради. Ҳақиқатдан ҳам оламда инсон билиб ололмайдиган нарса йўқ. Шунинг учун ҳам билиш жараёнининг ривожланиши чексиз, у бирор чегарада тўхташи мумкин эмас. Инсон эришган янги билими аввалги билимининг юқорисида бўлса, келажак учун у чегара эмас, у янги билим учун зарурий босқич ҳисобланади. Демак, мутлоқ ва нисбий ҳақиқатлар диалектик муносабатда бўлади.

Ҳар бир нисбий ҳақиқатда мутлоқ ҳақиқат элементи, зарраси бор, чунки унда моддий дунёнинг маълум томонлари акс этади. Нисбий ҳақиқат объектив оламнинг инсон онгида нисбатан тўғри инъикос этишидир. Амалиёт ва фан тараққиётида бу ҳақиқат тобора такомиллашиб боради. Демак, объектив оламни тахминан тўғри инъикос эттирадиган, тўла ва аниқ бўлмаган, инсон билимининг сўнгги тараққиёти жараёнида аниқланиши ва чуқурлашиши тобора тўлароқ бўлиб борадиган

илмий билимлар (қоида, тушунча ва назариялар) нисбий ҳақиқатдир.

Нисбий ҳақиқатни эътироф қилиш мутлоқ ҳақиқатни инкор этиш эмас. Чунки бизнинг билимларимиз тайёр ёки қотиб қолган билим бўлмай, мутлоқ ҳақиқатни билиш нисбий ҳақиқатларни билиш билан боради. Мутлоқ ҳақиқатни бирланига билиб бўлмайди, балки тўлиқ бўлмаган тахминий, яъни нисбий ҳақиқатлар орқали билинади. Демак, билиш билмасликдан билишга, мукаммал бўлмаган билимларнинг мукаммаллашиб, аниқ бўлиб боришини акс эттирувчи чексиз жараёндир.

Олам чексиз, ундаги нарса ва ҳодисалар доим ҳаракатда. Демак, инсоннинг билиш имконияти ҳеч қачон охирига етмайди. Масалан, материянинг тузилиши тўғрисидаги билимларимизни олиб қўрайлик. Илгари материянинг энг кичик зарраси атом бўлинмасдир, деб ҳисобланарди. Бу нисбий ҳақиқат, чунки у материя тузилишининг тахминий тўғри нўйкоси эди. Бунда мутлоқ ҳақиқат материя ҳақиқатдан атомлардан иборат, деган тасаввур эди. Материя тузилиши тўғрисидаги билимлар ривожланиб, XIX асрнинг охирида электрон—атомнинг таркибий қисми кашф қилинди. Бу кашфиёт материя тузилиши тўғрисидаги тасаввурга мутлоқ ҳақиқатнинг янги заррасини қўшиб, инсоннинг материя тузилиши тўғрисидаги билимини янада чуқурлаштирди. Ҳозирги замон табиёт илми атомнинг мураккаб тузилишини очиб бермоқда. Демак, фан соҳасидаги ҳар бир янги қадам илгариги назарияга қараганда чуқурроқ, тўла ва аниқ билимни беради, аммо бу билимни бутунлай, мутлоқ билим деб бўлмайди. Чунки ҳар қандай инсон билими мазкур тарихий давр чегарасидан чиқиб кетмайди. У илм-фаннинг айрим соҳаларида ўз даври тафаккур тараққиётини ўн, ҳатто юз йиллаб ортда қолдириши мумкин, аммо ўз даври фарзанди бўлиб қолаверади.

Инсон ҳамма вақт табиатни охиригача билиш томон яқинлашиб боради. Лекин у моддий олам қонун ва ҳодисаларини тўла-тўқис билиш даражасига эриша олмайди. Бунинг сабаби шуки, табиат чексиз, у тўхтовсиз ҳаракат қилади, ривожланишда, ўзгаришда. Инсон билими эса ҳеч қачон моддий оламни бутунлай қамраб ололмайди. Шунинг учун ҳам инсон билимининг мутлоқ ҳақиқатга яқинлашуви нисбийдир. Бундан бизнинг ҳамма билимларимиз нисбий экан, уларда объектив мазмун йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳар қандай ҳақиқат нисбийлигига қарамай унда мутлоқ ҳақиқат элементлари сақланади. Мутлоқ ва нисбий ҳақиқатларни бир-бирига қарама-қарши қўймай, балки уларни ажралмас бир бутун ҳолда олиб ўрганмоқ зарур.

Мутлоқ ва нисбий ҳақиқатларнинг диалектик муносабатини билиш догматизм, агностицизм, релятивизм ва волюнтаризмга қарши курашда катта аҳамиятга эга. Релятивизм инсон билимларини нисбий деб қараш билан бирга объектив ҳақиқатни бу-

тунлай инкор этади. У билиш - жараёнига диалектикани татиқ эта олмаганлиги учун фақат нисбий ҳақиқатни эътироф этади ва уни мутлоқлаштиради. Унинг асл мақсади мутлоқ ҳақиқатни, шу билан бирга объектив ҳақиқатни инкор этишдир.

Инсон объектив оламни ўз амалий фаолиятида маълум тарихий ва илмий имкониятлар асосида билади, имконият эса ҳамма вақт тўла бўлмайди. Илмий ҳақиқатлар аниқ тарихий марҳабалар билан боғлиқ бўлиб, аниқ шаклда намоён бўлади. Шунинг учун ҳақиқат мавҳум эмас, аниқ бўлади.

4. Илмий билиш, унинг хусусиятлари ва усуллари

Фан олам ҳақидаги назарий жиҳатдан системалашган билимлар йиғиндиси. Фаннинг асосий вазифаси ўзи ўрганаётган нарсани ва ҳодисаларнинг тараққиёт қонуनларини очиқ беришдан иборат. Инсоният тараққиёти жараёнида вужудга келадиган ҳар қандай фан ўз предмети ва тадқиқот усулларига эга. Ҳар бир фан назарий жиҳатдан тизимлашган билимлар йиғиндиси сифатида тадқиқот жараёнида хилма-хил илмий усуллардан фойдаланади.

Воқелик ҳодисаларини билиш оддий ҳаётний тирикчилик учун йўл топиш эмас, балки илмий тадқиқот йўли билан изланишлар натижасида янги билимларнинг вужудга келишидан иборатдир. Билим инсоннинг тарихий, амалий фаолияти негизидан вужудга келади. Табиат ва жамиятнинг мураккаб, хилма-хил, ранг-баранг ҳодисаларининг ҳақиқий мазмунини, моҳиятини, ривожланиш қонуनларини билишнинг аниқ усуллари мавжуд бўлиб, улар илмий тадқиқот ва изланишнинг йўналишини ифодалайди.

Илмий метод (усул) нима? Илмий усул илмий билиш жараёнида қўлланиладиган мавҳум билиш йўллари ҳамда воситаларини ифодалайди. Илмий билиш усули инсон амалий фаолияти негизидан юзага келади. У табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри, объектив талқин этишга, фаннинг табиий алоқаларини очишга имкон беради. Илмий билиш усули тадқиқот турларининг мазмун ва изчиллигини ўз ичига олган ҳолда амалда бажарилган фаолиятнинг таъсири сифатида юзага чиқади. Усул — илмий билишнинг таркибий қисми бўлиб, унинг объекти, таҳлил мавзуси, тадқиқот вазифалари, уларни ҳал этиш учун зарур бўлган воситаларни ифодалайди.

Ҳар бир фан объектини ўрганувчи предметнинг аниқ изланиш усули бўлиб, бу усул хусусий, умумий ва энг умумий усул бўлиши мумкин. Илмий билиш масаласида усул муаммоси билан энг қадимги фалсафада Аристотель шуғулланган. Биринчи марта фаннинг усули тизими асосида ўрганиш масаласини инглиз файласуфи Ф. Бэкон илгарди сурган. У илмий билишнинг индуктив ва эмпирик усулига асос солган. Р. Декарт эса билимда объект билан субъект муносабати масаласида тафак-

курнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатган. И. Кант билишни алоҳида шаклларига эга бўлган ўзига хос фаолият сифатида таҳлил қилишга асос солди. Бу масалани ҳал этишда айниқса Гегель қарашлари алоҳида аҳамият касб этади. У билишнинг, умуман маънавий фаолиятнинг умумий усули — диалектиканинг ролини гарчи идеалистик асосда бўлса-да, кўрсатиб беради.

Илмий тадқиқот жараёнида билишнинг аниқ шакли ва усулларидан фойдаланиш орқали илмий билимлар вужудга келади, ривожлантирилади. Ҳар бир билим системасида илмий тадқиқот жараёнида келиб чиққан муаммо ёки масаланинг қўйилиши ва ҳал қилишда махсус усуллардан фойдаланилади. Улар эса тарихий аниқ билиш жараёнида вужудга келади, ривожланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир фаннинг ўз предмети ва тадқиқот усули мавжуддирки, улар ўзи ўрганаётган объектга нисбатан махсус амалий ва назарий тадқиқот усули асосида ёндашади.

Демак, илмий билиш жараёнида ҳар бир фан ўзининг махсус хусусий усулларини ишлаб чиқиши зарур, шу билан бирга ўзининг маълум тадқиқот объектига эга бўлиши керак. Лекин баъзи бир фанлар бир-бирига яқин бўлгани учун уларнинг тушунча ва қонунлари ҳам бир-бирига яқиндир. Шу сабабга кўра, уларнинг тадқиқот усуллари ҳам бир-бирига яқиндир ва татбиқ қилиш чегарасига кўра бир-бирига самарали фойда келтириши мумкин. Демак, билишда хусусийлик ва умумийлик вазифасини бажарувчи усуллар ҳам мавжуддир. Кўпчилик фанларда қўлланадиган усуллар умумий усул дейилади. Умумий усул қўлланиши доирасига кўра умумий, лекин ўз махсус вазифасига эга.

Бизни ўраб турган дунё нарса ва ҳодисалари кўп қиррали, кўп сифатлилик хусусиятига эга. Уларни бирдан тушуниш, билиш мумкин эмас. Шунинг учун билиш методологияси бизга билишнинг умумий усули ва тафаккур усулини ривожланиш қонунларини асослаб беради. Ҳар бир аниқ фаннинг ўзи қўллайдиган хусусий усуллари асосида билим системаси чуқурлашиб борса, умумий усулни татбиқ қилиш орқали эса билиш доираси янада кенгайиб боради. Масалан, физика, кимё, биология сингарини фанлар хусусий усуллари орқали изланиш билан бу предметлар доираси чуқурлашса, изланишнинг умумий усули (масалан, модда тузилишига кўра, энергиянинг сақланиш ва айланиш назариясига кўра) орқали эса уларнинг билим доираси янада кенгайди. Фан тарихида табиий, ижтимоий, техник фанлар тизими ва ҳар бир тизимни ташкил этувчи аниқ предметлар вужудга келган экан, уларнинг ҳар бири аниқ тадқиқот усулига эга. Уларнинг тадқиқот усулларида эса умумий, ўхшаш томонлар бўлиши мумкин.

Илмий билишнинг ҳамма фан учун тегишли бўлган умумий усулларига анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, маптийлик ва тарихийлик, мавҳумликдан аниқликка бориш

ёки, аксинча, ва бошқалар киради. Илмий билишнинг бу методлари фан тараққиётида гарчи умумий ҳисобланса ҳам, диалектик усулга нисбатан хусусий бўлиши мумкин. Лекин бу усуллар (хусусий ҳолда) диалектик (умумий) усул билан боғлангандир. Хусусийлик билан умумийликнинг боғланиши қонуний жараёндир.

Ҳар бир аниқ усул илмий билиш жараёнида бир-бири билан боғлиқ ёки бир-бирига энг бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир усулни қўллаш билимнинг ҳақиқий билим эканлигини исботлашда ва шу усул орқали билим янада чуқур ва кенг мазмун асосида бойиб боришини кўрсатади. Масалан, классик физиканинг ривожланиши натижасида нисбийлик назарияси, квант механикаси, элементар зарралар физикаси келиб чиқди. Микрофизика қонуналарини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида уни классик физика татбиқ этишининг ўзига хос хусусиятлари аниқланди.

Шундай қилиб, билиш жараёнида илмий тадқиқотнинг хусусий, умумий ва энг умумий усуллари мавжуд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан боғлиқ. Диалектик усул реал оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб, у барча фанлар учун методологиядир. Диалектик усул хусусий фанлар эришган ютуқлардан фойдаланиб, уларнинг усуллари билан биргаликда ривожланади, улар бир-бирини тўлдиради ва бойитади. Хусусий, умумий ва энг умумий усуллар тадқиқотнинг яхлит системасини ташкил этади.

Ҳозирги замон фан тараққиёти билимларнинг тез ўсиши, унинг сифат ва миқдор жиҳатдан салмоғининг ошиб бориши билан тавсифланади. Бу жараённинг икки томони бўлиб, биринчидан, илмий билиш туфайли табиий ва ижтимоий воқеликнинг тобора мураккаб объектлари ўзлаштирилмоқда. Бу ҳол илмий билиш жараёнида тадқиқот усуллари ҳақидаги масала билишнинг муҳим масаласига айланаётганлигини исботламоқда. Иккинчидан, илмий техника инқилоби шароитида илмий билиш фаолиятининг шакллари ва усуллари, тартиб-қоидалари, маънавий ва тузилмаси фанда янгидан-янги ютуқларни қўлга киритиш имкониятларини яратиши керак.

Ҳозирги замон илмий билиш жараёнида қуйидаги усуллар кенг қўлланади: кузатиш, ўлчаш, таққослаш, илмий тажриба (эксперимент).

Кузатиш — воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни муайян мақсадга мувофиқ қаратилган ҳиссий билиш усулидир. Кузатишнинг қай даражада бўлиши қўйилган мақсаднинг аниқлигига, кузатилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида олдиндан билимга эга бўлишга боғлиқдир. Кузатишда субъект асбоблардан фойдаланади. Асбоб кузатиш даражасини кенгайтиради, кузатилаётган нарсани яқинроқ қилиш қобилиятини кучайтиради. Кузатиш бевосита (асбобсиз) ёки воситали (асбоб билан) олиб борила-

ди. Кузатиш жараёнида субъект объектнинг миқдор ва сифат жиҳатларини инъикос эттиради ва аниқлаб олади.

Ўлчаш — билиш жараёнида нарсанинг миқдор тавсифномасини аниқлаш усулидир. Ўлчов одатда ўрганилаётган предметни аниқ қайд этилган хосса ва белгиларга эга бўлган бошқа бирон-бир предмет билан нисбатлаш йўли орқали амалга оширилади. Ўлчаш усули орқали предметларнинг хоссаларини, масалан, мустақкамлигини, мураккаблигини ва бошқа томонларини аниқлаш мумкин.

Таққослаш — билиш фаолиятида татбиқ қилинадиган усул бўлиб, билимларнинг шаклланиши, ривожланишида алоҳида бир босқичдир. Обьектив реалликдаги нарса ва ҳодисаларни «қайта ўрганиш» жараёнида маълум бўлган билимлар билиш амали бажарилаётган вақтда олинган билимлар билан таққосланади. Изланувчи аввалги маълум билимларга таянган ҳолда изланаётган объектга хос бўлган ўхшаш ва фарқли томонларни таққослаш орқали аниқлайди. Бу усул маълум даражада физика, математика, кимё, геология, биология ва бошқа фан соҳаларида кенг қўлланади. Таққослаш бир нарса ёки ҳодисанинг иккинчи бир нарса ёки ҳодисадан фарқли ва ўхшаш томонларини ҳамда уларнинг муносабатларини ўрганиш усули ҳисобланади.

Эксперимент — тажрибада синаб кўриш орқали фанда ҳодисаларни билиш фаолиятида тадқиқ қилиш, ўрганиш усули ҳисобланади. Эксперимент кузатишга қараганда юқорироқ даражадаги билиш усулидир. Эксперимент объектини тегишли тажриба мосламаларини татбиқ қилиш орқали объектга таъсир кўрсатиш, изланувчи эксперимент усулни қўллаш орқали ўзини қизиқтирган объектнинг томонларини ўрганиши учун унга фаол таъсир кўрсатади, бунинг учун сунъий шароитлар яратади, шу шароитда текшириш олиб боради, маълумотлар тўплайди. Эксперимент усули ҳодисаларнинг муҳим белгилари ва хусусиятларини, уларнинг бошқа нарса ва ҳодисалар билан муносабати, алоқа ва боғланишларини чуқурроқ ўрганишга имконият яратади. Бу усул изланувчига табиий шароитда кузатиш орқали ҳосил қилиш мумкин бўлмаган билимларни олиш имкониятини беради. Кузатиш эксперимент билан узвий боғланган. Илмий тадқиқотнинг соҳаларига қараб, тадқиқ қилинувчи предметларнинг табиатига қараб экспериментлар фикрий эксперимент ҳам бўлиши мумкин. Сўнгги йилларда ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда эксперимент усулининг зарурлиги келиб чиққанлиги ва қўлланилаётганлиги таъкидланмоқда. Биз кўриб чиққан билиш усуллари деярли билимнинг эмпирик даражасига хос бўлган усуллардир. Обьектни фақат тажрибада эмас, балки бевосита мавҳум тафаккур йўли билан ҳам ҳосил қилиш мумкин.

Абстракция (мавҳум тасаввур) — предметларнинг муайян муносабатдаги муҳим хоссаларини билиш усулидир. Абстракциялаш ходиса, нарсанинг хоссаларини, муносабатларини та-

раққиёт босқичларини фикран билиш усулидир. Абстракциялаш усули анализ (таҳлил қилиш) ва синтез (умумлаштириш) воситаларини ўз ичига олади. Анализ ва синтез дунёни билиш жараёнида ишлатиладиган ўзаро бир-бири билан боғланган усуллардир.

Анализда ўрганилаётган нарса ва ҳодиса, фикр майда бўлақларга, яъни элементларга бўлинади ва улар ўртасидаги боғланишлар ўзаро муносабат ва таъсир ўрганилади. Таркибий қисмларни синтез қилиш учун анализ қилинади. Элементларни яна қайтадан бирлаштирганимизда анализ натижалари ўрганилади. Инсоннинг атрофини ўраб турган объектив бориқ мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, аниқ нарса ва ҳодисалардан иборат. Улар хилма-хил хусусият ва сифатларга эга. Ана шу кўп қиррали, мураккаб нарса ва ҳодисаларни ўрганиш ва билиш, улар тўғрисидаги тушунчаларимизни чуқурлаштириш учун шу нарса ва ҳодисаларни таркибий қисмларга ажратиш, анализ қилиш керак. Лекин бу усул билан шу нарсаларни тўла билиш мумкин эмас, шунинг учун у синтез йўли билан тўлдирилади.

Синтез анализнинг натижаларига суяниб, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутун сифатини ўрганади. Синтез анализ натижасида фикран бўлинган элементларни қайтадан тиклаш, уларни бирлаштириш, илгариги яхлитликни фикран вужудга келтириш усулидир.

Анализ тадқиқот жараёнида билишнинг тайёргарлик кўриш босқичи ҳисобланса, синтез уни якунлайди. Анализ ва синтез натижасида умумий тушунча, муҳокамалар таркиб топади, улар ёрдамида ўрганилаётган сифат ва муайян қонуниятлар аниқланади, шаклланади.

Билиш жараёнида индукция ва дедукциянинг ҳам роли катта. Индукция ва дедукция ақлий хулосанинг асосий шакли бўлиб, билиш жараёнида маълумдан номаълумга томон бўлган фикр ҳаракатини ифодалайди.

Индукция айрим фикрий билишдан умумий, хулосалар чиқаришда қўлланиладиган муҳокама усули. Хусусийликни ўрганиб, умумийлик билиб олинади. Умумийлик нарса ва ҳодисалар билан узвий алоқада бўлади. Билишда индуктив усул асосида қонуниятлар очилади, тушунчалар майдонга келади. Бу усул нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишларини текшириш усули ҳисобланади. Индукция дедукция билан мустаҳкам боғланган.

Дедукция умумийликдан хусусийликка олиб боровчи манتيкий усул. Фандаги назариялар дедуктив усул натижасида юзага келади. Бу усул асосан далилий материаллар тўплаш натижасида уларни чуқур ўрганиш, тизимга солишда қўлланилади. Дедуктив усул турли шакллар: аксиоматик, гипотетик-дедуктив усул шаклида учрайди. Дедуктив усул ақлий хулоса чиқаришнинг барча шакллари билан, биринчи навбатда, индукция билан боғлангандир. Индуктив ва дедуктив усуллар бир-

бири билан диалектик боғлангандир, улар бир-бирларини тўлдирди. Шунинг учун уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ёки ажратиб қараш асло мумкин эмас.

Аналогия (мослик, айнанлик, ўхшашлик) нарс ва ҳодисалар бирор хусусиятларининг ўхшашлигини ўрганиш усули. Бу усул ёрдамида икки предметнинг ўхшаш хусусиятлари ўрганилади.

Идеаллаштириш билиш жараёнида объектни қулайлаштириш усули. Бу усулда реал объект идеал объект билан алмаштирилади. Бу усул табиёт фанларининг тадқиқот усули ҳисобланади. Масалан, физикада шундай усул орқали физик объектлар: идеал газ, мутлоқ қаттиқ қисм, мутлоқ қора жисм, геометрия фани ўрганаётган объектлар, тўғри чизик, квадрат, шар ва бошқаларни идеаллаштирилган объектлар деб қараш мумкин. Идеаллаштириш усули реал предмет эга бўлмаган хоссаларни ўрганиш усули ҳисобланади. У реалликнинг нисбатан ишончли манзарасини ҳосил қилишга ёрдам беради. Бу ҳол амалий мақсад учун етарли ҳисобланади.

Моделлаштириш борлиқни билвосита ўрганишга асосланган илмий усулдир. Моделлаштириш асосида тадқиқ қилинаётган объект билан унинг модели ўртасидаги ўхшашлик, мувофиқлик ётади. Моделлаштириш усули илмий тадқиқот жараёнини енгиллаштиради, баъзи ҳолларда мураккаб объектларни ўрганишнинг ягона воситаси ҳисобланади. Бу усул ўрганиш қийин бўлган объектларни тадқиқ этишда қўлланилади. Масалан, йирик физик Борнинг атом модели атомнинг мураккаб хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Бу усул объектининг фақат маълум хусусият ва муносабатларининггина эмас, балки янги хусусият ва муносабатларини ҳам аниқлаш усули ҳисобланади.

Моделлар икки хил: моддий ва ғоявий бўлиши мумкин. Моддий нарсалардан ясалган моделлар моддий моделлар дейилади. Бу моделлар объектларнинг тараққиёт жўшқинлигини, уларнинг моҳиятини ифодаловчи зарурий, қонуний алоқаларни, муносабатларни қайта ҳосил қилади. Ғоявий моделлар эса ғоя шаклида мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, математик моделлаш физик жараёнларининг математик ифодаларидир. Математик моделлаш объектни яхлит текшириш ва тадқиқ қўламини ўрганиш имконини беради. Кибернетик мосламалар, ЭҲМлар шу усул асосида вужудга келган.

Ҳозирги илмий билиш жараёнида кенг қўлланиладиган усул — тизимлаш усулидир. Мураккаб объектларни илмий билишда бу усул қўлланилади. Тизимлаш усули ўз ичига муайян тарзда ўзаро боғланган ва бир қадар яхлитликни ташкил этадиган унсурлар мажмуини ўрганишни олади. Бу усул асосида ўрганилаётган ёки изланаётган объектининг бошқа объект билан умумий боғланишлари, муносабатлари очилади. Ҳар бир тадқиқ объект ва уни ташкил этувчи унсурлар бир бутун тизим деб олинса, шу тизимни ташкил этувчи ҳар бир унсур

бир-бири билан ўзининг тутган ўрни, вақти ва имкониятларига кўра функционал боғланган. Бу унсурлардан бирининг ўзгариши иккинчисининг ҳам ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун ҳам бу унсурларни ўрганиш тизимлаш усулига асосланади. Ҳар бир тизимни ўрганишда уни бошқа тизимлар билан биргаликда олиб қараш керак. Лекин бу тизимларни бирданига, бир вақтда билиш мумкин эмас, лекин уларни билиш, бир-биридан ажратиш, ўзаро боғлиқликда олиб қараш мумкин.

Билимнинг назарий даражасида илмий тадқиқотнинг кенг маънода қўлланиладиган мавҳумлик ва аниқлик усуллари мавжуддир. **Аниқлик** усули тадқиқот объектининг хоссалари, алоқалари, муносабатларининг кўп қиррали бирлиги сифатида назарий умумлаштириш воситаси ҳисобланади. Бу усул аниқ ҳодисалар ҳақидаги барча алоқа ва муносабатларни ўз ичига олган воқелик ҳақидаги билимни юзага чиқаради. Аниқ воқеликнинг моҳияти ҳақидаги билиш воситаси мавҳумлик усули ҳисобланади. Тафаккурнинг ўзини тасаввур воситаси билан воқеликни билиш усули деб қараш мумкин.

Тасаввур предметни билиб олишнинг энг муҳим усулидир. Тасаввур воситаси билан муайян муносабатдаги муҳим хоссамуносабатлар моҳияти очилади. Тасаввур усули воқелик ҳодисаларини чуқурроқ, тўғрироқ акс эттиради. Бу усул асосида тадқиқ қилинаётган объект фикран таҳлил қилинади, мавҳум таърифларга бўлинади. Бу таърифларнинг тузилиши янги аниқ билимга эришиш воситасидир. Фикрнинг бу ҳаракати мавҳумликдан аниқликка томон юқорилаб бориш усули ҳисобланади.

Аксиоматик усул тақиқотнинг аксиомаларга асосланиб назарий хулосалар чиқариш усулидир. Асос қилиб олинган аксиомалар эса муайян назарий тизимда исботланмай ҳақиқий деб қабул қилинади. Назарий билимлар тўла равишда аксиомалардан дедуктив йўл билан чиқарилади. Аксиоматик усулга мувофиқ натижалар сифатида улардан хулоса чиқарилади.

Аксиоматик усулга яқинроқ бўлган, лекин ундан фарқ қилувчи **гипотетик-дедуктив** усул бўлиб, бу усулнинг асоси аксиома эмас, балки тажриба маълумотлари мажмуидир. **Гипотеза** усули тажриба орқали илмий тадқиқотларда тасдиқланиши ёки нотўғри бўлиб чиқиши мумкин. Гипотеза илмий тадқиқот жараёнини маълум йўналишда йўналтиради, янги-янги далилларни ва маълумотларни тўплашга ёрдам беради.

Назария муайян шаклда ривожланган объектив борлиқнинг асосий томонлари муносабатларини билиш жараёнида келиб чиққан, бой, чуқур маънодаги билимлар йиғиндисидир. Назария аниқ фанларнинг тараққиёти натижасида қўлга киритилган билимларни умумлаштириш орқали янги илмий тадқиқотларга йўл очиб беради. Бу тадқиқотлар ўз навбатида янги қонунлар ва назарияларнинг шаклланишига олиб келади. Янги қонун ва назарияларнинг шаклланишида тарихийлик ва мантиқийлик усуллари асос бўлади.

Тарихийлик ва мантиқийлик объектив дунё тараққиёт жараёнининг муҳим хусусиятларини билиш усулидир. Тарихийлик усули нарса ва ҳодисанинг рўй бериш вақти, даври, аниқ вужудга келиши, ривожланишини билиш усулидир. Ҳар бир ҳодисани тарихий нуқтаи назардан, аниқ тажриба асосига боғлаб ўрганмоқ зарур. Тарихийлик усулининг ўзига хос хусусияти тарихий ҳаракатни унинг бутун бойлиги билан пайқаб олишга интилишдир. Ҳар бир нарсанинг тарихини очиб бериш унинг тараққиётидаги асосий тарихий босқичлар, уларнинг алоқаларини ажратиб кўрсатишни талаб қилади. Бунинг учун эса унинг моҳияти ҳақида назарий билим бўлиши керак. **Мантикий** усул предметнинг мазмунини назарий шаклда тадқиқ қилиш усули ҳисобланади. Бу усул тадқиқот объектининг энг муҳим алоқаларини билиб олишга имкон беради.

Мантикий билиш усули объектив реалликни, унинг алоқаларининг бутун ранг-баранглигини акс эттириш вазифасини бажаради. Тафаккур услуби орқали вужудга келган назарий билимлар нисбатан тугалланган билимлар тизим бўлиб, бу тизим ўз тараққиёти жараёнида ўзгариб боради. Мантикий тафаккур услубида кўр-кўрона ҳаракат бўлмайди, балки у билимларни умумлаштиради, айниқса тарихийликни тасодифий четлашшлардан сақлайди.

Тадқиқотнинг тарихийлик ва мантиқийлик усуллари ўзаро диалектик боғланишда. Тарихийлик ва мантиқийлик диалектик бирликда аниқ тарихий билимлар асосида ҳар бир воқелик тарихининг асосий йўналишлари ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаш мумкинлигини таъкидлайди.

Билиш жараёнида ҳосил бўлган билимларимиз аниқ мазмунининг ифодаланишида бир-бирига боғлиқ бўлган ва бир-бирига нисбатан сифат жиҳатидан фарқ қилувчи ҳамда ўзига хос хусусиятга эга бўлган билим даражаларига эътибор беришимиз керак. Улар эмпирик ва назарий билим даражаларидир. Билимнинг **эмпирик** даражаси асосан тажриба билан боғланган билим бўлиб, у асосан асбоб орқали кузатиш, **эксперимент** асосида олинган маълумотлар натижасида вужудга келади. Билишнинг назарий даражаси эса эмпирик даражадан фарқ қилиб асосан назарий тафаккур орқали ривожланади. **Назарий даража** эмпирик даража билан бевосита ёки билвосита боғланган.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Билиш нима? Билишнинг асосий босқичлари нималардан иборат? Ҳиссий ва ақлий билишнинг роли ҳақида Фюрбий фикрларини айтиб беринг.

2. Ҳақиқат нима ва нисбий ҳамда мутлоқ ҳақиқатларнинг ўзаро муносабатлари қандай? Билишларимизнинг ҳақиқатлиги қандай текширилади?

3. Илмий билишнинг йўллари ва усуллари нималардан иборат?

4. Фан инсон билишнинг махсус шакли эканлиги ҳақида давра суҳбати ўтказинг.

IV БУЛИМ. ИНСОН ФАЛСАФАСИ

Х БО Б. ФАЛСАФАДА ИНСОН МУАММОСИ, УНИНГ АСОСИЙ ЖИХАТЛАРИ

1. Инсон онги, маънавияти, дунёқарашини шакллантириш фалсафанинг асосий вазифаси

Воқеликнинг энг умумий қондаларини инсон онгида акс эттириб ҳақиқатга эришишнинг асосий мақсади — инсон дунёқарашини, фалсафий тафаккурлаш маданиятини шакллантириб, уни маънавий етук, фозил ва фидойи инсон этиб камол топтиришдир.

Инсон учун қайғуриш, комил инсоннинг дунёқарашини шакллантириш, унинг эркин бўлиши, озод ва ҳур яшаши, маданий-маънавий, ахлоқий жиҳатдан камол топиши ҳамда миллий ва умуминсоний қадриятларининг юксак даражада эъзозланиши ва ҳурмат қилиниши зарурлиги ҳақидаги ғоя фалсафанинг ҳеч қачон эскирмайдиган ва аҳамиятини асло йўқотмайдиган асосий масаласидир.

Жамият тарихида жуда кўплаб кескин ўзгаришлар, туб бурилишлар бўлиб, хилма-хил ғоялар, қарашлар, таълимотлар ўзгариб, янгиланиб турган бўлса-да, инсон моҳияти муаммоси, унинг одоб-ахлоқ, маънавияти масаласи ҳеч қачон файласуфлар диққат-эътиборидан четда қолган эмас.

Айниқса, инсоннинг ички дунёси, кайфиятлари, қизиқишлари, руҳий изтироблари масаласи файласуфларни азал-азалдан қизиқтириб келган ва ташвишга солган.

Инсон моҳияти, унинг ҳаётдаги ўрни ва қадр-қиммати, иймон-этиқоди, одоб-ахлоқи масаласига Шарқ файласуфлари томонидан алоҳида эътибор берилганлигига, дунёнинг олий мавжудоти, дуру гавҳари ҳисобланган одамзод ҳақида Қуръони карим ва Ҳадиси шарифда баён этилган бебаҳо фикрлар, дастурий йўл-йўриқлар асос бўлиб хизмат қилганлигини таъкидлаш лозим.

Қуръонда, биз инсон зотини мукаррам қилиб яратдик ва ер юзида пок нарсалардан ризқлантирдик, ерда, сувда юрадиган қилиб, вақтларини яратиб бердик ва ўзини ҳам қилган кўпгина нарсаларимиздан афзал қилиб қўйдик, деган оят бор. Шу оятга биноан Оллоҳнинг бутун олами яратишдан мақсади Инсон бўлиб, у ҳамма мавжудот ичида тенги йўқдир, энг афзалдир.

Қуръон таълимотига биноан инсон Оллоҳнинг ер юзидаги халифаси, яъни ўринбосаридир. Бу инсонни жуда улуғлайдиган мартабадир. Бундан ташқари «яширин хазина» бўлган Оллоҳ таоло илму ҳикматининг бир қисmini инсон қалбига жойлаган, яъни инсон «яширин хазина»ни сақловчи хазинадордир.

Инсон жамик махлуқотнинг, оламнинг гултожи, Оллоҳнинг

Ердаги халифаси экан, демак, унда Оллоҳ сифатлари бўлиши мантиқий ҳолдир.

Бутун борлиқнинг кўрки ва шарафи бўлган инсонда ода-мийликнинг ҳамма ажойиб жиҳатлари мавжуд. Инсон бошқа жамики нарсалардан мумтоз, ҳамма махлуқотлардан энг улуғдир.

Инсон улкан иззат ва ҳурматга лойиқдир. Навоий ўзининг «Вақфия» асарида, «Бутун осмон ва осмондаги жами нарсалар, бутун ер юзи ва ер юзидаги жами нарсалар, ҳамма денгизлар ва унда мавжуд бўлган ҳамма нарсалар, ҳамма мамлакатлар ва уларда бор жами неъматлар — бари, энг яхши нарсалар инсон учун, унинг бахт-саодати учун яратилган, буларнинг жами — инсонга хизмат қилмоғи керак», деб ёзган эди.

Инсон дунёда энг мураккаб, олий мавжудот, табиатнинг юксак маҳсулоти, ҳаёт гулидир. Инсоннинг буюк ва бебаҳолиги ақл-идрок ва тафаккурга эга бўлганлигидир. Ақл-идрок соҳиби бўлганлиги учун у реал дунёдаги воқеаларни билади, илму, тафаккур, даҳоси, меҳнати, салоҳиёти билан дунёни бошқаради.

Инсонда буюк мутафаккирларимиз таъкидлаганларидек, бебаҳо марварид — ақл-заковат мавжуд. Унда табиат ва жамиятининг сир-асрорларини ва юксак чўққиларини билиш қобилияти жамулжамдир.

Фалсафа фани олий мавжудот бўлган инсоннинг моҳиятини очиб, ички дунёси, одоб-ахлоқи, орзу-интилишлари, маънавиятини билиб олиш ва ундан тегиншли хулосалар чиқаришга катта ёрдам беради.

Фалсафа фани инсоннинг ички маънавий дунёси, унинг қизиқишлари, эътиқоди, тушунчалари минг йиллар мобайнида шаклланади, онгда мустаҳкамланиб боради, деб кўрсатади. Шунга кўра сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муносабатлардаги туб ўзгаришларнинг маҳсули бўлган инсон онгидаги ўзгаришлар бирмунча мураккаброқ бўлиб маълум вақт ичида юз беради. Обьектив оламда содир бўлган ёки бўлаётган ҳодисалар, ўзгаришнинг умумлашмалари асосида инсон тушунчалари, онги, фикри шаклланади. Инсон руҳий дунёсини ўзгартриш йўлида бўлган зўрликлар, тазйиқлар сўзсиз равишда ички, яширин қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради.

Фалсафа фанида белгилаб берилганидек, инсоннинг қизиқишлари, талаб ва эҳтиёжлари, шахсий манфаатларини зарурий равишда эътиборга олмастан, уларни амалга ошириш чора-тадбирларини кўрмасдан туриб, одамларнинг куч-қудрати ва имкониятларидан унумли, оқилона фойдаланиб бўлмайди. Ҳар қандай жамият одамларнинг, оддий кишиларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондириши масаласи бўйича амалий тадбирларни кўрган тақдирда энг мураккаб муаммоларни бемалол ҳал қила олади. Жамият манфаати билан алоҳида инсон ва алоҳида шахс манфаати ўртасидаги мутаносиблик бузилиб,

улар ўртасида қарама-қаршилик юзага келиб, инсон ва унинг манфаатлари эътибордан четда қолиб кетгудек бўлса, жамият тараққиётини ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмайди

Улкан ижтимоий-тарихий вазифаларни ҳал этишда интизом, қатъийлик, талабчанлик муҳим аҳамият касб этади. Бироқ одамлардан қилинадиган талабчанлик ва қатъий интизом уларга кўрсатиладиган меҳр-шафқат ва эътибор билан қўшиб олиб борилиши керак. Инсонларни юқоридан бериладиган қарорлар ва кўрсатмаларни шунчаки ижро этувчи иродасиз ва туйғусиз темир роботлар деб тушунмаслик лозим. Ҳар бир инсонда орномус, нафсоният, ғурур мавжуд. Агар талабчанлик фавқулодда дағал, айрим ҳолларда ўта қўполлик билан бирлашиб кишиларнинг нафсониятини ерга урадиган, унинг мақсад ва ниятлари, талаб-эҳтиёжларини баён этилишига йўл қўйилмайдиган даражада бўлса, бу муқаррар равишда ишончсизликка, умидсизликка олиб келади, инсоннинг ижодий фаоллигини, мустақиллигини сусайтиради. Бундан жамият, халқ, миллат катта зарар кўради.

Инсон мавжуд экан, унинг шахсий манфаатлари ҳам албатта мавжуд бўлади. Ҳар бир инсон жамиятдаги бошқа одамлар билан бирга умумий бўлган манфаатларга эгадир ва айни замонда, унинг ўта шахсий, фақат ўзигагина хос бўлган талабистаклари, қизиқишлари ҳам бор.

Жаҳон фалсафасининг таркибий қисми бўлган Шарқ фалсафасида инсонда икки қарама-қарши асос: модда ва руҳ мавжудлиги алоҳида таъкидланади. Ана шу икки асос инсон вужудида мутаносиб бўлиши, бири устуворлик қилиб, бошқаси орқада қолиб кетмаслиги керак. Агар шу тартиб бузилиб моддийлик руҳдан устун келиб, руҳ жисм қулига айланиб, унга хизмат қилгудек бўлса, унда инсон амалий фаоллигида салбий ҳолатлар авж олиб, ижобий фазилатлар кейинга суриб ташланади. Аксинча, руҳий-маънавий томонлари тараққий этган инсонларда ақлу заковат, инсофу диёнат, одобу ахлоқ, илму маърифат, мол-дунёга берилиш, ҳайвоний нафсларга қул бўлиш сингари хато ва нуқсонлардан устуворлик қилади. Руҳий-маънавий жиҳат — инсонни инсон қиладиган, унинг ҳаётини гўзаллаштирадиган фазилатлардир.

Маънан, руҳан, ахлоқан камол топган инсон, нафсининг қулига айланиб қолмайди, таъмагирлик қилмайди, еб-ичишни, бойлик тўплашни ҳаётининг мазмуни, яшашдан мақсад деб тушунмайди. Бундай инсон олам сир-асрорларидан хабардор бўлади, ўзи ва ўзгаларни ҳурмат қилади, қадрлайди, ўзлигини англаб етади, миллий тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, қадриятларини юксак даражада эъзозлайди, улар билан фахрланади. Руҳий-маънавий бойлик инсонни беҳад гўзаллаштиради ва айни пайтда уни ёмон хислатлардан қутқаради, нотўғри йўлдан қайтариб тўғри йўлга бошлайди, адолат учун курашишга, халқ йўлида камарбаста бўлишга даъват этади.

Инсон вужуди, амалий фаоллиги, феъл-атворида руҳий-

маънавий томонлар кейинга суриб ташланиб, бемаъни ҳислар ва нафс лаззатларига берилиши ғолиблик қилса, ундай инсон нафс тузогига илинган, нафси эса унинг энг хатарли душмани, ичидаги ғанимига айланган бўлади. Агар нафс тўхтовсиз ривожланиб бораверса, унга вақтида қаршилик қилинмаса, у кишини кундан-кунга тўғри йўлдан оздираверади, расво-жаҳон қилади. Ҳожа Аҳмад Яссавий таъбирича, «нафс йўлига кирган киши расво бўлур, йўлдан озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур. Ётса, турса шайтон билан ҳамроҳ бўлур...»

Нафсига эрк берган киши, Шарқ мусулмон фалсафасида қайд этилишинча, беҳисоб азоб-уқубат, кулфатларга гирифтор бўлади. Нафсига эрк бериб, мол-дунё тўплашга берилиб кетган, ўзгаларни ўйламайдиган, бошқалар ташвиши билан куйиб-ёнмайдиган одам одамийликдан чиқади, эл-юрт эътиборидан четда қолади. Нафс ҳоким бўлган кўнгиллардан руҳ-маънавият чекинади. Кўнгил бутунлай нафс днёрига айланади. Бу кўнгил ҳеч кимга яхшилик келтирмайди. Барча различликлару зўравонликлар, барча инсофсизликлару макру ҳийлалар ва оқибатсизликлар, буларнинг ҳаммаси нафс туфайлидир, нафс бандаси бўлиб қолинишни оқибатидир. Нафс — ҳийлакорликнинг, қувлик — шайтонликнинг, учига чиққан маккорликнинг асосидир.

Одамни озик-овқат, кийим-кечак билан таъминлаш мумкин, аммо нафсига эрк берган, очофат кишининг кўзини мол-дунёга тўйдириб бўлмайди. Ҳадиси шарифда айтилишнча, «Инсонга бир водий тўла молу дунё берилса, у иккинчи водийнинг ҳам берилишини хоҳлайди. Иккинчидан кейин учинчиси ва ҳоказо, унинг нафси тўймайди. Инсоннинг кўзини фақат тупроқ (қабр тупроғи) тўйдиради... Банданинг молу дунёга қўйган ҳисси икки оч бўғиннинг қўй подасига қилган тажоввудан кўра зарарлироқдир. Зеро, бу билан ўз дини-иймонига путур етказди».

Инсонни маънавий, ахлоқий жиҳатдан безайдиган ажойиб фазилатлардан бири — ҳалол, покиза яшаш, бировларининг ҳақига заррача бўлса-да хиёнат қилмасликдан иборатдир. «Туркистон мулкининг шайхул машойихи» Ҳожа Аҳмад Яссавий эътиқодича, «Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасдан». Ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, фақат ўз меҳнати эвазига тирикчилик қилиш, ҳаром-ҳариндан жирканиш, ҳаромхўрликни энг катта гумроҳи азим ва ахлоқсизлик деб билиш — булар Шарқ файласуфларининг энг муҳим фикрларидан бўлиб ҳисобланади. Шарқнинг буюк файласуфлари, биринчи навбатда диний алломалар, шайхлар, сўфийлар ҳалол об ичиб, покиза яшашни тарғибот, таниқот эътиббига қолмасдан, бу масалада ўзлари шахсан намўна ҳам бўлганлар. Илмий ва диний алломалар ҳаром таомни ёқтирмаганлар, қўллари ҳатто ноҳу амирларининг тўхфасини ҳам қабул қилмаганлар ва бой-амалдорларнинг мол-мулкини ҳаром деб эълон қилганлар. Қўлидан иш келадиган ҳар бир олим у фузало, сўфшо шайх фойдали меҳнат билан шуғул-

ланган, фақат ўз меҳнати билан топилган нонни ҳалол, деб билишган. Масалан, Аҳмад Яссавий деҳқон бўлган, Шайх Иброҳим Озарий ёшигача терувчи, Шайх Баннон ҳаммоллик қилган, Шайх Абулҳасан дурадгорлик билан шуғулланган, Баҳовуддин Нақшбанд кимхобга гул нақшлаган. Баҳовуддиннинг пири Саид Кулол кулолчилик қилган ва пахса урган. Шайхлар ва уламолар атрофидаги дарвишлар, шогирду муридлар ҳам биргаланиб қўрғон қурганлар, вақф ерларини ишлаганлар, бовдорчилик, чўпонлик билан шуғулланганлар. Уларнинг ҳаммаси тасаввуф фалсафасининг «луқман ҳалол» қондасига қатъий амал қилганлар.

Фалсафа борлиқнинг умумий ривожланиш қонуниятларини ўрганиб, кишиларда олам ҳақида яхлит илмий тасаввур, дунёқараш ҳосил қилади. Фалсафий дунёқараш кишиларга инсонни қуршаб турган моддий оламда рўй бераётган хилма-хил ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини билиб олишда катта ёрдам беради. Фалсафий дунёқарашга эга бўлган инсон ўзига ишониб топширилган вазифага кўр-кўрона равишда эмас, балки онгли ва ижодий ёндашади, ақл-идрок асосида иш кўради, жамият, халқ ва миллат олдидagi бурчи ва масъулияти нимадан иборатлигини чуқур ҳис этади, ўтмиш авлод-аждодлари билан фахрланади, миллий урф-одатлар, миллий қадриятлар, шарқона одоб-ахлоқ ва маданиятни тиклаш ва ривожлантириш ўзининг шарафли вазифаси эканлигини тушуниб етади. Фалсафий билими ва дунёқарашни ривожланган инсон ҳеч қачон миллий манфаатлар қобилигида ўралаб қолмайди. Миллий қадриятлар билан кифояланиб, жаҳон маданияти, бошқа халқларнинг маънавий бойликларини ўрганишдан бутунлай воз кечиш мумкин эмас. Дунёдаги бирор халқ ўз миллий маданияти бойликлари доирасидагина ривожлана олмайди. Миллий худбинлик йўлидан бориш ҳеч кимга наф келтирган эмас. Миллий манфаат, миллий маданият қобилигида чекланиб қолган инсон ўзини ҳам, халқини ҳам тўла камол топиш имкониятидан маҳрум қилади. Фақат миллий маданиятлардан, уларнинг имкониятларидан бошқа нарсани кўра олмаслик гоятда хатарлидир. Фалсафий дунёқараш ва маданиятга эга бўлган инсон миллий қадриятлар билан умуминсоний қадриятларини бир-биридан ўзаро ажратиб ташламайди, уларни диалектик бирликда олиб қарайди. Шу сабабли ана шу бирлик, ўзаро бойиш ҳисобигагина жаҳон халқларининг маданиятлари, умуминсоний қадриятлар ривожланиши мумкин.

Фалсафа фақи инсоннинг маънавиятга эга эканлигига ҳам алоҳида эътибор беради. Маънавият инсоннинг асосий фазилатларидан бўлиб ҳисобланади. Маънавият Президентимиз айтганидек, «тақдирнинг эҳсони», инсоннинг туғма хусусияти эмас, Маънавият фақат инсонга ҳос хусусиятдир. Маънавиятга эга бўлганлиги туфайлигина одам фарзанди инсон деган буюк ва шарафли номга муяссардир.

Инсонни инсон қилган асосий фазилат еб-ичиши, зурриёт

қолдириши, табиий эҳтиёжларини қондиришида эмас, балки меҳнат қилиши, ақл-идрок ва тафаккурга эга бўлиши, фикрлай олиши, маданият ва маънавият соҳиби бўлганлигидадир.

Сиртдан қараганда иқтисодиёт билан маънавиятнинг ўзаро алоқаси йўқдай бўлиб кўриниши мумкин. Аслида эса бунинг тамомила тескарисидир. Жамият ҳаётида иқтисодиётсиз маънавият, маънавиятсиз иқтисодиёт йўқ.

Маънавият ва иқтисодиёт бир-бирини ҳеч қачон инкор этмайди, балки бир-бирини ўзаро қўллаб-қўлтиқлайди, биридан иккинчиси таъсирланади. «Биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишни,— дейди И. А. Каримов,— маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз. Сиёсатимизни шунга қарата қурамиз ва уни тўла тадбиқ этамиз. Одамларимиз омилкор, салоҳиятли, оқибатли, ҳалол ва ижтимоий майдонларда собит турадиган бўлсинлар»¹.

Инсонда маънавият асосида яшаш ва фаоллият кўрсатишигина эмас, балки шу билан бирга уни эгаллаш, ривожлантириш ва такомиллаштириш қобилияти ва истеъдоди ҳам мавжуддир. Маънавият ўз-ўзидан пайдо ҳам бўлмайди, ривожланмайди ҳам. Маънавият инсонга опа сути, ота намунаси, аجدодлар ўғити билан бирга сингади. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак.

Маънавият инсоннинг ҳаёт тажрибаси, меҳнати, билими, ахлоқ ва одоби, авлодлар тажрибаси асосида шаклланиб боради. Маънавият инсоннинг ҳаёти ва фаоллиятига мақсад ва йўналиш беради. Маънавият инсоннинг ўз халқи тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқурроқ билиш ва тушуниб етишига ёрдамлашади. Инсон маънавиятсиз яшай олмайди. Маънавият алоҳида бир инсон учунгина эмас, жамини одамлар учун ҳам, халқ, элат ва миллат учун ҳам, жамият тараққиёти учун ҳам ўта зарур ва муҳимдир. Маънавиятсиз инсон бўлмаганидек, маънавий стук, ахлоқан пок ва мукаммал инсонларсиз жамият ва миллат ҳам бўлмайди.

Маънавият инсонга хос бўлган ички руҳий ҳолатгина эмас, балки жамият, давлат, миллат тараққиётининг ҳам асосий омилларидан биридир. «Маънавият,— дейди И. А. Каримов,— инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг, куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди»².

Инсон маънавияти жамият, давлат ва миллат маънавияти билан узвий алоқадордир. Инсон ва жамият маънавияти моҳият жиҳатидан яқин бўлиб, бир-бирини ўзаро бойитса ва тўлдирса-да, лекин улар айнан тенг эмас. Инсон маънавияти миллат, давлат ва жамият маънавиятининг таркибий қисмидир, ҳолос. Инсоннинг маънавияти, шахснинг маънавий камолоти

¹ Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 198-бет.

² Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. 9-бет.

жамиятда мавжуд бўлган кўп қиррали муносабатлар, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий имконият ва шарт-шароитлар асосида шаклланади ва амалга ошади. Миллат ва мамлакатнинг маданий-маънавий тараққиёти инсон маънавий камолотига асос бўлади.

Маънавият инсонга сув ва ҳаводек зарур. Маънавиятнинг бу жиҳатлари И. А. Каримовнинг қуйидаги сўзларида ўзининг яққол ифодасини топган: «Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини излайди. Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик — маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг»¹.

Маънавият инсонга муайян мақсад, келажакка ишонч билан бориш учун катта умид, куч ва қудрат бахш этади.

Жамиятнинг, давлат, халқ ва миллатнинг, жамият аъзоси бўлган инсон шахсининг маънавиятга бўлган эҳтиёжи шу қадар катта ва бениҳояки, уни ҳеч қачон иккинчи ўринга суриб қўйиш ҳам, шунингдек, маънавият масаласига иқтисодий муаммоларни ҳал қилиб бўлгандан кейин ўтиш мумкин, деб ўйлаш ҳам, тамомила хатодир. Дарҳақиқат, маънавиятга интилиш инсон учун моддий неъматларни ўзлаштириш, ейиш, ичиш, кийинишга нисбатан ҳам муҳимроқдир.

Маънавият барқарор бўлмаган жойда моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш маданияти юксак бўлмайди. Дунёга келишдан мақсад еб-ичиш, қорин тўйдириб, бойлик орттиришдан иборатдир, деб ҳисоблаган одам юксак маънавият соҳибни бўла олмайди. Маънавий қашшоқ бўлган одам тўқ, фаровон, маданий турмуш кечириш меъёрларини ҳам билмайди. Маънавияти етук инсонлар келажакни олдиндан кўришга, қийинчиликларни енгишга, оғир шароитда ҳам юксак мақсадни олдинга қўйиб, уни иймон ва эътиқод билан енгишга қодир бўлади.

Маънавият инсоннинг ўзлигини англаб олишда унга ёрдам беради. Ўзлигини англаган инсонгина, ўзлигини англаган миллатгина, кучли давлат, адолатли жамият барпо эта олади.

Миллий жиҳатдан ўзлигини таниган инсон миллатини, Ватанини, унинг ўтмиш тарихини, адабиёти, санъати ва маданиятини билиб олади. Ўзлигини англаган инсон, ўзлигини англаган миллат улуг аждодларининг ақлу заковати ва уларнинг ҳаётбахш меросларига муносиб бўлишга ҳаракат қилади, Ватанини ўзгача меҳр билан севади, у билан чексиз фахрланади, юртим деб, элим деб яшайди.

Маънавият инсон ҳаётини гўзаллаштиради, турмушга мазмун ва моҳият бағишлайди. Юксак маънавият ва маданият

¹ Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. 8- бет.

соҳиби бўлган инсоннинг қалби пок, сўзи билан иши бир бўлади.

Инсон онги, одоб-ахлоқи, маънавияти, дунёқараши шаклланиши, талаб-эҳтиёжларининг қондирилиши ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муносабатларга, ижтимоий тузум моҳияти ва характерига бевосита боғлиқ. Жамият қандай бўлса, ижтимоий муносабатлар мажмуи бўлган инсон ҳам унга мос бўлади. Демак, инсоннинг инсон сифатида шаклланиши, ўзини намоён қилиши, маънавий камолоти, қобилияти ва истеъдодини рўёбга чиқариши учун жамият ўзининг барча жабҳаларида инсоний-лашмоғи лозим.

Тарих сабоқларидан шу нарса аниқ ва равшанки, қайси бир давлат ёки жамият ўзининг моддий бойликларига ишониб, асосий эътиборни фақат уни кўпайтиришга қаратиб, халқнинг маданиятини, инсоннинг маънавий эҳтиёжлари ривожланишини ўйламас экан, у албатта, инқирозга юз тутди.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси эълон қилинган биринчи қадамлариданоқ инсоннинг одоб-ахлоқи, билими, дунёқараши, маънавияти ривожига катта аҳамият берилганлиги унинг келажаги буюк эканлигига яққол далилдир. Маънавий камолот, билим, одоб-ахлоқ, иймон-эътиқод, фалсафий дунёқараш инсон учун ҳам, жамият учун ҳам бебаҳо бойликдир.

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш — унинг ғоявий-маданий юксалишининг омили

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кўп қиррали муаммо бўлиб, ўз ичига кишиларнинг фуқаролик, шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари ва эркинликларини қамраб олади.

Кишиларнинг **фуқаролик ҳуқуқ** ва эркинликлари устида сўз юритганимизда шуни эътиборга олишимиз керакки, халқимиз тарихида биринчи марта Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилди. Конституциямизда Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди, деб кўрсатилган. Шунингдек, унда Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланиши ҳам қайд этилган.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар масалаларида ҳам Конституциямизда жуда кўп янгиликлар киритилган, унда кўрсатилганидек, яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир, инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир.

Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қamoқда сақланиши мумкин эмас.

Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг

айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб бериллади. Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги таъинққа дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши тақиқланади.

Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашиндан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонуи назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тишув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзинмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудидан бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.

Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод қилиш, ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга. Амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонуи билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сир ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим.

Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланди. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Конституцияда ҳозирги давр талабидан келиб чиқиб ҳар бир инсоннинг **сиёсий ҳуқуқлари** тўла-тўқис ва атрофлича очиб берилган. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Жамиятимизда иқтисодий ва бошқа соҳаларда рўй бераётган жараёнларни, жумладан, бозор муносабатига ўтиш қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда, унда ҳар бир инсоннинг **иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари** аниқ кўрсатиб берилган.

Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонуи билан кафолатланади.

Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб ташлаш, адолатли

меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади.

Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга. Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам ва бошқа турларнинг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас.

Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир.

Ҳар кимга илмий, техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади.

Конституциянинг яна бир афзаллик томони шундан иборатки, унда инсоннинг барча ҳуқуқ ва эркинликлари атрофлича очиб берилиши билан бирга у инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш йўллари, кафолатлари аниқ кўрсатиб қўйилган.

Конституцияда ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади, деб таъкидланади. Унда вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир, хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар, деган муҳим қондалар ҳам мавжуддир.

Айтиб ўтилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унинг инсон сифатида яшашининг зарур шarti, табиий эҳтиёжларидир. Инсоннинг инсон сифатидаги ана шу ва бошқа табиий эҳтиёжлари, ҳуқуқлари, эркинликлари бўғиб қўйилмаслиги керак. Шу нарсани афсус билан айтиш мумкинки, жаҳоннинг айрим мамлакатларида мазлум омманинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликларини чегаралаб қўйиш, поймол қилиш ҳамон давом этмоқда. Миллий, диний камситишлар, ирқчилик, баъзи бир халқлар ва мамлакатларнинг тили, урф-одатлари, тарихи, маданий мерослари, миллий қадриятларини назар-писанд қилмаслик, уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига, суверенитетига шу тариқа жуда катта зарар келтириш ҳануз тугатилган эмас. Бу оддий бир камчилик эмас, балки бутун инсоният ва тарих олдидаги энг оғир жиноятдир.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва инсоният олдидаги бурч ва масъулияти ҳам мавжуд-

дир. Муайян бир жамиятда яшаб туриб, шу жамиятнинг қонун-қондалари, ахлоқий, ҳуқуқий нормаларига амал қилмаслик, унинг муаммолари, қийинчиликларига бефарқ қараш асло мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг Конституциясида белгилаб қўйилган қонунларга амал қилиш, унинг тарихий, маънавий меросини авайлаб-асраш, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш ва бошқа шу кабилар шахснинг бурчи ва масъулиятидан иборатдир.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ, умуминсоният манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурчлари ва масъулиятлари ҳам бўлади. Буларга табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойликларини қўриқлаш, маданий-тарихий ёдгорликларни сақлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш, бошқа мамлакатларнинг халқлари билан дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантириш, ялпи тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлашга кўмаклашиш сингари бурчлар кирази.

3. Инсон маънавий камолотида ватанпарварлик, юксак одоб-ахлоқ тарбиясининг аҳамияти

Инсоннинг ғоявий-сиёсий етук ва баркамоллиги, шахснинг маънавий, ахлоқий камолоти ўз Ватанига бўлган муҳаббати, ҳурмати, садоқати билан белгиланади.

Ватан деган буюк илоҳий эътиқодни қалбида тўла-тўқис жо қилмаган инсонда иймон ҳам, диёнат ҳам бўлмайди.

Инсон учун Ватан азиз ва мўътабар, Ватандан муқаддас ва қутлугроқ туйғунинг ўзи йўқ ва бўлмайди ҳам.

Ватан бизнинг томиримиз, ўқ илдизимиз, таянч нуқтамиз, ҳаётимиз манбандир. Ватан бизнинг узоқ ўтмишимиз ва порлоқ истиқлолимиз, бахтли келажагимиздир. Ватан — қиёси йўқ бебаҳо бойлиқдир.

Ватан деганда ҳамиша ўзимиз туғилиб ўсган, таълим-тарбия олиб вояга етган, неча-неча авлоду аجدодларимиз яшаб ўтган, уларнинг ақлу идроклари, меҳнатлари сарф этилган муқаддас юрт кўз олдимизга келади. Ватан бу ота юрт, аجدодлар маскани, эл-юрт, халқ вояга етган, унинг тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, қадриятлари чинакамига шаклланиб, чуқур илдиз отиб, ўсиб, камолот топиб борадиган заминдир. Ватан муқаддас қадрият. Тараққиёт Ватандан бошланади. У инсоннинг киндик қоши тўкилган жой, ҳар кимнинг борлигини қадрловчи замин, маънавий камол ва фуқаролик майдонидир. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўз дард-аламини, орзу-умидларини Ватан тақдири билан боғлаб келган.

Инсон учун Ватан ягонадир. Ватаннинг яхши-ёмони ҳам, бой-камбағали ҳам бўлмайди. Ватан танланмайди. Ватан бизнинг молимиз эмас. Шунинг учун ҳам у пулга сотилмайди. Ватан инъом этилмайди, қарзга берилмайди. Ватан ҳар бир фуқаро учун муқаддас ва бетакрордир.

Ватани севиш, она диёрнинг қадрига етиш, унинг камолоти, гуллаб-яшнаши, осойишталиги учун қайғуриши зарурлигининг ёшлигимиздан бошлаб онгимизга сингдирилишида чуқур

маъно бор. Чунки ҳар қандай инсон Ватани, ота-боболари ўтган муқаддас замин билан фахрланиб яшайди.

Ватанини севиш, унинг ҳар бир қарич ерини, ҳар бир сиқим тупроғини муқаддас билиб қадрлаш, кўзга тўғиб қилиб суртиш, халқимизга хос хусусият бўлиб, бу авлод-аждодлар мероси сифатида йиллардан-йилларга, асрлардан-асрларга ўтиб, давом этиб, сайқал топиб келмоқда.

Ҳамид Олимжон «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман» деган мақоласида бу ҳақда шундай деган эди: «Менинг халқим ўз кишигининг қони тўкилган тупроқни ўз онасидай азиз кўради. Менинг халқим ўз боболари кўмнган тупроқни ўпади, шу тупроқни ҳаром, нопок қилган одамни ўлдиради. Қадим ўзбек ботирлари узоқ сафарга кетганларида бир ҳовуч Ватан тупроғини доим ўз ёнларида олиб юрганлар. Чунки бу тупроқ уларга ўз туғилган ерларини эслатиб турган, халқ олдига ичган қасамини ёдга солган. Ватанга бўлган муҳаббатини бир нафас ҳам унуттирмаган».

Ватандан айрилиқда яшаган, ўзининг бутун борлиғи, ғояси тану жонини миллатига бахш этган кишиларни Шўро матбуоти, комфирқа мафкураси ва сиёсати узоқ йиллар давомида «Ватан хоинлари», «Ватан гадолари» деб бадиом қилди. Уларга қарши қанчадан-қанча китоблар, мақолалар ёзилди, тухматлар, инволар уюштирилди.

Айтилганлардан кўрилиб турганидек, Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллигини кўриш истаги ва орзуси фақат бизлардагина эмас, балки мусофир юртларда сарсон-саргардонликда юрган азиз ватандошларимизнинг дилларида ҳам аллақачонлардан бери тўлиб-тошиб келаётган эди.

Буюк бобокалонларимиз, авлоду-аждодларимиз зўр интизорлик билан кутган кунни, Ватанимиз озод, эркин ва мустақил бўлганини кўриш ҳар биримиз учун энг катта қувонч, буюк бахтдир.

Мустақиллик — жамиятимиз аъзолари онгидаги миллат, Ватан, она-замин ҳақидаги тушунчалар ўзининг асл маъноларига қайтмоқда. Мустақиллик туфайли биз ўз Ватанимизга эга бўлдик. Жаҳон харитасида Ўзбекистон аталмиш мустақил давлат пайдо бўлди.

Ўз халқининг эрки, озодлиги ва мустақиллиги, бахт-саодати, севишчи ва қувончи республикамизда истиқомат қилиб келаётган қозоқлар, қирғизлар, руслар, туркманлар, корейслар, татарлар, уйғурлар ҳамда бошқа мамлакатлардаги халқлар ва миллатлар билан самимий дўстлик ва қардошлиғидадир.

Тарих ўзбек халқининг зиммасига ғоят буюк, муқаддас вазифани юкладди. Бу — Ватанимиз куч-қудратини мустаҳкамлаш, унинг довлугини олам узра ёйиш, шуҳратига-шуҳрат қўшишдир. Ватанини бутун борлиғи ила сеवмаган, Ватан эрки, юрт озодлиги учун ҳаётини тикмайдиган кишини ватанпарвар деб бўлмайди.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг раънақи, истиқлоли ўсиб ке-

лаётган навқирон авлод тарбияси ва таълимига кўп жиҳатдан боғлиқ. Ешлар — Ватанимизнинг, миллатимизнинг келажагидир. Ватанимиз тақдирини уларга ишониб топширамыз. Бунинг учун улар зиммаларига юклатилаётган энг мураккаб ва масъулиятли вазифани бутун моҳияти ила чуқур англашлари, ҳис қилишлари, унга ўзларинин ҳозирдапоқ тайёрлашлари лозим.

Ешларда ватанипарварлик ҳис-туйғуларинин шакллантириш ва ривожлантиришда онла тарбияси катта ўрни тутадир. Жамиятнинг, давлатнинг, инсоннинг келажаги онладан бошланади.

Инсонда юртга, Ватанга муҳаббат, келажакка ишонч умид туйғуларинин шакллантириш ва ривожлантиришда таълим-тарбиянинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Абдулла Авлоний бу ҳақда «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот ё ҳалокат, ё фалокат масаласидир» деб ёзган эди.

Улкамиз халқларининг ўсиб келаётган ёш авлодин тарбиялаш, маънавий камол топтириш имкониятлари битмас-туганмасдир.

Ўзбек халқида дунё халқи тан олган ажойиб инсоний фазилатлар, подир урф-одатлар мавжуд. Онла аъзоларининг жамулам бўлмаса овқат емай туриши, онла бошлиғини одоб сақлаб кутиш, ота-онани ўрнидан туриб кутиб олиш, уларга ҳар доим илтифот кўрсатиш, катталарга ҳурмат, кичикларга меҳр-шафқат, қариндош-уруғ, қўни-қўшниларга, маҳалладошларга, таниш-билишларга ёрдамни аямаслик ва бошқалар бунга мисол бўла олади.

Ўзидан катталарни, биринчи навбатда, кекса боболар нуроний оналарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш, улар учун қўлдан келган ёрдамни аямаслик ўзбек халқининг анъанавий удуми бўлиб, у ўзбек оиласида ёшликдан болалар онгига, қон-қонига, вужуд-вужудига сингиб кетган фазилатдир.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида одоб-ахлоқ масаласида, хусусан фарзандларнинг жамият, онла ҳамда ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва масъулиятлари нималардан иборатлиги тўғрисида миллий қадриятларимиздаги асосий ғоя ва қондалар давр талабига биноан белгилаб берилган.

Билимни севиш ва ардоқлаш, олиму фузалоларни, устозларни ҳурмат қилиш, мардлик, одамийлик, камтарлик, адолат, ҳалоллик, ва ҳақгўйлик каби инсоний фазилатларни улуғлаш борасида ҳам бошқалар ибрат олиши мумкин бўлган ажойиб қадриятларимиз кўп.

Билим ва заковатнинг қиммати, жамият тараққиёти ва шахс маънавий-ахлоқий камолоти учун аҳамияти шу қадар каттаки, уни таъриф қилган билан адо қилиб бўлмайди. Билим энг катта бойлик эканлиги, дунёда ундан қадрироқ ҳеч нарса йўқлиги тўғрисида қадимги ҳинд халқининг «Калила ва Димна», Низомул-Мулкнинг «Сийёсатнома», Носир Хисравнинг «Саодатнома», «Рўшнома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»,

Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат», Алишер Навоийнинг «Хамса» каби жаҳон олимларининг эътиборини ўзига тортган машҳур асарларида бир-биридан муҳим, бир-биридан сермазмун фикрлар баён этилган.

Бизнинг илм-фанимизда, маданиятимиз ва тарихимизда инсонни илм асосларини билиб олишга даъват этмаган, билимнинг хосияти ҳақида куйиб-ёниб баён этмаган шоиру ёзувчи, олиму фузалолар бўлмаган десак муболаға бўлмайди. Мисол учун Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг, Абу Наср Форобийнинг, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синонинг, Алишер Навоийнинг муборак номларини эслашнинг ўзи кифоя қилади.

XII асрнинг истиснодли шоири ва донишманд мураббийси Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») асарида илмли билан билимсизли, олим билан жоҳилли қиёслаб баён этган қуйидаги фикри бунга мисол бўлади: «Билим тўғрисида сўзламоқдаман, сўзимни яхши тингла, билимдон кишиларга ўзингни боғла. Билим билан бахт-саодат йўллари ўрғинади, билим эгаллаб саодат йўлини топ. Билимли киши қимматли олтиндир».

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, заковат қоронғи тундаги машъал кабидир, билим эса нур тарқатувчи ёруғликдир. Кимда заковот бўлса, ўша асл одам бўлади, кимда билим бўлса, у мартабага эришади. Одам заковати туфайли аслдир, билим жавҳар каби бир ерда тўпланиб туради, у заковатнинг конидир, бир ерда жамланиб ётадир. Мушк-анбар ва билим бир-биринга ўхшаш нарсалардир, уларни ўзида, бўлақларидан яшириб сақлаб бўлмайди. Мушк-анбарни яширсанг, уни ҳиди ошкора қилади, билимни яширсанг, уни тилинг ошкора қилади. Билим ўз соҳибини қашшоқ қилмайдиган битмас-туганмас бойликдир, ўғри ва қаллоблар уни ҳеч қачон ўғирлаб ололмайдилар.

Мустақиллиқнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда диний ғоялар ва қадриятлардан, айниқса, одоб, ахлоқ борасида ислом дини таълимотидан оқилона ижодий фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ислом динида нафақат миллий, балки умуминсоний аҳамиятга эга бўлган, ҳозирги пайтда ҳам ўз қимматини тўла сақлаб келаётган энг муҳим ахлоқий қондалар, фалсафий фикр-мулоҳазалар беҳисобдир. Ислом одамларининг динидан, миллатидан қатъи назар ўзаро ҳурмат-иззатда бўлишга, бир-бирини моддий, маънавий, руҳий қўллаб-қувватлашга ундайди. Миллат ажратиш, бошқа миллат вакилларини камситиш ислом динига тамоман ётдир.

Ислом динида бировларнинг ҳақиға кўз олайтириш, пчкиликбозлик, гиёҳвандлик, ўғрилиқ каби қабих ишлар билан шуғулланиш, фоҳишабозлик, порахўрлик қаттиқ қораланади.

Дин одамларни тўғри юриш, инсофли, диёнатли бўлиш, ўзидан яхши из қолдиришга даъват этади.

Тарбия, одоб, ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, меҳр-оқибат, ҳаллолик, поклик, адолат сингари инсоний қадриятлар исломда кенг ташвиқ қилинади. Бунинг аксича, разолат, кибр-ҳаво, адоват, ҳасад, хиёнат, ёлғончилик, фитна-фасод, зулм каби инсонийлик шаънига доғ туширадиган разил сифатлар эса кескин қораланади.

Имкони борида ва қаерда қодир бўлсанг илм ўрган, маърифатингни зиёда қил, деган ғоя ислом динининг мағиз-мағзига чуқур сингдириб юборилганлигини Ҳадиси шарифдан олинган мисоллардан кўриш мумкин: «Илмни Чин мамлакатда бўлса ҳам талаб қилинган», «Бешикдан то тобутгача илм ўрган».

Маънавий ва ахлоқий покланиш, иймон, инсоф, диёнат, орномус, меҳр-оқибат, ватанпарварлик ва инсонпарварлик каби инсоний фазилатлар қанчалик авайлаб-асралса, ҳаётга кенг жорий этилса, инсоннинг яратувчилк, бунёдкорлик фаолияти шунчалик кучайиб, такомиллашиб боради.

4. Инсон бунёдкорлик фаолиятининг ўсиши — маънавий камолот мезони

Жамият тараққиёти қуйи босқичдан юқори босқичга, ўтмишдан келажакка томон ривожланиб борган сари ижтимоий-иқтисодий, маданий, сиёсий тараққиётда халқ оммасининг роли, ғайрати, уюшқоқлиги ортиб ва чуқурлашиб, инсон амалий фаолияти жадаллашиб боради. Бу — умуминсониятга хос қонуниятдир.

Тарихий мақсадлар кўлами кенг, инсон шахси баркамол бўлса, у виждонан меҳнат қилса, ижтимоий-сиёсий ишларда фаол иштирок этса, жамиятимиз шу қадар тез ривожланади ва мустақамланади. Инсоннинг ижодий ташаббуси, жонли ижодиёти жамиятимизнинг кучи ва ҳаётинингнинг энг муҳим манбаидир.

Ҳар бир жамият ўзига муносиб бўлган инсон шахсини юзага келтирганидек, инсон ҳам шу жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига бефарқ қарамайди. Шахс айни пайтда атроф-муҳитга таъсир кўрсатиш, уни ўзгартириш қобилиятига ҳам эга. Унинг жамиятга таъсири мақсадсиз, режасиз, кўр-кўрона фаолият орқали амалга ошмайди. Инсон жамият қонуналарини, ўз ҳаёти шароитларини биллиб олган, маълум мақсадга қаратилган фаолиятини амалий кўрсатиш йўли билан ижтимоий муҳитни, жамиятни ўзгартира олади. Инсон фақат шароит ва тарихнинг маҳсулигина бўлмай, балки уларни яратувчи ҳамдир. Тарихий жараёнда халқ оммасининг қанчалик фаол иштирок этиши, ғайрат ва ташаббус кўрсатиши моддий ва маънавий бойликлар ижодкори бўлган меҳнаткаш инсоннинг ишжоятига, оғиллик даражасига, ўзига тошпирилан ишларга қанчалик масъулият

билан ёндоша билиши, ижодий ташаббускорлигига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Бу фикр ижтимоий тараққиётимизнинг ҳозирги тарихий босқичига ҳам бевосита тааллуқлидир. Мустақилликни муваффақиятли равишда амалга ошириш ҳар бир инсон шахсидан ўз бурчини кўр-кўрона бажаришни эмас, балки онгли, илмий асосда ёндошишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда ҳар бир киши, ҳар бир шахсни ғоявий-сиёсий жиҳатдан чиниқтириш, ҳар томонлама етук ва баркамол бўлишига эришиш, сиёсий, маданиятли қилиш мамлакатимизни равнақ топтириш, демократияни ривожлантиришнинг асосий шартларидан бўлиб қолди.

Ҳозирги демократиялаштириш босқичида инсон ролининг кучайиб бораётганлиги муаммосининг бир неча жиҳатлари бор. Бир томондан, у ижтимоий ишлаб чиқариш ходимини камол топтиради, уни рағбатлантирадиган омилларни белгилаб беради. Иккинчи томондан, одамларнинг меҳнат ғайрати малакасини оширишга қайта таъсир қилади, унинг тараққиётини жадаллаштиради.

Инсон шахсининг бойлиги, фаоллиги, энг аввало, меҳнат фаолияти соҳасида рўёбга чиқади. Меҳнат соҳасидаги фаоллик шахс фаоллигининг бошқа ҳамма шакллариغا қараганда белгиланчидир. Бу тасодифий эмас, албатта. Чунки айни шу соҳада инсоннинг олган билими, орттирган тажриба ва малакаси ва бонқалар амалда қўлланилади, намоён бўлади.

Жамият тараққиёти ҳақидаги ҳар қандай ғоялар аввало инсоннинг ижтимоий тафаккурида шаклланади, кейин эътиқодга айланиб, фаолиятига йўналиш беради. Инсоннинг ҳар қандай амалий фаолияти, меҳнати маърифий, тарбиявий, мафкураравий тадбирлар асосида амалга ошади. Меҳнатда инсоннинг қобилияти ва истеъдоди, ақл идроки ва тафаккури намоён бўлади. Инсон ақли, қўли билан нимаки қилмасин, унинг зами-нида фикр, тушунча, билим, истеъдод, қобилият сифатида шаклланган маънавият ётади.

Меҳнат жамоасида инсоннинг маънавий-ахлоқий фазилатлари, ақлий ва жисмоний фаолияти шаклланади, юзага чиқади. Моддий ҳаёт, ишлаб чиқариш усули инсоннинг маънавий, ижтимоий-сиёсий жараёнларидаги иштирокига сабаб бўлгандек, шахснинг меҳнат соҳасидаги фаоллиги ҳам ўз навбатида унинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, ахлоқий ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Меҳнаткашларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ривожлантириш ҳозирги даврнинг туб муаммоларидан биридир. Ҳаёт ўртага қўяётган улкан вазифаларни юқоридан туриб амалга ошириб бўлмайди. Бунинг учун меҳнаткаш инсоннинг бевосита иштироки, унинг моддий ва маънавий бойликларни яратишга қаратилган ижодий меҳнати, ижтимоий-сиёсий фаоллиги зарурдир.

Ҳозирги долзарб вазифаларни амалга оширишнинг зарур

шаронтиларидан яна бири—инсон руҳиятини ўзгартиришдан иборатдир. Инсон онгини, ижтимоий руҳиятини қонун чиқариш йўли билан ҳам, буйруқ бериш асосида ҳам ўзгартириб, қайта қуриб бўлмайди. Кишилар онгида ўтмишда бўлган хато ва камчиликлар таъсири остида шаклланган эски қарашлар, тасаввурлар, тушунчаларни бартараф этиш тарбиявий ишларини мунтазам равишда олиб боришни, барча салбий ҳодисаларни таг-томири билан тугатишни, ижтимоий адолатни сўзда эмас, амалда қарор топтиришни тақозо этади. Аввало, кишиларнинг моддий ҳаёт шароитларини яхшиламасдан туриб, уларнинг онгини ўзгартириб бўлмайди.

Инсон руҳияти қайта қурилмаса, янгичасига фикрлаш ва ишлаш нстаги ҳамда маҳорат ҳосил қилинмаса иқтисодиётда, бошқарувда, тарбияда, ижтимоий соҳада бирон-бир нарсани ўзгартириш амри маҳолдир.

Ҳозирги даврнинг инсон шахсига берган ажойиб неъматларидан бири демократия, ижтимоий адолатнинг аста-секин тикланишидир. Демократия яратиб берган имкониятлардан тўғри ва оқилона фойдаланиш учун оддий нстакдан ташқари юксак снёсий маданият, вазминлик, маънавий поклик, соф виждон, узоқни кўзлаб иш қила билш қобилияти ҳам керак.

Ижтимоий тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида инсоннинг бунёдкорлик фаолияти республикамызда демократияни ривожлантириш ва ижтимоий адолатни қарор топтиришда кучлироқ намоён бўлмоқда. Биз ҳозир шунчаки демократик жамият эмас, балки демократик одил жамият қурмоқдамиз. Ўзбек халқи демократик одил жамият ҳақида жуда қадимий анъаналарга эга. Ўз давлати тизимини «куч—адолатдадир» шiori остида тузган Амир Темур тарихи бунга ёрқин мисолдир. Европанинг бирон-бир давлатида ҳали қомус ҳақида оддий тушунча ҳам бўлмаган даврларда Амир Темур ўз давлатини қомусий қонунлар мажмуаси — «Тузуқлари» асосида адолат йўли билан бошқарган эди.

Инсоннинг бунёдкорлик фаолияти негизда барпо этилаётган демократик одил жамиятнинг асосий хусусиятлари, моҳияти нмадан иборат? Адолатли жамиятнинг биринчи талаби — аҳолининг турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминлашдир. Иккинчи талабига кўра, эл улусининг ҳақ-ҳуқуқлари тенг таъминланган ҳолда кишиларни хизматга тайинлашда шахсининг салоҳияти ва имкониятларидан келиб чиқиш лозим. Учинчиси, барчанинг фаровонлигини таъминлаш билан бирга бу фаровонлиқни юзага келтиришдаги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишга имкон яратишдан иборатдир. Тўртинчи талаби, айримларнинг бошқалар меҳнатининг роҳатига шерик бўлишга йўл қўймаслиқдир.

Адолат — бу тенглик ва азодлик, ҳақиқат ва қонуннинг устиворлиги, нймон, нсоф, маърифат тантанаси, порахўрлик, поқонуний савдо-сотик, уюшган жиноятчилик, ахлоқсизликка мут-

лақо йўл қўймаслик, уларни томири билан суғуриб ташлаш, айримларнинг ҳаддан ташқари бойиб кетиши, бошқаларнинг эса ўта камбағаллашишига асло йўл бермасликдир.

Адолат қоидаларига асосланган одил, демократик жамиятнинг вужудга келишидан ғоят манфаатдор бўлганлиги учун ҳам, республикамиз меҳнат аҳли бу масалада ташаббус кўрсатмоқда.

Меҳнаткашлар оммасининг яратувчилик, бунёдкорлик фаолияти мустақиллигимизнинг сиёсий негизларини мустаҳкамлашда, хусусан, давлатни бошқаришда ҳам кўзга яққол ташланмоқда. Бизда халқимизнинг меҳнати ва жасорати билан тузилган ҳуқуқий-демократик давлат халқнинг ўзи томонидан бошқарилмоқда. Шундай қилинмаса, сиёсий мустақилликни таъминлаб бўлмайди.

Кенг меҳнаткашлар оммасининг фаол ижтимоий-сиёсий фаолияти, ўз-ўзини бошқаришнинг тўхтовсиз авж олиб бориши жумҳуриятимиз ҳаётининг ҳамма соҳаларида ўз ифодасини топмоқда. Буни, биринчи навбатда, жамият ҳаётининг асоси бўлган моддий бойликлар яратиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, озиқ-овқат муаммоларини ҳал этиш, турли корхоналар, уюшмалар, биржалар, фондларнинг ташкил этиши ва бошқа соҳаларда кўриш мумкин.

Мамлакатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичи меҳнаткашлар оммасининг ҳўжасизликка, тўрачиликка, ҳуқуқ-тартиботни бузувчиларга, кўзбўямачиликка ва уюшган жиноятчиликка, порахўрликка, таниш-билишчилик, ошна-оғайнигарчилик асосида иш битказувчиларга, хуллас, ижтимоий адолат принципларига тубдан зид бўлган ҳаракат ва интилишларининг ҳар қандай турлари ва кўринишларига қарши курашни авж олдириб юборганлиги билан характерланади.

Жамиятнинг ўз-ўзини бошқариш даражаси кишилар онгининг ўсиши, тафаккур маданиятининг етуклиги билан узвий боғлиқдир. Маълумки, одамлар демократия ва ошкораликдан оқилона фойдаланишга ҳам ғоявий, ҳам маънавий жиҳатдан тайёр бўлсаларгина жамиятимиз олдида турган вазифаларни ҳал қилишга ёрдам берадилар. Бунинг учун юксак маданият ва маънавият, узоқни кўра билиш ва донолик, ғоявий, маданий етуклик ва поклик, янгича фикрлаш имкониятларидан фойдалана билиш зарур.

Ҳозирги ижроня ҳокимиятининг роли кундан-кунга ортиб бораётган бир пайтда жойларда ўз-ўзини бошқаришни кенг жорий этиш билан бир қаторда, барча бошқарув органларидан туриб интизомни сақлашни талаб қилиш ҳам катта аҳамият касб этади. Чунки, жойларда интизом бўшашиб кетиши оқибатида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президентимиз, ҳукуватимиз томонидан қабул қилинган қонулар, қарорлар, фармойишлар баъзан ўз вақтида ва тўлиқ бажарилмай қоляпти. Ижроня ҳокимиятининг кучи интизомга қатъий риоя

этишни таъминлашдадир. Интизом йўқ жойда ҳокимият ҳам бўлмайди. Бу тарих тажрибасида синалган ҳақиқатдир.

Халқ хўжалигини барқарорлаштириш, иқтисодий муаммоларни бартараф этиш, бозор муносабатларига ўтишни амалга ошириш, миллий ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш, жамиятнинг барча соғлом кучларини жипслаштиришга қаратилган қатъий сиёсат келажагимиз учун жуда катта аҳамиятга эга.

Инсон манфаати, унинг бахт-саодати, маънавийлик ва инсонпарварлик қоидаларини қарор топтириш йўлида жамиятни демократик негизларда янгилашни ҳаётнинг ўзи талаб қилмоқда. Республикамизнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини, ижтимоий адолатни, маънавий янгиланишни, барча миллат ва элатлар учун муносиб турмуш шароитини амалга ошириш — буларнинг ҳаммаси Ўзбекистоннинг ҳозирги даври ва келажаги учун муҳимдир.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Инсон ва унинг онги, маънавияти ва дунёқарашини фалсафий таҳлил қилишнинг моҳияти нимадан иборат?

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш — умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисми эканлигини айтиб беринг.

3. Сизнинг фикрингизча, инсон маънавий камолотида ватанпарварлик, юксак одоб-ахлоқ тарбиясининг аҳамияти нималардан иборат?

4. Мустақиллик шароитида инсон бунёдкорлик фаолиятининг тўхтовсиз ўсиб боришининг асосий сабаблари ва туб моҳияти ҳақида Ўзбекистон Президенти асарларида баён этилган фалсафий ғоялар бўйича мунозара ва мулоқотлар ташкил этинг, маърузалар тайёрланг.

XI БОБ. МАДАНИЯТ, ҚАДРИЯТЛАР, УЛАРНИНГ ИНСОН МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДАГИ ЎРНИ

1. Маданиятнинг моҳияти, турлари ва ўзаро алоқадорлиги, ўтмишдаги аҳволи

Комил инсон дунёқарашини шакллантиришда маданият ва қадриятлар катта аҳамиятга эга касб этади.

Маданият — энг умумий тарзда инсон ва жамиятнинг ўзгарувчилик фаолиятининг барча турлари ҳамда шу фаолият натижаларининг мажмуидир.

Маданият жамият ва инсон тарихий тараққиётининг муайян бир даражаси, кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади. Маданият тушунчаси муайян тарихий даврлар, ижтимоий-иқтисодий тузумлар, муайян жамиятлар, элат ва миллатлар тараққиёти, моддий ва маънавий

ҳаёт даражасини, шунингдек, инсон фаолияти ёки турмушини изоҳлаш учун қўлланилади.

Маданият жуда мураккаб ва кўп қиррали ижтимоий ҳодиса бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг моддий-техник, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа соҳаларини, инсон меҳнат фаолиятининг барча самараларини ўзидан қамраб олади. Халқ оммаси томонидан яратилган ҳамма моддий ва маънавий бойликлар маданиятга тааллуқлидир.

Маданият, аввало, жамиятнинг ижтимоий тараққиёти турли кўринишларини, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларни ифодалайди. Маданият тушунчаси муайян тарихий, ижтимоий-иқтисодий даврлар, миллатлар тараққиёти, моддий ва маънавий ҳаёт даражаси, инсон фаолияти ва турмушнинг ўзига хос соҳаларини изоҳлаш учун қўлланилади. У одамзод ақл-идроқнинг энг юксак чўққиларигача бўлган туйғуларнинг ҳаммасини қамраб олади.

Маданият муайян тарихий даврда жамият тараққиётининг маънавий савиясини ифода этувчи, кишиларнинг моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқаришдаги бутун ижодий фаолиятини акс эттирувчи кўп қиррали ижтимоий ҳодисадир.

Маданият тушунчаси билан ижтимоий ҳаёт тушунчаси аянча бир хил эмас. Ижтимоий ҳаёт маданият тушунчасидан анча кенг. Ижтимоий ҳаёт тушунчасига маданиятдан ташқари ишлаб чиқарувчи кучлар, ишлаб чиқариш муносабатлари, синфий ва миллий муносабатлар, жамиятнинг сиёсий ташкилотлари, тил ва тафаккур сингарилар ҳам кирилади. Маданият инсон фаолиятининг фақат моддий натижаларинигина эмас, шу билан бирга кишиларнинг меҳнат жараёнида жамланган билим бойликлари, тажрибалари, қобилиятлари, ишлаб чиқариш ва касб малакалари, ўзаро муносабатларини ҳам ўз ичига олади.

Моддий ишлаб чиқаришнинг икки асосий тури — моддий ва маънавий ишлаб чиқаришга қараб, маданият ҳам йирик икки турга — моддий ва маънавий маданиятга бўлинади. Маданиятнинг бу турлари ўзининг мазмун ва моҳиятига кўра бири-биридан ўзаро фарқ қилади. Моддий маданият дегаанда — меҳнат қуролларини, меҳнат кўникмаларини, шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва моддий ҳаёт учун хизмат қиладиган барча бойликларни англаймиз.

Маънавий маданиятнинг қамрови беҳад кенг бўлиб, у инсонлар томонидан яратилган маънавий бойликларни, ижтимоий онгнинг илмий, бадий, ҳуқуқий, диний, ахлоқий, фалсафий ва бошқа шаклларини, тафаккурнинг барча шакллари ва дунёқарашнинг бутун соҳасини, жамиятдаги ғоялар ва таълимотларни, бадий асарлар, эстетик қарашларни ҳам қамраб олади, бундан ташқари маълумот бериш, таълим-тарбия, фалсафа, дин, ҳуқуқ, этика, эстетика, санъат ва адабиёт сингарилар ҳам кирилади. Маънавий ишлаб чиқариш жараёнида сиёсий ва ҳуқуқий мафкура, фалсафа, ахлоқ, санъат соҳасидаги ва бошқа бойлик-

лар, яратилади. Маънавий бойликлар олимлар, мусаввирлар, бастакорлар, шоир ва ёзувчилар, назарийчилар, ҳуқуқ, халқ оммаси томонидан яратилади ва истеъмол қилинади. Маънавий бойликлар авлоддан авлодга — бир тузумдан иккинчи тузумга мерос сифатида ўтади ва жамият тараққиётига катта таъсир кўрсатади.

Маориф, фан, ахлоқ, театр ва кино томошалари, тасвирий санъат асарлари, мақоллар, маталлар, ривоятлар, қўшиқ, мусиқа, аруз ва байтлар, лапар ва рақслар, умуман халқ ижодиёти — маънавий фаолиятнинг муҳим бўлакларидир. Мактаб ва олий ўқув юртлири, кутубхона ва музейлар, матбуот, радио, телевидение ва бошқалар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Масаланинг яна бир муҳим томони шундан иборатки, моддийлик билан маънавийликни ўзаро ажратиш ҳам, қарама-қарши қўйиш ҳам, бирини муҳим ҳисоблаб, иккинчисининг аҳамиятини пасайтириш ҳам ножониздир. Иқтисодий маънавийятсиз, маънавийят эса иқтисодсиз бўлмайди, ривожлана олмайди. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов айтганидек, «маънавийят ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб ривожланиб боради. Миллий камолот йўли мангу».

Инсоннинг амалий фаолиятида, моддий бойликлар ишлаб чиқариш жараёнида моддий ва маънавий маданият органик равишда бирлашади. Биронта ҳам меҳнат қуроллини, моддий бойлиكنинг биронта ҳам турини инсон ақл-идроки ва тафаккурисиз, ақлий меҳнатисиз яратиш ва такомиллаштириш бўлмайди. Инсон амалий фаолиятининг ҳар қандай турида айни бир вақтнинг ўзида унинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний меҳнати объектив равишда иштирок этади. Ижтимоий ишлаб чиқариш кишилар маънавий ҳаётининг негизидир. Инсон миясида ҳеч қандай фикр, ҳеч қандай қараш ва тушунча ўз-ўзидан туғилмайди ва ривожланмайди, балки уларнинг ҳаммаси моддий шароитлар, табиий омиллар, ташқи таъсирлар билан узвий боғланган ва жамиятдаги моддий жараённинг маҳсули сифатида вужудга келгандир.

Маданиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши кишилик жамиятининг энг қадимий босқичларига бориб тақалади. Бошқача айтганда, маданият инсоннинг келиб чиқиши билан узвий алоқадордир. Маданият тарихи жамият тарихининг ажралмас бир қисмидир. Шунинг учун ҳам унинг вужудга келиши ва ривожланишини жамият тарихидан, жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлардан, моддий бойликлар ишлаб чиқариш усулидан ажратиш олиш мумкин эмас.

Маданий тараққиётнинг умумий қонунларидан бири — унинг тўхтовсиз равишда бойиб бориши ва ривожланишидан иборатдир. Маданият тараққиётида моддий ишлаб чиқаришнинг ривожини асос бўлади. Ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг ишлаб чи-

қариш усулларининг алмашинувиға қараб маданият ҳам сифат жиҳатдан ўзгариб туради. Жамиятнинг тараққий этиши маданиятнинг ўзгаришини талаб қилади, маданиятнинг янги-ланиши эса ўз навбатида жамиятнинг тараққий қилишига сабаб бўлади.

Барча моддий ва маънавий маданият дурдоналари — инсон ақл-идроки, истеъдоди ва меҳнат маҳсулидир. Халқ оммаси маданият ижодкоригина эмас, балки уни тўхтовсиз равишда бойитувчи, ривожлантирувчи, авлоддан-авлодга етказиб турувчи ҳамдир.

Ҳар бир ижтимоий тузум тараққиётида маданият ўзига хос белги ва хусусиятларга эга. Кишилиқ жамиятининг ҳар бир тарихий босқичи ўз маданий бойликларини яратади ва шу тариқа бошқасидан фарқланиб туради.

Ижтимоий-иқтисодий тузумлар умумсоциологик қонунлар асосида бир-бири билан узвий боғланишда бўлганидек, маданиятнинг тарихий кўринишлари ҳам диалектик алоқадорлик ва ўзаро боғланишдадир. Маданиятнинг бир тарихий туридан иккинчисига ўтиш ўтмишда эришилган маданий ютуқларнинг барча қимматли томонларини улоқтириб ташлаш, деган сўз эмас. Ҳар бир авлод ўзи учун махсус янги моддий негиз ташкил этмайди, илм-фан ва маданиятни янгидан яратмайди, балки ўзидан олдинги авлодлар томонидан яратилган манбадан, ишлаб чиқариш кучларидан, моддий ва маънавий маданият ютуқларидан фойдаланади. Олдинги авлодлардан қолган ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари, маданий бойликлар кейинги авлодларнинг яшаши ва тараққий этиши учун моддий ва маънавий асос бўлиб хизмат қилади. Ўтмишда қўлга киритилган тажрибани эгалламай ва ижодий ўзгартирмай туриб, олға томон ривожланиб бўлмайди. Ҳар бир авлод илгарига қараб қилган ҳаракатида ўзидан олдинги барча авлоднинг йўлини давом эттиради. Янги авлод олдинги авлодлардан қолган тажрибага ўзининг хусусий тажрибасини қўшади. Жаҳон тарихи шу йўсинда барпо қилинади. Бунга инсониятнинг қўлдорлик даврида яратган маданий бойликлари мисол бўла олади. Қадимги юнон маданиятининг Гомер ва Геродот, Демокрит ва Софокл, Платон ва Арасту сингари мутафаккирларнинг тарих ва фалсафа, адабиёт ва санъат, астрономия ва математика, меъморчилик ва ҳайкалтарошлик каби илм-фан ва маданиятнинг турли соҳаларига доир асарлари инсониятнинг энг катта маданий бойлигидир. Улар ўз аҳамиятини асло йўқотмайди. Қадимги юнон адабиёти, санъати ва эпоси ҳозир ҳам кишиларга бадий завқ беради ва маълум жиҳатдан энг юксак намуна бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё халқларининг маданияти жуда қадимий бўлиб, унинг тарихи бир неча минг йилларни ўз ичига олади. Халқимиз маданияти ҳам жаҳон маданиятидан бақамти, ёнма-ён юзага келган ва ривожланган. Биронта халқ маданияти, ўз

мамлакати донрасидагина, тор миллий биқикликда эмас, балки бошқа халқлар маданияти билан ўзаро алоқадорликда, ўзаро боғлиқликда, ўзаро таъсир ва акс этиш асосида ривожланади.

Тарихдан маълумки, ўзбек халқи маданияти фақат миллий асосда эмас, шу билан бирга умуминсоний маданиятлар таъсири остида ҳам ўсиб, ривожланди.

Унга Хитой, қадимги дунё ҳамда Рим даври маданияти, жаҳондаги бошқа маданиятлар ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Ўз навбатида Марказий Осиё халқлари ҳам бошқа халқлар маданиятининг юксалишига, умумжаҳон маданияти тараққиётига ўзининг фаол таъсирини кўрсатди. Ўрта аср маданиятининг буюк намояндалари Хоразмий, Абу Наср Форий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Улугбек, Али Қушчи, Қозизода Румий, Алишер Навоий ва бошқа алломалар таълимотлари жаҳон маданиятининг ажралмас қисми эканлиги бунга мисол бўлади.

Ўзбек халқи жаҳон моддий ва маънавий бойликларини яратиш ва ривожлантиришда улкан ҳисса қўшган халқдир. У ўзининг тафаккури, қобилияти ва истеъдоди билан Марказий Осиё фан ва маданиятини, адабиёт ва санъатини, ахлоқ-одоби, фалсафасининг вужудга келиши ва ривожланишида катта ўрин тутди. Шу билан бирга, у тарихнинг ҳақиқий ижодкори сифатида жамиятнинг маданий-маънавий тараққиётига кенг имкониятлар очиб берди. Унинг умуман маданият, хусусан, бадний адабиёт соҳасидаги хизматлари ҳам бебаҳодир. Достон ва эртакларнинг, мақол ва маталларнинг, қаҳрамонлар ҳақидаги ривоят ва афсоналарининг яратувчиси ҳам, авайлаб-асровчиси ҳам унинг ўзидир.

Ўзбеклар ўзининг инсонни лол қолдирадиган ажойиб амалий санъати, юксак бадний дид ва маҳорати асосида ишланган ҳунармандчилик буюмлари билан қадим замонлардан бошлаб ҳозиргача ҳам дунё халқлари ўртасида шон-шуҳрат қозониб келмоқда. Ҳунармандчилик санъати бизнинг халқимиз авлодаждодлари томонидан сақланиб келаётган мерос, бебаҳо қадриятдир.

Ўзбек халқи амалий санъати, ҳунармандчилик индизлари узоқ ўтмишга бориб туташади. Ўзбек халқ ҳунармандчилиги тарихига ҳозирги замон нигоҳи билан назар ташлайдиган бўлсак, манбалар, ўтмишдан сақланиб қолган ёдгорлик ва обидалар эрамиздан аввалги мингилчи йилларда яратилган санъат дурдоналари ҳақида шаҳодат беради.

Ўзбекистон ҳудудида бўлган Шош, Чағаниён, Мароканд, Урганч, Бухоро, Шаҳрисабз шаҳарларининг қадимги ўрнида олиб борилган қазилма тадқиқотлар ота-боболаримиз яратган ҳунармандчиликнинг ўлмас обидаларини кашф этди. Ёзма манбалар қадимий Марказий Осиё аҳолисининг қонларда ишлаганини, мис ва темирдан турли хил ҳарбий ва меҳнат қуроллари ясаганликларини, тикувчилик, бинокорлик, заргарлик ва бошқа ишлар билан шуғулланганликларини кўрсатади.

Авлод-аждодларимиз ўтмиш даврлардан бошлаб наққошлик, ўймакорлик, тикувчилик, заргарлик, зардўзлик, гиламдўзлик, мискарлик, сангтарошлик, кулолчилик, мусиқа асбобларини ясаш ва бошқа соҳаларда катта маҳорат кўрсатганлар. Улар нозик ва гўзал, жаҳонда тенги йўқ нақш устаси бўлганлар, фақат ёғочга эмас, шунингдек, мрамр тошга, металлга ўта нозик ва гўзал нақш солишлари, гилам ва матоларга рангбаранг гуллар тўқишларига қараб ота-боболаримиз, момоларимизнинг маҳоратлари ва дидларига қойил қоламиз.

Самарқанд, Бухоро, Хива, Наманган, Қўқон ва Тошкентдаги халқ усталари ганч ўймакорлиги соҳасида катта шон-шўхратга эга бўлганлар. Бу санъат намуналарини қадимий бинолар, муҳташам саройлар, аркларнинг ички ва ташқи безакларида, девор пештоқларидаги ўсимлик ва ҳайвонлар тасвирларида, ложувард қошиқларда кўриш мумкин. Нозик ўймакорлик санъатини мукамал эгаллаб олган юксак дидли усталар нафақат ганчга ўйма нақшлар бериш, балки жимжимадор панжаралар ва гўзал гулдонлар ҳам ясай билганлар.

Мусиқа санъати — энг қадимий ва шу билан бирга ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган, унинг турмушига чуқур сингиб кетган соҳалардан биридир. Мусиқа кишиларнинг ҳис-туйғуларини, фикрларини ва кайфиятларини ўзига хос тарзда ифода этади.

Мусиқа санъати кишига бутун бир юксак туйғулар, завқ-шавқ, янги ғоялар оламни очиб беради. Одамларни маънавий жиҳатдан бой, соф ва баркамол қилади. Мусиқа туфайли инсон ўзида янги, илгари сезмаган куч топади, ҳаётга ўзгача муносабатда бўлади. Мусиқа инсонни ҳаётни севишга даъват этади.

Мусиқа, рақс, байт, куй, ғазал сингари қўшиқлар ҳам халқ ҳаёти билан шу қадар яқинлашиб, қўшилиб кетганки инсон ўз ҳаёти, турмуш тарзи ва борлигини усиз тасаввур этолмайди.

Мусиқа ва қўшиқнинг инсон ҳаётида бу қадар кенг ўрин олиши, узоқ яшаши, такомиллашиб, мазмунан бойиб ва чуқурлашиб боришининг сабаблари бор. Чунки қўшиқ инсонни меҳнат қилишга, қийинчиликларни енгишга, руҳан тетик, бардам бўлишга, дўстларга вафодорлик, душманларга нисбатан шафқатсизликка ундайди. Киндик қони тўкилган она Ватанни севишга, унинг барча бойликлари билан фахрланишга даъват этади. Миллий ва умуминсоний қадриятларга нисбатан бўлган меҳр-муҳаббат, фахр-ифтихорнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳам маълум даражада унга боғлиқ.

Маданият инқирозга учраб халқнинг маънавияти барбод бўлса, одамлар эътиқодларида халқпарварлик, ватанпарварлик каби туйғулар сўна бошлайди. Бундай жойда омманинг оломонлашуви, сиёсий манқуртлик, бепарволик бошланади, миллий мансублик, миллий ифтихор аста-секин барбод бўла бош-

лайди. Ана шундай давлатни мустамлакачилик кишанларида узоқ вақтлар давомда ушлаб туриш, халқни итбаткор қулга айлантириш мумкин. Миллий ғурури сўндирилган, маданияти, тили камситилган, ҳақ-ҳуқуқи, эрки, иззат-нафси ерга урилиб, руҳан эзилган халқ ва миллат — мустамлакачилар учун тайёр ўлжадир. Чор амалдорлари бунни яхши билганликлари учун ерли халқни маданият ва маърифатдан бебаҳра қолдириш масаласига биринчи даражали аҳамият бердилар, бу йўлда ҳеч нарсадан тап тортмадилар, раҳм-шафқатни бутунлай йиғиштириб қўйдилар.

Шўро тузуми — миллий бирлик ғоялари билан суғорилган миллий онг ўсиши йўлида турли ғовлар ташкил этди, миллий бирдамлик, миллий туйғунинг ривожланиши ва юксалишига миллатчилик деб қаради. Бунни ўзбек халқининг тили, тарихи, маданияти, халқ оғзаки ижодиётига қилинган қатағончилик сиёсати мисолида кўриш мумкин.

Агар дунёда бирон-бир муқаддас, абадий ва ҳаётний туйғу бўлса — бу ҳар бир халқ ва миллатнинг миллий онгидир, миллий ўзлигини англашдир. Миллий ўзлигини англашнинг биринчи белгиси — **миллий тилдир**. Тил бирлиги — миллатнинг миллат бўлиб шаклланишида энг муҳим шартлардан биридир. Эл бўлмаса, миллат бўлмаса, турган гапки, тил ҳам йўқ бўлади. Тил — миллат тирикчилигининг, унинг яшаб турганлиги ва фаоллият кўрсатаётганлигининг асосидир.

Тил одамлар ўртасидаги энг муҳим алоқа, мулоқот воситасигина бўлиб қолмай, балки у ёки бу миллий маданиятнинг улкан ютуғи, халқнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ҳаёти, кўп асрлик ривожининг кўзгуси ҳамдир.

Тил — шу тил эгаси бўлган халққа куч-қувват, руҳий баркамоллик беради, унда миллий фахр-ифтихорни шакллантиради ва ривожлантиради. Бирон-бир сабаб туфайли миллий тил йўқолса, миллат ҳам бора-бора йўқолиб кетади, миллий ўзига хослигидан маҳрум бўлиб қолади. Чунки миллат ва элатларининг бир-бирдан фарқланиши, бир-бирдан ажралиб туриши, биринчи галда тил орқали намоён бўлади. Шундай бўлгач, бирон-бир миллий тилининг йўқолиши ўша халқнинг муқаррар равишда ҳалок бўлишига олиб келади. Агар тил яшаса, халқ ҳам яшайди. Тили яшаб турган халқнинг, миллатнинг келажакни бўлади.

2. Мустақиллик шароитида маданиятнинг ривожланиши ва унинг инсон маънавий-ахлоқий камолотидаги аҳамияти

Давлат мустақиллигига эришилгандан кейин ўтган қисқа тарихий муддат ичида мамлакатимиз сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан жуда катта ўзгаришларни бошидан кечирди. Мустақиллик халқимиз маданий-маънавий тарақ-

қийётига ҳам кенг йўл очиб берди, топталган, камситилган миллий ғуруримиз, инсоний шаънимиз, миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримизга қайта ҳаёт бағишлади. Мустақилликка ўтиш жараёнида биринчи навбатда одамларнинг дунёқараши ўзгарди, ғурур, орият, шаън ва номус туйғулари кучайди, ҳаётга, меҳнатга, Ватанга, эл-юртга муносабат ўзгача тус олди, миллий-маънавий муҳит соғломлашди, миллий ўзлигини англаш кучайди. Бир вақтда сунъий равишда камситилган шарқона урф-одатлар ва анъаналар яна одамлар ҳаётидан ўрин ола бошлади, ўзбекона меҳр-оқибат, ҳурмат-иззат, меҳр-мурувват, ўзгалар дардига ҳамдардлик қилиш сингари олижаноб фазилатлар қайта тиклана бошлади, авлод-аждодларимиз меросига эгаллик қилиш ҳисси кучайди. Бошқача айтганда, маданий-маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди.

Халқнинг бойлиги, ақл-идроки ва тафаккури, тарихи ва маданияти унинг тилида, ёзма ва оғзаки адабиётида ўз ифодасини топади. Ана шу маънода олганда тил халқнинг қалби, тану жондир.

Ўзбек тилини астойдил муҳофаза қилиш, унга давлат тили мақомини бериш, бу тилни аслидагидай қилиб тиклаш ва тобора ривожлантириш ва шу тариқа уни жаҳондаги энг бой ва етук миллатлар тиллари даражасига кўтариш зарурати туғилиб етилганди.

Шунинг оқиб-ойдин айтишимиз керакки, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши осонлик билан, сип-силлиқ бўлмади. Ўзбек тили ҳақидаги Қонуннинг қабул қилиниши масаласи бўйича Ўзбекистонда баҳслар, мунозаралар, тортишувлар узоқ давом этди.

Узоқ давом этган баҳслар, тортишувлар, мунозара ва муҳокамалардан сўнг Ўзбекистон Олий Кенгаши ўн биринчи сессиясида 1989 йил 21 октябрида «Ўзбекистон ССР Давлат тили ҳақида» Қонун қабул қилинди.

Ўзбекистонда Давлат тили тўғрисидаги Қонуннинг қабул қилиниши ўзбек халқининг, республикамызда яшовчи бошқа халқларнинг ҳам маданий-маънавий ва сиёсий ҳаётида рўй берган фоят муҳим воқеадир.

Қонунга биноан, **ўзбек тили — Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили** деб эълон қилинди. Бу халқимизни беҳад қувонтириб юборди, миллий ғурурини кучайтирди.

Тилимиз, тарихимиз, маданиятимиз, бутун маънавий ҳаётимиз тазйиқ остига олдинчилиги, диний, ахлоқий, миллий қадриятларимиз оёқ ости қилинганлигидан қанчалик азият чекканлигимизни ҳали унутган эмасмиз.

Ўзбекистон Республикаси ўзбек тили ва маданиятини бутун чоралар билан ривожлантиради ва унинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётининг барча соҳаларида тўлиқ амал қилинишини таъминлайди. Бу ҳақда Қонунда айтиб ўтилган.

Ўзбек тилининг қўлланиш соҳаларининг кенгайиши бошқа тилларни ривожланиш имкониятларини чекламайди.

Тил ҳақида Қонун қабул қилиниш натижасида корхона, муассаса ва ташкилотларда ҳисоб-китоб ва молия ҳужжатлари республика давлат тилида олиб бориладиган, нотариал ишлар, фуқаролик ҳолатини қайд этувчи ҳужжатлар ҳамда турли шаҳодатномалар ўзбек тилида ёзиладиган бўлди. Яқин-яқинларгача ҳам ана шу масалалар бўйича ўзбек тилига менсимасдан қараш одат тусига кириб қолганди.

Республикаимизда илмий ишларни ўзбек тилида тақдим этиш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқи таъминланганлиги, миллий қадриятларимизни тиклаш ва ривожлантириш йўлидаги энг катта ютуқлардан бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистонда чиқадиган китоблар, газета ва журналлар, даврий хабарномалар, дарсликлар, ўқув қўлланмаларнинг асосан давлат тилида нашр этилиши, телевидение кўрсатувлари ва радио эшиттиришлари кўпинча ўзбек тилида олиб борилиши халқимизнинг маданий-маънавий савиясини юксалтириш, миллий онгини ўстиришда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг асосий мақсадларидан бири шахсни ҳар томонлама камолоти учун барча имкониятларни яратиб беришдир. Бу эса авваламбор, ҳозирги замон фани, техникаси ва маданиятининг ҳамма ютуқларини эгаллашни тазоқо этади. Бу вазифани ҳал этишда фақат она тилининг ўзини билиш кифоя қилмайди. Дунёдаги бошқа халқлар ва миллатларнинг тилларини билиш ҳар бир шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун, жамиятнинг ижтимоий ва маънавий тараққиёти учун зарур омилга айланиб бормоқда.

Бошқа тилларни билиш ҳар бир маълумотли кишининг кўриkdir. Ҳар бир тил миллатнинг тарихини, маънавий бойликларини, ижтимоий ҳаёти, маданияти ва руҳиятини янада чуқурроқ эгаллаб олиш учун хизмат қиладиган олтин калитдир. Тил билган тақдирдагина миллатнинг руҳини, унинг қадриқимматини тушуниш ва баҳолаш мумкин. Кимки бошқа миллат ва халқ тилини билса, у шу халқнинг дилини ҳам англайди. Халқ ўртасидаги бирлик, аҳиллик, меҳр-оқибат ва ҳурмати унинг тили ва маданиятини билишдан бошланади.

Ҳаётда биттагина тилни билган киши битта, иккита тилни билган кишини икки киши, уч тилни билган кишини уч киши дейиш мумкин.

Кўп тилни билиш ўзини маданий киши деб ҳисоблашни орзу қиладиган ҳар бир инсон учун фарздир. Инглизча, арабча, немисча, французча ёки италянча тил билиш дунё маданияти хазинасига йўл очади. Шу тилларни билмаслик илғор фан, техникани, халқлар маданиятини ўрганишда анча мушкуллик туғдиради.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги пайтда ёшлар мактаблар ва олий ўқув юртларида рус, инглиз, француз, немис, испан тиллари билан бир қаторда бизга қадимдан маданияти, дини, тарихи ва урф-одатлари яқин бўлган Шарқ халқлари

тилларини ҳам катта қизиқиш билан ўрганмоқдалар. Араб, форс, ҳинд, хитой тилларини билиш Эрон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Хитой сингари дунёнинг бир неча миллиард аҳолиси яшайдиган мамлакатлари билан муносабатимизни яқинлаштириш ва яхшилашга сабаб бўлади.

Жаҳон фани ва маданиятининг бебаҳо хазиналаридан баҳраманд бўлиш ўзбек халқи тили ва маданиятини ривожлантириш, миллий қадриятларимизни умуминсоний қадриятлар негизда кучайтиришда беқиёс ўрин тутадн. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон давлат мустақиллигининг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий асосларини мустаҳкамлашда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Тил ҳақидаги Қонунда Ўзбекистонда истиқомат қилаётган бошқа миллат ва элат вакилларининг давлат тилига катта ҳурмат ва эътибор билан қарашлари, уни ўрганишлари зарурлиги таъкидланган.

Ўзбекистон кўп миллатли давлатдир. Ҳозир Ўзбекистонда яшаётган қардош халқлар ва миллатлар вакилларининг ўзбек халқи тили, тарихи, маданияти, анъаналарини, жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган буюк улушини ўрганишлари учун қулай имконият ва шарт-шароитлар яратилган.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилганлиги бошқа миллат ва миллий тил соҳибларининг Конституциямизда белгиланган ҳуқуқларини заррача камситмайди.

Ўзбек тили инсон фаолиятининг ҳамма соҳалари учун, энг мураккаб илмий тушунчаларни ва инсон қалбining энг нозик туйғуларини ифодалаш учун бой имкониятларга эга бўлган тиллардан биридир.

Ўзбек тили бу қадар қадимий ва етук, имкониятлари битмас-туганмас бўлмаганда, унда илмий, фалсафий, бадний тафаккурнинг бунчалик кўп ва жозибали дурдоналари яратилмас эди. Бунга буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг она тилининг хазиналарини очиб, бу тилнинг ҳам бадний, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой ва тўла имкониятларига эга эканлигини намоён қилиб, сўз санъатининг «Хазойинул маоний», «Хамса», «Лисонут-тайр», «Маҳбубул-қулуб» каби ўлмас обидаларини «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авзан» ва «Муҳокаматул-луғатайн» сингари қимматли илмий асарлар ёзиб қолдирганлиги мисол бўлади.

Маданият ва маънавият ўз халқининг тарихини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади. Тарих халқ хотирасидир. Хотирасиз баркамол инсон бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди.

Тарих — халққа билим, маърифат, таълим-тарбия беради. Тарих одамларни ўйлашга, воқеаларни чуқур илмий таҳлил қилишга, содир бўлган воқеа ва жараёнлардан бугунги кун ва истиқбол учун тегишли хулосалар чиқариб олинга ёрдам беради. Ота-боболаримиз дополигини тушунишимизда кўҳна та-

рихимиз, бетакрор маданият, маънавий меросимиз, ажойиб-фаройиб обидалару асори-атиқаларимиз қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек халқи ўзининг 3 минг йиллик бой тарихи билан ҳар қанча фахрланса арзийди. У жаҳон фаии ва маданияти тараққиётига шу қадар кўп ҳисса қўшганки, буни дунё аллақачон тан олган. Мовароуннаҳр халқлари дунёга Абу Наср Форобий, Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ал Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур сингари алломаларни етиштириб берган. Аҳмад Яссавий, Исмоил Бухорий, Баҳовуддин Нақшбанд, Термизий, Хўжа Ахрор каби уламолар халқимиз ғуруридир.

Ўзининг юксак маданияти, буюк алломалари, довурак саркардалари билан дунёга маълум ва машҳур бўлган Туркистон халқларининг, жумладан ўзбекларнинг тарихи мустабид тузум даврида ҳаддан ташқари сохталаштирилди.

Бу борада, Амир Темури бобомизга бўлган муносабатини, темурийлар даврига берилган сохта, ғайри-илмий баҳонимадан иборатлигини олиб кўрайлик. Афсуски, асримиз бошларидан мустақилликка эришгунимизга қадар ҳам Амир Темурга ишбатан «қонхўр», «жаллод», «босқинчи», «эл-юртин талаган» дея жар солинди. Улуғ бобомиз шахси ва фаолиятига берилган бундай «илмий баҳолар» китоблардан-китобларга кўчаверди. Ҳатто шундай «мукаммал» илмий, бадний, фалсафий-тарихий асарларга катта-катта мукофотлар ҳам берилди. Амир Темури ёвузликда Наполеон ва Гитлерга тенглаштирилди. Унинг Европа ва Осиё халқлари, бутун дунё олдидаги буюк тарихий хизматлари ҳақида лом-ним дейилмади. Амир Темури шахсига баҳо берилганда тирноқ остидан кир қидириб, фақат салбий томонларини кўришди. Ҳолбуки, Марказий Осиёнинг мўғуллар зулмидан озод қилиниши ва қайтадан марказлаштирилиши, ўзаро феодал урушларининг тугатилиши, илм-фан, маданият, адабиёт ва санъатнинг, ҳунармандчилик, савдосотиқ, зироатчиликнинг гуллаб-яшнаши, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабзда, умуман Мовароуннаҳрда, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Арабистонда қанчадан-қанча бинолар, қасрлар, масжид-мадрасалар, ҳашаматли меъморилик обидалари қурилиши, ажойиб боғлар, расталар, сув иншоотларининг ташкил этилиши, савдо йўллариининг очилиши Амир Темури ва темурийлар номи билан боғлиқ.

Жаҳонгир Амир Темури барпо этган қудратли марказлашган давлат туркий миллатининг бирлашиши ва жипслашишига таянч бўлиб хизмат қилди, миллатнинг равиқ топнишига, миллий туйғунинг уйғонишига ёрдам берди, унинг маданияти юксалишида мислсиз аҳамият касб этди. Бу даврда туркий халқлар тарихига доир Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш шуаро», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ибн Арабшоҳнинг

«Амир Темур тарихи» каби машҳур асарлари ёзилди, Мирзо Улуғбекнинг астрономия мактаби иш олиб борди ва «Зижи жадиди Кўрагоний»си дунёга келди.

Амир Темур ва темурийлар даврида пойтахт шаҳар Самарқанднинг шон-шухрати дунёга ёйилди, курраи заминнинг сайқали деб баҳоланди. «Афлотунлар чоғида Афина, Румо салтанатида, Аббосийлар даврида Бағдод қанча тараққий қилган бўлса,— деб ёзган эди Фитрат,— Темур ва Улуғбеклар замонида Самарқанд шунча тараққий қилган эди».

Амир Темурнинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари ҳақида оғиз кўлтириб гапирдилар-у, лекин унинг Тўхтамиш ҳукмронлигига—Олтин Урда давлатига қақшатқич зарба бериш билан Россиянинг мўғуллар асоратидан озод бўлишини тезлаштирганини ёки 1402 йили Туркия султони Боязид Йилдирымни тор-мор келтириб, Болқон ярим оролидаги халқларни Усмонли турклар истибдодидан қутқариб қолганини ҳисобга олмадилар.

Ўзбек адибларининг тарихий мавзудаги асарларига душманлик кўзи билан қаралди. Фитратнинг «Ҳинд ихтилофчилари», «Абулфайзхон», «Темур сағанаси», «Або Муслим», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Ойбекнинг «Навоий», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди», Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли туилар», «Авлодлар довоми» каби асарларига «миллатчилик» тамғаси ёпиштирилди. Суюкли шоирларимиз Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов ўзбеклар ва Ўзбекистон ҳақида шеър ёзганликлари учун бошларига не-не ташвишлар тушганлиги ҳали ёдимиздан кўтарилган эмас. Академик Иброҳим Мўминов «Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни» рисоласи учун бадном этилди.

Натижада нафақат Амир Темур тарихи, балки Марказий Осиёнинг XV—XVI асрлардаги тарихи деярли ўрганилмай қолди.

Шахсга сиғиниш даврининг қонуний давоми бўлган турғунлик йилларида буюк давлат арбоби, довюрак саркарда, бе-назр олим ва санъаткор, дунёда таниқли адиб ва шоир Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг шахсига қарши ҳужумлар қилинди. Бобур фаолиятининг миллий ва умуминсоний аҳамияти камситилиб ва таҳқирланиб, у «золим» ва «босқинчи» сифатида баҳоланди.

Буюк мутафаккир ватандошимиз Бобур аслида бизлар учун ўзининг нодир «Бобурнома» асари билан қадрлидир. У ҳар доим ва ҳамиша Ватан ишқи билан яшади. Ҳиндистонда бўлган пайтларида 700 дан ортиқ мустақил жамоани ягона давлатга бирлаштирди, юртни обод қилди, маориф ва маданиятни ривожлантирди. Бобур асос солган буюк бобурийлар сулоласи ҳинд халқи тарихи ривожига бешиҳоя катта улуш қўшди. Шунинг учун ҳам улар Бобурни Ҳиндистоннинг асл фарзанди сифатида улуғлашади. Ҳиндистоннинг давлат арбоби ва файласуфи Жаваҳарлал Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» ва

«Дунё тарихига бир назар» китобларида Бобур шахсияти ва бобурийларга юксак баҳо бериб, Бобур дилбар шахс эди. Уйғониш даврининг ажойиб султони, кучли тадбиркор киши бўлиб, санъатни, гўзалликни севарди», деган эди.

Мустақиллик бизга маънавий мулкимизни, тарихимизни, улуг боболаримиз руҳини шод этиш имкониятини қайтариб берди. Истиқлол туфайли ўтмиш тарихимизга муносабат ижобий томонга ўзгарди. Аллома боболаримиз меросларини ўрганиб идрок этмоқдамиз.

Бугунги кунда улуг бобокалонларимиз имом Ал-Бухорий, имом Ат-Термизий, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубронинг инсонни маънавий етукликка чорловчи диний, ахлоқий ва фалсафий ҳикматлари қайтадан жаранглай бошлади.

Бугунги кунда авлод-аждодларимиз тарихи тикланаётганлиги мустақиллигимизнинг ажойиб самарасидир. Ўзбек халқининг бир неча минг йиллик тарихига онд дарсликлар яратилмоқда. Халқимизнинг кечмиш тарихи ва ҳаётини ўзида мукамал акс эттирган асарларнинг ўз ола тилимизда ilk бор напир этилаётганлиги қувончимизга қувонч қўшмоқда. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Гулбадаибегимнинг «Хумоюн-нома» китобларини зўр интизорлик билан кутардик. Абу Тоҳир хожа Самарқандийнинг қаламига мансуб бўлган «Самария», Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажарайн Хоразмшохий», Исҳоқжон Жунайдуллохўжа ўғли Ибротининг «Фарғона тарихи» номли подир китобларини мутолаа қилиш имкониятига эга бўлганимиз сабабли халқимизнинг узоқ ўтмиш ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар, қизиқарли воқеалар, тарихий ҳақиқатни билиб олмақдамиз.

Ёшларимиз мактаблар ва олий билимгоҳларда ўзларининг жонажон тарихини катта қизиқиш билан ўрганиб, Муқанна, Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди, Дукчи Эшон, Намоз сингарин халқимиз сафидан чиққан миллий қаҳрамонларнинг фаолликлари, 1916 йилги Жиззах қўзғолони, Қўқон мухторияти тарихи билан танишмоқдалар.

Эндилликда ўтмишимизнинг кўпгина саҳифалари ҳужжатлар, қўлёзма материаллари, биринчи манбалар асосида ёритилмоқда. Тарихий ҳақиқатлар асл манбалар асосида тикланиаяпти.

Мустақиллик замонинда халқимиз хотирасидан атайлаб ўчирилган мўътабар инсонларнинг номлари бирин-кетин тикланиаяпти. Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат ва Усмон Носир каби Ватанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб сиймоларининг маънавий мерослари бугун халқимиз бисотига қайтмоқда.

Қатағончилик авжига минган йилларда қатъиян ман этилган Абдурауф Фитратнинг «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «Туркистонда руслар», «Қиёмат» номли асарлари ва кўплаб шеър-

лари, Абдулҳамид Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи, «Ёрқиной» номли драматик асари, «Ўзбегим», «Халқ», «Бузилган ўлкага» номли ва бошқа кўплаб шеърлари, Усмон Носир ва Абдулла Қодирий асарлари ҳозирги мустақиллик даврида халқимизнинг қўлдан қўймай ўқиб ўрганадиган асарларидан бўлиб қолди.

Пок номлари тикланган минглаб кишилар орасида Ўзбекистонга кўп йиллар самарали хизмат қилган, мустақиллик пойдеворига муносиб ғишт қўйган, халқимизнинг атоқли фарзанди Шароф Рашидовнинг ҳам номи борлиги оқилона сиёсат натижасидир.

Мустақиллик шарофатила тикланиб қаддини ростлаётган, тўхтовсиз ривожланиб бораётган миллий маданиятимизнинг жамиятимиз тараққиётини тезлаштириш, инсонни маънавий, ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш ва камол топтиришда аҳамияти бениҳоя катта.

Халқимизнинг қаддини ростлаб олиши, ўз-ўзини англаши, тарихни ҳаракатга келтирадиган буюк кучга айланиши маданий-маънавий тараққиётга, жумладан, инсоннинг маънавий-ахлоқий камолотига ҳам маълум даражада боғлиқ эканлиги ўз-ўзидан тушунарлидир.

Жамиятимизда рўй бераётган маънавий юксалиш, инсоннинг ахлоқий, ғоявий, сиёсий камолоти мамлакатимизда амалга оширилаётган миллий маданий тикланиш, миллий уйғониш жараёнлари билан узвий алоқадорликдадир.

Инсоннинг маънавий, ахлоқий камолоти ниҳоятда кенг, кўп қиррали, мазмун-моҳияти жиҳатидан чуқур бўлиб, ўз ичига жуда кўплаб соҳаларни қамраб олади.

Инсон маънавий камолотининг энг муҳим кўриниши ва зарур шароитларидан бири сиёсий маданиятининг ўсиб боришидир. Агар ҳар бир миллат вакилида, ҳар бир инсонда юксак сиёсий онг, сиёсий билим ва маданият, сиёсий зийраклик бўлмаса мустақиллик барқарор бўла олмайди.

Сиёсий маданият ўзида ҳалоллик ва покликни, ишчанлик ва узоқни кўзлаб иш тута билиш фазилатларини ўзида мужассам этган одамларнинг ғоявий-сиёсий етуклиги, назарий билимларни истиқболни ёрқин тасаввур этган ҳолда амалда қўллай билиши, кун тартибидаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва мафкуравий муаммоларни кенг миқёсларда ҳал этиш маҳорати демакдир. Сиёсий маданият айтилганлардан ташқари инсондаги фаоллик ва ташаббускорликни, юксак ахлоқийлик, қатъий продалилик, ҳушмуомалалилик, катта маъсулият, зийраклик, узоқни кўра билишликни ҳам ўз ичига олади.

Мустақиллигимиз даври муаммоларини, миллий истиқлол-мизнинг назарий масалаларини юзаки билиш, уларнинг туб моҳиятига тушунмаслик ёки уни сўздагина шунчалик қайд этишни сиёсий онглилик ҳам, сиёсий маданият ҳам деб бўлмайди. Назарий билимлар мустақилликнинг амалий масалалари билан боғланган, ҳар бир инсоннинг иймон-этиқодига, фаолияти ва

хатти-ҳаракатининг мазмунига айлангандагина сиёсий маданиятнинг асоси бўлиб юзага чиқади.

Ҳозирги пайтда ҳар бир каттаю кичик инсон, меҳнаткашлар оммаси, ўсиб кетаётган ёш авлод мустақил Ўзбекистон давлати ички ва ташқи сиёсатини чуқур тушунишлари, ўзларининг миллий истиқлолиминиз муаммоларининг бажариш йўлида сафарбар эта биллишлари муҳим аҳамият касб этмоқда.

Юксак сиёсий билим ва маданиятга, иймон-этиқодга эга бўлган инсон жамиятимиз, давлатимиз, халқимиз ва миллатимизнинг энг катта бойлиги ҳисобланади.

Маънавий баркамоллик ҳуқуқий онгин ҳам ўз ичига олади. Инсон муайян жамиятда яшар экан, унинг ахлоқи ва одобининг шаклланиши мавжуд ҳуқуқий мезонлар билан боғланмоғи керак. Инсондаги фаоллик у хоҳлаган ишни қила беришдан иборат эмас. Фаоллик жамият қабул қилган қонун ва қондалар чегарасида бўлмоғи керак. Жамият белгиллаган, давлат қабул қилган қонунлар чегарасидан чиқиб кетган фаоллик бебошликдир, жамоат ва давлат манфаатларини менсимасликдир.

Етуқ, маънавий, руҳий баркамол, миллатпарвар, халқпарвар кишилар, Ватани учун хизмат қилишини ўзи учун олиқ мақсад деб билладиган одамлар, ўз шахсий мақсад ва манфаатларини умумхалқ, давлат манфаатларидан устун қўймайди, бебошлик ва иттиҳончилик, ижтимоий-сиёсий вазиятни кескинлаштиришининг ҳар қандай кўринишларига қарши кураш олиб боради.

Жамият қабул қилган қонунларни ҳурмат қилиш, унга асосланиб иш кўриш, ҳуқуқий қонун-қондалар ва мезонларнинг бузилишига йўл қўймаслик маънавий камолот, ахлоқий поклик белгисидир.

Инсонда ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражада бўлиши, унинг ҳуқуқий билими ва савияси қабул қилинган қонунлар сопи билан эмас, балки ўша қонунларнинг кўрсатилган соҳаларда тўла ижро этилиши билан белгиланади.

Президентимиз томонидан алоҳида таъкидланганидек, «Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсуниш маданияти демакдир. У—одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани—турли можароларни ҳал қилишда қонунга ҳилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир»¹.

Инсонда ҳуқуқий онг ва маданият ўз-ўзидан шаклланмайди. У жамиятда, онлада, жамоатчилик ўртасида таълим-тарбия патижасида шаклланади. Ёшларда ҳуқуқий билим ва мада-

¹ Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, 29-бет.

нятини шакллантириш ва ривожантиришда умумтаълим мактаблари, техникумлар, олий ўқув юртларида амалга ошириладиган таълим-тарбия ишларининг аҳамияти катта.

Таълим-тарбия олдида турган асосий мақсад ўсиб келаётган ёш авлод онгида кекса авлод доно тажрибасини сингдириш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш, Ватан ва миллат олдидаги бурч ва маъсулиятни ҳис қилишга ўргатиш, қонуларга риоя этиш фазилатларини қарор топтиришдан иборатдир.

Маданиятнинг инсон маънавий, ахлоқий камолотидаги аҳамияти айтиб ўтилганлардангина иборат эмас. Ўз эркини қўлга киритган мамлакатимиз халқлари фаолиятида миллий онг, миллий бирдамлик туйғусининг қарор топтиришдаги аҳамияти ҳам беқийсдир. Муस्ताқил давлатнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлган халқда етук миллий онг бўлмаса озодлик, эркинлик, ҳурриятни қўлда ушлаб туриш беҳад мушкуллашади.

Миллий онг, миллий манфаатларни ўзида ифодалаган **маънавиятдир**. Миллий онг миллий маданиятнинг таркибий қисмидир. Миллий онг миллий манфаатнинг чуққисидир. Миллий онг миллий маданиятнинг миллат манфаати билан, миллат истиқболи билан, тараққиёт билан боғлиқ бўлган муаммоларининг инсон онгидаги ифодасидир.

Миллий онгнинг шаклланиши анча мураккаб жараён. Ў миллий маданият заминида шаклланиши, ривожланиши мумкин. Миллий маданият миллий онгнинг асосий негизини ташкил этади. Миллий маданият қанчалик юксак бўлса, миллий онгнинг шаклланиши учун имкониятлар шу қадар кенг бўлади.

Миллий маданият ва миллий онг айнан тенг эмас. Миллий маданият мазмун жиҳатдан анча кенг бўлиб, миллат маънавий камолотининг барча томонларини ўз ичига олади. Миллий онг эса миллий маданиятнинг маълум даврдаги ижтимоий онгда акс этган шаклидир.

Миллий маданиятнинг таркибий қисми бўлган миллий онг ўз навбатида миллий маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатади. Миллий онгнинг ривожланиши миллий маданиятни тўларақ тушунишга, унинг истиқболи билан боғлиқ бўлган янги имкониятларни топишга имкон беради.

Агар халқларда юксак миллий онг бўлмаса миллий манфаатларни англаш, ҳимоя қилиш қийинлашади. Миллий онги етарли даражада ривожланмаган, миллий бирлик, миллий бирдамлик ва миллий ҳамкорлик туйғуларни заиф бўлган халқларда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тараққиёт жуда сустлашиб кетади.

Миллий маданиятнинг бирлик ва ҳамкорликка, миллат тарихини ҳолисона англашга, миллий тил ва маданиятни қадрлашга, миллий одоб-ахлоқ ва бошқа маънавий хислатларини

сақлашга хизмат қилувчи томонлари миллий онгининг ўзагини ташкил этади.

Миллий онгимиз ўсиб бормас экан мустақиллигимиз мустаҳкам бўлмайди. Миллий онг мустақиллигимиз моҳияти ва мақсадларини чуқур тасаввур қилишда кишиларга кўмак беради.

Миллий онги ривожланган, ўз-ўзини англаб етган — халқни тўғри йўлдан оғдириш, лақиллатиш, алдаш, эътиқодидан қайтариш мумкин эмас. Халқнинг куч-қудрати унинг сонидан эмас, балки сиёсий онгининг етуклигидадир.

Инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти муомала маданиятида ҳам кўринади.

Маънавий баркамол инсон ақл-идрок асосида ҳаракат қилади. Ватанига, халқи ва миллатига тўла содиқ, садоқатли бўлиш ҳам маданиятчилик, маънавий баркамоллик, ахлоқий लोकлик белгиларидан бўлиб ҳисобланади.

Бировлардан кўрган муруввати ва яхшилигини унутмаслик ҳам инсонни улуғлайдиган фазилатлардан бўлиб ҳисобланади. Яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш энг катта инсоний бурчимиздир. Яхшилик дўстлик, биродарликни, қавм-қариндошликни кучайтиради, меҳр-оқибатни мустаҳкамлайди.

Жисмоний бақувват, маънавий, ахлоқий, илмий жиҳатдан етук бўлмасдан туриб шахс баркамол бўлолмайди. Маънавий, жисмоний соғлом авлодларни тарбиялаш бу борадаги ишларнинг асосий моҳияти ва йўналишини ташкил этади.

Халқимизда соғлом танда, соғ ақл, деган доно нақл бор. Соғлом тан ижтимоий-шахсий камолот заминига айлана олади. «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдам бёрдур», дейди Абдулла Авлоний. «Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб, астарини ювиб овора бўлмоқ кабиларки, ҳарвақт устидаги кир ичига урадур»

Фикр тарбияси учун соғлом бир вужуд керакдир. Инсоннинг маънавий камолотида жисмоний ва бадан тарбиясидан ташқари ақлий ва ғўзаллик тарбиясининг, шунингдек, ахлоқий, виждоний, руҳий диний тарбиянинг ҳам аҳамияти шак-шубҳасиздир.

«Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак», дейди Президентимиз И. А. Каримов.

Инсоф ва адолат туйғуси, имон ва ҳалоллик, ҳушмуомалачилик ва ҳушхулқчилик — булар инсон маънавий баркамоллигининг намоён бўлиш шакллари.

Шарқона урф-одат ва маданиятда одамлар ҳушхулқли, ширин сўз, олижаноб бўлишга даъват этилади. Одамлар халқимиз урф-одатларига қатъий амал қилиб хулқларини тузатса-

лар, оилаларида, жамиятда ҳушмуомала, меҳрибон, олижаноб бўлсалар, жуда катта олқишга сазовор бўладилар. Қуръони каримда Оллоҳ таоло пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга қарата: «Оллоҳ томонидан бўлган бир марҳамат сабабли уларга (саҳобаларингизга) юмшоқ сўзли бўлдингиз. Агар қўпол, қаттиқ дил бўлганингизда эди, албатта атрофингиздан тарқалиб кетган бўлар эдилар»,— дейди.

Биз ҳозир миллий тикланиш даврида яшамоқдамиз. Ҳар қандай миллий тикланиш миллий уйғониш заминидagina муваффақиятли амалга ошади. Миллий уйғониш асосан маънавий соҳасида, миллий онг, инсоннинг маънавий, ахлоқий камолотида юз беради. Маънавий камолот фақат ўтмишнинг тўла тушуниб олинишига эмас, балки келажакка интилишдан ҳам иборатдир. «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият— маърифатли инсоннинг икки қаноти»¹.

3. Қадриятлар, уларнинг турлари, ўтмишдаги аҳволи ва ҳозирги даврда тикланаётганлиги

Қадриятлар дейилганда фақат ўтмиш даврлар учун муҳим аҳамият касб этиб қолмасдан, ҳозирги кун ва келажакдаги тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўрсатадиган, кишилар онгига сингиб ижтимоий аҳамият касб этадиган моддий, маънавий, табиий, диний, ахлоқий, фалсафий ва бошқа бойликлар мажмуи тушунилади.

Кишилик жамияти тараққиёти ва истиқлоли учун аҳамиятли бўлган ижтимоий, маънавий ҳодисалар қадриятлар жумласига киради. Қадрият деган тушунча қадр-қиммат, деган маънони билдиради.

Ҳар қандай қадрият инсон фаолиятининг маҳсули, унинг объектив оламга нисбатан бўлган муносабатининг ифодасидир. Қадриятлар жамият ижтимоий ва маънавий тараққиётининг зарурий маҳсулидир. Ҳар бир қадрият муайян бир давр, шароит ва эҳтиёжнинг маҳсули бўлиш билан бирга, унинг кўзгуси ҳамдир.

Қадриятлар ўзининг моҳияти ва хусусиятга кўра бир неча турларга бўлинади. Унинг муҳим турларидан бири табиий қадриятлар бўлиб, унга инсоннинг яшаш ва ривожланиши учун зарур бўлган табиий шароитлар: ер ва ер ости бойликлари, сув, ҳаво, ўрмонлар, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ва бошқалар киради.

Қадриятларнинг бу турига иқлим шароити, табиат ғўзал-

¹ Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий самойилари. 46-бет.

ликларни, давлат аҳамиятига эга бўлган қўриқхоналар, табиатнинг инсон яшаши, меҳнат қилиши учун зарур бўлган табиий шароит ва имкониятлар ҳам киради. Инсон табиат ва табиий имкониятларсиз яшай олмайди. Инсон табиатдан ажралмасдир. Инсон табиатнинг жонли қисмидир.

Қадриятлар яна моддий ва маънавий қадриятларга ҳам бўлинади. Моддий қадриятларга кишиларнинг моддий эҳтиёжларини бевосита қондирувчи нарса (пилаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари, меҳнат предметлари, моддий несматлар ва бошқалар) кирса, **маънавий қадриятлар** сиёсий, ҳуқуқий, бадиий, диний, эстетик, фалсафий, ахлоқий қадриятлардан иборатдир. Одамларнинг яшаши ва ривожланиши учун моддий поз-несматлар қанчалик зарур бўлса, маънавий қадриятлар ҳам жуда муҳимдир.

Одоб-ахлоқ, урф-одатлар, маросимлар шаклида намоен бўладиган қадриятлар ҳам мавжуд бўлиб, улар кишиларнинг ўзаро муносабатларида, юрнш-туришда, ахлоқи ва одобида кўзга ташланади.

Одоб-ахлоқ, урф-одатлар соҳасидаги қадриятлар ҳаққимизнинг энг қимматли бойлигидир. Қадриятнинг ана шу тури инсоннинг ички маънавий эҳтиёжларига айланса, кишилар томонидан ўзлаштириб олиниб ҳаётга оқилона татбиқ этилса, катта ижтимоий кучга айланади.

Яхшилик, ҳалоллик, поклик, хайрихоҳлик, ҳамкорлик, бурчга содиқлик удумларига асосланган муносабатларда намоен бўладиган қадриятлар мавжудлигини ҳам айтмасдан ўтиб бўлмайди. Инсон фақат еб-ичиш, зурриёт қолдириш, табиий эҳтиёжларни қондириш билангина тирик эмас, меҳнат қилиш, жамиятда яшаш, ўздан бошқа кишилар билан ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий, ахлоқий муносабатда бўлиш жараёнида у инсон сифатида шаклланади, ўсиб-унади, қобилият, талант ва истеъдодларини намоен қилади.

Эстетик қадриятлар ҳам мавжуд бўлиб, уларга биринчи навбатда, барча табиий ва ижтимоий ғўзалликлар киради.

Қадриятлар айтиб ўтилганлардангина иборат эмас. Уларга яна диний қадриятлар ҳам киради. Диний қадриятларнинг, хусусан, ислом қадриятларининг мағзини одамлар дилига эзгулик ва покликни сингдириш ташкил этади. «**Ислом дини — бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушувчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар.**»¹

Миллий, минтақавий, умуминсоний қадриятлар ҳам мав-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг деосий тамойиллари, 54 бет.

жуд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан узвий алоқадорлик-дадир.

Ҳар қандай қадрият ижтимоий тараққиёт жараёнида бирон-бир тарзда намоён бўлади, табиий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатларни ўзида акс эттиради, ўзгариб ривожланиб, бойиб, такомиллашиб туради. Тарихий тараққиёт жараёнида бўладиган ўзгаришлар ва ривожланишлар қадриятларнинг мазмунида ўз ифодасини топади.

Жамият тараққиёти доимий равишда ўзгариб, ривожланиб, янгиланиб турган сари у ёки бу қадриятларнинг аҳамияти ошиб ёки пасайиб, уларни баҳолаш мезонлари ҳам олдингидан бошқача бўлиб туради.

Барча давлатларда, жаминки ижтимоий тузумларда **инсон энг олий қадрият** ҳисобланади. Ҳамма нарсани қиладиган олий мавжудот — бу инсон олий ҳазратларидир. Тарих ҳам, тарихий тараққиёт ҳам, инсон фаолиятидан бошқа нарса эмас.

Моддий ва маънавий, ижтимоий-сиёсий, миллий ва умуминсоний қадриятларни дилида жо қилиб олган, табиатни обод, жамиятни гўзал ва фаровон қилиш, тинчлик, демократия, янги ҳаёт учун курашаётган меҳнаткаш инсон — энг олий даражадаги бойлик, қадриятдир. Инсоннинг олий қадрият эканлиги унинг даставвал ўз-ўзига ва жамиятнинг инсонга бўлган ахлоқий муносабатларида ифодаланади. Қадриятлар инсонлар ўртасидаги муносабатда ва шахснинг ўз хулқини тартибга солишида ижобий рол ўйнайди. Инсон қадр-қимматини англаш шахснинг ўз-ўзини назорат қилишига асосланади.

Ўзлигини ҳурмат қилиш кўп жиҳатдан, шахснинг тақдирини белгилловчи ғоят муҳим ҳислатдир, чунки у инсонни камситадиган, ерга урадиган, хўрлайдиган ва шу билан унинг бошқа кишилар кўз ўнгига қадр-қимматини йўқотишга сабаб бўладиган қилиқларига йўл қўймайдиган тўсиққа айланади. Ҳар бир инсон энг аввало ўзини ҳурмат қилиши, қадр-қиммати, ор-номуси, шаънига доғ туширмаслиги лозим. Қадр-қимматини, ор-номусини сақлай билиш муҳим инсоний фазилатдир. Иззат-ҳурматини билмасдан туриб маънавий бойликка етишиш, элда қадр-қиммат топишни тасаввур қилиш қийин. Ўзини ҳурмат қилмаган киши ўзгаларни қадрлай олмайди. Қадр-қиммат инсонни энг юсакка кўтарадиган, унинг фаолиятига, бутун интилишларига олижаноблик бағишлайдиган нарсадир.

Қадр-қиммат шахсни ҳурматлашни, унинг ҳуқуқларини эътироф этишни ҳам қамраб олади. Қадр-қиммат шахснинг ижтимоий ва маънавий эркинлигининг муҳим томони сифатида юзага келади.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятига эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Инсон йўқ жойда бирон нарсанинг қадр-қиммати бўлмайди. Қадриятлар инсоннинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган нарсалар, ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ равишда юзага

келади. Фалсафа фани инсоний қадриятларни ижтимоий шаронг тақозоси билан юзага келган ахлоқий бойлик, деб ҳисоблайди. Барча ахлоқий нормалар—юриш-туриш қоидалари сингари, жамки инсоний қадриятлар ва жамият тараққиёти талаблари асосида юзага келиб, янги мазмун, янги шакл касб этиб, бойиб ва такомиллашиб боради.

Жамиятимиз ҳар бир инсонни эъзозлаб, унинг турмушини яхшилаш, билими ва маданий савиясини ўстириш, қобилиятини ҳар томонлама ривожлантириш учун ўзида бор бўлган ҳамма имкониятларни ишга солади. Кейинги йилларда инсоннинг шахсий ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадриятларини муҳофаза қилиш масаласида жуда катта ишлар амалга оширилди. Юмалоқ хатлар ёзиш, бўхтон қилиш, кадр-қимматга ва ор-номусга тажовуз қилишлар мамлакатимизда қонун йўли билан тақиқланган. Асосан, адолатли танқид қилган кишилардан ўч олишга ҳаракат қиладиган кимсалар кимлигидан қатъи назар жиноий жавобгарликка тортилади. Вазифасини сунистеъмол қилган мансабдор шахслар ғайри-қонуний хатти-ҳаракатлари учун қонун олдида жавоб беради.

Ногиронлар, руҳий касал кишилар, меҳнат қобилиятини йўқотган, боқувчисидан маҳрум бўлиб қолганлар, ёлғиз аёллар, пенсияерларнинг ҳақ-ҳуқуқлари давлат йўли билан муҳофаза қилинади, уларга моддий, маънавий ёрдам кўрсатилади. Бизда одамларнинг шахсий ҳаётлари, уй-жойнинг дахлсизлиги, телефон сўзлашувлари, ёзишмалари, почта ва телеграф орқали жўнатишган нарсаларнинг сир сақланиши кафолатланган. Ўзбекистон Республикаси қонунларида фуқаролар орномуси, кадр-қимматини сақлаш ва муҳофаза этиш, муҳим вазифаларидан бири сифатида қаралади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 19-моддасига мувофиқ, республика фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.¹

Мамлакат тараққиётининг муайян босқичида кўпгина объектив ва субъектив сабабларга кўра шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашларининг турмуш шаронглари яхшилаш, уларни уй-жой, газ, озиқ-овқат, табобат хизмати билан таъминлаш, умуман ижтимоий эҳтиёжларин қондириш соҳасига этибор сусайиб кетди, чидаб бўлмайдиган вазиятлар вужудга келди.

Мамлакатимизнинг иқтисодий ҳаётида рўй бера бошлаган салбий ҳодисалар ўз навбатида инсон ҳаётининг меҳнат ва турмуш шаронглари, соғлиқни сақлаш ва бўш вақтни ташкил этиш, дам олиш ва хизмат соҳасидан тортиб то снаний ва миллий муносабатларгача бўлган бутун борлигини ўз ичига оладиган ижтимоий соҳанинг ҳам ривожланишига ўзининг зарарли таъсирини кўрсата бошлади. Айниқса, озиқ-овқат, уй-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 13-бет.

жой ва бошқа муаммоларнинг узоқ йиллар давомида ҳал этилмасдан келиши, фан ва маориф, соғлиқни сақлаш, аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш, оилани мустаҳкамлаш муаммоларини, табиатни муҳофаза қилиш ва унинг имкониятларидан оқилона фойдаланиш, миллий ва миллатлараро муносабатлар муаммоларини ҳал этишнинг моддий базаси орқада қолишига сабаб бўлди.

Маълумки, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида иқтисодиётнинг ижтимоий йўналиши жуда заифлашиб кетди. Жамиятнинг ҳолати муҳим тартиблари — меҳнатга яраша тақсимлаш тамойиллари бузила бошлади. Баъзан юқори мартабали шахслар фаолиятида юз берган салбий ҳодисалар меҳнаткаш инсоннинг дилини қаттиқ ранжитди, ҳафсаласини пир қилди, қадр-қиммати ва нафсонияти камситилишига олиб келди. Капиталистик мамлакатларда инсон ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари, қадриятлари оёқ ости қилинаётганлиги ҳақида истаганча гапирдик, шов-шув кўтардик, ўзимиздаги унча-мунча ютуқларни эса мутлақлаштирдик, керагидан ортиқ мадҳ этдик. Афсуски, ўша кезларда собиқ шўро жамиятида инсоннинг ор-номуси ва қадриятлари исталганча оёқ ости қилинаётган эди. Ижтимоий адолат бузилган, қонун-қондалар, ҳуқуқ-тартибот сунистеъмол қилинган эди. Ўша даврларда кўпчилик одамлар ноҳақ қамалди, жазоланди, айбсиз айбдор бўлиб қолишди, инсоний қадриятлари ерга урилди.

Маҳкамачилик, маъмурий-буйруқбозлик ҳукмронлик қилган шароитда умумийликнинг яқкаликдан, ижтимоий манфаатларнинг шахсий манфаатлардан устунлиги баҳонаси остида инсон моддий манфаатдорлигининг оқилона чегаралари кескин торайтирилди, ижтимоий тузумнинг инсонпарварлик моҳияти йўққа чиқарила бошлади. Амалга ошмаган даъватлар ва ваъдалар шу қадар кўп бўлдики, оқибатда уларга ҳеч ким ишонмай қўйди. Инсоннинг манфаатлари моддий имкониятлар, ҳуқуқий кафолатлар билан мустаҳкамланмади.

Халқимиз миллий оғи, миллий маданияти ва қадриятлари ривожланишини чеклаб қўйиш мақсадида узоқ йиллар мобайнида олиб борилган қатағончилик сиёсати охири-оқибатда кўп-лаб зиёлиларни ўз она тилини деярли унутиб қўйишига, миллий урф-одатларни менсимасликларига, европача ахлоқ ва одоб мезонларини тарбиянинг бош мезони деб билиш ва ҳурмат қилишларига сабаб бўлди. Ўз она тилини билмайдиган, урф-одатлари ва қадриятларини менсимайдиган, «ўта замонавий» кишилар етиша бошлади.

Мустақилликка эришмаганимизда бу салбий ҳолат хаддан ташқари кучайиб, миллий қадриятлар ривожланишидаги тўсиқлар янада кучайиб, манқуртлашиб авж ола бошлаган бўларди.

Ўн йиллар давомида ижтимоий, иқтисодий, маданий-сиёсий ва миллатлараро муносабатлар соҳасида, қадриятларни жа-

мийят имкониятлари ва талаблари даражасида юксалтириш масаласида йиғилиб қолган муаммолар қалқиб юзага чиқди, уларни ҳал қилиш зарурияти биринчи даражали аҳамият касб этди. Худди ана шу шарондa инсонпарварлик қадриятларига асосланадиган жамиятни барпо этиш ва мустаҳкамлаш масаласи ўртага қўйилди. Бундан бошқа йўл йўқ эди.

Инсонни амалда ижтимоий тараққиётнинг марказига қўйиш, унга муносиб турмуш ва меҳнат шаронтини, ижтимоий адолатни, сиёсий эркинликни, шахснинг ҳар томонлама камол топиши ва маънавий жиҳатдан юксалиши имкониятини таъминлашни мустақил Ўзбекистон давлати ўзининг асосий мақсади деб билди. Меҳнаткашларнинг фаровонлигини ошириш, уларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондириш, ижтимоий соҳани тез суръатлар билан ривожлантириш мақсадида Ўзбекистонда катта ишлар амалга оширилмоқда. Инсон турмуш фаровонлигини яхшилашнинг, қадр-қимматини оширишнинг энг асосий масалаларидан бири — бу уй-жой масаласидир. Республика раҳбарияти ташаббуси билан бу борада дастлабки жиддий қадамлар қўйилди. Қишлоқ аҳолисига шахсий хўжаликларни кенгайтириш ва уй-жой қуриш учун ер ва маблағлар ажратилди, қурилиш материаллари билан ёрдам берилмоқда.

Республикамызда пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харид нархини ошириш устида қатъий иш олиб борилаётганлиги, бошланғич синф ўқувчиларига бепул овқат, ҳомиладор, бемор аёлларни қўшимча, юқори сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш йўлга қўйилганлиги, фахрийларнинг нафақасини ошириш, погирон, ёлғиз қолган қариялар ва тарбия уйларининг шаронтларини яхшилаш учун қўшимча маблағ сарф этилаётганлиги, нафақа билан таъминлашнинг яхшиланаётганлиги бунинг амалий исботидир.

Миллий маданият ва қадриятларнинг тикланиши жамиятимиз тараққиёти ва инсон шахсининг маданий, маънавий, ахлоқий ривожланиши, келажакда буюк давлат эгаси бўладиган коммунист инсонни тарбиялаш, вояга етказишда кенг истиқбол йўлини очиб беради.

Ўзбекистон давлати қадриятларнинг жамият ва халқ ҳаётида тутган ўрни беқиёс эканини эътиборга олиб, уни тиклаш, янада ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг, ундan халқимизни баҳраманд қилишнинг яқин ва узоқ йилларга мўлжалланган режаларини ишлаб чиқди.

Қадриятлар халқимизнинг тенгсиз бойлигидир. Уни авайлаб-асраш, ривожлантириш, бойитиш муқаддас бурчимиздир. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ҳур ва озод халқимиз барча халқлар ва давлатлар томонидан яратилган маърифатда, фан ва техникада, маданият ва санъатда нимаики, янги ва илғор жиҳатлар бўлса, шунга дадиллик билан интилмоқда. Ўзбек дёрида, тарихда кўп марта бўлганидек яна янгидan ўзимиз-

нинг бетақдор ва илғор, иқтидорли ва энг муҳими инсонларга керакли қадриятларимиз барпо этиляпти.

4. Миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги

Миллий ва умуминсоний қадриятлар мавжуд. **Миллий қадриятлар** айрим халқ, миллатлар ва элатларнинг тарихий тараққиёти жараёнида яратилган барча моддий ва маънавий бойликларнинг йиғиндисидан иборат.

Миллий қадриятларнинг шаклланиши ва ривожланиши муайян бир миллатнинг ҳаёти, турмуш тарзи, тарихи, маданияти, урф-одатлари, тили, унинг ўтмиши, келажаги билан узвий боғлиқдир.

Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, миллатнинг тили, маданияти, тарихи, удумлари, жамияти моддий ва маънавий бойликлари, иқтисодий, сийёсий ва маънавий ҳаётини ҳар томонлама қамраб олади. Инсоннинг қайси миллатга мансуб эканлиги ҳақидаги тасаввур фақат гоё эмас, балки тўғу ҳамдир. Миллий тўғу — табиий тўғудир. Унда миллатнинг тарихи, ҳозирги аҳволи, миллий руҳияти ва хусусиятини тушуниш ҳиссий шаклда мужассамлашган бўлади. Инсонда миллий онг ва ғурур бўлмаса, у ўзининг қайси миллатга мансублигини ҳис этмаса, унинг ўз миллий манфаат ва қадриятларини қандай қилиб англашнинг тасаввур қилиш қийин. Токи миллатлар, миллий манфаатлар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам, миллий ҳис-тўғулар ҳам, миллий қадриятлар ҳам сақланиб қолаверади. Миллатни миллий қадриятлардан маҳрум қилишга уриниш тарих ва инсоният учун энг катта жиноятдир.

Ҳар бир кишида ўз қадр-қимматини сақлаш, ўзини ҳурмат қилиш тўғуси бўлади. Ҳар бир миллатда ҳам худди шу ҳолини кўрамиз. Бу тўғу инсоннинг алоҳида қадр-қиммат тўғусига ўхшайди. Миллатларнинг ўз-ўзини англаш жараёни такомиллашган сари миллий манфаатлар ҳам, миллий қадриятлар ҳам кучайиб, мустаҳкамланиб бораверади.

Миллий қадриятларнинг кучайиб бориши миллий маҳдудликка, миллий худбинликка, ўз миллати манфаатларини биринчи ўринга қўйиш, бошқа миллатлар ва халқлар манфаатларини ҳисобга олмастликка олиб келмаслиги керак.

Умуминсоний қадриятлар ўзининг мазмуни, моҳияти, кенг миқёсда амал қилиши, дунёдаги қўллаб халқлар, элатлар, миллатларнинг ўтмишидаги, ҳозирги даврдаги ва истиқболдаги тараққиёти билан узвий алоқадорликда эканлиги, ўзида жаҳон цивилизациясининг яхлит ва бир бутунлигини ифодалаганлиги билан минтақавий ва миллий қадриятлардан тубдан фарқ қилади.

Табиатни муҳофаза қилиш, экологик тарбия ва маданиятни ривожлантириш, инсониятнинг сўхат-саломатлигини сақлаб қолиш, хавфдан касалликларни ўзаро ҳамкорликда олдини олиш,

озик-овқатга, энергия ва ёқилғига бўлган танқисликни тугатиш, маданий бойликларни, цивилизацияни эсон-омон сақлаб қолиш, урушларнинг бошланишига йўл қўймаслик, тинчликни сақлаб қолиш — буларнинг ҳаммаси умуминсоний, умумбашарий қадриятлардир. Умуминсоний қадриятлар алоҳида халқлар ва миллатларнинггина эмас, балки башариятнинг мулкидир.

Миллий ва умуминсоний қадриятлар бир-бири билан бевоқифа боғлиқ. Уларнинг ҳар бирига бир-бирига таъсир этади, бири иккинчисини тўлдиради, мазмунан бойитади.

Умуминсоний қадриятлар миллий қадриятлардан мазмун жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, уни ўз ичига олади. Умуминсоний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишларининг яхлитлиги ва умумийлигини ифодалайди. Миллий қадриятларни умумбашарий қадриятлардан ажратиб олиб, унга маҳлиё бўлиб кетиш, ўз миллатини мақташ, унинг тарихи, маданиятини идеаллаштириш бошқа миллатлар вакилларининг миллий туйғулари ва нафсониятларига бирмунча тегиб кетади. Бу миллий туйғулар миллатчилик туйғуларига айланиб кетиши мумкин. Бу энг хавфли нарса. Шунинг учун ҳам бу масалада ҳушёрлик, назорат, инсоф, диёнат, камтарлик, қуёшқондан чиқиб кетмаслик, ўзга миллат кишилари тили, маданияти, тарихи, анъана ва удумларини астойдил ҳурмат қилиш талаб қилинади.

Шуни таъкидлаш керакки, мамлакатимизда биронта ҳам халқ ва миллат ўзидан бошқа халқ ва миллатлардан, умумий жаҳон цивилизациясидан ажралган алоҳида тарихга эга эмас. Миллатлар бошқа халқларнинг ютуқларидан фойдаланмай туриб ривожлана олмайдилар. Барча халқларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий ривожланиш тарихи бир-бири билан чирмашиб кетган. Шунинг учун ҳам ҳар бир миллат ўз доирасида чекланиб қолмай, бошқа миллатлар ва халқлар билан биргаликда тараққий этади.

Бутун жаҳон иқтисодий ва маънавий тараққиёти халқлар, миллатлар, элатлар, уруғлар ва шу қабилар тарихий тақдирларининг ўзаро боғланиши, чирмашуви, бир-бирини тўлдириши асосида амалга ошади. Агар бирор миллат бошқа миллатлар билан умумий хусусиятларга эга бўлмаганда, иқтисодий, маданий, сиёсий алоқада бўлмаганда, улардан ўрганмаган ва ўзидаги ютуқларни бошқалар билан баҳам кўрмаганда эди, у бахтсиз миллат бўлган бўлур эди. Бундай миллат жаҳон цивилизациясининг самараларидан фойдалана олмаган бўларди.

Халқнинг улугворлиги миллий маҳдудликда эмас, балки умуминсоний хусусиятларга эга эканлигида, жаҳон цивилизациясига қўшадиган ҳиссасидадир. Айни чоқда бошқа бир нарсани ҳам эътибордан соқит қилмаслик керак. Гал шундаки, миллий манфаатларни, миллий қадриятларни умуминсоний манфаатлар ва қадриятларга қарама-қарши қўйиш, муайян ижтимоий, иқтисодий ва бошқа муаммоларни қайсибир миллат ва элатнинг манфаатларига ҳилоф равишда ҳал этишга интилиш, миллий ман-

фаат баҳонасида миллий худбинликни, текинхўрликни олқишлаш миллатлараро муносабатлар тараққиётига салбий таъсир ўтказди. Бир миллатнинг манфаат ва қадриятлари бошқа миллатникидан ажралмаган ҳолда ўрганилиши керак. Мамлакатимизда яшовчи ҳар бир миллат ва элат сингари ўзбек халқининг ҳам ўзига яраша ажойиб моддий, маънавий, тарихий қадриятлари бор. Уларни оқилона ва ҳолисона ўрганиш мустақиллик шароитидаги иқтисодий, маданий ва маънавий тараққиётнинг асосий шароитларидан биридир. Инсоний ва миллий қадриятларга ёндашишда илмий ва ҳолисона иш тутиш керак.

Миллий маданият ва анъаналарга, миллий қадриятларга ҳурмат билан қараш — миллатнинг ўзига ҳурмат билан қарашининг асосий бўғинидир.

Халқларимизнинг яхши анъаналари, удумлари, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, меҳмондўстлик, яхши қўни-қўшничилик, катта ва кичиклар, фарзандлар ва ота-оналар ўртасидаги ҳурмат сингари ажойиб инсоний хислатлар қайта тикланмоқда. Минг йиллар мобайнида шаклланган маънавий ва миллий қадриятлар ҳозирги даврда яратилган маънавий бойликлар билан қўшилиб тараққиётимизни тезлатади, ғоявий ва маънавий покланнишни таъминлашга қўмаклашади, албатта.

Халқимизнинг буюк фарзандлари хотирасини абадийлаштириш, уларнинг қадр-қимматини тиклаш, таваллудларини ўтказишда республикамызда кейинги вақтларда кўп хайрли ишлар қилинмоқда. Шулардан бири — ўзбек халқининг атоқли фарзанди Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллиги кенг нишонланганлигидир. Шароф Рашидовнинг тўйи умумхалқ тўйига айланиб кетди, чунки у ўз ҳаётини тўла-тўқис халққа хизмат қилишга сафарбар этган олижаноб инсон эди. У ватанимиз бошига қийинчиликлар тушган кунларда ҳам, унинг бахт-саодатли кунларида ҳам доимо халқ билан бирга эди.

Инсон қадрини эъозлаш, унинг обрў-номусини тиклашда минтақамиздаги шаҳарлар, жойлар, вилоятлар, туманлар, хўжаликлар, мактаблар, кўчаларга халқимизнинг улуғ фарзандлари номларининг берилиши тарбиявий аҳамият касб этади. Лекин бундай ишлар шошма-шошарлик билан эмас, балки оқилона ҳал қилиниши лозим. Бизнингча, Хоразмий, Амир Темури, Улугбек, Навоий, Бобур каби буюк инсонларнинг муборак номларини йirik илмий марказлар, машҳур дорилфунунлар, ҳарбий ўқув bilimгоҳларига берилса тарихий ҳақиқатга мос тушган бўлур эди.

Инсониятни эъозлаш, унинг қадр-қимматини жойига қўйиш — бу миллий қадриятларимизни тиклаш, халқимизнинг қадимий ва бой тарихига, унинг анъаналари ва урф-одатларига ҳурмат билан қараш демакдир.

Ўзбекларнинг миллий маданияти ва қадриятлари Ватанимизда биз билан бирга яшаётган ва Ўзбекистон Республикасига садоқатли бўлган барча халқлар билан ўзаро ҳамкорликда

тикланади, чунки миллий қадриятларнинг тикланиши ва ривожланиши умумбашарий қадриятлардан, бизнинг кўп миллатли жамиятимиз анъаналаридан ажралиб қолиши мумкин эмас.

Умуминсоний қадриятлар ривожда миллий қадриятлар қанчалик муҳим аҳамият касб этса, ўз навбатида умумбашарий қадриятларга таянмасдан туриб миллий қадриятлар ҳам мукамал ривожлана олмайди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам диалектик алоқадорлик асосида ривожланиб, такомиллашиб боради. Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи,— деб таъкидланади И. Қаримов томонидан— халқимизнинг умумди. Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи,—деб таъкидланади И. Қаримов томонидан— халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша асраб-авайлаб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир¹.

Миллий маданият ва қадриятларнинг мазмуни ва моҳиятини билиш, уларга эътиқод қўйиш, ёш авлодда инсонпарварлик ва ватанпарварлик туйғусини шакллантиради, Ватан бахт-саодати ва миллий истиқлолимиз йўлида фидокорона меҳнат қилишга, комил инсон бўлиб вояга етишига ундайди.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Маданиятнинг моҳияти, асосий турлари ва ўзаро алоқадорлиги нимадан иборат?

2. Миллий маданиятимизнинг тоталитар сиёсий тузуми шароитидаги аянчли аҳволи ва унинг оқибатлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг?

3. Қадриятларнинг маъноси ва асосий турлари нималардан иборат? Миллий ва умуминсоний қадриятлар муштараклиги, ўзаро муносабати, уларнинг намоён бўлиш шакллари қандай эканлигини айтинг.

4. Мустақиллик шароитида Ўзбекистонда маданият, маънавият ва қадриятларга муносабатнинг жиддий равишда ўзгарганлиги ҳақида баҳс ва мунозаралар уюштиринг.

¹ Қаримов И. А. Истиқлол ва маънавият, 5- бет.

V БУЛИМ. ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ

ХII БОБ. ЖАМИЯТНИ ФАЛСАФИЙ АНГЛАШ АСОСЛАРИ

1. Жамият тушунчаси. Ишлаб чиқариш усули — жамиятнинг моддий асоси

Инсоннинг бахтли ҳаёт кечирishi, маънавий камолоти, унинг тақдирини жамият билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам жамият нима, у қандай қилиб пайдо бўлган, жамият тараққиётининг манбаи нимада каби саволлар кишиларни доимо қизиқтириб келган.

Жамиятнинг келиб чиқиши, унинг тараққий этиш қонуниятлари ҳақида Шарқ мутафаккирлари Форобий, Беруний, Ибн Сино ва бошқалар бир қанча ажойиб фикрларни илгари сурганлар.

Форобий ҳам жамият инсонларнинг хоҳиши билан ўзларига керак бўлган истеъмол маҳсулотларини биргалашиб ишлаб чиқариш ниятида ташкил этилган жамоа бирлашмаси, деб ёзади ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида.

«Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.»¹

Берунийнинг фикрича, жамият инсонлар томонидан «шартнома» асосида тузилган. Унингча, «инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб, ўзига хос ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шунинг учун ўзаро келишувчанлик қабилладаги «шартнома» тузишга киришади. Одамларнинг биргаликдаги турмуши инсонни ҳақиқий қудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир.»²

Ибн Сино жамиятда инсонлар ўзаро ёрдам асосида яшашлари керак, жамият кишиларнинг ўзаро келишуви асосида қабул қилинадиган адолатли қонунлар асосида яшашлари зарур деб таъкидлайди.

Немис файласуфи Гегелнинг кўрсатишича, жамиятнинг тарихий тараққиёти, унинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларнинг асосий сабаби «мутлақ ғоя»га боғлиқдир. У ўзининг «Фалсафа тарихи» асарида «мутлақ ғоя» кишилик жамияти тарихини ҳаракатга келтирувчи куч, деб кўрсатади. Табиат ва жамиятнинг тараққиёти ҳам, ижтимоий муносабатлар тараққиёти ҳам «мутлақ ғоя», абадий руҳ тараққиётидан келиб чиқади, деган қараш Гегель фалсафасининг асосий ғоясини ташкил этади.

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993, 186- бет.

² Буюк сиймолар, алломалар, Т., 1995, 51- бет.

Жамият тараққиёти сабабларини ғояларга боғлаб тушунтириш, дунёни ақл идора қилади деб ҳисоблаш фақат Гегель таълимоти учунгина эмас, балки Фейербах фалсафасига ҳам хос хусусиятдир.

Фейербах жамият тараққиётининг динга боғлиқ деб билди ва уни дин тараққиётидан келтириб чиқармоқчи бўлди. «Христианликнинг моҳияти» деган асарида жамият тарихида рўй берган барча ўзгаришлар диний таълимотлар, қарашлар ўзгаришидан келиб чиқади деган фикрни илгари суради. Динни такомиллаштириш ёки янги бир дин ўйлаб топиш, Фейербахнинг фикрича, жамиятнинг ўзгартириш йўли ҳисобланади.

Европада яшаган социологлар орасида жамият ҳақидаги фанга илғор ғоялар қўшган олимлар инглиз буржуа иқтисодчилари В. Петти, А. Смит ва Д. Рикордо, Уйғониш даврининг тарихчилар Тьерри, Гизо, Минье ва бошқалардир.

Жамият тараққиёти қонунларини маълум даражада тўғри изоҳлаш соҳасида рус илғор демократларининг ҳам ҳиссаси бор.

Ўтмишдаги социологлар жамият масалаларининг тушунтиришда, биринчидан, ижтимоий ҳаётда ишлаб чиқариш усулининг ролини баҳолай билмадилар, иккинчидан, ижтимоий ҳаёт ривожланишида халқ оммаси асосий ҳаракатлантирувчи куч эканлигини кўрсата олмадилар, учинчидан, кишилик жамиятида ҳам табиатдаги сингари ўзига хос объектив ривожланиш қонунлари борлигини, ижтимоий ҳаётнинг бир бутун ва яхлитлигини англаб етмадилар, тўртинчидан, кишилик жамияти тараққиёти сабабини илоҳий кучларга, айрим шахсларнинг фаолиятига, турли ижтимоий ғояларга боғлаб, идеалистик ва метафизик нуқтан назар доирасида чекланиб қолдилар.

Илмий фалсафа ва социологияда жамият тушунчаси кенг ва тор маънода ишлатилади. Кенг маънода бу тушунча табиатдан ажраллиб чиққан моддий дунёнинг таркибий қисми, ўз-ўзидан ривожланиб турадиган кишилар ҳаётининг фаолиятларининг мажмуини ифодалайди, тор маънода эса у кишилик тарихининг муайян босқичи ёки ижтимоий тузумнинг аниқ турини англайди.

Кишилик жамияти табиат тадрижий тараққиётининг муайян бир босқичида вужудга келган ижтимоий муносабатлар йиғиндисидир. Кишилик жамияти тараққиёти оламда рўй бераётган умумий қонуният жараёнининг муҳим бир таркибий қисмининг ташкил этади ва у табиатда рўй бераётган диалектик ривожланиш билан беvosита боғлангандир.

Табиат тараққиётининг олий маҳсули бўлган жамиятнинг кишиларнинг фаолияти яратади, шу билан бирга одамнинг ўзи ҳам тарихнинг, ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг маҳсулидир.

Кишилик жамияти одамларнинг ишлаб чиқариш фаолияти асосида вужудга келган. Ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўзаро муайян ижтимоий алоқа ва муносабатларда бўладилар. Бу алоқа ва муносабатлар барча ижтимоий муносабатларнинг,

шу жумладан, кишилар ўртасидаги мафкуравий муносабатларнинг ҳам асосидир. Ишлаб чиқариш муносабатларининг жаъми ижтимоий муносабатлар деб аталадиган нарсани, яъни жамиятни вужудга келтиради, вужудга келтирганда ҳам тарихий тараққиётнинг муайян босқичида турган жамиятни вужудга келтиради.

Илмий фалсафа жамиятга мавҳум, ғайритарихий қарашга, яъни уни вақт билан ва унинг ўзи турган муайян тараққиёт босқичи билан боғланмаган ҳолда изоҳлашга асосланган метафизик тушунишни кескин танқид қилиб, умуман жамият йўқ ва бўлмайди, балки тарихий тараққиётнинг муайян босқичида турган, ўзига хос хусусиятга эга бўлган жамият мавжуддир, деб ҳисоблайди. Жамият тараққиёти зарурий, қонуний жараён бўлиб, бу тараққиёт кишилар иродасига боғлиқ бўлмаган объектив қонунлар асосида амалга ошади.

Жамият қотиб қолган эмас. Инсоният сингари ҳар бир алоҳида жамият ҳам кишилар иродаси, истагидан қатъи назар, ўзига хос объектив қонунларга биноан ривожланади, эскиси янгиси билан алмашади. Инсоният жамияти ўтмишдан келажакка томон юксалиб, илгарилаб бораверади. Жамият тараққиёти асосини меҳнат, ишлаб чиқарувчи кучлар ва уларга мувофиқ бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари ташкил этади.

Моддий ишлаб чиқариш жамият ҳаётининг асосидир. Кишиларнинг маънавий ҳаёти моддий ҳаётнинг инъикоси, деган ғоя ҳозирги илмий социологиянинг туб масалаларидан биридир.

Моддий ишлаб чиқариш кишилик жамиятида яшашнинг энг муҳим шартидир. Ишлаб чиқариш жамият ривожланишининг барча томонларига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Моддий бойликларни табиат инсонга тайёр ҳолда етиштириб бермайди. Табиат бахш этган нарсалар билан ўз эҳтиёжларини қондирувчи ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, инсон тирикчилиги учун зарур бўлган моддий буюмларни ўзи ишлаб чиқаради. Ҳайвонлар табиатга мослашади. Инсон эса табиатга фаол таъсир кўрсатиб уни ўзгартиради, ўзлаштиради ва ўз мақсади йўлида ундан фойдаланади. Инсон ишлаб чиқариш қуроллари ёрдами билан табиатга таъсир қилади, ишлаб чиқаришни амалга оширади.

Моддий бойликларга эга бўлиш учун уларни ишлаб чиқариш керак. Ишлаб чиқариш қуроллари бўлмаса моддий бойлик яратиб бўлмайди. Меҳнат қуроллари эса табиат инсонга ҳадя этмайди. Моддий бойликка эга бўлиш учун ҳам, ишлаб чиқариш қуроли яратиш учун ҳам меҳнат қилиш керак.

Инсон ҳаётининг абадий шарти бутун инсоният тарихининг асоси бўлган моддий бойликлар яратиш қуйидаги уч жиҳатни ўз ичига олади; 1) мақсадга мувофиқ фаоллиятни, яъни меҳнатни; 2) меҳнат предметларини, турли хилдаги табиий материалларни (ишланган материалларни ҳам); 3) меҳнат предметларига таъсир кўрсатиш учун хизмат қиладиган меҳнат воситаларини (уларнинг асосий таркибий қисми ишлаб чиқариш қу-

ролларидир, ишлаб чиқариш қуруллари асбоблар, машиналар, автоматлар ва бошқалардан иборатдир).

Ишлаб чиқариш ҳамisha ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, икки хил муносабатларни, яъни кишиларнинг табиатга ҳамда бир-бирларига бўлган муносабатларни ўз ичига олади. Демак, жамиятнинг ўзгариш ва ривожланиш тарихи, бу даставвал, моддий бойликлар ишлаб чиқаришнинг ривожланиш тарихи ҳамда асрлар давомида бирининг ўрини иккинчиси зарурий равишда оладиган ишлаб чиқариш усуллари тарихидан иборатдир.

Моддий ишлаб чиқариш усулининг ўзи нимадан иборат? **Ишлаб чиқариш усули моддий бойликларни ишлаб чиқариш жараёнидаги ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг бирлигидан иборат.** Ишлаб чиқариш, бу икки муҳим томонининг ўзаро алоқадорлигисиз меҳнат қилиш ҳам, моддий неъматларни яратиш ҳам мумкин эмас.

Моддий бойликлар ишлаб чиқармоқ учун аввало меҳнат предметлари ва меҳнат воситаларига эга бўлмоқ зарур. Инсон меҳнати қаратилган буюмлар меҳнат предметлари деб аталади. Меҳнат предметлари ишлаб чиқариш жараёнида муҳим ўрни тутadi. Меҳнат воситаларига, аввало, ишлаб чиқариш қуруллари, меҳнат предметларига таъсир кўрсатишда инсон томонидан фойдаланиладиган машиналар, асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш воситалари ва бошқалар киradi. Меҳнат воситалари, яъни меҳнат жараёнининг моддий элементлари ҳам бўлиб, ишлаб чиқариш воситаларини ташкил қилади.

Барча меҳнат воситалари нчида ишлаб чиқариш қуруллари ишлаб чиқаришнинг ривожлантириш учун, демак, жамиятнинг ривожлантириш учун энг катта аҳамиятга эга. Одамлар меҳнат қурулларисиз ишлаб чиқара олмайдилар. Инсон ана шу қуруллар ёрдами билангина тирикчилик воситаларини ҳосил қилади.

Меҳнат қуруллари ишлаб чиқариш жараёнида жуда катта роль ўйнаса ҳам, одамсиз бу қуруллар яратилмайди, ишлатилмайди. Ҳар қандай меҳнат қуроли, инсон амалий фаолияти самарасидир. Инсон меҳнат қурулларининг яратувчисигина эмас, шу билан бирга ундan фойдаланувчи, уларни доимий равишда такомиллаштирувчи ҳамдир.

Ишлаб чиқариш қурулларини яратиш ва уларни ишлатиш одамларнинг фаолиятисиз бўлмайди. Демак, инсон — ишлаб чиқарувчи кучларнинг энг муҳим бўлаги, жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучидир. Энг асосий ишлаб чиқарувчи куч сифатида инсон янги машина ва механизмларни ихтиро қилади, ишлаб чиқаришнинг оқилона ташкил этади, илмий кашфиётлар қилади, фан ва техникани, адабиёт, санъат ва маданиятни ривожлантиради, янги технологияни яратади. Инсон ўзининг билими, тажрибаси, малакасига таяниб ишлаб чиқаришнинг амалга оширади. Инсон фақат ишлаб чиқарувчи кучдан иборат эмас. Шу билан бирга у ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳамдир.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ва уларнинг асосий қисмлари хусусида, ҳозирги шароитда фан ва техниканинг ўсиб бораётган роли ва аҳамияти ҳақида фикр юритмасдан бўлмайди. Инсон ишлаб чиқариш қуролларини такомиллаштира бориб, ўзининг ишлаб чиқариш малакасини ҳам ўзгартиради.

Ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий тараққиётнинг ҳозирги тарихий босқичида, фан ва техниканинг замонавий ютуқларидан ижтимоий ишлаб чиқаришда, инсон амалий фаолиятининг барча соҳаларида мунтазам равишда фойдаланмасдан туриб олға ривожланиб бўлмайди. Моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнат унумдорлигининг ўсиб бориши ҳам шунга бевосита боғлиқ. Фан ишлаб чиқаришга, халқларнинг турмуш даражаси, маданияти, ахлоқи, дунёқарашига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Ҳозирги пайтда ишлаб чиқаришни замонавий меҳнат қуроллари билан таъминлашда, жамият тараққиётида фаннинг тутган ўрни ва аҳамияти беқиёс даражада кучайди.

XX аср учун аҳамиятли бўлган хусусият шундан иборатки, бу даврда шунчалик кўп илмий кучлар ҳаракатга солиниб юборилдики, тарихдаги ўтмиш даврлардан ҳеч бири бу қадар кучларни ҳатто ҳаёлига ҳам келтира олган эмас. Ҳозирги авлод кўз ўнгида табиатнинг бугунга қадар инсон учун мавҳум ва номаълум бўлиб келган кучлари, ҳодиса ва жараёнлари билиб олиниб ижтимоий ишлаб чиқаришда фойдаланилмоқда.

Фан ва техника тараққиёти ишлаб чиқариш янгидан-янги тармоқларининг юзага келиши ва турмушда қўлланишига замин яратади. Радиотехника, радиоэлектроника, электрон техникаси, синтетик кимё, ядро энергетикаси, сунъий тўқималар кимёси, электрон ҳисоблаш машинаси — булар ва бошқа шу кабилар фан ва техниканинг янги замонавий тармоқларидир. Инсониятнинг атом энергиясини эгаллаш, коинотни ўзлаштириш, автоматлаштириш, кибернетика, математика, физика, биология фанлари ютуқларидан фойдаланиш борасида эришган натижалари ҳайрон қоларлик даражада сон-саноксиздир. Демак, ҳозирги шароитда ишлаб чиқарувчи кучлар, айниқса саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жаҳон миқёсида тезкорлик билан ривожланаётган экан, бу албатта, фан ва маданиятнинг таъсири, уларнинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга, ишлаб чиқаришнинг эса, фаннинг технологик татбиқига айланиб бораётганлигининг қонуний оқибатидир.

Юқорида таъкидланганидек, ишлаб чиқарувчи кучлар моддий ишлаб чиқариш усулининг фақат бир томонидир. Унинг иккинчи муҳим томони **ишлаб чиқариш муносабатларидир**. Инсоният тарихининг кўрсатишича, одамлар моддий бойликларни ишлаб чиқариш жараёнида ва табиат кучларидан фойдаланишда якка-якка ҳолда, бир-биридан ажралган ҳолда, танҳо одам тариқасида иш кўрмайдилар. Ишлаб чиқармоқ учун одамлар ўзаро бир-бирлари билан муайян алоқа боғлайдилар, бир-галаниб, жамоа бўлиб, жамият бўлиб ишлаб чиқарадилар.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш жараёнида кишилар

хоҳлаш-хоҳламасликларидан қатъи назар, бирон-бир тарзда бир-бирларига боғлиқ бўладилар, ҳар бир ишлаб чиқарувчининг меҳнати эса ижтимоий меҳнатнинг кичкина бир қисмига айланади. Ишлаб чиқариш ҳар доим ва ҳар қандай шароитда ижтимоий хусусиятга эга бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида бўладиган муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатлари ёки иқтисодий муносабатлардир. Моддий муносабатлар одамлар ўртасидаги барча мавжуд муносабатларнинг энг асосийси ва муҳимидир. Улар бошқа ҳамма ижтимоий муносабатларни — турли гуруҳлар, табақалар ўртасидаги, жамият билан шахс ўртасидаги муносабатларни белгилайди. Маънавий, мафкуравий, ижтимоий, сиёсий, оилавий, ахлоқий ва бошқа муносабатлар ҳам ишлаб чиқариш муносабатларига ёки моддий муносабатларга боғлиқ.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини мулкчилик шакли ташкил этади. Ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳар қандай тарихий тури худди шу мулк шаклига, яъни ишлаб чиқариш воситалари кимнинг ихтиёрида эканлигига боғлиқ.

«Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисидаги қонуни»га мувофиқ, ҳозир жамиятимиз иқтисодий негизини қуйидаги мулк шакллари ташкил қилади: 1) хусусий мулк; 2) ширкат (жамоа) мулки; 3) давлат мулки; 4) аралаш мулклар; 5) бошқа давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар, юридик ва jismoniy шахсларнинг мулки.

Ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчилик шакллари-нинг хусусиятлари ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида бўладиган муносабатларни белгилайди.

Ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилишдангина иборат бўлмай, кишилар ўртасидаги мулкий муносабатлардан келиб чиқадиган турли ижтимоий гуруҳлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда уларга боғлиқ бўлган маҳсулотларни тақсимлаш шаклларида ҳам иборатдир.

Ишлаб чиқариш воситалари объектив муносабатлардир. Улар айрим шахсларнинг хоҳиш-иродаси билан ўрнатилмай, балки ишлаб чиқариш муносабатларининг аниқ тараққиёт даражаси билан белгиланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари ~~ижтимоий~~ кўриб ўтганимиздек, ишлаб чиқариш усулининг ўзаро ажралмас икки томонидир. Ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқариш муносабатларисиз, ишлаб чиқариш муносабатлари эса ишлаб чиқарувчи кучларсиз мавжуд бўлмайди. Уларнинг диалектик бирлигисиз ишлаб чиқариш жараёни содир бўлмайди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқариш жараёнининг мазмунини, ишлаб чиқариш муносабатлари эса унинг ижтимоий шаклини ташкил этади. Диалектиканинг мазмунисиз шакл, шаклисиз мазмун бўлмаслиги ҳақидаги назарий қонда ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг бирлиги асосида ривожланиш қонуниятлари моҳиятини англаб олишда методологик асосдир. Мазмун шаклга нисбатан муҳим

ҳал қилувчи бўлганидек, ишлаб чиқариш усулининг мазмуни бўлган ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқариш муносабатларининг иқтисодий шаклини белгилаб беради.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш усулининг доимий равишда ривожланиб туришининг асосий қисмлари ўртасидаги ўзаро ҳақиқий алоқадорликни фалсафий нуқтан-назардан келиб чиқиб таҳлил этиш жамият тараққиёти қонунлари моҳиятини илмий англаб олишнинг зарур шартларидан биридир.

2. Базис ва устқурма. Давлат ва сиёсий ташкилотларнинг жамият тараққиётидаги роли

Иқтисодий муносабатлар жамият маънавий ҳаётини, сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик муносабатларини белгилайди. Ижтимоий гуруҳлар, табақалар, миллатлар, сиёсий партиялар, турли уюшмалар, касаба уюшмалари, диний муассаса кабилардан иборат бўлган жамият сиёсий ташкилотларининг моҳиятини ва фаолляти йўналишини жамиятнинг ишлаб чиқариш усули, ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусияти белгилайди.

Базис ва устқурма ижтимоий муносабатларнинг ўзаро алоқасини очиб берадиган энг муҳим фалсафий тушунчалардир. Ижтимоий муносабатлар моддий ва маънавий муносабатларга бўлинади. Маънавий муносабатлар моддий муносабатлар устида устқуртадир.

Базис юнунча сўз бўлиб, «асос», бошқача қилиб айтганда, «пойдевор», «негиз» деган маъноларни билдиради. Базис деганда муайян жамиятнинг иқтисодий тузилишини ташкил этган ишлаб чиқариш муносабатлари мажмуини тушунмоқ керак.

Ҳар қандай базиснинг ўзига хос устқурмаси бўлади. Устқурма муайян иқтисодий базис асосида вужудга келадиган турли ижтимоий ғоялар, ҳар хил сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадний, фалсафий қарашлар ва шуларга мувофиқ келадиган муассасалар, ташкилотлар ҳамда шу ғояларни амалга ошириш жараёнида инсонлар билан турли ташкилот, муассасалар ўртасида юзага келадиган муносабатлар йиғиндисидир.

Ҳар бир муайян жамият ўзига хос базис ва унга мувофиқ келадиган сиёсий устқурмага эга. Базис билан устқурма ўзаро алоқадорликдадир. Устқурмани базис вужудга келтиради ва у базис билан чамбарчас боғлиқ. Базис қандай бўлса, устқурма ҳам шунга мувофиқ бўлади.

Базис устқурмага нисбатан белгилувчидир. Бу қуйидагилардан иборат: 1) устқурмани базис вужудга келтиради, чунки устқурма базис учун хизмат қилади. Устқурма базиснинг шаклланиши ва мустаҳкамланишида унга ёрдам беради, умри тугаган эски базис ва унинг эски устқурмасини тугатиш учун кураш олиб боради; 2) жамиятнинг иқтисодий базисида содир бўладиган ўзгаришлар, эртами-кечми, барибир, устқурмада ҳам ўзифодасини топади; 3) агар базис ўзгарса ва тугаса, унинг уст-

қурмаси ҳам ўзгаради ва тугайди. Агар янги базис пайдо бўлса, унга мувофиқ келадиган устқурма ҳам пайдо бўлади.

Устқурма базисга нисбатан нисбий мустақилликка эга. Устқурма нисбий мустақиллигининг муҳим кўринишларидан бири — унинг ворислик асосида ривожланишидир.

Устқурманинг нисбий мустақиллиги унинг иқтисодий базисга кўрсатадиган фаол таъсирида ҳам намоён бўлади. Устқурма базисининг пайдо бўлиши ва мустақамланиши учун кўмаклашади. Агар устқурма ўз базисини фаоллик билан ҳимоя қилмаса, у ўз сифатидан маҳрум бўлади, яъни устқурма бўлмай қолади.

Сиёсий устқурма иқтисодий базисдаги ўзгаришларни шунчаки суст акс эттирмайди. У ўз навбатида иқтисодий базисга, иқтисодиётга фаол таъсир кўрсатади, жамият тараққиётининг умумий оқимига узвий равишда қўшилиб кетади. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда жамиятимизнинг сиёсий тузилишини такомиллаштириш, сиёсий ташкилотлар, муассасалар ишларини янада жонлантириш, кишиларнинг маънавий ҳаётида амалга оширилаётган йирик ўзгаришлар бежиз эмас, албатта.

Жамиятнинг ўз-ўзидан ривожланиб ва такомиллашиб туришида давлат, сиёсий партиялар ва ижтимоий ташкилотлар катта ўрин тутadi.

Синфий антогонистик жамиятда давлат бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлик қилиши учун хизмат қиладиган қуролидир. Иқтисодий жиҳатдан ҳукмронлик қилувчи, яъни ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилувчи синф учун давлат мазлумлар ва эксплуатация қилинувчиларни бостирувчи кучли қуролдир.

Муайян жамиятнинг иқтисодий базиси тепасидаги устқурманинг муҳим қисми бўлган давлат бу базисни мустақамлаш ва ҳимоя қилиш учун барча чораларни кўради.

Давлатнинг асосий белгиси жамият ижтимоий ҳокимиятнинг мавжудлиги бўлиб, бу ҳокимият ўз навбатида қуролли кучга — армия, полиция, жандармерия ва шу кабиларга таянади.

Бир-бирига қарама-қарши синфларга бўлинган жамиятда эса қуролли кучлар ҳукмрон синф қўлида бўлиб, халқни бостириш учун, уни бир ҳовуч эзувчиларга бўйсундириш учун хизмат қилади. Ваколатли органлар (парламентлар)дан бутун бошли амалдорлар армиясига эга бўлган жуда катта расмийликка асосланган бошқарув аппаратида, қидирув, суд ва прокуратура органлари, турма ва концлагерлардан шу мақсадларда фойдаланилади. Ана шуларнинг ҳаммаси ҳукмрон ҳокимиятнинг ижтимоий, сиёсий устқурмасини ташкил этади. Мавжуд қуролли кучларни сақлаб туриш учун давлат меҳнаткашлар оmmasи гарданига солиқ, заём ва шу кабиларни юклайди. Бу ҳам давлатнинг белгисидандир.

Давлатнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда кишилар ибтидоий жамиятдагидек қариндошлик белгилари бўйин-

ча эмас, балки ҳудудий белгилар бўйича жойланади. Худудлар бўйича жойлашиш — ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнатнинг тобора тақсимланиб бориши, савдонинг, товар алмашувининг ўсиши натижасидир.

Давлат ўз фаолиятида ички ва ташқи вазифаларни бажаради. Эксплуататорлик давлатнинг ички вазифаси — меҳнаткашлар оммасини ўзига бўйсундиришдан иборатдир. Бу ўша давлатнинг моҳиятида ҳамда унинг ички сиёсатида мазлум синфларга қарши олиб борилган ишларида ўз ифодасини топади.

Эксплуататор давлатнинг ташқи вазифаси — ўзга давлат ерларини босиб олишдан ёки ўз ерини ташқаридан бўладиган ҳужумлардан сақлашдан иборат. Бу вазифа муайян давлатнинг чет давлатлар билан муносабатида ҳамда унинг ташқи хатти-ҳаракатларида ўз ифодасини топади. Ташқи сиёсат ички сиёсатдан келиб чиқади, у ички сиёсатнинг давомидир.

Давлатлар қандай ижтимоий синфга хизмат қилишларига, қандай иқтисодий заминда, иқтисодий базисда юзага келганларига қараб бир-бирларидан фарқ қиладилар. Тарихда давлатнинг турли турлари маълумдир. Давлатнинг ҳар бир турига идора қилишнинг турли шакллари, яъни ҳукмрон синфнинг ҳукмронлик тартиботлари — ташкилотлари хосдир. Идора қилиш шакллари ҳар бир айрим мамлакат тараққиётининг аниқ тарихий шароитларига, мамлакатдаги синфий кучлар нисбатига, ташқи вазиятга боғлиқдир. Бироқ, идора қилиш шакллари қанчалик хилма-хил бўлмасин, улар қанчалик ўзгариб турмасин, давлатнинг тури, унинг моҳияти, маълум иқтисодий тузум доирасида ўзгармай қола беради.

Масалан, қўлдорлик давлатининг идора қилиш шакллари қуйидагилар ташкил этган эди: монархия (бир кишининг ҳокимияти), аристократия (нисбатан кичик озчиликнинг ҳокимияти), демократия (кўпчиликнинг ҳокимияти).

Феодал давлати ҳам турли идора шаклларида ўз фаолиятини юргизган. Уларга қуйидагилар киради: монархия, республика. Буржуа давлатининг шакллари ҳам хилма-хилдир: Республика (АҚШ, Франция, Италия ва бошқалар). Чекланган монархия. Англия, Бельгия), фашистлар диктатураси (Гитлер Германияси, Франко Испанияси ва ҳоказолар).

Ҳокимиятни идора этишнинг барча шакллари муайян давлатнинг ички ва ташқи функцияларини бажаришга қаратилгандир.

Давлат ҳокимиятининг мустаҳкамлиги, истиқболи унинг халқ оммасининг манфаат ва эҳтиёжларини қай тарзда ифода этишига бевосита боғлиқ. Шунинг учун давлат ҳукмрон синфлар, ижтимоий гуруҳлар билан бир қаторда муайян даражада кенг халқ оммасининг ҳам талаб ва истакларини бажаришга хизмат қилади. Бу биринчи навбатда халқ оммасининг сиёсий фаолияти, уюшқоқлиги ва талабчанлигига бевосита боғлиқдир. Шунингдек, халқ оммаси манфаатларининг қай йўсинда ифодаланиши давлатнинг хусусияти ва бошқариш шаклларида ҳам

тааллуқлидир. Шуни назарда тутиб халқ оммаси давлатни демократик асосда бошқариш учун кураш олиб боради.

Жамиятнинг олға томон ривожланиб ва тараққий этиб туришида сиёсий партиялар алоҳида ўрин тутати. Сиёсий партиялар ижтимоий синф ёки қатламнинг фаол вакиллари муайян мақсад йўлида бирлаштириб, уларга раҳбарлик қилади. Сиёсий партиянинг пайдо бўлиши жамиятнинг синфларга бўлиниши, синфий кураш тарихи билан бевосита боғлиқ. Синфларга бўлинишга асосланган жамиятда душман синфлар орасидаги кураш маълум тараққиёт босқичига етгач, муқаррар равишда сиёсий курашга айланади. Синфларнинг яхлит, тўла ва тобига етган сиёсий курашнинг ифодаси партиялар курашидир.

Сиёсий партиялар маълум бир синфларнинг, табақаларнинг манфаатларини ифодалайди ва уларга хизмат қилади. Сиёсий партияларни жуда масъул вазифаларга сайланиб қўйиладиган, йўлбошчилар деб аталадиган энг обрўли, тажрибали кишилардан иборат бирмунча барқарор гуруҳлар идора қилади.

Партия билан айрим синфнинг, табақаларнинг ўзаро бirligi уларнинг айнан бир хиллигини, тенглигини билдирмайди. Партиялар синфлардан фарқ қилади. Бу шундан иборатки, партия ҳеч қачон бутун синфни ўз ичига олмайди, унинг фақат бир қисмидангина иборат бўлади. Партиялар маълум сиёсий мақсадни кўзлаб онгли равишда уюшган муайян ижтимоий гуруҳлар, синфларнинг фаол вакиллари бирлашмаларидир.

Тараққий этган капиталистик мамлакатларда монополистик доиралар билан кенг халқ оммаси ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви кўпгина ижтимоий гуруҳ ва йўналиш вакиллари ўз ичига оладиган ва умумдемократик талабларни илгари сурадиган сиёсий партияларнинг шаклланишига олиб келади. Бундай партиялар мустамлакачилик асоратидан қутилган кўпгина мамлакатларда ҳам тузилиб ижтимоий тараққиёт учун фаоллият кўрсатмоқда.

Сиёсий партиялар каби жамоат ташкилотлари ҳам жамиятнинг сиёсий, ижтимоий ва ҳўжалик ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Улар ўз вазифаларини ўзига хос шакллар ва усуллар асосида бажарадилар.

Жамоат ташкилотлари, уюшмалари ихтиёрийлик асосида барпо этилган бўлиб, Низомлари ва ҳаракат дастурларини ўзлари қабул қиладилар, ўз ваколатларига кирган масалаларни ўзлари мустақил ҳал этадилар. Уларнинг бутун фаолияти ўз-ўзини бошқариш, демократик норма ва асос этибор асосида олиб борилиши лозим.

3. Тарихий жараённинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари

Жамият тараққиёти инсон фаоллиятининг ифодасидир. Кишилар ўртасида содир бўладиган хилма-хил алоқа ва муносабатлар, уларнинг ҳақиқий воқеликка, табиатга бўлган муносабатлари амалиётда ўз ифодасини топади.

Амалиёт кишиларнинг шундай фаолиятидирки, бу фаолият жамиятнинг яшаши ва ривожланишини таъминлайди.

Инсон ўзининг амалий фаолиятида ҳақиқий оламга таъсир этади, уни ўз эҳтиёжлари асосида ўзгартиради. Инсон ўз амалий фаолияти жараёнида ижтимоий муносабатларни ривожлантиради, моддий бойликлар яратади, маданиятни юксалтиради. Ижтимоий ҳаётнинг ўзгариши инсон ижтимоий амалиёти тарзида содир бўлади.

Инсонлар ўз тарихларини ўзлари яратадилар, уни ўзларига боғлиқ бўлмаган ҳолатларда яратадилар. Кишиларнинг онг, продасига боғлиқ бўлмаган, улар фаолияти мазмунини белгилайдиган шароитлар ҳақиқий шарт-шароитлар деб аталади. Субъектив омил дейилганда эса халқ оммаси, партиялар, алоҳида кишиларнинг янги жамиятни барпо этиши ва мустақамлаш йўлида фаол онгли иштирок этишлари, продаси, уюшганлиги назарда тутилади.

Мужассамлашган шарт-шароитлар ва субъектив омил ўзаро диалектик алоқадорликдадир. Улар бир-бирини тўлдиради, ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатади. Аммо субъектив омилнинг хусусиятини, тузлигини ва йўналишини ҳақиқий шарт-шароитлар белгилаб беради.

Кишилик жамияти ривожланиши ҳақиқий қонунлар асосида рўй берса-да, лекин у кишиларнинг фаол амалий фаолиятсиз рўёбга чиқа олмайди. Бу жамият ривожланишини кишилар ўзлари хоҳлаган томонга буриб юбора оладилар, деган маънони билдирмайди. Тарихни кишилар ўз фаолиятлари асосида ривожлантирсалар-да, аммо уни умумий тараққиёт қонунларига тескари бўлган йўлга буриб юбора олмайдилар.

Кишилар фаолияти тасодифий равишда рўй берадиган кўркўрона жараён эмас. Кишилар ўз олдларига аниқ мақсадларни қўйиб, уни амалга оширишга интилар эканлар, бу интилишларнинг заминиди гавдаланган ривожланиш қонунларини билиш ётади. Табиат ва жамиятнинг таъсир этишида ҳақиқий қонунларга асосланиш инсон фаолиятининг эркин бўлишига олиб келади. Жамият тараққиётида инсоннинг билими ва фаол амалий фаолияти катта роль ўйнашига қарамай, унда гавдаланган қонун ва боғланишларни ифода этувчи ҳақиқий шарт-шароитлар ҳал қилувчи ўринга эга. Жамият тараққий этиши учун фақат объектив шарт-шароитларнинг ўзи кифоя қилмайди, бунинг учун субъектив омиллар ҳам етилган бўлиши зарур.

Демак, жамият аъзолари қанча онгли бўлса, яъни субъектив омил роли тез ўсиб борса, жамият тараққиёти шуңчалик тезлашади.

Тарихий жараёнлар субъекти ва унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучларига халқ оммаси киради. Халқ деганда, энг аввало, меҳнаткаш омма тушунилади.

Халқ оммаси — жамиятнинг ҳал қилувчи кучидир. Бу энг аввало унинг моддий бойликлар яратишдаги фаолиятида ўз ифодасини топади.

Жамиятнинг ривожланиш тарихи моддий бойликлар ишлаб чиқариш усуллари тарихидан иборатдир. Инсон эҳтиёжлари учун зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, уларни ишлаб чиқарадиган мураккаб меҳнат қуроллари, асбоб-ускуналар, технологиянинг ижодкори — халқ оммасидир. Ер юзидagi барча шаҳарлар, қишлоқлар, қадимги дунёнинг карвон йўллари, катта-катта иншоотлар, суғориш каналлари ва кўприкларни халқ ўз меҳнати билан барио этган. Халқ оммаси ўз меҳнати билан Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Тошкент, Шаҳрисабздаги ва бошқа улкан тарихий обидаларни юзага келтирган ва келтирмоқда.

Халқ оммаси жамиятнинг барча маънавий бойлигини яратувчи куч ҳамдир. Қишлоқларнинг маънавий ҳаёти гарчи улар моддий турмушининг инъикоси сифатида юзага келган бўлса-да, лекин у ўз навбатида бутун ижтимоий тараққиётга ғоят катта таъсир кўрсатади. Жамият тараққиётида, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва тақомиллашувида, меҳнат унвондорлигининг ўсиб боришида илм-фан ва маданиятнинг, инсон ақл-идроки ва заковатининг қанчалик муҳим аҳамият касб этишини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Халқ оммасининг ижтимоий тараққиётда ҳал қилувчи куч эканлиги унинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида ҳам намоён бўлади. Халқ оммаси тарих давомида бўлиб ўтган барча ўзгаришларнинг ҳал қилувчи кучи ҳисобланади.

Халқ оммасининг ижтимоий тараққиётда ҳал қилувчи куч эканлиги унинг дунё миқёсидаги ҳамкорлигида, жаҳонда тинчликни мустаҳкамлаш ҳамда ядро уруши бошланиб кетишига йўл қўймаслик учун олиб бораётган курашида ўз ифодасини топтоқда. Ҳозирги даврда табиатни муҳофаза қилиш, экология ва аҳолишуносликнинг энг ўткир муаммоларини ҳал этиш, инсоният цивилизациясини асраб қолиш, баъзи бир мамлакатларда ҳамон кескинлигича турган озиқ-овқат муаммосини, хавфли касалликларни бартараф этишда дунё халқларининг биргаликда ҳаракат қилишларига бўлган зарурият кучайиб бормоқда.

Халқ оммаси тарихий тараққиётнинг ҳал қилувчи кучидир, деган фикр, шахснинг жамиятда тутган ўринини инкор этмайди.

Ҳар қандай машҳур шахсларни етказиб берадиган асосий замни — халқ оммаси, меҳнаткашлардир. Инсон онадан дохил бўлиб ҳам, улуғ арбоб ёки пайғамбар бўлиб ҳам туғилмайди. У ҳар қанча дошшманд бўлмасин, барибир, у халқ фарзандидир. Шахслар халқни эмас, аксинча, халқ шахсларни етказиб беради. Шахснинг вазифаси — ўзини етиштирган халқни учун хизмат қилиш, унинг орзу-ниятларини рўёбга чиқариш учун астойдил ҳаракат қилишдан иборатдир. Ана шундай кишиларни: тарихий шахслар, арбоблар, саркардаларни халқ доимо қўллаб-қувватлайди, уларга ишонади, йўл-йўриқларига амал қилади. Бундай йўлбошчиларга халқ ўзининг иссиқ бағрини очади. Раҳбарларнинг, тарихий шахсларнинг кучи — уларнинг ом-

ма билан ҳамнафаслигида, ҳар қандай шароитда ҳам оммадан ажралмаслигида, омма билан эт ва тирноқ сингари қўшилиб, бирикиб кетишларидадир. Халқ бахтини ўз бахти деб билган. умуминсоний манфаатлар йўлида ўзининг шахсий бахтидан воз кечган кишиларни тарих улуғ, ҳақиқий шахслар, деб билди ва ҳеч қачон унутолмайди.

Тарихий тараққиётнинг ҳақиқий эҳтиёжларига биноан, тарих майдонига чиққан сиёсий арбоблар, муайян синф, партия, ижтимоий табақаларнинг манфаатларини, мақсад ва вазифаларини баён этадилар, уларнинг назарий дастурини, мафкура-сини ишлаб чиқадиладар.

Шахслар ижтимоий тараққиётни тезлаштиришлари ёки секинлаштиришлари, ҳаракатнинг мақсадга эришувини осонлаштиришлари ёхуд қийинлаштиришлари мумкин, бироқ воқеаларнинг умумий йўналишини ўзгартира олмайдилар, чунки унн тарихий, ҳолис кучлар белгилаб беради. Шахслар ҳар қанча қудратли бўлмасинлар, барибир, тарихий воқеаларни ярата олмайдилар. Тарихий тараққиёт жараёнида шахсларнинг ва айрим кишиларнинг, орзу-истаклари энг кучли шахслардан ҳам кучли ва қудратлироқдир.

Шахс тарихни эмас, балки тарих шахсни яратади. Агар жамиятда бирон-бир шахсга, саркардага, буюк ихтирочига, даҳога эҳтиёж туғилса, бу эҳтиёж тарих томонидан эртамин-кечми, бу ердами ёки бошқа бир жойдами қондирилади.

Атоқли сиёсий арбоблар, омманинг йўлбошчилари нстаган вақтда эмас, балки жамиятни тубдан ўзгартириладган даврларда пайдо бўлади. Бу фикр бутун инсониятга тааллуқлидир. Фан, адабиёт, санъат ва маданиятдаги даҳолар, буюк мутафаккирлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Яна шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, тарихда номлари тилга олинадиган шахсларнинг ҳаммасини ҳам улуғ кишилар деб бўлмайди. Шахсларнинг хизмати тарихда ҳаминша бир хил бўлмаган. Айрим шахслар тарихий тараққиётни тезлаштириш, тарих ғилдирагини тезроқ айлан-тириш учун ижобий таъсир этган бўлсалар, бошқалари бунинг аксини қилган. Буюк шахс шунинг учун ҳам буюкки, у тарихий жараёни бошқаларга нисбатан чуқурроқ тушунади, жамият тараққиёти эҳтиёжларини олдиндан кўра олади ва эҳтиёжларни амалга оширишнинг назарий дастурини ишлаб чиқади. Улар ижтимоий ривожланиш қонуниятларини очиб, билиб олиш ва улардан фойдаланиш йўлларини кўрсатиб бера оладиган бўлганликлари учун ҳам буюкдир. Бу борада Г. В. Плехановнинг улуғ шахслар ҳақидаги фикри эътиборга сазовордир. «Улуғ кишини улуғ қилган нарса — деган эди у,— унинг шахсий хусусиятлари, улуғ тарихий воқеаларга алоҳида қиёфа беришида эмас, уни улуғ қилган нарса шуки, унда ўз замонасининг умумий ва ўзига хос сабаблар таъсири остида пайдо бўлган улуғ ижтимоий эҳтиёжларга хизмат қилмоқ учун энг қобилиятли хусусиятлари борлигидир... Улуғ кишининг қобилияти ҳақиқатан ҳам бошқаларникидан кучлироқдир... У ижти-

моний муносабатларнинг ўзидан олдинги ривожланиши туфайли вужудга келган янги ижтимоий эҳтиёжларни кўрсатиб беради; у шу эҳтиёжларни қондиришда ташаббус кўрсатишни ўз зиммасига олади. У қаҳрамондир, лекин у воқеаларнинг табиий боришини тўхтата оладиган ёки ўзгартира оладиган маънодаги қаҳрамон эмас, балки шу маънодаги қаҳрамондирки, унинг фаолияти ўта зарурий ва онгсиз жараённинг онгли ва эркин ифодасидир. Унинг бутун аҳамияти мана шундадир, унинг бутун кучи мана шундадир»¹.

Улуғ кишилар тарихнинг бурилиш даврларида, озодлик ҳаракатлари даврларида айниқса кўпроқ майдонга келадилар. Даврни, айниқса бурилишлар даврини идрок этишдан иборат ижтимоий эҳтиёжлар вужудга келган пайтда даврнинг ўзи ҳамisha шу ишни қилиш ички эҳтиёжларига айланиб қоладиган одамларни майдонга чиқаради. Тарих буни аллақачонлар кўрсатиб берган.

Буюк шахсларни эъзозлаш уларга сиғиниш, сажда қилиш, деган сўз эмас. Шахсга сиғиниш муқаррар равишда халқ оммасининг хизматини инкор этишга, амалга оширилган барча ишларни бир кишининг номига боғлашга, жамоа хизматларини менсимасликка олиб келади. Афсуски, ўтмишда давлат ва партия раҳбарларининг хизматларини бўрттириб кўрсатиш, уларни кўкларга кўтариб мақташ ниҳоятда авж олиб кетган эди. Ҳозирги пайтда бунга чек қўйилмоқда.

Шахсга сиғинишга қарши кураш раҳбарларнинг обрўсига путур етказмаслиги керак. Омма ўртасида шуҳрат қозонган, омма билан мустаҳкам боғланган обрўли раҳбарлар бўлмаса жамият олдида турган мураккаб ва хилма-хил вазифаларни ҳал этиш мумкин эмас.

Тарихий жараёнларнинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари бўлган халқ оммаси муайян синфлар ва ижтимоий табақалардан ташкил топади.

Синфлар кишилар гуруҳларидан иборат бўлиб, улар бири-биридан ўзининг тарихан муайян ишлаб чиқариш тизмида тутган ўринларига, ишлаб чиқариш воситаларига муносабатлари, ижтимоий меҳнатни ташкил этишдаги тутган ўринлари ва ниҳоят, ижтимоий даромад олиш усуллари ва миқдорларига кўра фарқ қиладилар.

Синфларнинг мавжудлиги ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий фазилагларига боғлиқдир. Синфларнинг пайдо бўлишига ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкнинг юзага келиши сабаб бўлади.

Ижтимоий жамоа тузумидан бошқа ҳозиргача мавжуд бўлган барча синфий жамиятлар тарихи қарама-қарши синфларга

¹ Плеханов Г. В. Шахснинг тарихдаги роли масаласига доир, 45-бет.

ажралиб келганлиги ва бу синфлар ўртасида кураш бўлиб турганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Синфий кураш бу — халқнинг бир қисмининг иккинчи қисмига қарши курашидир, ҳуқуқсиз, мазлум ва меҳнаткаш омманинг имтиёзлилар, эзувчилар ва текинхўрларга қарши курашидир.

Синфий курашни юзага келтирадиган, ҳақиқий заруриятга айлантирадиган асосий сабаб, жамиятнинг ўзидадир. Синфий курашни ўзаро бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган синфларнинг моддий, сиёсий, маънавий манфаатлари ўртасидаги зиддиятлар туғдиради. Синфий курашнинг ҳар қандай шакли ва тарихий тури у ёки бу синфнинг мақсадлари ва манфаатларини ўзида акс эттиради.

Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий манфаатлари ўзаро бир-бирига номувофиқ бўлганлиги туфайли тўқнашаётган ва муросасиз кураш олиб бораётган синфлардан бири мавжуд эски тузум ва сиёсий тартиботларни сақлаб қолишга, эндигина туғилиб келаётган янги жамиятни бўғишга, шу тариқа ривожланишни тўхтатиб қолишга тиш-тирноғи билан ҳаракат қилади. Курашувчи томонлардан иккинчиси эса, аксинча, эскилишни асоси билан супуриб ташлашга, янги жамият барпо этишга интилади. Антогонистик синфлар ўртасидаги манфаатлар қарама-қаршилигининг моҳияти ана шундан иборат. Қайси бир синфий антогонистик жамиятни кўздан кечирмайлик, уларда қарама-қарши синфлар ўртасида шиддатли курашлар мавжудлигини, синфий кураш асосида ўша жамиятнинг ривожланиб борганлигини биламиз.

Қулдорлик тузумининг ривожланиш тарихи бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган қуллар билан қулдорлар ўртасидаги тўхтовсиз курашдан иборатдир. Қулларнинг қулдорларга қарши олиб борган курашлари кўпинча қуролли қўзғолонлар тушини олган. Бундай қўзғолонлар қадимги Миср, Хитой, Юнонистон, Рим сингари мамлакатларда узоқ давом этган ва даҳшатли тус олган. Масалан, Спартак раҳбарлигидаги қуллар қўзғолони эрамыздан олдинги 74—71 йилларда бўлиб ўтган. Бундай қўзғолонлар эрамыздан олдинги V—I асрларда ҳам бир неча бор бўлиб ўтган. Қўзғолонлар шафқатсизларча бостирилган бўлса-да, лекин улар ўзининг амалий таъсирини тарихда ўчмас қилиб қолдирган. Қуллар қўзғолони қулдорлик тузуми негизини қўпора бошлади ва ички зиддиятлар оқибатида бу тузум емирилди.

Қуллар қулдорлик тузумини ағдариб ташлаб, нишлаб чиқаришнинг янги усулсини, янги жамият бўлган феодализмни вужудга келтирди. Эзувчи ва эзилувчилар ўртасидаги муросасиз синфий кураш феодализм даврида ҳам тўхтовсиз давом этди. Мазлум деҳқонлар оммасининг помешчикларга қарши олиб борган курашлари жаҳоннинг феодал нишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмронлик қилган деярли барча мамлакатларида бўлиб ўтди. Франциядаги Жакерия қўзғолони (XIV аср), Англия-

даги Уот Тайлер қўзғолони (XIV аср), Германиядаги Томас Мюнцер раҳбарлигидаги қўзғолон (XVI аср)лар бунга мисол бўлади. Деҳқонлар қўзғолонлари XVII—XVIII асрларда Россияда ҳам Болотников, Разин ва Пугачёв раҳбарлигида бўлиб ўтди. Деҳқонлар билан феодал помешчиклар ўртасидаги тўқнашувлар айниқса XIX асрнинг 50-йилларида, 1861 йилда крепостной ҳуқуқни бекор қилиш арафасида кучайиб кетди.

Деҳқонларнинг феодалларга қарши олиб борган кураши жамият тараққиётининг тезлашувига жуда катта ижобий таъсир кўрсатди, феодализм негизларига қаттиқ путур етказди. Оқибат натижада феодализм ўз ўрнини капитализмга мажбурий равишда бўшатиб берди. Ижтимоий тараққиётнинг объектив қонунларига биноан тарих саҳнасида пайдо бўлган капиталистик жамият синфий қарама-қаршиликларни тугатмади, балки яна ҳам кескинлаштириб ва чуқурлаштириб юборди.

Синфий курашнинг антогонистик жамиятлар тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи эканлигини ижтимоий инқилоблар мисолида ҳам кўриш мумкин. Ижтимоий инқилоб жамиятда ва ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий ҳаётда амалга оширилдиган шундай бир кескин туб ўзгаришлардан иборатки, бунинг натижасида илгари ҳукмронлик қилган синфларнинг ҳокимияти ағдарилиб ташланади, сиёсий ҳокимият бошқа синфнинг қўлига ўтади.

Ҳар қандай инқилоб жамиятда ифодаланган ички зиддиятлар ривожининг ва кескинлашувининг оқибатида юзага келади.

Ижтимоий инқилобнинг ҳақиқий моддий асоси янги ишлаб чиқарувчи кучлар билан эскириб қолган ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги зиддиятдир. Инқилоб мазкур зиддиятни бартараф этиб, эски сиёсий устқурмани емириб ташлайди, ишлаб чиқарувчи кучларнинг янада ривожланишига кенг майдон очиб беради. Эски ишлаб чиқариш усули ўрнига янгиси келганда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўлади.

Юқорида айтилганлардан синфий кураш, ижтимоий инқилоб эски ижтимоий-иқтисодий тузумдан янгисига ўтишнинг яккаю-ягона йўли деган хулоса келиб чиқмайди. Синфий кураш, инқилобий ҳаракатлар бир-бирига кескин қарама-қарши бўлган антогонистик жамиятларгагина хос жараёндир.

Ҳар бир давлат — бетакрор ижтимоий ҳодисадир. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита инсон бўлмаганидек, бир-бирига айнан ўхшаган иккита давлат ҳам йўқ. Ўзининг бетакрор тарихи, маданияти, анъаналарига эга бўлган ҳар қайси халқнинг ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўли мавжуд. Буни биз республикамиз мисолида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий ва бошқа соҳаларидаги туб ўзгаришлар, синфий кураш, инқилоб йўли билан эмас, балки аста-секинлик, тадрижий ривожланиш асосида содир бўлмоқда.

«...Шарқда,— дейди И. Каримов,— демократик жараёнлар

узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшагга уринишлар ғоят нохуш, ҳатто фожияли натижаларга олиб келади. Инқилобни Ғарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди.»¹ Ҳақиқий ҳуқуқий-демократик давлат барпо этилаётган мамлакатимизда жамият ҳаётининг турли соҳаларида рўй бераётган зиддиятлар, муаммолар синфий кураш, инқилоб йўли билан эмас, балки миллий келишув, осойишталик йўли билан ҳал қилиб келинмоқда.

И. Каримов таъкидлаганидек, «биз яқин ўтмишимизда синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни догмага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади.»²

Бугун жамиятимизда бозор иқтисодиётига ўтиш туфайли содир бўлаётган мулкый жараёнларнинг ўзгариши кишиларнинг кескин табақаланишига — ошиб-тошиб кетган бойлару қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўйилмайди.

Ҳозир бизнинг жамиятимизда ишчи синфлар, деҳқонлар ва зиёлилар билан бир қаторда янгидан шаклланаётган мулкдор синфи фаолият кўрсатмоқда. Давлат ҳалол меҳнат қилаётган ҳар бир кишига ўз оиласини боқиш, билим олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, ўзининг ва қариндош-уруғларининг кадр-қиммати ҳимоя қилиш учун барабар имкониятларни вужудга келтирмоқда.

«Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий хусусияти унинг барқарорлигида, турли сиёсий оқимларнинг ижобий тарзда ўзаро ҳамжиҳат бўлиб ҳаракат қилишида, синфий, ижтимоий ва диний белгиларига қараб бир-бирига қарама-қарши турган турли сиёсий гуруҳларга бўлинишининг йўқлигида намоён бўлмоқда»³.

Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузум ўз пайдо бўлиш ва ривожланиш қонунларига эгадир. Шу билан бирга уларнинг ҳар қайсисида жаҳон тарихининг ягона бир жараёнига боғловчи умумий қонунлар ҳам амал қилади. Инсоият жамияти тарихида турли ижтимоий-иқтисодий тузумлар бир-бирининг ўрнини эгаллайди. Жамиятнинг олға томон илгарилаб бориши шу тариқа амалга ошади.

Бир ижтимоий тузум бошқасидан нима ишлаб чиқаргани би-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, Т., 1995, 10—11-бетлар.

² Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, Т., 1995, 26-бет.

³ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, Т., 1995, 167-бет.

лан эмас, балки қандай ишлаб чиқаргани билан ҳамда ишлаб чиқариш усулига қараб фарқ қилади.

Ишлаб чиқариш усулининг зарур таркибий қисми бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари ижтимоий-иқтисодий тузумнинг моддий асосини белгилайди ҳамда унинг аниқ базисини ташкил этади. Жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, фалсафий каби қарашлари ва шу қарашларга мувофиқ келадиган муассаса ва ташкилотлари пировард-натижада ана шу иқтисодий негиз заминида вужудга келади.

Ижтимоий-иқтисодий тузумга базис ва устқурмадан ташқари кишилар бирлигининг тарихий шакллари ҳисобланган — миллат, элат, қабила, уруғ, синфлар, оила, тил ҳам киради.

Инсоният тарихи ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг бирининг иккинчисига, эскининг янгиси билан қонуний равишда ўзaro алмашилиб туришидан иборат. Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузум инсоният олға томон илгарилаб борадиган тараққиёти йўлидаги зарурий бир босқичдир. Маълумки, тараққиёт ҳеч қачон тўхтаб қолмайди. Инсониятга хос бўлган ўсиш, ўзгариш ва ривожланиш бир тузумдан бошқасига ўтиш жараёнидагина эмас, айти пайтда ҳар бир тузум доирасида қуйи босқичдан юқори босқичга томон ривожланиш жараёнидан ҳам иборатдир.

Жаҳон тараққиёти пастдан юқорига, ўтмишдан келажакка томон борадиган чексиз жараёндир, ва бу жараён кишиларнинг онги ва иродасига боғлиқ бўлмай балки, аксинча, уларнинг онг ва истакларини белгилаб беради.

Ижтимоий тараққиёт қонунлари объектив қонунлардир. Бунинг маъноси шундаки, жамиятнинг юксалишга томон илгарилаб боришини айрим кишилар ҳам, синфлар ҳам ҳеч қачон тўхтата олмайдилар. Жамият ҳатто ўз тараққиётининг табиий қонуни изига тушган тақдирда ҳам тараққиётнинг табиий босқичларидан сакраб ўтолмайди, қонун, фармойишлар чиқариш йўли билан уларни бекор ҳам қила олмайди.

Ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг изчиллик билан алмашинуви ўз-ўзидан содир бўлмайди, балки ишлаб чиқариш усулларининг алмашинувига асосланади. Эски ишлаб чиқариш усули ўрнини янгиси олганда бутун ижтимоий тузумнинг бошдан-оёқ ўзгаришига сабаб бўлади. Ҳар бир тузум жамиятнинг илгарилаб боришига қачонгача ёрдам бериб тура олса, унинг ўша пайтгача яшаб туриши тарихан муқаррардир. Ўз имкониятларини тугатиб тараққиётга ғов бўлиб қолиши билан унинг ҳалок бўлиши, унга нисбатан афзал ва устунроқ бўлган янги ижтимоий тузум билан алмашинуви объектив заруриятга айланиб қолади.

Ижтимоий тузумнинг, ижтимоий ғоялар, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва бошқа қарашлар ва шуларга мувофиқ келадиган муассасаларнинг, жамиятнинг синфий таркиби ва бошқа шу кабиларнинг ўзгариши ҳам оқибат — натижада ишлаб чиқариш

усули билан белгиланади. Қўриқиб турганидек, жамиятнинг ишлаб чиқариш усули қандай бўлса, жамиятнинг ўзи ҳам, унинг ғоялари, назариялари, сиёсий қарашлари ва муассасалари ҳам асосан шундай бўлади.

Тараққиётнинг фаол равишда илгарилаб бориши ўзининг баъзи хусусиятларига эга. Биринчидан, ўзгаришлар тасодифий равишда эмас, балки қонуний тарзда содир бўлади. Иккинчидан, бу ўзгаришлар орқага қайтарилмайди. Учинчидан, тараққиёт вақт-вақти билан такрорланиб турадиган тартибсиз ўзгаришлардан тубдан фарқ қилади. Тўртинчидан, тараққиёт эскининг янги томонидан, қўйининг юқори томонидан рад этилиши орқали амалга ошади. Бешинчидан, тараққиёт ҳеч қачон ва ҳеч бир жойда тўғри чизиқ бўйлаб бормайди, балки ғоят мураккаб жараён сифатида амалга ошади.

Тараққиётнинг энг муҳим хусусияти доимий равишда олға томон илгарилаб боришдир. Кишилиқ жамиятининг ўсиши, ўзгариши ва ривожланиши ўтмишдан келажакка томон бораётган жараёни ифода этади. Ишлаб чиқариш қуролларининг оддий, қўпол тошболта ва найзалардан ҳозирги замоннинг мураккаб техникаси томон бораётганлиги бунинг исботидир. Жамият ҳаётининг қайси бир томонини олиб қарамайлик, ҳамма жойда ҳаракат, ўсиш, ўзгариш мавжудлигини кўрмай қўйимиз йўқ. Кишилиқ жамиятидаги тараққиёт оламда рўй бераётган умумий диалектик жараёнинг муҳим бир таркибий қисмини ташкил этади.

Тарих ўзгарувчандир. Бу ўзгарувчанлик инсоният жамияти ҳеч қачон бир нуқтада туриб қолмаслиги, ижтимоий тараққиёт вақт сингари орқага қайтмайдиган жараёндан иборатлигини кўрсатади. Жамият тараққиёти ҳаммаша бунга йўлдан, ўтмишдан ҳозирга, ҳозирдан келажакка томон боради.

Жамият ривожланиши кишиларнинг хоҳиш-продаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда амалга ошувчи табиий-тарихий жараёндир.

Тарихий тараққиёт жаҳоннинг барча мамлакатларида бир хил тезликда бормайди. Бу нарса тарихий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучидан келиб чиқади. Халқлар, мамлакатларнинг, миллатларнинг ижтимоий ривожланишда тутган ўрни, юксалиш суръати ҳам бир хилда бўлмасдан, балки турлича бўлган. Ўзгарувчан тарихий тараққиёт жараёнида айрим халқлар олға кетиб, бошқалари эса ўзининг юксалиш имконияти жиҳатидан цивилизация тараққиётининг умумий оқимидан четда қолиб, тараққиётнинг турғун шакллари билан чегараланиб қолганлар. Бироқ тарихий шароитнинг ўзгариши билан цивилизациянинг улкан ютуқлари чегарасидан четда қолиб кетган халқлар ва миллатлар ҳам тарихий тараққиётнинг оқимиغا келиб қўшиладилар, илгари қолоқлик, турғунлик ҳолатидан қутулиб, ижтимоий ва сиёсий тараққиётда етакчилик қилаётган халқларга етиб оладилар, ҳатто улардан ўзиб ҳам кетишлари мумкин. Жаҳон тарихига назар ташлайдиган бўлсак, айни бир давр-

нинг ўзида Ер юзида бир неча ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг бир вақтда яшаганлигини кўришимиз мумкин.

Тарихий тараққиёт нурафшон йўл билан борадиган ҳаракат сифатида кенг маънодаги тушунча бўлиб, бу тизимнинг бир бутун қисмини ва унинг айрим бўғинларини тавсифлайди. Ижтимоий ҳаётда илмий-техник тараққиёт билан бирга ижтимоий тараққиёт, маънавий тараққиёт, ахлоқий тараққиёт ва бошқалар ҳам мавжуд бўлади. Уларнинг ҳаммаси бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, жамият ҳаёти у ёки бу томонларининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга ёрдам беради.

Кишилиқ жамиятининг тўхтовсиз равишда ривожланиб, илгарилаб бориши жараёнида ишлаб чиқарувчи кучларнинг даражаси ошиб боради, ҳар бир янги тузум, фан-техника ва меҳнат унумдорлигининг ўсиши учун ўзидан олдинги тузумларга нисбатан кенг имкониятлар очиб беради. Ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлардан кейин бутун ижтимоий ҳаётда ҳам ўзгаришлар юз беради. Бундан кўриниб турибдики, ижтимоий тараққиётнинг асосий ва олий мезони ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётидир. Ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг ижтимоий тараққиётнинг мезони деб ҳисоблашнинг қатор сабаблари бор. Биринчидан, ишлаб чиқарувчи кучлар бўлмаса жамият яшаш ва ривожланишининг асоси бўлган моддий бойликларни яратиб бўлмайди. Моддий бойликлар бўлмаса ва улар такрор ишлаб чиқарилмаса, жамият яшай ҳам, ривожлана ҳам олмайди. Тарих шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш ҳамиша такомиллашиб боради, ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам янгилашиб, ривожланиб туради. Кўриниб турганидек, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти кишиларнинг тирикчилиги учун зарур бўлган воситаларни ишлаб чиқариш каби энг муҳим соҳадаги тараққиётнинг бевосита белгисидир. Иккинчидан, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучлар хусусиятига ва даражасига мувофиқ келмай қолиши иқтисодий тузумдаги ўзгаришларга, бир ижтимоий тузумдан бошқа тузумга ўтишга сабаб бўлади. Учинчидан, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти инсоннинг табиат кучлари устидан ҳукмронлик қилиш даражасини белгилаб беради. Тўртинчидан, ижтимоий муносабатлар, илм-фан, маданият, табобат ва ижтимоий соҳалардаги тараққиёт ҳам оқибат натижада ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётига бевосита боғлиқ.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Жамиятга фалсафий ёндашишнинг асосий тамойиллари нималардан иборат?

2. Жамиятнинг моддий ҳаёт шароитлари нима ва унинг асосий белгилари қандай? Базис ва устқурма-чи?

3. Тарихий жараённинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари деганда нимани тушуниш керак?

4. Жамият тараққиёти табиий-тарихий жараён эканлиги моҳиятини ёритинг.

5. Тарихий жараёнда халқ оммаси амалий фаолиятининг ўсиб бориши ва буюк шахсларнинг тутган ўрни муаммоси бўйича давра суҳбати ташкил этинг.

XIII Б О Б. МУСТАҚИЛЛИК ВА УНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖИХАТЛАРИ

1. Сиёсий мустақиллик — давлат барқарорлигининг омили

Инсон ҳуқуқ ва эркинлигининг таъминланиши, бахтиёр ҳаёт кечириши, ҳар томонлама камол топиши унинг демократик мустақил давлатда яшаши билан белгиланади. Тарих шуни кўрсатадики, инсоннинг барча орзу-умидлари, истаклари фақат ривожланган мустақил демократик давлатдагина тўла рўёбга чиқиши мумкин.

Миллий мустақилликка эришиш давлат ҳокимиятини қўлга киритишдан бошланади. Чунки сиёсий мустақилликсиз давлат мустақиллигига эришиб бўлмайди. Сиёсий мустақиллик айтилган бир пайтда ҳам иқтисодий мустақилликнинг, ҳам маданий-маънавий мустақилликнинг ўзаги, негизидир.

Яқин-яқингача Ўзбекистон гарчи миллий давлат, мустақил республика деб ҳисобланса-да, амалда мустамлака ҳолида яшарди. Марказий ҳокимият унга ваъда қилинган ҳуқуқларни, тенглик, озодликни, мустақилликни бермади. Республиканинг, иқтисодий, сиёсий, миллий, маданий ҳаётининг барча жабҳаларини бошқариш унинг ихтиёридан четда эди.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинганидан кейин халқимизнинг сиёсий ҳаётида янги давр бошланди.

Сиёсий мустақилликнинг маъноси, туб моҳияти, асосий белгилари нималардан иборат? Сиёсий мустақилликнинг дунё бўйича тарихан эътироф этилган ва амал қилиб келинаётган бирламчи, белгиловчи омили — давлат ҳокимиятига, давлат муассасаларига сўзсиз эга бўлишдир.

Сиёсий мустақиллик — бу ҳар бир халқ ва миллатнинг ўзини ўзи идора этиши, ўз тақдирини, фарзандлари келажагини ўзининг қалб амри, хоҳиши ила ҳал этишидир.

Сиёсий мустақиллик давлат чегараси ва ҳудудининг дахлсиз ва бўлинмаслигини, унинг халқни розилигисиз чегара ва ҳудудини ҳеч қачон ўзгартириб бўлмаслигини ҳам билдиради.

Ҳар қандай давлат сиёсий мустақиллигининг энг муҳим, асосий белгиларидан яна бири — ўз Конституциясига, фуқаролигига, тилига, миллий пулига, миллий байроғи, герби ва миллий мадҳиясига эга бўлишдир.

Сиёсий мустақиллик ҳар бир давлат ёки республиканинг ички ва ташқи сиёсати соҳасидаги ҳамма ва ҳар қандай ишларни ўзи мустақил амалга оширишни ҳам билдиради.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, мустақил Ўзбекистон Республикасининг давлатчилиги қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш тамойилига асосланади. Халқ — давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Конституциямизга биноан Ўзбекистон Республикасининг

Олий Мажлиси олий давлат органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятдир.

Сиёсий мустақиллик туфайли Ўзбекистонда давлат бошқаруви янги, замонавий ва самарали тизим шаклланди. Президентлик бошқарув усули унинг ўзагидир.

Ўзбекистонда президентлик идора усули таъсис этилганлиги муҳим воқеа бўлди. Унинг таъсис этилиши қонуларни, давлатнинг бошқа ҳужжатларини ижро қилиш воситасини мустаҳкамлашга қаратилгандир.

«Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлигидир». У айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳам ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти республика фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади.

Конституцияда белгиланган ана шу қондага амал қилиб, халқимиз ўз тарихида ilk бор 1991 йилнинг декабрида Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлашга муяссар бўлди. Ислон Абдуғаниевич Каримов — мустақилликни қўлга киритган республикамизнинг биринчи Президентидир.

Президентлик бошқаруви янги жорий этилиши Ўзбекистон Давлат мустақиллигининг энг муҳим кўринишларидан биридир. Президентлик бошқаруви янги асосий моҳияти — ўз халқи, мамлакатни тақдирини ўйлаш, республика суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, ўз халқига садоқат билан хизмат қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига кафолат бериш, республика конституцияси ва қонуларига қатъий риоя этишдан иборатдир.

Асосий Қонунимиз — Конституцияда белгилаб қўйилганидек, Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сиёсатининг бош йўллари янги — ҳамма нарсадан қонунни устун қўйиш, қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш, ана шу асосда фуқаролар жамиятини вужудга келтириш, мустақиллигимизнинг сиёсий-ҳуқуқий негизларини мустаҳкамлашдан иборатдир.

Қонунлар, фармонлар, фармойишлар ижро этилмаса, уларнинг амалий аҳамияти бўлмай қолади. Ижроня ҳокимияти бўлмаса, қонун бажарилмайди, тартиб ва интизом бўшашиб кетади.

«Кучли ижроня ҳокимияти бўлмаса,— дейди И. Каримов,— ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қарорлар ҳам бажарилмаслиги мумкин. Бу эса қонуний қарорларнинг рўёбга

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 1992, 29- бет.

чиқарилишини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилинишини, сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлар турмушга татбиқ этилишини таъминлайдиган президентлик ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришни тақозо этади»¹.

Давлат ҳокимиятининг яна бир томонини суд ҳокимияти ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоа бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Конституциямизга биноан Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, вилоят, туман, шаҳар ва ҳўжалик судларидан иборат.

Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд соҳаларига бўлиниши — жамиятни демократик йўналишда ривожлантиришнинг асосий гаровидир.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий асоси — фуқаролар жамиятидир. Ўзбекистонда шу тупроқда туғилиб, шу юртга меҳнати сингган ҳар бир инсон — у ўзбекми, тожик, қирғизми ёки қozoқ, туркманми, рус ёки украинми, уйғур ёки татарми, миллати, диний эътиқоди, ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар, барибир, бир хил имтиёзга эга, қонуи олдидан тенгдир. Уларнинг ҳаммаси республикамызнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлишга муносибдир.

Ўзбекистон Республикаси инсонпарварлик қондаларига қатъий амал қилиб, ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг вакилларига иззат-икром кўрсатади, уларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳўрмат қилинишини таъминлайди. Бу — Ўзбекистон давлат мустақиллигининг буюк ютуқларидан биридир.

Давлат мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон Республикаси инсонпарвар демократик тузумга ўтиш йўлини ўзи учун мақбул деб билди. Бу йўл фуқаролнк жамияти ва ҳуқуқий давлатни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш йўлидир.

Фуқаролик жамияти Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий асосидир. Фуқаролик жамияти — эркинлик, озодлик, тенглик, ижтимоий адолат жамиятидир. Инсон манфаати учун хизмат қилиш, турмуш фаровонлигини таъминлаш, унинг қобилияти, таланти ва истеъдодини рўёбга чиқариш, ниятлари, орзу-умидларини амалга ошириш унинг олий мақсадидир.

Президентимиз таъкидлаганидек, «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу — инсонпарварлик қондаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволн, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқаро-

¹ Қаримов Н. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1993, 43—44-бетлар.

ларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир.»¹

Бошқача қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси, **биринчидан**, ўз тақдирини ўзи белгилайдиган, умумбашарий қадриятлар устуворлигига асосланадиган, инсонпарварлик қондаларини тан олган демократик давлатдир. **Иккинчидан**, фуқаролар озоишталиги ва миллий тотувликни таъминлашни ўзи учун мақсад қилиб қўйган тинчликсевар давлатдир. **Учинчидан**, ўзбек халқининг бой ижтимоий-маънавий меросига, миллий, маданний-маънавий, ахлоқий, тарихий қадриятлари, миллий урф-одат, удум ва анъаналарига таяниб иш тутадиган инсонпарвар давлатдир. **Тўртинчидан**, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни чуқур англаб ва ҳис қилиб фаол ички ва ташқи сиёсат олиб бораётган давлатдир. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда қарор топаётган давлат — бу демократик-ҳуқуқий давлатдир.

Давлат мустақиллиги туфайли республикамызда халқнинг ўзини-ўзи кенг бошқаруви жорий этилди. Конституцияда кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Ўз-ўзини бошқаришнинг маъноси меҳнаткашларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча муҳим масалалари бўйича қарор лойиҳасини ишлаб чиқиш, уларни муҳокама этиш, қабул қилиш ва амалга оширишда иштирок этишларидан иборатдир.

Мустақиллик шароитида ўз-ўзини бошқариш халқнинг яратувчилик қудратини оширади, унинг жамият ва давлат олдидаги масъулиятини кучайтиради. Ўз эркига эга бўлган, мутелик ва қулликдан қутилган жамият фуқароси ўзини энг бахтли инсон деб билиб ва чуқур ҳис этиб, ҳар қандай мураккаб ва масъулиятли ишларни ҳам буюк жасорат билан қилади ва тарихни яратадиган ва ҳаракатга келтирадиган буюк мўъжизакор кучга айланади.

Ҳуқуқий давлат Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, жамоат уюшмалари, фахрий ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва бошқа жамоат бирлашмалари манфаатларини муҳофаза этади, уларга ижтимоий турмушда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий эркинлик яратиб беради.

Айни пайтда ҳуқуқий давлат Ўзбекистоннинг мустақиллигига, ҳудудий яхлитлигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, уруш ва зўравонликни тарғиб қилувчи, конституциявий тузумни зўрлик билан

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 43-бет.

ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, халқнинг демократик эркинликлари ва маънавиятига тажовуз қилувчи партиялар ва жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолиятини таққиллайди.

Ўзбекистон Республикасининг мустақил ҳуқуқий давлат сифатидаги тараққиётини кўп партияли тизимсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Биз фуқаролик жамияти қуришга интилоқдамиз. Шундай экан, давлатимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифалари — жамоат ташкилотлари, халқ зинмасида бўлиши табиийдир.

Давлат мустақиллигини такомиллаштиришнинг муҳим омилли — кўп партиявийликни ривожлантиришдан иборатдир. Жамиятимизда бир қанча сиёсий партиялар бўлиши табиийдир. Етмиш йил ичида халқларнинг бошига тушган кулфатларнинг сабаби ва илдизи шундаки, мамлакатда ҳамма вақт битта партия ҳукмронлик қилиб келди. Уни танқид қиладиган, хатоларини фош этадиган, камчиликларини юзига соладиган бошқа партиялар бўлган эмас. Шу сабабли ушбу ҳукмрон партия йўл қўйган хатолар ҳам тўғри деб тасдиқланиб келинган. Пировард натижада, бу хатолар янада жиддийлашиб, чуқурлаша бориб, батамом инқирозга олиб келди. Илғор мамлакатларнинг ҳаммасида сиёсий партиялар кураши жамият ҳаётининг жуда муҳим қисмини ташкил этади. Шунини ҳисобга олган ҳолда мамлакатимизда бирин-кетин ҳар хил партиялар ва оммавий ҳаракатлар фаолият кўрсатмоқда.

Кўп партиявийликнинг ривожланиши бу табиий ва қонуний жараён бўлиб, жамиятимиз тараққиётида катта ўрин тутати. Диалектика қонунарига биноан нарса ва ҳодисаларни, шу жумладан жамиятни ҳам ҳаракатлантирувчи асосий кучни қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва уларнинг доимий кураши ташкил этади. Қарама-қаршиликлар кураши бўлмаган жойда турғунлик даври бошланади, жамият аста-секин ич-ичидан чиррай бошлайди, фикрлар ва нуқтани-назарлар кураши ўрнига бир-бирларини кўкка кўтариб мақташ, камчиликларни хаспўшлаш, қўшиб ёзиш, хушомадгўйлик, лаганбардорлик, порахўрлик, оддий кишиларни менсимаслик ва бошқа шу каби салбий ўзгаришлар кенг илдиз олади.

Афсуски, кўп йиллар мобайнида бизнинг жамиятимизда фалсафанинг ана шу муҳим қойдаси билан ҳисоблашмадилар. Натижада компартиянинг айтгани — айтган, дегани — деган бўлиб қолаверди. Бунинг нималарга олиб келгани энди бизга маълум. Утмишдан сабоқ чиқариб эндиликда кўп партиявийликнинг ривожланиши учун биз керакли ҳамма имкониятларни яратиб бермоғимиз лозим. Кўп партиявийлик асосида биз жамиятдаги ҳар бир фуқаронини ўз фикри, ўз қарашини, ўз нуқтани назарига эга бўлган, ҳар бир масалани мустақил чуқур таҳлил қила оладиган инсон қилиб тарбиялаш имкониятига эга бўламиз. Бу эса

халқ оммасининг сиёсий савиясини кўтариб, уларнинг куч-қудратини республикамизнинг давлат мустақиллигини мустаҳкамлашга сафарбар қилишда катта аҳамият касб этади.

Республикамиз раҳбарияти сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари билан ҳамкорликни, мулоқотни ривожлантиришга, улар билан жиҳлашишга интилмоқда. Демократик партиялар учун фақат меҳнаткаш халқ манфаатлари, танлаб олинган демократик йўл эҳтиёжларини кўзлаб ҳаракат қилишдан бошқа мақсад бўлиши мумкин эмас. Халқ ҳужалигини барқарорлаштириш, сиёсий ва иқтисодий тангликларни баргараф этиш, бозор муносабатларига ўтишни амалга ошириш, миллий ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш, жамиятнинг барча соғлом кучларини жипслаштиришга қаратилган қатъий сиёсат келажакимиз учун жуда катта аҳамиятга эга. Инсон манфаати, унинг бахт-саодати, маънавийлик ва инсонпарварлик қондаларини қарор топтириш йўлида жамиятнинг демократик негизларда янгилашни ҳаётнинг ўзи талаб қилмоқда. Республиканинг сиёсий-иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш, ижтимоий адолатни, маънавий янгилашни, барча миллат ва элатлар учун муносиб турмуш шароитини амалга ошириш ана шуларга қаратилган тadbирлардир.

Давлат мустақиллиги, сиёсий барқарорликни мустаҳкамлашда сиёсий партиялар каби жамоат ташкилотлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Буни жамиятимиз жамоат ташкилотлари мисолида очиқ-ойдин кўриш мумкин. Буларга касаба уюшмалари, Ёшлар уюшмалари, ижодий ташкилотлар, маҳалла қўмиталари, хотин-қизлар, уруш ва меҳнат ветеранлари ташкилотлари, маданият фонди, табиатни, тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш билан шуғулланадиган турли жамиятлар ва шу каби бошқа ташкилотлар киради.

Жамоат ташкилотлари давлат ишларини бошқаришга сиёсий-ҳўжалик, таълим-тарбия, маориф, ижтимоий, маданий масалаларни ҳал этишда, меҳнаткашларнинг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилишда, уй-жой ва моддий неъматларни тақсимлашда, фуқароларнинг, ёш авлоднинг сиёсий маданиятини ошира бориш, ижтимоий фаоллигини кучайтиришда, миллий ва миллатлараро муаммоларни ҳал этишда қатнашадилар. Шу тариқа уларнинг ҳаммаси жамиятимизнинг сиёсий мустақиллигига ўз ҳиссасини қўшади.

Ўтмишда рўй берган салбий ҳодисалар туфайли Ўзбекистон ўзининг давлат мустақиллигини йўқотган эди. Бошқарув шакллари ва усулларининг ҳаддан ташқари марказлаштирилганлиги, оқибат—натижда Иттифоқнинг ҳоким, республикаларнинг эса тобе, бошқача айтганда, вассал бўлиб қолганлиги жамиятимиз тараққиётига ров бўлди. Шахсга сиғиниш авжига чиққан, қатагон кучайиб кетган пайтларда республика ҳуқуқлари пасайиб оёқ ости қилиб келинди. Гарчи асосий қонун бўлган Конституцияда республикалар мустақил деб белгилаб қў-

олган бўлса-да, лекин уларнинг барча эҳтиёжлари, ваколатларини марказ ўз қўлида мустақкам ушлаб турди. Марказнинг аниқ — гап, айтгани — айтган эди, у тўғрими, нотўғрими барибир, бажарилиши шарт эди! Қабул қилинган қарорлар ва қонунларнинг баъзилари республикалар учун унчалик тўғри келмасе-да, бажарилиши сўзсиз талаб қилинарди. Ер ва ер ости бойликлариغا эгалик қилиш, ички ва ташқи сиёсат масалаларини ҳал этиш, кадрлар тайёрлаш, миллий тиллар ва маданиятлар, урф-одат ва анъаналарни қай даражада ривожлантириш сингари энг муҳим ҳаётий муаммоларни ҳал этиш ҳуқуқи республикалар томонидан олиниб, юқоридан белгиланадиган бўлиб қолган эди. Шунинг учун собиқ Иттифоқнинг турли республикаларида содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тангликлар, миллий можаролар, эслатиб ўтилган нотўғри сиёсатнинг қонуний оқибатларидир, десак янглишмаган бўламиз.

Тарихий ривожланишнинг ҳозирги туб бурилиш босқичи республикамиз сиёсий тизимини мустақкамлаш ва янада такомиллаштириш вазифасини кун тартибига қўйди. Бу мураккаб вазифани республикаларнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини амалда тасдиқламасдан маънавий янгиланиш, ижтимоий адолат ва аҳолининг муносиб турмуш шароити учун курашмасдан, жумҳуриятларнинг ҳуқуқ ва ваколатларини аниқ белгилаб олмасдан туриб ҳал этиб бўлмайди.

Сиёсий мустақиллик — миллий эркинлик демакдир. Бу республиканинг, унинг халқининг ўз хоҳиш-иродасини эркин изҳор этиши, ўзининг миллий давлат тузилиши ва маъмурий-ҳудудий бўлиниши масалаларини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқи ва имкониятларига эга бўлишидир. Бу яна ер, ер ости қазилмалари, табиий бойликлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, вужудга келтирилган иқтисодий ва илмий имкониятлар, меҳнат натижалари ҳамда бошқа мол-мулк муассасалари фақат республиканинг мулки бўлиши лозим деган маънони ҳам билдиради.

Ўзбекистон Республикаси ҳозирги пайтда тенг ҳуқуқли мустақил ва суверен давлат сифатида ташқи сиёсатни ўз манфаатларини кўзлаб белгилаш, хорижий мамлакатлар билан муносабат ўрнатиш, улар билан шартномалар тузиш, ўзаро дипломатик ва консуллик ваколатхоналари айирбошлаш масалаларини кўзлаб иш қилмоқда. Сиёсий мустақиллик республикада ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмларини белгилаш, лицензия (рухсатнома) бериш, шартномалар ва эркин иқтисодий минтақаларни вужудга келтириш, БМТ га ва бошқа халқаро ташкилотларга вакиллар юбориш, чет эллардаги ватандошлар билан инсонпарварлик алоқаларини ривожлантириш ва мустақкамлашни мустақил ҳал қилиш имкониятини очиб беради.

Республикамизнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги ҳақида гап кетганда, уни миллий маҳдудликка, айирмачиликка, яққаланишга интилиш маъносида тушуниш нотўғридир. Сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан эркин ва мустақил бўлиш бошқа республикалар билан ўзаро манфаатли, мутлақо тенг алоқаларни

янада такомиллаштириш ва кенгайтиришни йўлга қўйишни назарда тутати.

Янги тузилган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги ҳар бир халқнинг тенг ҳуқуқли эркин ривожланишини таъминлаш, жумҳуриятларнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллик йўлидаги интилишларида кенг имконият ва шарт-шароитлар яратиб бериш мақсадга мувофиқдир.

Президентимиз И. Каримов таъкидлаганидек, бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган, эркин, очиқ демократик давлат қуриш учун халқаро миқёсда эътироф этилган тамойилларга амал қилиш билан бир қаторда, Шарқ халқларининг бу соҳадаги ўзига хос ва ўзига мос хусусиятларини эътиборга олишимиз лозим. Улар шундан иборатки, биринчидан, Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин ривожланади, иккинчидан, одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирларига мос келиши лозим, учинчидан, демократик жараёнлар халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мужассам этмоғи керак. «Демократияга тинимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат қилиб, тер тўкиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдан тотиб, қийин, айтиш мумкинки, ҳатто фожиаи тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синов ва курашларга мардона бардош берибгина эришиш мумкин.»¹ Бу оғир машаққатли ишни ҳал этиш, қойилмақом қилиб бажариш, биринчи навбатда, халқ зиммасига, унинг ғоявий ва сиёсий етуқлигига боғлиқ. Оммавий онгнинг даражаси қанчалик юқори бўлса, республикаларнинг мустақиллиги ҳам шунчалик юксак бўлади.

2. Иқтисодий мустақиллик ва унга эришиш йўллари

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг моддий асосини иқтисодий мустақиллик ташкил этади. Кўп йиллар мобайнида бизнинг диёримиз хом ашё манбаи, асосий пахта етиштирувчи ва уни ҳаддан ташқари арзон нархларда сотувчи ўлка бўлиб келди. Шунинг учун ҳам республикамызда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар мураккаб вазиятда бошланди. Ўзбекистон собиқ Иттифоқдан нефть, машина ва ускуналар, дон, чорва, озиқ-овқат маҳсулотлари билан бирга эҳтиёжimizни қондирадиган оддий истеъмол молларини ҳам четдан келтириш билан боғлиқ ўта вайрон ҳолдаги марказлашган, режали иқтисодиётни, аҳолининг паст турмуш даражасини мерос қилиб олган эди.

Мустақилликка эришган кундан бошлаб, Президентимиз томонидан илмий ишлаб чиқилган бешта тамойилга, яъни: 1) иқтисодиётни мафкурадан батамом холи қилиш; 2) давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши; 3) тараққиёт жараёни қонунлари-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 11-бет.

га асосланиш; 4) кишиларни ижтимоий муҳофаза қилиш; 5) бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш.

Ўзбекистон ўзининг ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти йўлини ишлаб чиқди. Миллий хусусиятлар ва анъаналарни ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларига ўтишнинг аниқ устиворликларини, тамойилларини ва йўналишларини аниқлаб олди. Бозор иқтисодиётига ўтиш учун бир қанча ишлар қилинди. Мулкчилик, тадбиркорлик, чет эл мамлакатлари билан савдо-сотиқ ҳақида бир қанча қонун ва қарорлар қабул қилинди. Иқтисодий эркинлик, корхоналар, хўжаликлар, фермерларни қўллаб-қувватлаш бўйича фармонлар чиқарилди. Фермер хўжаликлари ташкил этилди. Тижорат ривожлана бошлади. Хорижий мамлакатлар билан қўшма корхоналар ташкил этилди. Мулкчиликнинг хилма-хил шакллари пайдо бўлди. Дунё ишбилармонлари учун юртимизда фаолият кўрсатиш учун шароит яратилди.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш соҳасида ҳам ибратли ишлар қилинди. Муҳтож, кўп болали, қаровчисиз қолган oilаларга, қариялар ва ёшларга, болаларга, нафақачиларга мунтазам ёрдам берилди. Саломатлик посбонларига, заҳматкаш муаллимларга, журналистлар, оммавий ахборот ходимларига, олий ўқув юртлари талабалари ва профессор-ўқитувчиларига анча-мунча енгиллик туғдирилди.

Амалга оширилган ишлар мустақилликни мустаҳкамлаш йўлидаги дастлабки қадамлар, илк муваффақиятлардир. Бу узоққа мўлжалланган ишнинг бошланишидир, холос. Ниҳоятда оғир, мураккаб, анча вақт ва маблағ, халқимиздан буюк жасорат талаб қиладиган ишлар ҳали олдинда турибди.

Ҳозирги асосий вазифа, миллий истиқлолимизнинг тақдири билан бевосита боғлиқ бўлган долзарб муаммо — мустақиллигимизнинг иқтисодий омилларини мустаҳкамлашдир. Иқтисодиётнинг асосий вазифаси — халқнинг ўсиб бораётган талабини қондириш ва мамлакатни ҳар томонлама ривожлантиришдан иборатдир. Бу иқтисодиётнинг жамият ҳаёти учун бирламчилигидан, унинг сиёсатдан устунлигидан келиб чиққандир.

Жамият ҳаётида ҳамма масалани пировард-оқибатда иқтисодиёт, моддий бойликлар ишлаб чиқариш усули ҳал этади. Ишлаб чиқариш тўхтаб қолса кишиларнинг бутун маънавий ҳаёти тўхтаб қолган, жамият ҳалок бўлган бўлур эди. Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида буюк келажак сари бориши учун ҳозирданоқ ўз иқтисодиётини барқарорлаштириши, сўнгра уни муттасил ўстириши керак бўлади.

Жамият иқтисодий ривожланишининг ўзига яраша қонун-қоидалари борки, улар билан ҳисоблашмаслик, уларга қатъий амал қилмасликнинг оқибатлари ўта фожиали бўлиши ҳеч гап эмас.

Иқтисодиётни хароб қиладиган асосий нарса уни сиёсатга ва мафкурага боғлаб қўйишдир. Иқтисодий мустақилликка эришишдан кўра сиёсий мустақилликни қўлга киритиш қийинроқдир.

Мустақилликнинг иқтисодий заминларини мустаҳкамлаш, миллий тикланишга моддий база яратиш учун саноатнинг барча турлари ва тармоқларини замонавий талаблар асосида барпо этишнинг аҳамияти жуда катта. Саноатни ривожлантирмай ҳозирги даврнинг энг мураккаб, замонавий асбоб-ускуналарига, машина ва механизмларига эга бўлиш мумкин эмас.

Шунингдек, республикада ишлаб чиқариладиган жуда катта миқдордаги хом-ашё ва мавжуд ишлаб чиқариш қувватларининг асосий қисmini ўз тупроғимизда, ўз юртимизда тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга жалб этиш лозим. Замонавий технологияларни чет эллардан олиб келиб қишлоқ жойларида ва ишчи кучи ортиқча бўлган туманларда кичик қўшма корхоналар ташкил этиш зарурлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Ҳозирги даврда қўшма корхоналар сонини кўпайтириш, етишиб чиққан тадбиркор-ишбилармонларга кенг имконият яратиб бериш, мулкчиликнинг барча турларига йўл очиш, иқтисодли кадрларни хорижий мамлакатларга юбориб ўқитиш, маиший хизмат ва савдо корхоналарини, саноат корхоналари ва уй-жойларни хусусийлаштириш Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиши учун кенг имконият яратади.

«...бугунги энг муҳим ҳал қилувчи масала,— дейди И. Қаримов,— кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш, уларга кенг имконият ва имтиёзлар ташкил қилиб беришдир.

Қисқа муддат ичида ички бозорни тўлдирадиган ва экспорт қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқарувчи кичик технологияларни жорий этиш концепцияси ва миллий дастурини ишлаб чиқиш зарур.»¹

Иқтисодий ислохотларнинг бугунги босқичида энг муҳим ва долзарб вазифа — мулккий муносабатларни тубдан ўзгартирмоқдир. Унинг туб моҳияти — мулкни ҳақиқий эгалари қўлига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик учун кенг йўл очиб бериш ва мулкдорда янги мулк эгаси ҳисснётини тарбиялашдан иборат.

Мустақиллигимизнинг иқтисодий заминларини барпо этиш ва мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан яна бири — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўпайтира боришдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалиги мамлакатимиз халқ хўжалигининг энг муҳим соҳаси, унинг ажралмас таркибий қисмидир. Қишлоқ — миллий даромаднинг жуда муҳим манбаидир.

Миллий даромаднинг 44 фоизидан кўпроғи бугунги кунда қишлоқ хўжалигидан олинади. Республикамизга келаётган валютасан қишлоқ хўжалиги ҳисобига олинапти.

Ўзбекистон Давлат мустақиллигига эришгандан сўнг қишлоқ хўжалигини оёққа турғазаш учун анчагина ишлар қилинди. Қишлоқ хўжалик ходимларини моддий рағбатлантириш яхши-

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., 1995, 40-бет.

ланди. Саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархини белгилашдаги номутаносибликлар тугатила бошлади.

Сўнгги йилларда пахта майдонларини камайитириш ҳисобига шахсий ёрдамчи хўжаликлар ва деҳқон фермер хўжаликларини янада ривожлантиришга эътибор кучайтирилди. Омилкор деҳқонларга ер бериш билан бирга эркинлик ҳам берилди. Деҳқонларнинг ҳамма ишларига аралашавериш, юқоридан туриб кўрсатмалар бериш, унга ақл ўргатиш, эркини бўғиб қўйиш сингари адолатсизликлар ҳозирги даврда бартараф этилди.

Қишлоқни оёққа турғазиниш учун давлат донмий равишда ёрдам бериб келмоқда. Кейинги йилларда деҳқонлар даромад ва қўшимча қиймат солиғидан озод бўлдилар. Қишлоқларни обод қилиш ниятида қўшимча маблағлар ажратиб келинмоқда. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида замонвий технологияни жорий этиш, қишлоқ жойларда ихчам, янги технологияга асосланган кичик корхоналарни вужудга келтириш, халқ ҳунармандчилигини ривожлантиришга биринчи даражали аҳамият берилган.

Деҳқон меҳнатининг буюк самараси бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса, пахта, пилла, дон, гўшт-ёғ, тухум, жун ва бошқа шунга ўхшаш ноз-неъматлар, беҳисоб моддий бойликлар мустақиллигимизни мустаҳкамлашнинг иқтисодий асосини ташкил этади, озик-овқат муаммосини ҳал этишда асосий роль ўйнайди.

Ўзбекистон ўз табиий иқлим шароитига кўра, жуда кўп ўсимликларни экин, уларни етиштириш учун энг қулай минтақалардан биридир. Олимларнинг фикрича, барча суғориладиган ерлар, республика аграр бўлими, аграр хўжалик оқилона юритиладиган бўлса, оз эмас, кўп эмас—60—70 миллион кишини боқинга қурби этади. Шунинг учун ердан самарали ва оқилона фойдаланиш масаласи катта аҳамият касб этади.

Республикамизнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашда бошқа республикалар, давлатлар билан иқтисодий алоқалар, давлатлараро муносабатларни тенг ҳамкорликка асосланиб тиклаш ва уни янада ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада Марказий Осиё республикалари ҳамкорлигида амалга оширилаётган ишлар иқтисодий ислохотларни ўтказишда жуда муҳим восита эканлигини сира эсдан чиқариш керак эмас.

«Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган кўл томонлама фаол ташқи сиёсатни амалга ошириш— давлатимизнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш ва халқ турмушини яхшилашнинг зарур шarti ва фoят муҳим воситасидир».¹

Ўзбекистон миллий истиқлолга эришгандан кейин хорижий мамлакатлар билан ҳам ўзининг мустақил, ҳеч нарса билан чек-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 48- бет.

лаб қўйилмаган, тўла тенг ҳуқуқли ва ҳамкорликка асосланган ташқи иқтисодий сиёсатини юргиза бошлади. Ўзбекистон эндиликда кўпгина нуфузли халқаро ташкилотларнинг — Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро электр-алоқа уюшмаси, Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки ва бошқа бирлашмаларнинг тенг ҳуқуқли аъзосидир. Ҳозир республикада хорижий фирмалар билан биргаликда ташкил этилган ўн мингдан ортиқ қўшма корхона ишлаб турибди. Республиканинг халқаро ташкилотлар фаолиятида иштирок этиши унинг жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий соҳада яқинлашувига асос бўлиб хизмат қилади. Жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий алоқада бўлиш республикамизда мустамлакачилик давридан оғир мерос бўлиб қолган ижтимоий-иқтисодий ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш имкониятини беради.

Халқимизнинг туб манфаатларига жавоб берадиган замонавий иқтисодиётни барпо этишда бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш муҳим аҳамият касб этади.

Бозор — молларни олиш ва сотиш борасида харидорлар ва сотувчилар ўртасида таркиб топган иқтисодий муносабатларнинг йиғиндисидир. Бозор — товар-пул муносабатларига асосланадиган ва уларга хос иқтисодий қонунлар асосида юритиладиган иқтисоддир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш бутун дунёда бўлгани сингари мустақил Ўзбекистон Республикаси учун ҳам муҳим ҳаётий эҳтиёждир. «Бозорга ўтиш муқаррар. Бу — давр талаби, объектив реалликдир. Айни вақтда бозор фақат мақсад эмас, балки янги қадриятларни шакллантириш, одамлар фаровонлигининг сифат жиҳатдан тубдан юқори даражасига эришиш усули ва воқитасидир.»¹

Бозор иқтисодиётига ўтиш ҳар хил мулк шакллариининг мавжуд бўлиши ва ривожланишига кенг йўл очади, давлат мулкни ўз эгаларини топишига шароит яратилади. Давлат корхоналари акционерлаштирилади, ижарага берилади. Мамлакатимизда ўтказилаётган хусусийлаштиришда бутун халқ қатнашади. Бу тадбир орқали давлат мулки фуқароларга ўтади, ҳар бир киши миллий бойликдаги ўз ҳиссасига эга бўлади. Кичик корхоналар, савдо ва майший хизмат корхоналари — фуқароларга, муассаса ва ҳўжаликларга сотилади. Шу тариқа хусусий мулк ривожлана бошлайди. Хусусийлаштириш — бу фақат мулкка эга бўлишгина эмас, шу мулкни ишлатиб иқтисодиётни ўстириш ва мустаҳкамлаш ҳам демакдир. Хусусийлаштириш натижасида мулкчилик халқчиллашади. Бундан пировард-оқибатда халқ оммасини, умуман жамиятнинг фаровонлиги ортади.

Ҳозирги долзарб муаммолар ичида банк, молия, кредит тизимларини такомиллаштириш, уларни жаҳон талаблари дара-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 61-бет.

жасига кўтариш, тўловларни тартибга солиш борасидаги ислохотлар бугунги босқичда муҳим ўрин эгаллайди. Иқтисодиётимизни барқарорлаштириш йўлидаги муаммолардан пул қадр-сизланиши — инфляцияни камайтириш, товар ва хизматлар бозорида рақобат ташкил қилишни, ички миллий маҳсулот ҳажмининг ошиб боришини таъминлаш, тўлов мувозанатини мустаҳкамлаш ва бошқаришни қўллаб-қувватлаш, ташкилий янгиланишларни чуқурлаштириш шулар жумласидандир.

Мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг мақсади — миллий валютамиз — сўмимизни мустаҳкамлаш, уни босқичма-босқич жаҳоннинг кучли валюталари билан конвертациялашга, яъни эркин алмашувига эришишдир.

Ҳозирги вақтда мавжуд саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарини замонавий техник-ускуналар билан жиҳозлаб, уларга янги технология татбиқ қилиш ҳам долзарб муаммолардан биридир. Бунинг учун фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Давримизнинг муҳим бир хусусияти шундан иборатки, фан-техника инқилоби ҳозирги ишлаб чиқаришнинг ҳамма томонларига, ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими, инсоннинг ўзига ва унинг яшаш муҳитига жуда кучли таъсир ўтказмоқда, меҳнат унумдорлигини ошириш ва бутун жамиятни тараққий эттиришнинг янги-янги истиқболларини очиб бермоқда. Бу, ўз навбатида, халқ хўжалигини техникавий жиҳатдан янгидан тиклашни амалга ошириш ҳамда ана шу негизда жамиятнинг моддий-техника базасини тубдан ўзгартиришни талаб этади. Республикамиз катта илмий имкониётга эга, ундан тўғри, ўз вақтида ва самарали фойдаланишга эътиборни қаратиш керак.

Техника ва технологияда туб ўзгаришлар ясаб, меҳнат унумдорлигини ошириб, ҳозирги давр талабига тўлиқ жавоб бера оладиган иқтисодиётни ривожлантириш республикамиз олдида турган муҳим вазифадир.

Мустақилликнинг муҳим шарти нафақат ривожланган замонавий технологияга таяниш, балки иқтисодиётни малакали ишчи кучи билан ҳам таъминлашдан иборатдир. Шу сабабли давлатимиз индустриал соҳаларга (саноат, алоқа, транспорт ва қурилиш) ерли аҳолидан етишиб чиққан малакали ишчилар ва мутахассислар етказиб беришга эътиборини кучайтирмоқда.

Иқтисодий ислохотлар инсон учун, унинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашга қаратилган. Шунини эътиборга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, биринчи навбатда кам даромадли оилаларни, олий ўқув юртлари ва ўрта махсус билим юртлари талабаларини, ўқитувчиларни, кўп болали оналарни, пенсионерларни, камбағаллар, бева-бечораларни қўллаб-қувватлаш соҳасида муҳим тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни изчиллик билан амалга оширмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолини ижтимоий

ҳимоя қилиш ҳақида Президентимиз қабул қилган фармонларни бажариш бу ишнинг асосини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, бу кўп йилларга мўлжалланган, барча халқнинг фаол ҳаракати натижасида эришиладиган стратегик вазифадир. Буни бир-икки йилда амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бу масалага юзаки эмас, балки жиддий ва илмий жиҳатдан ёндашишимиз зарур.

Президентимиз томонидан илмий ишлаб чиқилган иқтисодий ислохотлар стратегиясини изчил равишда амалга татбиқ этиб Республикамизнинг ислоҳ қилишнинг биринчи босқичида салмоқли натижаларга эришди. Ҳозир республика жамиятни ислоҳ қилишнинг навбатдаги босқичига қадам қўйди.

«Иккинчи босқич бозор тизимларининг шаклланиши тугалланадиган давр бўлиб, солиқ, молия ва пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштиришни, бутун ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришни кўзда тутди ...»¹.

3. Мустақилликнинг маънавий заминлари

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги маънавий ҳаётимизда ҳам катта бурилишдир. Зеро, бу мустақиллик инсоният тарихий тараққиётининг илк босқичларидан ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ривожланишнинг ҳозирги босқичларига қадар етиб келган халқимиз тақдирида янги истиқболлар очиши шубҳасиз.

Мустақилликни фақат иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларга асосланиб, одамлар турмуш шароитини яхшилаш билан таъминлаб бўлмайди. Жамият тараққиётини тезлаштиришнинг иқтисодий ва сиёсий омиллари сингари зарур бўлган яна бир муҳим асоси борки, усиз мустақилликни мустаҳкамлаб ҳам, барқарорлигига эришиб ҳам бўлмайди. Мустақиллик иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар билан бир қаторда одамлар онги ва дунёқарашида, одоб-ахлоқи, имон-эътиқоди, билим савияси ва руҳиятида, маданияти ва маънавиятида, таълим-тарбиясида ҳам туб, асосли ўзгаришлар бўлишини тақозо этади.

Агар мустақилликнинг маънавий замини заиф бўлса, халқимиз ўзининг миллий тилини, маданияти ва анъаналарини, раъсумларини ҳурмат ва эҳтиром қиладиган, умуминсоний қадриятларни эъзозлайдиган, улардаги олижаноб ғоя ва ҳикматлардан оқилона ва ижодий фойдаланадиган даражадаги камолот босқичига эришган бўлмаса, мустақилликнинг маънавий замини бақувват бўлмайди. Дунёдаги ҳар бир давлат каттакичиклигидан қатъи назар ўзининг тараққиёти жараёнида маънавиятга эҳтиёж сезган ва сезади. Бу — тарихий заруриятдир. Маънавиятнинг жамият тараққиётидаги аҳамияти тарихнинг бурилиш давларида айниқса беқиёс бўлади.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, 174- бет.

Маънавиятга бўлган талаб ва эҳтиёж ҳозирги даврда Ўзбекистонда кун ва йил сайин кучайиб бормоқда. Бу — бежиз эмас, албатта. Чунки келажакда буюк давлат эгаси бўладиган комил инсонни тарбияламасдан, маънавий, ахлоқий баркамол қилмасдан туриб олға томон ривожланиш, мустақиллик муаммоларини ҳал этиш мумкин эмас. Бу — биринчидан. Иккинчидан, ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш борасидаги мураккаб вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш фуқароларнинг маънавий-ахлоқий камолотига, имон-этиқодига, ғоявий-сиёсий етуклик даражасига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Жамият тараққиётини тезлаштиришнинг йўлларида бири ҳисобланган бозор муносабатларига фақат иқтисодий омиллар билан эмас, балки юксак маънавият асосида борилади. Бозор муносабатларига ўтиш одамларда имон-этиқод, виждон, ҳалоллик, бировнинг ҳақини ейишдан қўрқиш, хайр-эҳсон сингари фазилатлар бўлишини, ана шуларни ўзида жам қилган миллий, диний, ахлоқий қадриятларга катта эътибор беришни тақозо этади. Агар динимиз, тарихимиз, маданиятимиз, урф-одатимиз моҳияти билан шаклланган миллий ва диний қадриятларимиз тикланиб, улардаги умуминсоний ғоялар одамларнинг қон-қонига аста-секин сингдирилиб борилмаса, маънавият юксак бўлмаса одамлар ўртасида меҳр-оқибат кўтарилади. Бундан жамиятимиз ҳам, миллий истиқлол йўлидан бораётган давлатимиз, халқимиз ва миллатимиз ҳам катта зарар кўради. Маънавият масаласи шунинг учун ҳам Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги бурилиш босқичида жуда катта аҳамият касб этмоқда.

Мустақиллик учун маънавиятнинг аҳамияти шу қадар бебаҳо, уни ҳеч қачон иккинчи ўринга суриб қўйиш ҳам, шунингдек, маънавият масаласига иқтисодий муаммоларни ҳал қилиб бўлгандан кейин ўтиш мумкин, деб ўйлаш ҳам тамомила хатодир. Жамият тараққиётида иқтисодиётсиз маънавият, маънавиятсиз иқтисодиёт йўқ ва бўлмайди.

Инсоният ҳаётида маънавиятга эҳтиёж сезилмайдиган соҳанинг ўзи йўқ. Президентимиз таъкидлаганидек, маънавият халққа, миллатга, ҳар бир инсонга ҳаводек, сувдек, қуёшдек зарур ва бебаҳодир.

Инсон камолоти миллат ва мамлакат ривожига асос бўлади. Буюк давлат бўлиш учун жамиятнинг ҳар бир аъзоси камолотга эришган, миллат эса буюк, оқилу доно, маданиятли, маърифатли, дунё таниган бўлиши лозим. Ана шу ғоятда мураккаб ва масъулиятли вазифани бажаришда миллий маънавиятимиз асосий омилдир. У истиқлолимиз ва истиқболимиз таянчидир.

Миллий маънавиятимиз ҳар бир инсонда она юртига муҳаббат ва садоқатнинг қарор топишида, шу муқаддас тупроққа эгалик туйғуларини шакллантиришда, Ватанни ҳимоя қилиш, авайлаб-асрашда олижаноб инсоний фазилатларни илдиз отириш ва ривожлантиришда катта ўрин тутadi. Маънавиятнинг бебаҳолиги унинг турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон-қардош қилишлигида, уларнинг тақдирини ўзарo ҳурмат

асосида яқинлаштиришда ҳам яққол кўринади. Маънавият инсон ҳаётини гўзаллаштиради, турмушига мазмун ва моҳият бағишлайди. Юксак маданият ва маънавият соҳиби бўлган инсон оташин ватанларвар, юрти ва халқи ишига фидойи, қалби пок, сўзи билан иши бир, илми хулқига монанд бўлади.

Маънавияти юксак инсон мустақилликка хавф соладиган маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, тарафкашликка ҳеч қачон йўл қўймайди. Миллий бирлик, аҳиллик, тотувлик, ҳамжиҳатлиликни вужуд-вужуди, тан-жони билан қўллаб-қувватлайди.

Жамият тараққиётини, халқимиз ва миллатимиз истиқболини ва куч-қудратини маънавиятдан айрича тасаввур этиш мумкин эмас.

Маънавияти юксак даражада ривожланган миллатгина порлоқ истиқбол, ҳақиқий мустақиллик учун курашга ўзида куч ва қудрат топа олади. Маънавият — бу олдинга қараб ҳаракат қилмоқ, тараққиётнинг юксак, олий чўққилари сари тўхтовсиз интилоқ демакдир. Маънавий баркамоллик бўлган жойда тараққиёт бўлади. «Маънавият инсоннинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. Нафақат кўна тарих, балки янги тарих ҳам бунинг кўплаб мисолларини билади.»¹

Туркистон азал-азалдан илм-фан ва маданиятнинг, адабиёт ва санъатнинг энг қадимий марказларидан бири бўлиб келган. Ўлкамиз мутафаккирлари, алломалари жаҳон илм-фани ва маданиятини ўз кашфиётлари ва ўлмас илмий асарлари билан ижодий бойитдилар, юқори чўққига кўтардилар, унинг бир неча асрлик тараққиётига самарали таъсир қилдилар. Бутун маданий оламга таниқли олимлар ва мутафаккирлар, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари давлатлар ва шаҳарлар яратувчилари бўлмиш улуғ аجدодларимизнинг ижодиёти ўзининг улуғворлиги ва гўзаллиги билан ҳозиргача ҳаммани лол қолдирмоқда.

Ана шундай бой ва қудратли миллий маданиятимиз кўп йиллар давомида ҷоризм ва болшеви́зм му́стамлакачилари томонидан оёқ ости қилиниб келди. Бир неча минг йиллик миллий меросимиз, миллий маданиятимиз, тарихимиз, тилимиз, урф-одат ва анъаналаримиз унутилди. Миллий маданиятимизнинг ажралмас қисми бўлган ислом дини зўр бериб қораланди, диний адабиётлар, масжид, мадрасалар йўқ қилинди. Диндорлар маънавий таҳқирланди, ҳуқуқлари чекланиб қўйилди. «Наврўз» ва шу каби миллий байрамлар йўққа чиқарилди. Тарихимиз, ўтмишимиз юзаки ва бир томонлама ўрганилди. Кишиларни ўз халқининг тарихи, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодларини билмайдиган манқуртларга айлантириб қўйишига интилиб келишди.

Президентимиз қайд этганидек, «бир вақтлар Марказнинг

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 79- бет.

буйруғини кутиб бажариб, тепадан кўрсатилган чизиқлардан чиқмаслик одатимизга айланган эди.

Гоҳ ошкора, гоҳ зимдан: «Сизлар ўз-ўзларингни мустақил бошқаришга қодир эмассизлар», «Сизлар муте, қарам миллат-сизлар», «Сизлар учун биз фикрлаймиз, назария яратамиз, амру фармон берамиз, сизлар эса бажарасиз, холос»,¹— деб миямизга қўйиб келишган эди.

Эндиликда буларнинг ҳаммасига чек қўйилди. Мустақилликка эришганимиздан сўнг биз сохта мафқуранинг яккаҳокимлигидан қутулдик. Маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди. Тарихни тикладик. Улуғ боболаримизнинг руҳини шод этдик. Удумларимиз, қадриятларимизга қайтдик. Динга муносабатимиз ўзгарди. Она тилимизни англадик. Ўзбек тилининг Ўзбекистон Республикасида давлат тили деб қонун йўли билан белгилаб қўйилганлиги маънавий-маданий ҳаётимиздаги буюк воқеадир. Чунки тил — халқ маънавий ҳаётининг асосидир. Бинобарин, миллий тил гуркираб ривожланмаса миллий онг ўсмайди. Миллий онг, миллий маданият ўсмаса, кишиларда миллий ғурур, миллий фахр-ифтихор ривожланмасдан қолади. Тил — ҳар бир халқ ва миллатнинг миллий ўзлигини намоён қилишнинг муҳим воситасидир.

Халқнинг маданий-маънавий бойлиги, ақл-идроки ва тафаккури, тарихи ва маданияти унинг тилида ўз ифодасини топади. Ана шу маънода олганда, тил халқнинг қалби, жону жаҳонидир.

Мустақиллик халқимизнинг маданий-маънавий тараққиётига кенг йўл очиб берди. Ўзбекистонда ҳозир маданий меросимизга алоҳида эътибор билан қаралмоқда, жуда кўплаб илмий, бадий, тарихий, фалсафий асарлар, қадимий қўлёзмалар кетма-кет нашр қилиниб турибди. Ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш ишлари аллақачоноқ бошлаб юборилди.

Халқимиз даҳоси билан яратилган ва ғайриқонуний равишда республикадан ташқарига олиб кетилган, миллий бойлик бўлган санъат асарларини, қимматли қўлёзмаларни излаб топиш, Ўзбекистонга қайтариш чора-тадбирлари кўриляпти.

Республикада илм-фан, маданият, халқ таълими, маориф, адабиёт ва санъатни ривожлантириш, тарихий обидаларни таъмирлаш, аслига келтириш, қарийб унутилаёзган халқ ҳунарамандчилигини тиклаш масалалари бўйича Президент фармонлари эълон қилинди, бир неча қарор қабул қилинди.

Миллий урф-одат, қадриятларимизни тиклаш, улардан тўла баҳраманд бўлиш, ёш авлодни миллий қадриятлар, анъаналар асосида тарбиялаш соҳасида ҳам кўзга кўринарли ишлар қилинмоқда. Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварлик

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, 46- бет.

нинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир.

Ёшларни маънавий тарбиялаш, жамиятимизнинг руҳий пок-ланишида ислом қадриятларининг ҳиссаси катта бўлиши муқаррар. Дин асрлар давомида одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлашишга, ҳамжиҳат бўлишга ундаган, дин арбоблари ислом қадриятлари ва илмларнинг мағзини ва покликка чақирувчи ўғитларни одамлар дилига сингдириб келганлар.

Ислом дини,— дейди И. Каримов,— бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам дённат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар. Агар биз адолатли давлат, эркин жамият қурмоқчи бўлсак, бу олижаноб мақсадни амалга ошириш йўллари минг йиллик диний ақидалар билан муштарак эканлигини ёдда тутишимиз лозим.

Катталарга иззат-икром, кичикларга меҳр-шафқат, ота-оналарга эъзоз, фарзандларга меҳр-садоқат — булар инсонни инсон сифатида улуғлайдиган, ахлоқий, маънавий жиҳатдан гўзал ва баркамол қиладиган қадриятлардан бўлиб ҳисобланади.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фарзандларнинг жамият, оила ҳамда ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва масъулиятлари миллий қадриятларимиз асосида белгилаб қўйилган. Унга мувофиқ, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Мустақиллигимизнинг пойдеворини мустаҳкамлаш жамият аъзолари маданий-маънавий, ахлоқий камолоти суръатларини тезлаштириш, таълим-тарбия ишларини оқилона йўлга қўйиш, маърифий тадбирларни мунтазам амалга ошириш бениҳоя катта аҳамиятга эга. Агар инсон тўғри тарбия топмаса, унинг фаолияти жамият учун зарarli бўлади. Жамият ҳаётидаги барча муаммолар маънавий жиҳатдан баркамол бўлган кишиларнинг фидокорона, ҳалол меҳнати, ҳалол ва поклиги асосида рўёбга чиқади. «Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, ҳақсеварликка ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда ахлоқ — маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шуничаки салом-алиқ, хушмуомаладангина иборат эмас. Ахлоқ — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани.»¹

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, 53-бет.

Ҳозирги пайтда тараққиётимиз тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Ақлий заковат, руҳий, маънавий камолот, инсофу диёнат, мурувват, меҳр-оқибат — булар маърифатли, маънавиятли инсоннинг асосий фазилатларидир.

Илм-фанга ўчлик, маърифатга томон талпиниш маданиятга ташналик, одоб-ахлоқ қондаларини чуқур ўзлаштириб ҳаётга татбиқ этишга интилиш, китоб мутолаасини ҳеч қачон қилмаслик, зеҳнини ўткирлаб, фикрини бойитиб, тафаккур қувватини оширишга доимо шай туриш — буларнинг ҳаммаси ўзбек халқига авлод-аждодларидан ўтиб келаётган буюк анъана, ажойиб мерос бўлиб, булар унинг қон-қонига чуқур сингиб кетган. Мазкур фазилатларни янада ривожлантириб жамиятимиз маънавий мустақиллигини янада мустаҳкамлаш — ҳозирги кунда халқ таълими, ўрта махсус ва олий ўқув юртларининг олдида турган долзарб масала.

Республика бозор иқтисодиётига босқинча-босқинч ўтаётган ҳозирги шароитда онладаги, мактаблар, ўқув юртлари ва тарбия муассасаларидаги меҳнат тарбиясининг аҳамияти айниқса катта. Мустақил Ўзбекистон учун ҳақиқий меҳнатсевар, малакали, ишбилармон, кўплаб хорижий тилларни биладиган кишилар керак. Ёшлар меҳнат қилишга, меҳнат мевасини қадрлашга қанчалик эртaroқ ва тезроқ ўрганиб олишса, бундан унинг ўзи ҳам, жамиятимиз ҳам шунчалик кўп наф қўради. «Инсоннинг ўзи ва ўз онласининг бахт-саодати йўлида меҳнат қилишга шахсан тайёр эканлиги унинг ички имкониятларини ташкил этади. Бизнинг кўламли ижтимоий-иқтисодий ниятларимиз халқимизнинг меҳнатсеварлигидан келиб чиқади.»¹

Миллий давлатларимизнинг маънавий мустақиллигини таъминлашда маориф соҳасида тааллуқли бир қатор масалаларга эътиборни кучайтиришимиз лозим. Энг аввало мактабларимизнинг аҳволини яхшилаш, уларнинг ўқув дастурларини қайта кўриб чиқиб, миллий тус бериш, ёш авлоднинг келажаги устида бош қотиришимиз керак. Мустақилликни ўйлаётган юртнинг аввало мактаби мустақил бўлмоғи шарт. Унинг учун ўқув режаларини қайта кўриб чиқиш, республикамизнинг ҳаётига мослашган ўқув дастурини яратишимиз керак. Шунинг билан биргаликда янги ўқув қўлланмалари ва дарсликларини яратишни ҳам тезлаштиришимиз лозим. Ўзбек мактаби, унинг ўқув режалари, дарсликлари ва ўқув қўлланмаларида ўтмиш меросимиз, урф-одатимиз ва миллий анъаналаримиз тўлиқ ўз аксини топиши керак.

Олий ўқув билимгоҳлари ва ўрта махсус билим юртларининг ҳам ўқув режаларини, ўқув дастурларини республикамиздаги ўзгаришларга мувофиқ қайта кўриб чиқиш керак. Уларнинг

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 80- бет.

моддий, техникавий мавқеини яхшилашимиз лозим. Бу соҳада ҳал этишни кутиб турган бошқа кўп муаммолар мавжуд эканлиги бизга сир эмас.

Президентимиз таъкидлаганидек, боғчалардан тортиб олий ўқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида Ватан тарихи ва маданиятини, география ва иқтисодини, қадимий урф-одатларимизни ўқитишга муҳим сиёсий вазифа сифатида қаралмоғи лозим. Бу эса, ўз навбатида, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларни миллий, маънавий нуқтаи-назаридан янгитдан қараб чиқишни тақозо этади.

Инсоннинг маданий-маънавий, ахлоқий камолоти узоқ йиллар давомида амалга ошадиган жараён. У инсон қалбида жуда кўплаб омиллар, қулай шарт-шароитлар ва имкониятлар таъсирида ннш уради, илдиз отади.

Маънавияти ривожланган халқ ўз-ўзини ва ўзгаларни қадрлайди, қаддини тик тутади, мағрур яшайди, рўй бераётган ҳар бир воқеа ва ҳодисага ақл кўзи билан қарайди, илм-фан ва тафаккурга асосланиб иш юритади, қийинчиликлар олдида доддираб қолмайди, олий мақсад сари интилишдан асло тўхтамайди, халқни, миллати, давлатининг келажаги буюклигига қатъиян ишонади.

4. Мустақиллик мафкураси ва уни ҳаётга жорий этиш масалалари

Мустақиллик туфайли ўз тарихий тараққиётининг тамомила янги босқичига қадам қўйган Ўзбекистон Республикаси олдида ҳозирги пайтда ҳал этилиши зарур бўлган яна бир муҳим масала турибди. Бу — миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётга татбиқ этиш ҳақидаги масаладир.

Шуни айтиш керакки, ҳеч қандай жамият ва миллат мафкурасиз яшай олмайди. Дунёдаги ҳар бир жамиятнинг, ҳар бир давлатнинг ўзига хос, ўзига мос келадиган, унинг учун хизмат қиладиган, туб мақсадлари ва манфаатларини ҳимоя қиладиган мафкураси бўлади. Мафкурага эга бўлмасдан туриб бирон-та ҳам жамият яшай олмайди, унинг ривожланиши ҳам мумкин эмас. Одамлар қайси бир жамиятда яшамасин, барибир, нимагадир ишониши, нимагадир эътиқод қилиши, қандайдир бир ғояга, таълимотга асосланиб иш кўриши, фаоллият кўрсатиши керак.

Ўзбекистоннинг ҳозирги даври, бундан кейинги тарихий тараққиёти ва истиқболи ҳамда мустақиллигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий заминларини яратиш ва мустаҳкамлаш учун мафкура сув билан ҳаводек зарур. Бунини ҳаётнинг ўзи очиқ-ойдин кўрсатиб турибди.

Биз келажакка томон кўзни юмиб, тахминларга асосланиб, таваккалчасига иш тутиб бора олмаймиз. Кишилар ўтмиш га-

рихий тажрибамизнинг, жаҳон тараққиёти сабоқларининг қайси жиҳатларидан фойдаланамиз, Ўзбекистонни қандай қилиб буюк давлатга айлантирамиз, мустақиллик муаммоларини ҳал этиш учун эътиборни нималарга қаратишимиз керак, деган ўнлаб, юзлаб саволларга жавоб изламоқдалар. Республикамиздаги кенг жамоатчиликни қизиқтириб келаётган ана шу ва бошқа саволларга илмий асосланган жавоблар, муҳим йўл-йўриқлар ўз вақтида берилмаса, одамлар бунга қатъий ишонтирилмаса, амалий фаолиятимизда хато кетидан хатоликларга йўл қўйверамиз. Бу кутилмаган оқибатларни келтириб чиқариши ҳеч гап эмас. Ана шундай кўнгилсиз ҳодисалар рўй бермаслиги учун халқ оммасини умумий мақсад сари яқдиллик билан фаол ҳаракатга даъват этадиган янги мафкура ҳозирги пайтда жуда зарур.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси давлатимиз фуқароларини улуғ мақсад йўлида бирлаштириш ва сафарбар этишга кўмаклашади.

Истиқлол мафкураси бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, ғурур-ифтихорини, керак бўлса қудратини, орзу-интилишларини мужассамлаштирадиган улуғ кучдир.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкурасининг моҳияти ва бош мақсади — Ўзбекистон давлат мустақиллиги учун хизмат қилиш, унинг сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий заминларини яратиш ва мустаҳкамлашда кенг халқ оммасини сафарбар этиш.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан бири — Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ҳар бир фуқарони, ҳар бир миллат ва элат кишиларини баркамол инсон қилиб тайёрлаш, тарбиялаш, мустақилликнинг онгли фидойисига айлантиришдир. Бу анча мураккаб, узоқ давом этадиган жараёндир. Мустақилликнинг тақдири, Ўзбекистоннинг келажаги биринчи навбатда асосан инсон, унинг амалий фаолиятига, ахлоқий баркамоллигига, ғоявий, сиёсий етуклик даражасига, миллий ўзлигини қанчалик чуқур ва мукамал англаб олишига бевосита боғлиқ эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Жамият тараққиётини мустақиллик билан боғлиқ бўлган улкан вазифаларни бажаришга оммани сафарбар этишини мафкурасиз тасаввур этиб бўлмайди. Инсоннинг фаоллиги унинг илғор мафкурага эътиқод қилиши билан бевосита боғлиқ.

Жамият манфаати ва миллий истиқлол йўлида, ўзидаги барча билим бойликларини, қобилият ва истеъдодини бағишлашга тайёр етук инсонлар, удабурон ёшлар, фидойилар бўлмаса, она дунёимизнинг янги ва яқин келажаги билан бевосита боғлиқ бўлган ана шу вазифаларни, мафкуравий ишларни жонлантормасдан туриб амалга ошириб бўлмайди.

Янги мафкура одамларда келажакка ишончни, умидворликни тарбиялайди, меҳр-муҳаббат, оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адо-

лат, маърифат туйғуларини шакллантиради ва ўстиради, онгимизга ёруғлик нуруни олиб киради, инсонларни буюк мақсад сари чорлайди.

Миллий истиқлол мафкураси кишиларда миллий маданиятнинг, миллий онгининг, миллий ғурурнинг ўсиши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, у миллатимизни бўлиниб, парчаланиб кетишига сабаб бўлиши мумкин бўлган маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, қабила-уруғчилик муносабатларига қарши муросасиз кураш олиб боришга кишиларни даъват этади, миллий ҳамкорлик, миллий ҳамжиҳатликни кучайтишига кўмак беради.

Истиқлол мафкураси етук миллий онг, миллий ғурур, миллий қадриятлар, миллий бирдамлик ва ҳамжиҳатлик туйғуси замирида шаклланган ватанпарварликни ҳам ўз ичига олади. Кишиларда она заминга бўлган муҳаббат қанчалик кучли бўлса, ҳар бир инсон ўз Ватанини, тарихини, миллий қадриятларини, ўз халқи, тили, маданияти, миллий урф-одатларини мукамал билса, миллий манфаатларини, миллат тақдири ва истиқлолни чуқур англаб етган бўлса, мустақиллик шунчалик барқарор бўлади. Ватан, миллат, истиқлол тақдири ҳар бир фуқаро учун қадридир.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан яна бири — меҳнатсеварликдир. Агар халқда мустақиллик ҳақида тушунча, билим бўлса-ю, истиқлол тўғрисидаги ғоя амалий ишлар билан, меҳнат билан боғланиб, эътиқодга, дунёқарашга айланиб кетмаган бўлса, бу мустақилликнинг маънавий замини бўш бўлганининг ифодаси бўлади. Агар мустақилликнинг замини бўш бўлса, бундай мустақиллик барқарор бўла олмайди.

Миллий истиқлол мафкураси республикамиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, Ўзбекистонни келажакда буюк давлатга айлантириш, инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ижтимоий адолатни, демократияни тўла қарор топтириш, миллат ва мамлакатимиз истиқлоли муаммоларини биринчи ўринга қўйиш йўлида аниқ мақсадга қаратилган, асосланган хулосанинг муайян тизимидир.

Миллий истиқлол мафкураси республикамизнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига мақсад ва йўналиш беради. Ўзбекистоннинг буюк келажagini йўлчи юлдуз каби ёритиб туради, халқни олға томон чорлайди.

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг бир неча минг йиллар давомида яратган, авайлаб-асраб келаётган илмий билим хазиналарига, бой қадимий меросига, маданиятимиз ютуқларига асосланади. Халқимизнинг, авлодларимизнинг бизга қолдирган маънавий меросининг ўзи катта бир хазина. Бу хазинадан оқилонга фойдаланишимиз лозим. Аждодлар васиятига содиқ ва муносиб бўлсак омад бизга кулиб боқади.

Мустақиллик мафкураси заминидан авлод-аждодларимизнинг тажрибалари ва уларнинг илмий яқунлари халқимизнинг азалий анъаналари, урф-одат, расм-русумлари ётади.

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг миллий қадриятларига ҳамда умуминсоний қадриятларга асосланади. Миллий, умуминсоний, ахлоқий, диний қадриятлар мафкурамизнинг инсонпарварлик моҳиятини янада тўлдиради ва бойитади. Унда инсонни ҳалол ва покиза бўлишга, илм-фан асосларини эгаллашга, инсонпарвар, етимпарвар, хайр-эҳсонли, саховатли бўлишга, бева-бечораларни қўллаб-қувватлашга, меҳнатни севишга, табиатни эъзозлашга даъват этадиган ислом дини ва бошқа диний, ахлоқий қадриятларга эътиқод катта ўрин тутади.

Миллий истиқлол мафкураси заминида жаҳондаги барча илғор давлатларнинг, Марказий Осиёдаги, шунингдек, мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг ижобий сабоқларини ўрганиш, ана шу сабоқлардан республикамизнинг шароитлари ва имкониятлари, ўзига хос хусусиятларини назарда тутган ҳолда одилана фойдаланиш айни муддаодир.

Миллий истиқлол мафкураси бир миллатнинг манфаати билангина боғланган эмас, у Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ўзбеклар, қozoқлар, тожиклар, руслар, украинлар, яҳудийлар, хуллас, республикамизни ўзининг жонажон Ватани деб билган, у билан фахрланадиган барча миллат ва элатларнинг тенг ҳуқуқлилигини, қадр-қимматини, манфаатларини ҳимоя қилишга ҳам қаратилган.

Мустақил республикамизнинг миллий истиқлол мафкураси республикамизнинг ижтимоий турмуши, иқтисодий, сиёсий-ижтимоий, маънавий ва бошқа соҳаларида рўй бераётган жараёнларни ифодалайди.

Мафкура фуқароларнинг, ёшлар, ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг хуллас, кенг жамоатчиликнинг кундалик амалий фаолиятида ўз ифодасини топа олса, жамият ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади, оммани уюштиради, бирлаштиради, амалий фаолиятга даъват этади.

Миллий истиқлол мафкурасини ҳаётга кенг жорий этиш учун, даставвал, ушбу мафкуранинг моҳиятини чуқур ўрганиш, мақсадлари, асосий йўналишлари, ўзига хос хусусиятларини билиб, ўзлаштириб олиш лозим.

Президент И. А. Каримовнинг асарларида мустақилликнинг энг долзарб муаммолари, уларнинг илмий-амалий ечимлари чуқур ва ҳар томонлама ёритиб берилган. Шунингдек, миллий истиқлол мафкурамизнинг ҳаётга татбиқ этишнинг йўл-йўриқлари ҳам белгилаб берилган.

Ҳозирги пайтда асосий вазифа ана шу назарий қонда ва йўл-йўриқларни мукамал ўзлаштириб, қалбан чуқур ҳис этиб, уларни ҳаётга уддабуронлик билан қўллаш, уларга суяниб, асосланиб, бунёдкорлик ишларини дадиллик билан олиб боришдан иборатдир.

Миллий истиқлол мафкурасини тарғиб-ташвиқ қилишда, омма онгига сингдиришда халқимизнинг зукко фарзандлари — шоиру ёзувчилар, олиму санъаткорлар, зиёлилар зиммасига катта масъулият юклатилади. Аҳли донишларнинг ҳар бир каломи,

таъсирчан, сермаъно асари, одамларнинг қалби ва онгига, ҳистуйғуларига таъсир этиб, ҳаётимиздаги камчиликлар, нуқсонларни бартараф этиш, янги инсон дунёқарашини, унинг маънавий ҳамда эстетик қарашларини шакллантиришга кўмаклашади.

Халқнинг ижтимоий онгини шакллантиришда ҳамда миллий истиқлол ғояларини тарғиб-ташвиқ қилишда бадний адабиёт ҳозирги пайтда ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатаяпти. Шу бондан ҳам у ҳалоллик, поклик, иймон-эътиқод, раҳм-шафқат, мурувват каби туйғуларни одамлар қалбига чуқур сингдиришни асосий мақсад қилиб олган. Халқ руҳини кўтаришда, порлоқ истиқбол учун курашга чорлашда бадний адабиёт ўзининг муносиб ҳиссасини қўшмоқда.

Республика оммавий ахборот воситалари ходимлари давлатимиз маъқеини дунё миқёсида янада ошириш, Президентимиз раҳбарлигида олиб борилаётган мустақил ички ва ташқи сиёсатнинг инсонпарварлик, тинчликсеварлик моҳиятини жаҳон афкор оммасига етказиш сингари улкан вазифаларни адо этишяпти.

Оммавий ахборот воситалари миллий истиқлол мафкурасини янада жонлантириш ва жорий этиш, асрий қадриятларимизни тиклаш ва ривожлантириш, мустақиллик ва ватанпарварлик туйғуларини ҳар бир инсон қалбига етказиш борасида ўз фаолиятларини анчагина кучайтирдилар. Улар мустақил Ўзбекистон ҳаётини ҳар томонлама ёритяптилар.

Миллий истиқлол мафкурасидаги энг муҳим қондалар ва ғояларнинг ҳаётга жорий этилиб катта ижтимоий кучга айланишида таълим ва тарбия муҳим аҳамият касб этишнинг унутмаслигимиз керак. Жамият тараққиёти ва шахс камолоти учун зарур бўлган маънавий ва ахлоқий покланиш, иймон, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат, кексаларга ҳурмат сингари чинакам инсоний фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Ҳаммасининг заминида ёш авлодга онлада, умумтаълим мактабларида, халқ таълими тизимининг бошқа тармоқларида бериладиган таълим-тарбия ётади.

Жамиятнинг, давлатнинг, инсоннинг келажаги онладан бошланади. Онла — жамиятнинг асосий бўғинидир. Онлада сингдирилган тарбия, Ватан, эл-юрт, Мустақиллик, Озодлик ҳақида бериладиган илк тушунча ва тасаввурлар боланинг мурғак қалбида бир умрга муҳрланиб қолади. «Онла турмуш ва виждон қопунлари асосига қурилади, ўзининг кўп асрлик мустаҳкам ва маънавий таянчларига эга бўлади, онлада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва қадриятлари шаклланади... Бу эса энг олий даражада маънавий қадрият, инсон қалбининг гавҳаридир»¹.

Мактабгача таълимнинг вазифаси бола камолоти асосларини шакллантириш, унинг билимга қизиқишини, маданий-ахло-

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1993, 47- бет.

қий эҳтиёжларини, дастлабки меҳнат кўникмаларини, илмга муҳаббат қўйишни ўстиришдан, саломатлигини мустаҳкамлашдан иборатдир.

Мустақиллик шароитида ёшларда миллий қадриятларнинг бизга мақбул бўлган томонларини шакллантиришда, уларга миллий тарихимиз, маданиятимиз, маънавиятимиз ва дунёвий фанлардан пухта билим беришда ҳамда миллий истиқлол мафкурасидаги асосий ғояларни сингдиришда умумий таълим мактаблари, ҳунар-техника, ўрта махсус билим юртлари ҳамда олий таълим алоҳида ўрин тутadi.

Миллий истиқлол мафкураси ғояларини омма онгига сингдириш ва амалга оширишнинг энг муҳим ва зарур шартларидан яна бири — халқимиз тарихини чуқур ва мукаммал, уни қандай бўлса шундайлигича, ҳолисона ўрганишни йўлга қўйиш, бунинг учун зарур бўлган барча имконият ва шарт-шароитларни яратишдан иборатдир.

Миллий истиқлол мафкурасининг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у ижтимоий-иқтисодий муносабатларни акс эттирибгина қолмай, сиёсий бошқарув тизимининг фаолиятини ҳам ўзда ифодалайди. Шунинг учун ҳам миллий истиқлол мафкурасини ҳаётга татбиқ этишда сиёсий билимларни омма ўртасида кенг ёйиш, тарғиб-ташвиқ этиш шак-шубҳасиз катта ўрин тутadi. Сиёсий билимлар қанчалик мукаммал бўлса, халқнинг онги ўсади, фаоллиги ошади. Сиёсий маданияти, миллий онги, ватанпарварлик туйғуси ўсган, ўзини-ўзи англаб етган халқ ва миллат ўзининг истиқболи билан боғлиқ бўлган масалаларга ҳеч қачон бефарқ қарамайди.

Сиёсий билим асосларини шунчаки билиб, ўзлаштириб олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Уларни ақл-идрок, виждон ва ниймон билан англамоқ лозим. Сиёсий билим ва қарашлардан миллат, Ватан, тарихий масъулиятли давр талаб ва имкониятларини ҳисобга олиб фойдаланмоқ керак.

Мустақиллик, миллий истиқлол мафкурасини ҳаётга кенг ва атрофлича жорий этиш борасида ислом таълимотида мавжуд бўлган имкониятлардан ўз ўрнида оқилона, ижодий фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Дин одамларни ҳаром-ҳарини йўллардан узоқроқ юришга, яхши бўлишга, ўздан яхши из қолдиришга ундайди. Ислом динида одамларни аҳиллик ва биродарликка даъват этадиган ғоялар беҳисобдир. Ислом дини одамлар дилига инсоф, сабр-тоқат, ҳалол меҳнат, аҳиллик туйғуларини жо этмоқда. Шу билан бирга, унинг мустақил Ўзбекистонимиз халқини маънавий бойитиш, ахлоқий тарбиялаш, етук, баркамол инсонни тарбиялаш борасидаги хизмати ҳам эътиборга сазовордир.

Миллий истиқлол мафкураси — миллат равнақи, халқимизнинг фаровонлиги, жамиятимизни порлоқ келажакка ундайдиган катта ғоявий кучдир. У жамиятдаги барча кишиларни, ижтимоий гуруҳлар, табақаларни битта мақсад сари—Ўзбекистонни келажакда буюк давлатлар сафига олиб чиқишга даъват этади.

ган илмий ғоялар мажмуасидир. Шу маънода миллий истиқлол мафкураси эски тузумдаги ҳамма учун мажбуран бўлган яккаю-ягона давлат мафкурасидан тубдан фарқ қилади. «Ҳозир таркиб топаётган умумхалқ миллий мустақиллик мафкурасини шундай кенг қўламли ҳодисалар жумласига киритмоқ лозим. Ҳеч қандай мафкура давлат мафкураси даражасига кўтарилмаслиги керак — биз ўзимиз учун шундай хулоса чиқариб олдик...

Янги мафкуранинг асл маъноси эскича ақидалардан холи бўлган, мустақил ва янгича фикрловчи кишиларни тарбиялашдан иборат»¹, — дейди И. А. Қаримов.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Миллатнинг суверенитети, эркинлиги, ўз тақдирини ўзи белгилаши объектив зарурият эканлигини тушунтириб беринг. Минтақамиз халқларининг ўтмишда мустақиллик учун олиб борган курашларининг тарихий аҳамияти ва моҳияти нимадан иборат?

2. Мустақиллик учун курашда ва уни мустаҳкамлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг назарий ва амалий фаолиятлари ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг.

3. Мустақилликнинг сиёсий, иқтисодий, ғоявий, маданий-маънавий заминлари нималардан иборат?

4. Мустақиллик мафкурасининг мазмун-моҳияти ва уни ҳаётга татбиқ этиш йўллари ҳақида ўз фикрингизни баён этинг.

XIV БОБ. ЖАМИЯТНИ ИЛМИЙ БИЛИШ ВА ИЛМИЙ БОШҚАРИШ МУАММОЛАРИ

1. Ижтимоий воқеликни билишнинг ўзига хос хусусиятлари

Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини билиш, ижтимоий ҳаётимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларида намоён бўлаётган зиддиятларни чуқур ва атрофлича англаб, уларни ўз вақтида бартараф этиш, мамлакатимизни илмий асосда бошқариш жамиятимизда осойишталик, тинчликни барқарорлаштириш, инсоннинг бахт-саодати, истиқболи учун зарур бўлган барча нарсаларни яратиб беришнинг асосий омилларидандир.

Маълумки, у ёки бу жамият нима ишлаб чиқаргани билан эмас, балки қай усулда ишлаб чиқариши билан характерланади. Моддий бойликлар ишлаб чиқариш усулининг ривожланиши ва алмашуви табiiй-тарихий характерга эгадир, яъни ўз ички қонуниятларига асосан амалга ошиб, уни ўрганиш эса ижтимоий билишнинг асосий масаласини ташкил қилади.

Ижтимоий билишнинг объекти — жамият, унинг предмети эса — инсон ҳамда унинг фаолияти ва маданияти ҳисобланади. Инсоният жамияти табиат қонунларидан фарқ қиладиган ўзига хос қонунлар асосида ривожланади.

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995, 152- бет.

Жамият тарихи инсоннинг ўз мақсадига эришишдан бошқа нарсасиз эмас. Жамият тарихи онгли мавжудот — инсонларнинг ўзаро таъсирлари маҳсулидир.

Кишилар тарихий вазиятнинг ижрочилари бўлиб қолмасдан, балки муаллифлари ҳамдир. Улар истеъмол воситалари сифатида табиат берган тайёр нарсалардангина фойдаланмасдан, ўзларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун зарурий воситаларни меҳнат қуроллари ёрдамида ишлаб чиқарадилар. Меҳнат фаолияти асосида ва жараёнида инсон тафаккури ва тили, маънавий дунёси, унинг маданияти келиб чиқди ва ривожланмоқда.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш субъект (объектив дунёни идрок этувчи онгли шахс) ва объектнинг (борлиқ) ўзаро таъсиридан иборат бўлиб, бу таъсир натижасида субъект ҳам, объект ҳам ўзгаради. Субъект ва объектнинг ўзаро таъсири жараёнида уларнинг бир-бирига ўтиши содир бўлади, субъект объектлашади, объект эса субъектлашади. Объектлаштириш жараёнида субъектдан маълум миқдорда субъектив энергиянинг сарф бўлиб, индивиднинг ўз индивидуаллигидан маълум бўлакнинг ажралиши ва унинг маҳсулотда ўтириб қолиши юз беради.

Объектнинг субъектлашиши ишлаб чиқариш жараёнида объект—субъект хусусиятларига эга бўла боришида намоён бўлади. Инсон ўз орзу-ниятига мувофиқ предмет шаклини ўзгартиради, унга ўз эҳтиёжларига мувофиқ келадиган хусусиятлар бағишлайди.

Табиатдан фарқ қилувчи жамият фақат билиш объекти бўлмасдан, балки унинг субъекти ҳамдир.

Жамиятнинг объект ва шу билан бирга билиш субъекти деб тасаввур қилиш ишлаб чиқариш усули ва ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг ривожланиш қонуниятлари билан узвий боғлиқдир.

Ижтимоий билиш ижтимоий тараққиёт қонуниятлари амал қилишининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган қийинчиликлар билан белгиланади.

Ижтимоий жараёнларни билишнинг ўзига хос хусусиятлари жамият қонуналирининг табиат қонунларидан сифат жиҳатдан фарқидан келиб чиққан бўлиб, улар қуйидагилардир:

Биринчидан, табиат қонунлари оламдаги предмет ва ҳодисалар, табиий ҳодиса кучларининг ўзаро таъсири шаклида намоён бўлса, ижтимоий тараққиёт қонунлари эса онга эга бўлган кишиларнинг фаолияти орқали намоён бўлади. Бунга мисол сифатида шуни кўрсатишимиз мумкин. Маълумки, ўргимчакнинг иши тўқувчининг ишини эслатади, асалари ҳам мумдан уя ясаб, баъзи кишиларни — меъморларни лол қолдиради. Лекин тажрибасиз, ёш меъмор ҳам ҳар қандай асаларидан, аввало, шу жиҳати билан фарқ қиладики, у уй ясашдан олдин, бу уйни миёсида қуради. Меҳнат жараёнининг охирида, бу жараён бошланмасдан олдинроқ кишининг тасаввурида, яъни фикран

мавжуд бўлган натижа ҳосил бўлади. Инсон асалиридан табиат берган нарсаларнинг шаклини ўзгартириши билангина фарқ қилиб қолмайди: табиат берган нарсадан у ўз онгли мақсадини ҳам амалга оширади, бу мақсад, қонун сифатида, инсон иш усулини ва бу ишнинг характерини белгилаб беради ва инсон ўзPRODасини ана шу мақсадга бўйсундириши лозим.

Иккинчидан, узоқ амал қилувчи табиат қонуналаридан фарқ қилувчи жамият қонунлари қисқароқ вақт ичида амал қилиш хусусиятига эга. Ижтимоий жараёнларнинг хусусиятларидан яна бири — уларнинг биологик қонуниятлар ва бошқа табиат ҳодисаларига қараганда юқори тезликда ривожланишидир. Табиатда шароитнинг ўзгариши билан янги қонуналарнинг келиб чиқиши одатда узоқ вақтларда, миллион ёки миллиард йилларда амалга ошади. Ижтимоий ҳаётда эса аҳвол бошқача бўлиб, бу шароитлар нисбатан тез ўзгаради.

Кишилик жамиятининг кўпгина қонунлари табиат қонунларидан фарқли ўлароқ, маълум тарихий даврдагина амал қилади, кейин улар ўз ўринларини бошқа янги қонунларга бўшатиб берадилар. Бу ҳол инсонлар уларни бекор қилганликлари учун эмас, балки бу қонунлар амал қилувчи шароитлар ўзгарганлиги натижасида юз беради.

Учинчидан, табиатда янги қонуннинг кашф қилиниши ва қўлланиши анча текис амалга ошади ва бевосита ижтимоий ларзаларга олиб келмайди. Табиат қонуналарини кашф қилиш ва фойдаланиш ишлаб чиқаришни ривожланиш ва техниканинг такомиллашиши эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шунинг учун турли эътиқодли кишилар табиат қонуналарини очишлари ва ўз фойдалари учун ишлатишлари мумкин. Ижтимоий тараққиёт қонунлари эса, аксинча, кишиларнинг, жамиятдаги синфларнинг, турли гуруҳ ва табақаларнинг муносабатларини қамраб олиб тўғридан-тўғри, уларнинг манфаатларига таъсир қилмасдан қола олмайди. Кишилар буни англаши ёки англамаслигидан қатъи назар, улар иқтисодий тараққиёт қонунларининг талабини бажарадилар, бунда уларнинг фаоллиги тарихий қонуниятга мос келади ва улар ўз мақсадларига эриша олади-лар ёки бу талабларни бажармайдилар, бунда жамият тараққиётида ихтилофлар ва ижтимоий ларзалар юз беради.

2. Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг билиш жараёнига таъсири

Ижтимоий билишнинг субъекти — бу ўзининг аниқ мақсад, манфаат ва эҳтиёжларини кўзловчи маълум синфга, ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлган аниқ шахсдир. Бу эса билиш субъектининг ижтимоий ҳаётга қандай муносабатда бўлиш табиати-га муҳим таъсир кўрсатади.

Ижтимоий билиш, маълумки, инсоннинг оламга, амалий-фаол муносабати асосида амалга ошади. Бунда кишиларнинг амалий хулқи, уларнинг ижтимоий-синфий мансубликлари, та-

бнати ва мазмуни, кишилар фаолияти амалга ошадиган маълум ижтимоий соҳалар таъсири остида тўпланган йўл-йўриқ, қадриятлар ва умумий тартиблар томонидан белгиланади. Бу ҳол ижтимоий билишда объектив ҳақиқат масаласини, шунингдек, турли синф вакиллари томонидан ижтимоий жараёнларни баҳолашдаги мезон муаммосининг долзарб эканлигини кўрсатади.

Ҳар бир жамиятда ижтимоий ҳодисаларни билиш, уларни тушунтириш, одатда шу жамиятнинг дунёқараши диний ва ахлоқий қоидаларига мувофиқ амалга ошади. Шунинг учун ижтимоий билишнинг мазмуни, моҳияти уни билаётган субъектнинг ижтимоий мавқеига боғлиқ бўлади.

Ҳукмрон ижтимоий гуруҳлар, табақалар, синфлар асосан мазкур жамият тартиботларини оқлаш ва мустаҳкамлашга ёки айблаш ва ўзгартиришга ёрдам берадиган билимлар олишдан манфаатдордирлар.

Илмий ҳақиқат ҳар доим ягона бўлиб, у объективдир. Бу маънода ҳақиқат кишиларга, синфларга бефарқдир, лекин кишилар, синфлар унга нисбатан бефарқ эмас.

Ижтимоий тараққиёт қонунлари табиат қонунлари каби объектив характерга эга. Бу қонунлар кишиларнинг продаси ва онига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, маълум шароитда кишилар бу қонунларни билишлари ва улардан фойдаланишлари мумкин, лекин бу қонунларни улар бекор қилолмайдилар ёки йўқ қила олмайдилар.

Ижтимоий воқеликни билиш умумий илмий билишнинг турли сифатида ўзаро қарама-қаршиликларнинг узвий боғлиқлиги сифатидаги эмпирик ва назарий даражаларини ўз ичига олади.

Эмпирик билиш даражасининг мақсади бевосита тажрибавий билимга эга бўлишдир. У далилларни йиғиш ва умумлаштиришга асосланади, унинг асосида ижтимоий воқелик ҳақида системалашган билимни ташкил қилган назария яратилади.

Назарий билиш — янги билимни билвосита билиш жараёндир. Субъект тажриба ёрдамида олинган маълумотларни логикий йўллар билан бирлаштириб, турли тарихий воқелик ўрта-сидаги мавжуд боғланиш ва муносабатлар ҳақида билим ҳосил қилади, ижтимоий тараққиёт қонунларини умумлаштиради.

Тарихий ва ижтимоий далил деганда, ижтимоий билиш таркибига кирган қандайдир йўналиш, жараёни изоҳлайдиган ижтимоий аҳамиятга молик ҳодиса тушунилади. Ижтимоий амалиётни акс эттирадиган далиллар назарий умумлаштириш учун бошланғич манба бўлади, шу билан бирга у ёки бу назарий қарашларнинг тўғрилигини исботи бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда алоҳида далилларни олмасдан, ўрганилаётган масалага тегишли бўлган ҳамма далилларни бирга олиш зарур, акс ҳолда далиллар ихтиёрий равишда танлаб олинган, деган шубҳа вужудга келиши мумкин.

Ижтимоий далиллар кузатишга ёки статистик маълумотларга асосланиши мумкин. Статистик маълумотларга жуда кўп ало-

ҳида далилларни статистик усулларини қўллаш йўли билан умумлаштириш асосида эришилади. Статистик далилларни ижтимоий ҳодисаларнинг оммавий кузатишга асосланган намуна тавсифномаси деб белгиласа бўлади.

Ижтимоий далиллар ўзича илмий билишни ташкил қилмайди. Илмий билиш хусусиятига эга бўлиш учун ижтимоий далиллар муайян назарий хулосаларга тегишли бўлиши ва улар ёрдамида тушунтирилиши керак. Ана шундагина ижтимоий далиллар ижтимоий билишнинг зарурий элементига айланади.

Демак, ижтимоий билишнинг аниқ тарихий далилларга таянган эмпирик даражаси назарий даража билан тўлдирилган бўлиши керак. Билишнинг эмпирик даражасидан назарий даражага ўтиш мураккаб диалектик жараёндир.

Ижтимоий билишнинг назарий даражаси ижтимоий воқеликни билишнинг юқориқ босқичи бўлиб, алоҳида далилларни умумлаштириш асосида ижтимоий тараққиёт қонуниятларини очишга имкон беради. Шунинг учун ижтимоий назария системалашган билим бўлиб, маълум концепция таркибига кириши билан тавсифланади. Ижтимоий далиллар ижтимоий назарияларнинг асосини ташкил қилади, ижтимоий назариялар эса ижтимоий далилларнинг умумлашмасидир.

Ижтимоий далилларнинг ва ижтимоий назарияларнинг бирлиги илмий олдиндан кўриш ва башорат қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Назария эмпирик маълумотларни умумлаштириб, ривожлантиришнинг объектив қонуниятларини олдиндан айтиб бериш имкониятига эга.

Илмий олдиндан билиш табиат ва жамиятнинг кузатиб бўлмайдиган ёки ҳали тажрибада аниқланмаган ҳодисаларини олдиндан айтишдир.

Илмий олдиндан билиш ҳар доим табиат ва жамиятнинг билиб олинган қонунларини номаълум ёки ҳали юз бермаган ҳодисаларда ҳам ўз кучини сақлаб қолишга ва уларнинг татбиқ қилинишига асосланади. Илмий олдиндан билиш эҳтимоллик белгиларига эга, бу ҳол, айниқса келгусида пайдо бўлувчи аниқ ҳодисалар ва уларнинг юз бериш вақти масаласида яққол намоён бўлади.

Бундай ҳолат ривожланиш жараёнида илгари учрамайдиган сифат жиҳатидан янги сабабий боғланишлар ва имкониятларнинг вужудга келиши билан шартлангандир, жамиятга татбиқ этганда эса унда онгли, алоҳида хусусият ва шу қабиларга эга бўлган кишиларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг мураккаблиги ва унинг натижасида кутилмаган вазиятларнинг пайдо бўлиб қолиш сабаби билан боғлиқдир.

Башорат қилиш — илмий олдиндан кўришнинг шакли бўлиб ҳисобланади. Башорат қилиш худди илмий олдиндан билиш сингари ижтимоий тараққиёт қонуниятларини билишга, маълум даврга (10, 15 ва ундан кўп йилга) мўлжалланган ижтимоий

илмий асосда ўрганиш йўлини кўрсатиб беради, иқтисодий ва сиёсий кучларнинг характерли ва ўзаро муносабатларини тўғри англаб олишга, курашнинг турғун йўналишлари, шакллари ва усулларини танлаб олишга, кескин тарихий бурилишларда ўзини дадил ҳис қилишга ўргатади.

Ижтимоий фанлар мамлакатимизда амалга ошаётган ўзгаришларнинг моҳиятига кириб бориши, янги муаммоларни дадил ва ташаббускорона қўя олиши ва уларни ижодий, назарий ишлаб чиқариши лозим. Ижтимоий билиш ва ижтимоий амалиёт эҳтиёжлари айнан шунини талаб қилаяпти.

Хулоса қилиб айтиш керакки, ижтимоий билиш умуман билиш жараёнининг бир қисми бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга, уларни билмасдан туриб жамиятда бўлаётган воқеалар ва жараёнларни таҳлил қилиш ва баҳо бериш, уларнинг бўлажак ҳаракат йўналишларини аниқлаш мумкин эмас. Шунинг учун баъзи олимларнинг, ривожланишнинг аниқ жараёнларини ҳисобга олиш умумий тадқиқотга ҳалақит беради деб, ижтимоий билишни фалсафанинг билиш назариясидан ажратишга уришлари мақсадга мувофиқ эмас.

Айримлик, хусусийликни билмасдан туриб умумийлик ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас. Фалсафанинг бу муҳим методологик талаби ижтимоий билиш назариясининг инъикос назарияси билан ўзаро чамбарчас боғлиқлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

3. Ижтимоий зиддиятлар ва уларни бартараф этиш шакллари

Ижтимоий зиддиятларни ўз вақтида бартараф этиш жамиятни илмий билиш ва илмий бошқаришда катта аҳамият касб этади. Ижтимоий зиддиятларда ҳар хил ижтимоий гуруҳлар, сиёсий кучларнинг жамият тараққиётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий-маънавий жараёнларга муносабатлари акс этади.

Жамиятда юзага келаётган ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқиш сабабларининг чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиниши уларни бартараф этишнинг муҳим омилдир.

Ижтимоий зиддиятлар маълум мақсадлар ва манфаатлар йўлида ҳаракат қилувчи кишилар фаолиятида намоён бўлади. Ижтимоий зиддиятларнинг кишилар фаолияти билан боғланиши, бир томондан, уларнинг субъектив, иккинчи томондан эса объектив эканлигини кўрсатади.

Маълумки, тарих кишилар фаолияти орқали намоён бўлади, кишилар эса ижтимоий-тарихий жараёнининг ҳам объекти, ҳам субъекти ҳисобланади, шунинг учун ҳам ижтимоий зиддиятларга субъект ва объект муносабатларининг бирлиги сифатида қараш керак.

Объектив ижтимоий зиддиятлар жамият эҳтиёжлари ва қизиқишларига мос тарзда субъектив омиллар: қизиқишларни англаш, мақсадни белгилаш, ҳаракатлар дастурини ишлаб чи-

қиш, жамиятни қайта қуриш дастурини амалга ошириш учун ижтимоий кучларни ташкил қилиш ва ҳоказолар тузилиши орқали инсон фаолиятининг сабабияти сифатида намоён бўлади.

Жамият зиддиятлари ва уларнинг намоён бўлиш шакллари ўз хусусиятларига кўра жуда турли-туман ва серқиррадир. Улар иқтисод соҳасида ҳам, ижтимоий ва миллий муносабатлар соҳасида ҳам, мафқуравий ҳаёт, шунингдек, маданият соҳасида ҳам яққол намоён бўлади. Бу соҳаларнинг ҳар бирида зиддиятларнинг қамрови ва намоён бўлиш шакли жуда кенгдир.

Жамиятдаги зиддиятлар, уларнинг турличалигига қарамасдан, бир-бирларидан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди, балки булар бир-бири билан боғлиқ ва бир-бирларини тақозо этади. Мана шу зиддиятлар ва ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишдаги салбий жараёнлар ижтимоий соҳадаги зиддиятларнинг кескинлашувига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади.

Ижтимоий соҳадаги зиддиятлар ўз навбатида жамиятнинг маънавий ҳаётига таъсир кўрсатади. Бунинг оқибатида жамоат ишларига қизиқиш сусаяди, ахлоқий қадриятларга тўғри келмайдиган бефарқлик ва бошқа салбий жараёнлар юзага келади.

Зиддиятлар ўз моҳиятига қараб **асосий ва асосий бўлмаган, ички ва ташқи, антагонистик ва ноантагонистик** зиддиятларга бўлинади.

Антагонистик ва ноантагонистик зиддиятлар ижтимоий зиддиятларнинг ўзига хос шаклларидир. Ўтмиш фалсафий адабиётларида мустабид тузум мафқурасининг таъсири остида, жамиятда фақат ўтиш даврида бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган синфларнинг ўртасидагина антагонистик зиддиятлар мавжуд бўлган, эксплуататор синфларнинг тугатилиши билан антагонистик зиддиятлар йўқолиб, фақат ноантагонистик зиддиятлар сақланиб қолди, деган сохта ғоя кенг тарқалиб кетган эди.

Масалага бундай ёндошиш нотўғри эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб берди.

Антагонистик зиддиятларни илгари даврлардагидек фақат синфий муносабатлар соҳаси билан чегаралаб қўймаслик лозим. Тарихий тажриба, ижтимоий амалиёт шуни кўрсатадики, бундай зиддиятлар синфий, этник, миллий, ирқий, диний ва бошқа асосда бўлиб, жамият ҳаётининг барча томонларини қамраб олиши мумкин. Бундай антагонистик зиддиятлар жамият ва алоҳида шахслар ўртасида, турли давлатлар, ижтимоий-сиёсий тузумлар, сиёсий партиялар ва турли оммавий ҳаракатлар ўртасида ҳам пайдо бўлиши мумкин.

Антагонистик зиддиятларнинг муҳим хусусиятлари уларни ҳал этишда мавжуд ҳолатнинг бузилишига олиб келадиган воситаларни (талончилик, ўғирлик, одам ўлдириш, ҳаётини муҳим коммуникацияларнинг (алоқа йўллари) тўсиб қўйилиши, шунингдек, қуролли кучлар ва ички қўшинлар хизматчиларини гаровга олиш, фойдаланиш ва бошқалар) қўллашдир.

Антагонистик ва ноантагонистик зиддиятлар қотиб қолган эмас, улар бир-бирига ҳам ўтиб туради. Агар ноантагонистик

зиддиятлар ўз вақтида бартараф этилмаса, маълум бир шароитда улар тўпланиб ва кескинлашиб, антагонистик зиддиятларга айланиб кетиши мумкин. Жамиятимизда бўлаётган туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, ижтимоий барқарорлик, тинчлик, тотувлик антагонистик зиддиятларнинг пайдо бўлишига йўл қўймайди.

Янгича тафаккур мавжуд зиддиятларни ҳал этишнинг шакли ва усуллари ҳақидаги масалани ҳам қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Бу масалага чуқур ва ҳар тарафлама ёндошиш катта илмий ва амалий аҳамиятга эга, чунки ижтимоий билишнинг асосий мақсади — ижтимоий муносабатларнинг инсоният манфаатларига мос келадиган энг қулай йўлларини аниқлашдан иборат.

Ижтимоий тараққиётда зиддиятлар баъзи кишиларнинг, ижтимоий гуруҳлар, синфларнинг манфаатлари ва мақсадлари шаклида юзага чиқади. Ижтимоий зиддиятларга таъсир этиш учун уларнинг маълум мақсад ва манфаатлар йўлидаги инсонлар онгли фаолияти орқали рўй бериш механизмини билиш лозим. Фақат шу йўл билангина ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш мумкин.

Зиддиятлар хилма-хил шаклларда бартараф этилиши мумкин. Ижтимоий зиддиятлар юзага келишининг турли-туманлиги уларни бартараф этиш шакллари ҳам турли-туман эканлигини ҳисобга олишни талаб этиши табиийдир.

Ижтимоий зиддиятлар ҳар доим ривожланиб турувчи жараён бўлиб, улар пайдо бўлади, чуқурлашади ва ҳал этилади. Ўзининг пайдо бўлишини дастлабки даврида яхши ривожланмаганлиги сабабли ижтимоий тараққиёт жараёнига сезиларли таъсир ўткази олмайди. Аста-секин тўплана бориб, улар кейинчалик жамият тараққиёти йўлида тўсиқ ҳамда чуқур ижтимоий адоватлар манбаига айланиши мумкин. Бундай вақтда жамият ҳаётини кўнгилдагидек ташкил этиш учун жамиятда юзага келган ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш зарурияти туғилади. Бу мақсад йўлида кўпинча эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлишига амал қилиниб, бу билан жамият олдинги томон ҳаракати учун кенг йўл очади.

Эскининг емирилиши ва янгининг қарор топиши йўли орқали ижтимоий зиддиятларни ҳал этишга жамиятимиз ҳаётининг турли соҳаларидаги янги таркибий тузилмаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши яққол мисол бўла олади: иқтисодиёт соҳасида, масалан, эски маъмурий-буйруқбозлик бошқариш усули ўрнида аста-секин янги иқтисодий бошқариш усуллари қарор топмоқда. Эски марказлашган «план»ли бошқариш ўрнига бозор муносабатларига ўтиш лозимлиги давр талабидир.

Сиёсий соҳада эса эски тоталитар маъмурий-буйруқбозлик ҳокимиятидан — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатларини тақсимлашга асосланган ҳокимиятга ўтиш — ижтимоий

зиддиятлар эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши усули орқали бартараф қилинишига яққол мисол бўла олади.

Ижтимоий зиддиятларни эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши билан ҳал этиш шакли миллий муносабатлар доирасида ҳам кенг қўлланилмоқда. Кейинги даврдаги миллий муносабатлар масаласидаги туб ўзгаришлар, жумладан, собиқ иттифоқдош республикаларнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигининг эълон қилиниши, Республикаларнинг миллий тилига давлат мақоми берилиши, миллий маданияти, урф-одатлари, маданият ёдгорликларининг тикланиши ва мамлакатимиз халқлари шу асосда ўз-ўзини миллий англаши ва бошқа ижобий жараёнлар демократия ва ошкоралик тараққиётининг натижасидир.

Бизнинг кўз олдимизда маънавий соҳада ҳам эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши асосида чуқур сифат ўзгаришлари юз бераяпти, эски қонун-қондалар инкор этилиб, унинг ўрнига бозор иқтисодиётига хос янги тасаввурлар пайдо бўлмоқда.

Ижтимоий муносабатларга эскича, синфий манфаатлар асосида ёндошиш ўрнига умуминсоний қадриятларни биринчи ўринга қўювчи янгича тафаккур нафақат халқаро муносабатлар соҳасида, балки мамлакат ички сиёсати соҳасида ҳам ижобий натижалар бермоқда. Буларнинг ҳаммаси янгича тафаккурнинг сермазмун эканлигидан далолат беради ва буларга олдин мавжуд бўлган тасаввур ва қарашларга ҳаёт талаби нуқтананазаридан танқидий муносабатда бўлиш ҳамда янгича ғояни шакллантириш мажбуриятини юклайди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиш шакли билан ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш усули жамият ҳаётининг турли томонларида кенг қўлланилмоқда. Бу ерда яна шуни қайд этиш лозимки, ижтимоий зиддиятларнинг бундай усул билан бартараф этилиши натижасида қарама-қарши томонлар ўртасидаги муносабат шундай кескинлашадик, уларнинг эски сифат доирасида мавжудлиги мумкин бўлмай қолади.

Агар қарама-қарши томонлар ўртасидаги зиддиятларни мавжуд сифат доирасида ҳал этиш мумкин бўлса, бу ҳолда зиддиятларни бартараф этишнинг бошқа йўллари, жумладан **қарама-қаршиликларни бирлаштириш шакли** қўлланилади.

Илгари ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш усулларига бир томонлама ёндошилган эди. Уша даврларда ўрганилаётган ҳар бир нарса ёки ҳодиса бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутбга ажралган ва уларнинг бири янги пайдо бўлаётган жараён, иккинчиси эса умрини яшаб бўлган, ўлаётган жараённи ифодалайди, буларнинг ўртасидаги курашда, албатта, янги нарса ёки ҳодиса эски устидан ғалаба қозонади, деб келинган эди. Янгининг эски устидан ғалабаси ижтимоий зиддиятларни ҳал этишнинг ягона усули деб ҳисобланган эди.

Амалиёт бундай ёндошувнинг нотўғри эканлигини кўрсатди. Нарса ва ҳодисаларни ҳаракатга келтирувчи ички имкониятлар зиддият қарама-қарши томонлар кураши ва бу курашда албатта янгининг ғалаба қозонишидангина иборат эмаслигини, балки у мана шу қарама-қаршилиқларнинг диалектик қўшиливи ва бир бутунлиги тараққиётнинг янги босқичига олиб келишини ҳам кўрсатади. Бу масалага ўз вақтида Гегель ҳам катта аҳамият берган ва қарама-қарши томонлар бир-бирлари билан фақат курашиб қолмасдан, шунинг билан бирга бир-бирларини тўлдирадилар ва олға қараб ҳаракат қилишга кенг йўл очиб берадилар деб ҳисоблаган.

Қарама-қаршилиқлардаги баъзи умумий йўналишларнинг ўхшашлиги, бирлиги, қарама-қаршилиқлар бирлашувининг объектив асоси бўлиб хизмат қилади. Қарама-қаршилиқлардаги бундай ҳаракатлар, бирлашувлар маълум шароитларда амалга ошади.

Қарама-қаршилиқларни онгли равишда бирлаштиришга эришиш ҳозирги шароитда жуда муҳимдир. Чунки бир-бирларига қарши турувчи кучлар ўртасидаги тўқнашувлар мавжуд қийинчиликларни янада чуқурлаштириб, салбий натижаларга олиб бориши мумкин.

Мавжуд қарама-қаршилиқларни онгли равишда бирлаштириб зиддиятларни бартараф этиш шакли жамиятнинг ҳамма соҳаларида ўз ифодасини топмоқда. Бунга мисол сифатида иқтисодийликда ижтимоий мулк билан хусусий мулкнинг бир-бири билан қўшилиб кетишга мурожаат қилишимиз мумкин. Илгари ижтимоий ва хусусий мулк бир-бирларини тамоман инкор этади, деган ғоя ҳукм суриб келган бўлса, ҳозир ҳаёт бозор иқтисодиётига ўттиш шароитида кичик корхоналар халқ истеъмол молларини етказиб беришда ва аҳолининг анчагина қисmini иш жойлари билан таъминлашда катта роль ўйнашини кўрсатапти.

Иқтисодий соҳадаги қарама-қаршилиқларни бирлаштириш натижасида тўпланиб қолган зиддиятларни бартараф этишнинг яна бир шакли — давлат тасарруфидаги мулкчилик асосида, чет эл фирмалари иштирокида қўшма корхоналар ташкил қилинишидир. Бу соҳада бош йўналиш кучли чет эллик шерикларни халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришга жалб қилишидир. Қўшма корхоналарнинг тузилиши чет эл маблағларини ва илгор технологияни қўллаш имкониятлари билан бир қаторда бизнинг одамларимизни меҳнатни ташкил қилишнинг замонавий услубларини ўрганиш сингари масалаларга жавоб қилиш имкониятини беради.

Ижтимоий зиддиятларни ҳал қилиш шакли сифатида қарама-қаршилиқларнинг онгли бирлаштирилишидан спёсий ҳаёт соҳасидаги кўпгина муаммоларни ҳам ҳал қилишда фойдаланиш мумкин. Маълумки, ҳозирча МДХ ва мустақил республикалар ҳуқуқларини аниқ чегаралаб қўювчи механизмлар ишлаб чиқилмагани сабабли мустақил республикалар ўртасида айрим

зиддиятлар келиб чиқмоқда. Бунда шу нарса аниқки, ушбу масаланинг ечилиши мустақил республикалар ролларининг камситилиши ва МДХ ҳуқуқларининг кенгайтирилиши ҳисобига эмас, балки МДХ ва мустақил республикалар манфаатларини диалектик ҳисобга олиш ва бирлаштириш йўли билан амалга оширилмоғи лозим.

Шунга ўхшаш турли сиёсий партиялар, ижтимоий ташкилотлар ва оммавий ҳаракатлар ўртасидаги зиддиятлар ҳам қарама-қаршиликларни диалектик бирлаштириш шаклида бартараф этилиши мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги шароитда жамиятимиз олдидаги вазифаларни ҳал қилишда соғлом кучларни бирлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан ихтилоф эмас, балки қарама-қаршиликларнинг бирлиги юзага келган муаммоларни ҳал қилиш шакли сифатида муҳим дунёқараш ва методологик аҳамият касб этади.

Маънавий соҳадаги зиддиятларни ҳал қилишда ҳам қарама-қаршиликларни бирлаштириш шаклидан самарали фойдаланиш мумкин.

Маълумки, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида кўпгина фуқаролар сиёсий масалаларда бошқача фикрлагани учун қатағон қилинган ва уларнинг кўпчилиги жисмонан йўқ қилинган эди. Бу сиёсий қатағонлар кейинчалик адолатли равишда қораланди. Эркин демократик давлатга хос бўлган, янгича тафаккур, фикрлар хилма-хиллиги талабларига мувофиқ қатағон қилинган ҳамма жабр дийдаларнинг ҳуқуқлари тикланди.

Фалсафий нуқтаи-назардан бу ҳужжатнинг аҳамияти, бизнинг фикримизча, қарама-қаршиликларнинг онгли бирлаштирилиши сифатида баҳоланиши керак. Ваҳоланки, фикрлар хилма-хиллигининг такомиллашиши жамиятимизда турли фикрлар, мафкуравий қарама-қаршиликларнинг бирга мавжуд бўлишини тақозо этади. Қарама-қаршиликларнинг онгли бирлаштирилиши ҳозирги давлат ҳокимияти фаоллигида услубий асос вазифасини ўтамоқда.

Амаллёт шуни кўрсатадики, шахснинг маънавий камолоти учун илмий-инқилобий ютуқлари билан бир қаторда, диний таълимотлар, маданий ёдгорликлар, миллий урф-одат, анъаналарда ўз аксини топган ўтмишнинг маънавий меросларини ҳам кенг қўллаш даркор.

Маълумки, ўтган йиллар мобайнида бу масалага бир томонлама ёндашув ҳукм суриб келди. Натижада ўтмишнинг маданий меросига салбий муносабат туғилди. Хусусан бу ҳол дин масаласида кескин равишда юзага келди. Уша вақтда ҳукм суриб келган мафкуравий андозаларга асосан, динга қарши қаттиқ ҳужум бошланди, кўпгина маданий ёдгорликлар, черковлар, мечитлар, ибодатхоналар бузиб ташланди, диний арбоблар қатағон этилдилар. Буларнинг ҳаммаси мамлакатга катта маънавий ва моддий зарар етказди.

Ҳозир шу нарса муҳим бўлиб қолдики, давлат дин ва диний ташкилотларга диққат билан ва яхши муносабатда бўлган тақ-

дирда улар жамиятнинг ахлоқий покланишида ва шахснинг умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда муҳим роль ўйнаши мумкин. Шу сабабли мамлакатда динга муносабат ўзгарди.

Дин арбоблари ва динга эътиқод қилувчилар ҳамма даражадаги халқ депутатлари кенгашлари ишида қатнашмоқдалар, мамлакатда сиёсий ва ижтимоий барқарорликни, тинчликни мустаҳкамлаш учун курашмоқдалар. Улар катта хайрли яратувчилик ишларини олиб бормоқдалар. Атроф-муҳитнинг экологик софлиги учун, тарихий ёдгорликларни асраш, миллий маданиятни янада ривожлантириш, яхши урф-одат ва анъаналарни қайта тиклаш учун қилаётган ҳаракатларда фаол қатнашмоқдалар. Уларнинг шахси умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашдаги ўринлари беқиёсдир. Шу билан амалда жамиятнинг маънавий камолоти учун илмий ва диний онгининг бирлаштирилиши амалга оширилмоқда.

Бу ва бошқа мисоллар шуни кўрсатиб турибдики, ижтимоий зиддиятларнинг бартараф этилиши ва жамият тараққиёти фақат эскининг емирилиши ва янгининг қарор топиши асосидагина эмас, балки қарама-қаршиликларнинг диалектик бирлиги йўли билан ҳам таъминланиши мумкин экан.

Ижтимоий зиддиятларни бартараф этишнинг яна бир шакли — **консенсусдир**. «Consensus» латинча сўз бўлиб, «келишиш», «яқдиллик» маъносини беради. Консенсус қарама-қарши кучлар, томонлар, ижтимоий гуруҳлар, партиялар, ҳаракатлар ўртасидаги зиддиятларни умумий манфаатлардан келиб чиқиб ҳал этиш йўлларида бири ҳисобланади. Консенсус келажакда ўзаро битимлар, келишувлар, ўзаро мажбуриятларни белгилашишида асос вазифасини ўташи мумкин.

Консенсус одатда меҳнат жамоалари ва уларнинг ижтимоий томонлари (**иш ташлаш қўмиталари** ва касаба уюшмалари) маъмуриятлари, маҳаллий ҳокимият органлари раҳбарлари, марказий идоралар, вазирликлар ҳамда турли давлатлар, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар ва бошқалар ўртасидаги келишувчиликлар, муаммоларни ҳал қилишда қўлланилади. У халқларни миллий тотувликка, ҳамкорликка даъват этадиган йўлдир.

Консенсус ижтимоий-иқтисодий, маънавий тараққиётда бўлгани сингари, халқаро муносабатларда юзага келган зиддиятларни ҳал қилишда ҳам кенг қўлланилади. Консенсуснинг муҳим хусусияти шундаки, музокаралар қатнашчилари ўзаро ён беришлар йўли билан, тинч йўл билан келишиб ўзаро фойдали қарорларга келадилар ва бир-бирига муҳокама қилинаётган масалалар бўйича мавжуд зиддиятларни бартараф қилиш имкониятини берадилар.

Шуни таъкидлаш керакки, консенсуснинг самарадорлиги бутунлай музокаралардаги ҳамма бандлар юзасидан эришилган келишувларнинг ҳаммасини бажариллишига боғлиқ бўлади. Агар

улар аниқ ва виждонан бажарилса, вазиятнинг яхшиланиши кузатилади, меҳнат жамоаларининг ҳаёти ва фаолияти учун етарли имконият ҳамда улар ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилиш учун кенг қўлланган шарт-шароит яратилади ва ҳоказо.

Консensusнинг муҳим шакли, турли сиёсий кучлар ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилиш учун кенг қўлланилаётган мулоқот ва «думалоқ стол атрофида суҳбат» ўтказишдир. Консensusнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, у оммавий ахборот воситалари орқали жамият учун муҳим бўлган сиёсий, иқтисодий, маънавий ва бошқа масалалар бўйича референдум (умумхалқ овоз бериши) лар ўтказиш ва қонунлар лойиҳасини муҳокама қилиш орқали ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш имкониятини яратади.

Консensus — ихтилофлардан ҳамкорликка олиб боровчи йўлдир. У халқаро амалиётда кенг қўлланилади. Маълумки, ўн йиллар мобайнида Шарқ ва Ғарб бир-бирига душманлик нуқтани назаридан қараб келди. Ҳозир ихтилофлар сиёсатидан ҳамкорликка ўтиш амалга оширилмоқда. Бу ўтишнинг бир қанча сабаблари бор. Асосий сабабларидан бири Ғарб ва Шарқ манфаатларидан устун келадиган ва ҳамкорликда ечиш талаб қилинадиган умумбашарий муаммолардир. Булар қашшоқлик ва очлик, энергия танқислиги, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, дунё бўйича ракеталар, ядро ва кимё қуроллари ишлаб чиқариш технологиясининг ёйилиб кетиши, терроризм, гиёҳвандлик муаммоларидир. Инсоният дуч келаётган бу муаммоларни, илгари-гидек, ихтилофлар йўли билан ҳал қилиб бўлмайди.

Ҳозирги авлодларнинг тарихий вазифаси вужудга келган имкониятларни қўлдан чиқармай, Европа давлатлари, МДҲ ва Ғарб иттифоқлари давлатлари манфаатларига мос тушадиган муносабатларни қарор топтиришдан иборат, деган фикр тобора оммавий тус олмоқда.

Консensus — бу, фуқароларнинг тинчлик сари тутган йўлдир. Ҳозирги босқичга хос зиддиятлар, ижтимоий ва бошқа тангликлар ҳаддан зиёд кучайган шароитда жамиятнинг соғлом кучларини жипслаштиришга кучли эҳтиёж сезилмоқда.

Фуқаролар тинчлигига эришишнинг муҳим шартларидан бири — ҳамма даражадаги умумхалқ мулоқоти, турли партиялар ва оммавий ҳаракатлар ўртасидаги **мулоқотдир**. Мулоқот бирлашишнинг базаси ва асоси сифатида зарурдир. Эшитишни билиш ва эшитишга сазовор бўлиш маданиятли одамлар анъаналаридир.

Мулоқот самарали бўлиши учун унда нафақат олимлар ва публицистлар, ёзувчилар ва тарғиботчилар, балки партиялар, давлат, ижтимоий ташкилотлар раҳбарлари, албатта, қатнашиншлари керак, «**Халқ билан юзма-юз**» — бу шиор ҳам фуқаролар тинчлигини таъминлаш кўринишларидан бири, бу ҳар бир фуқаро томонидан кимнинг кимлигини аниқлашда ҳолис баҳолаш имкониятидир. Бу ерда бир-бирига ён босиш, муҳолифлар фикрини эшитиш ва баҳолай олиш орқали салбий томонларини

эмас, балки ҳозирги туб бурилиш даврида бизларни бирлаштирувчи ижобий томонларни қидириш лозим.

Ўзгалар фикрини тушуниш — ўзгалар билан тезда тил топиш эмас. Римлик тарихчи Гай Транквилл Светоний таъкидлаганидек, «Ўзаро келишилса кичик бир нарса ҳам ривожланади, келишилмаса буюк нарса ҳам йўқ бўлади».

Ҳаёт шуни кўрсатяптики, жамиятда фуқаролар тинчлигини илгари бизда ҳукм сурган буйруқбозлик ва яккаҳокимлик кучи билан эмас, балки ишонч, тўғрилиқ, барча соғлом кучларни аниқ мақсад йўлида бирлаштира бориб таъминлаш мумкин, холос.

Жамиятда фуқаролар тинчлигини таъминлашнинг муҳим омилларидан яна бири — **ҳокимиятга ишончдир**. Ҳокимиятга ишончнинг етарли даражада бўлиши ҳар қандай ислоҳот ижобий натижа беришининг муҳим омилidir. Ижобий ўзгаришлар, ҳокимият томонидан қабул қилинадиган тўғри қарорлар кишилардаги ишонч даражасини кўтарса, салбий ўзгаришлар эса бу ишончни сусайтириши мумкин. Жамиятдаги бўлинишлар, халқнинг норозилиги, ҳукумат истеъфосини талаб қилиш, сиёсий иш ташлашлар, ҳатто қуроли кураш — буларнинг бари ҳокимиятнинг тўла инқирози натижасидир.

Ишончнинг ажралмас омили — ўзга томонларни эшита билиш ва тушуниш ўзаро мулоқот маданияти ва бошқалардир.

Юқорида билдирилган фикрлардан чиқариладиган умумий хулоса шуки, ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш шакллари турлича бўлиши мумкин. Бу эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлиши, қарама-қарши томонларни онгли равишда бирлаштириш, фикр-мулоҳазаларда ўзаро келишиш учун зарур бўлган консенсусдир. Зиддиятларни бартараф этишнинг бу шаклларида аниқ шароитни ҳисобга олиб, тўғри фойдаланиш жамият ҳаётининг турли жабҳаларидаги ижтимоий зиддиятларни ўз вақтида бартараф этишда ҳамда жамият ҳаётини янгира сиёсий тафаккур асосида барпо этишда муҳим рол ўйнайди.

Ниҳоят, ижтимоий зиддиятларни ўрганишнинг муҳим томонларидан бири — бу жамият ривожланишида диалектик зиддиятлар тараққиётини бошқариш масаласидир. Бошқариш санъати зиддиятларни писанд қилмаслик эмас, балки у зиддиятларни ўз вақтида сезиш ва қарама-қарши томонларни ўрганишда, келишмовчиликларни бартараф этиш шакллари ва йўналишини топа билишда ўз аксини топади.

Зиддиятлар қотиб қолган, ҳаракатсиз, ҳамма вақт бирдай бўлмай, балки доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва тараққиётда бўлади. Зиддиятлар диалектик жараён бўлиб, бу жараёнда улар пайдо бўлади, чуқурлашади ва бартараф этилади. Шунинг учун амалий фаолиятда зиддиятларни ўз вақтида бартараф этишда уларнинг етуқлик даражасини аниқлай олиш муҳим омил ҳисобланади. Бунда секинлашиш ҳам, олдин ўтиб кетиш ҳам бирдек зарарли. Зиддиятлар хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, ўз вақтида аниқланиб, бартараф этилмаса, у жамият тараққиётига

салбий таъсир этади. Масалага бундай ёндошиш ижтимоий зиддиятларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига жиддий ёндошишни ва уларнинг жамият тараққиётига бўлган таъсирини ҳисобга олишни тақозо этади.

4. Жамиятни демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг асослари

Фалсафада жамиятнинг келиб чиқиш ва ривожланиш қонуниятларини атрофлича билиш, унинг иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларида рўй бераётган зиддиятларни ўз вақтида англаб ва бартараф этиш билан бир қаторда уни демократик тамойиллар асосида замонавий усулда бошқариш катта ўрни эгаллайди.

Жамиятни бошқаришда миллий давлатчилик анъаналарига амал қилиш, уларни чуқур ва атрофлича ўрганиб ижобий томонларини ҳаётга жорий этиш катта аҳамият касб этади. Бу борада айниқса Амир Темур давлатчилигининг тажрибаси алоҳида эътиборга моликдир. «Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилик негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак»¹.

Янгиланган жамиятимизни илмий бошқаришда, ислохот йўлимиздан тезкорлик билан илгари силжишга кучли руҳий қувват берадиган миллий маданиятимиз, Шарқ фалсафасининг ҳаётбахш ва теран булоқларидан баҳраманд бўлиш муҳимдир.

Жамиятни бошқаришда миллий анъаналаримиздан самарали фойдаланиш, ўз қобилигимизда ўралиб қолиш маъносини билдирмайди, албатта. Бу ишда бошқа ривожланган демократик мамлакатлар тажрибасига ҳам суянишимиз лозим бўлади. Жамиятнинг демократия асосида бошқариш, бошқарув ходимларини тайёрлашда йирик хорижий мамлакатларнинг тажрибаси кенг ишга солиниши даркор.

Демократик қурилиш, бозор муносабатларига асосланган ҳўжалик юритиш борасида Ўзбекистон ривожланган давлатлар тўплаган улкан тажриба асосидаги замонавий цивилизация ютуқлари билан батафсил танишиб, Европа ва жаҳон ҳамжамиятига янада фаол қўшилишга ҳаракат қилиб келмоқда. Биз турли мамлакатлар иқтисодиётининг ўзига хос тараққиётини катта диққат-эътибор билан ўрганамиз, жаҳон амалиёти ва жаҳон тафаккурида тўпланган энг яхши тажрибаларни ўзимизда қўллашни ор билмаймиз, аксинча, бундай интилишни ҳар жиҳатдан рағбатлантирамыз,— дейди И. Каримов.

Ривожланган мамлакатларнинг конституцияларида демокра-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, Т., 1995, 9-бет.

тик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойиллари ўз ифодасини топган. Инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириши, озчиликнинг кўпчилиikka бўйсунishi, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, давлатнинг асосий органлари сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат органларининг сайловчи ташкилотлар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар шулар жумласига киради. Мана шу тамойилларга амал қилганлар демократик мамлакат деб баҳоланади.

Лекин ҳаёт шундан далолат берадики, ҳуқуқий давлат, чин маънодаги эркин фуқаролар жамияти қуришимиз учун шуларнинг ўзигина кифоя қилмайди. Чунки демократик жараёнлар ўз объектив қонунлари асосида ривожланади. Ана шу жиҳатдан мазкур масалага ёндошадиган бўлсак, шуни эътироф этиш керакки, Осиё минтақасида ва Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Уларга қуйидагилар киради.

Биринчидан, Шарқда демократик жараёнлар тадрижий ва узвий равишда аста-секин тараққий топади, иккинчидан, жамиятни демократиялаштириш одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир.

Учинчидан, демократик жараёнлар халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мутасам этмоғи керак. Ғарбда демократия индивидуализм фалсафасига таяниб оммани ҳаддан ташқари сиёсийлаштиришга қаратилган бўлса, Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминида шаклланади.

«Буларнинг барчаси жамиятнинг бошқариш тизимини белгилаш пайтида алоҳида ҳисобга олиниши керак. Биз буни ҳисобга оляпмиз. Буни маҳаллалар иши мисолида яққол кўришимиз мумкин»¹.

Ўзбекистон жаҳондаги ривожланган демократик мамлакатлар тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда, миллий анъаналаримиздан келиб чиқиб ўзига хос, ўзига мос жамиятни бошқарув тузилмаларини танлаб олди. Президентлик лавозими жорий этилди. Кўппартиявийлик асосида илк бор Олий Мажлис сайланди. Мустақил ташқи сиёсатимиз туфайли Ўзбекистон парламенти бир қатор нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлди. Депутатларнинг ўз сайловчилари олдида ҳисобот беришлари Олий Мажлис фаолиятида муҳим ўрин тутмоқда.

Давлат қурилиши ва бошқариш тузилмаларини демократиялаштириш соҳасида ҳали олдимизда турган ишлар оз эмас. Шу ўринда юксак маданиятли ва маърифатли, янгича фикрлай ола-

¹ Қаримов И. А. Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. Т., 1995, 4-бет.

диган юксак малакали мутахассисларни тайёрлаш алоҳида аҳамият касб этади.

«Биз оддий ҳақиқатни тушуниб етишимиз керак: бизнинг давлатимиз, жамиятимизни биров четдан келиб қуриб бермайди. Уни ҳаёти ўз ватанининг келажаги билан узвий боғлиқ бўлган биз ўзимиз, шу мамлакат фарзандлари бунёд этамиз.

Бу эскича фикрлаш юкидан ҳоли бўлган янги ходимлар тайёрлашнинг ягона тизимини яратишни тақозо этади. Таълим беришнинг, маънавий, ахлоқий ва касб малакаси бўйича тарбиялашнинг мутлақо янги тизими ишлаб чиқилиши зарур. Сифат жиҳатдан бутунлай янги ўқув дастурлари яратилиши даркор»¹. Ана шундай кадрларни тайёрлашда янгидан таъсис этилган давлат ва жамият қурилиш академияси кенг қўламли ишларни олиб бормоқда.

Давлатни демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг яна бир муҳим шарти — кадрларнинг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий онгини ривожлантиришдир. Биз ҳозир шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз. Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жиноятчиликка қарши кураш масалалари, ҳаётимизнинг барча соҳаларига оид бўлган каттаю-кичик масалаларнинг заминида адолат ва қонунчилик ғоялари ётмоғи лозим. Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси, қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт.

«Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У — қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунмиш маданият» демакдир. У — одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани — турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир»².

Янги демократик жамият қурилаётган бир пайтда давлатни бошқарувчи кадрларнинг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий онги, савиясини янада юксалтиришга алоҳида эътибор берилмоғи даркор.

Жамият қонуний равишда ҳамиша ўзгариб, ривожланиб, тараққий этиб туради. Шунинг учун давлатни бошқарувчи кадрларимиз доимо ўзларининг билимларини чуқурлаштириб, ривожлантириб туришлари керак.

Кишилар ҳозиргига нисбатан бирмунча юксакликка кўтарилгач, хотиржам бўлиб, томошабинга айланиб қолмайдилар. Ҳал қилинган вазифалар ўрнига янги, мураккаб ва долзарб вазифа-

¹ Каримов И. А. Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. Т., 1995, 16-бет.

² Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, Т., 1995, 29-бет.

лар, эришилган мақсадлар ўрнига бошқа, янада муҳимроқ мақсадлар келади. Тарих гилдираги шу тариқа олға томон бетўхтов айланаверади.

Жамиятни илмий асосда бошқариш ва такомиллаштиришда, айтиб ўтилганлардан ташқари, яна қуйидан тортиб то юқори — олий поғонагача масъул лавозимларда ишлаётган раҳбарларнинг зукколиги, илмий етуклиги, ғоявий-сиёсий баркамоллиги билан бир қаторда ҳаёт билан ҳамнафас бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Агар жамият ҳаётига етакчилик қилаётган шахслар раҳбарлик соҳасида, ўзларининг амалий фаолиятларида ҳозирги даврдаги мураккаб шарт-шароитларни, бозор иқтисодиёти билан боғлиқ бўлган минтақавий ва жаҳон муаммоларини чуқур илмий мушоҳада қилиб иш юритсалар, халқнинг фаровонлиги учун хизмат қилсалар, жамият шак-шубҳасиз тез юксалиб ва тараққий этиб бораверади.

Фаробий айтганидек, раҳбари донишманд бўлган халқ — бахтлидир, унингча, жамиятнинг биринчи бошлиғи ўн иккита хислатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур. 1. У соғ-саломат бўлиши керак. 2. Нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур. 3. У англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тўла-тўқис сақлаб қолиши, барча тафсилотларни унутмаслиги зарур. 4. У зеҳни ўткир, зукко бўлиб, ҳар қандай нарсанинг билинар-билинмас аломатларини сезиб олиши зарур. 5. У ўз фикрини равшан ифодалай билиши зарур. 6. Ўзини пок тутиши, ёмон ишлардан узоқ бўлиши зарур. 7. У таълим олишга, маърифатга ҳавасли бўлиши зарур. 8. У ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёлғончи ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган бўлиши зарур. 9. Ўз қадрини билувчи ва номусориятли одам бўлиши, улуғ олий ишларга интилиши зарур. 10. Бойлик орттиришга қизиқмайдиган бўлиши зарур. 11. Адолатпарвар, ноҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшилиқни раво кўрувчи бўлиши керак. 12. Ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъдатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги керак¹.

Ана шундай олижаноб инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, бозор иқтисодиёти қонун ва қоидаларини, унинг санъатини мукаммал ўзлаштириб олган, элим, халқим деб ёниб яшайдиган раҳбарлар истиқлол тақдирини ҳал қилувчи кучдир.

Катта йўл кичик қадамдан бошланади. Ҳозир биз республикаимиз истиқлолининг порлоқ йўлида дастлабки қадамларни қўймоқдамиз. Меҳнатсевар халқимиз мустақиллик туфайли эришилган ютуқлардан оқилона фойдаланиб, ҳур Ўзбекистонимизни келажаги буюк давлатлар сафига олиб чиқишига ишончимиз комил!

¹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. 159—160-бетлар.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ижтимоий воқеликнинг билиш мураккаблиги ва ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг билим жараёнидаги таъсири қандай?
3. Ижтимоий эҳтиёжларнинг хилма-хиллиги ва уларни бартараф этишнинг ўзига хос йўллари ва шакллари тўғрисида Сиз қандай фикрдасиз?
4. Жамиятни демократик тамойиллар асосида бошқариш ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг.

XV Б О Б. ИНСОНИЯТ ИСТИҚБОЛИ

1. Жамият тараққиётини олдиндан кўра билиш — инсон оқилона фаолиятининг зарур шarti

Жамиятни илмий билиш ва бошқаришда унда содир бўлаётган жараёнлар тараққиётининг оқибатини олдиндан кўра билиш катта аҳамият касб этади. Башорат қилиш нима? Инсон ҳаётида ҳали рўй бермаган, фан учун ҳозирча номаълум ҳисобланган, имконият тариқасидагина мавжуд бўлган бирон-бир ижтимоий-сиёсий воқеа ёки ҳодисанинг келажакда қандай рўй беришини, унинг ҳолати, ривожланиш қонунлари ва оқибатларини муайян илмий далиллар, назарий хулосалар ва маълумотларга асосланган ҳолда олдиндан айтиб бериш — башорат қилишдир.

Инсон фақат орқага, ўтмишга қараб яшай олмайди, балки ўтмиш авлодлар томонидан яратилган барча илмий билимларни чуқур ўрганиш ва ўзлаштириш, уларга ижодий ва тапқидий ёндошиш асосида келажакни олдиндан кўришга, тўхтовсиз илгарилаб боришга ҳаракат қилади. Ўтмишни, тарихни билмасдан туриб келажакни билиш, олға ривожланиш мумкин эмас. Келажакка умидворлик билан қараш, бугун билмаган нарса ва ҳодисани эртага мукаммал билишга интилиш, орқага эмас, олдинга, келажакка томон ҳаракат қилиш — инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бўлиб ҳисобланади. Инсон ўзининг келажагини тахмин ва гумонларга асосланиб эмас, балки фан ва амалиётнинг чуқур илмий хулосаларига асосланиб билиб олади. Фан ва амалиёт — келажакни олдиндан кўришнинг энг ишончли қуролидир. Инсон фан ёрдамида дунёни илмий асосда билади, ундан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланади. Бирон-бир нарсадан фойдаланиш учун аввало ўша нарса ва ҳодисани билиш, атрофлича ўрганиш керак бўлади.

Башорат қилиш, илмий олдиндан кўриш инсон тафаккури билан боғлиқ бўлгани учун унда ҳақиқатга яқин ҳаёлий нарсалар ҳам, назарий жасорат ва интилиш ҳам, шунингдек, гоҳида янглишишлар ҳам бўлиб туради. Агар илмий фароздан қонуний равишда келиб чиқадиган хулоса тажрибада тасдиқланмаса, ҳаётда ўзини оқламаса, бу ҳол илмий фарознинг нотўғрилигини кўрсатади.

Илмий олдиндан кўриш табиат ва жамиятнинг билиб олинмаган қонунларини, номаълум бўлган ва ҳали юзага чиқмаган ҳодисалари соҳасига жорий этилишига асосланади. Илмий олдиндан кўришда муқаррар равишда келажакдаги воқеалар ва уларнинг муддатлари хусусида тахминий фаразларнинг элементлари бўлади. Бунинг сабаби шуки, тараққиёт жараёнида илгари мавжуд бўлмаган сифат жиҳатдан янги сабабий боғланишлар ва имкониятлар пайдо бўлади, жамиятга татбиқан эса бу нарса унинг ривожланиш жараёнининг алоҳида мураккаблигидан келиб чиқади. Илмий башорат тўғрилигининг мезони — амалиётдир.

Ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини олдиндан билиш, режалаштириш, программалаштириш, лойиҳалаштириш, бошқариш назориялари билан ўзаро алоқадорликда амалга оширилади. Мураккаб жараёнларни олдиндан билишга айрим фанлар, мутахассисларнинг кучи етмаслиги сабабли илмнинг барча тармоқларидаги етук олимларнинг ўзаро ҳамкорлиги талаб қилинади. Келажакни, мавжуд тарихий жараёнларни башорат қилишнинг энг қулай усули **эксперт баҳолашдир**. У тарихий жараён ҳақидаги чуқур ва аниқ илмий тасаввурларга, илмий тадқиқот усулларининг натижаларига асосланиб иш кўради ва хулоса чиқаради.

Жамият тараққиёти қонунларини олдиндан кўра билишнинг **экстраполяция** (муайян бир шароитда рўй берадиган қонуниятларни ҳозирги давр ва келажакка боғлаш), **тарихий аналогия** (ўтмиш ҳодисаларига қараб хулоса чиқариш), ижтимоий ҳодисаларни **компьютер орқали намуналаштириш**, келажак ҳодисаларни тасвирлаш, **экспериментал баҳолаш** (тарихий илмий тажрибага асосланган ишларга) баҳо бериш сингари асосий усуллари мавжуд. Буларнинг ҳаммаси биргаликда жамият тараққиётини олдиндан кўришга имкон беради.

Ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини олдиндан билиш ва кенг мушоҳада этиш кишиларнинг орзу-истакларига эмас, балки жамият тараққиётининг қонунларини пухта билишга асосланади. Амалиёт шуни кўрсатдики, мавжуд воқеаларнинг ҳал қилувчи йўналишларини фақат равшан тушуна олган тақдирдагина тўғри, илмий жиҳатдан асосланган сиёсат юритиш мумкин. Содиқ бўлаётган воқеалар диалектикасини, унинг объектив мантиқини чуқур тушуниб олиш, давр ҳаракатини ифодаловчи тўғри хулосалар чиқара билиш осон эмас, лекин бу гоё зарур ишдир.

Мавжуд воқелик, мамлакатимизда, жаҳон миқёсида мунтазам равишда содир бўлиб турган ҳодиса ва жараёнлар, жаҳон фани ва техникасининг, инсон ақл-идроки ва тафаккурининг ҳайратомуз даражада тўхтовсиз ривожланиб бораётганлиги, ҳозирги замон илмий-техника ютуқлари инсониятнинг келажаги ҳақида мукамал илмий хулосалар чиқариш учун бой материал бермоқда.

Мамлакатимизнинг келажаги ҳақида аниқ режалар ишлаб

чиқиш, уларни амалга оширишнинг энг оқилона ва мақсадга мувофиқ йўллари билгилан олиш учун халқ билан маслаҳатлашиш, унинг фикрига қулоқ солиш, мададига суяниш, унинг талаб-истакларини бажариш зарурлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

2. Жаҳон тараққиётининг ҳозирги даврдаги ўзига хос хусусиятлари

Ҳозирги пайтда жаҳон тараққиёти ўзига хос янги даврга қадам қўйди. Бу даврнинг ўзига хос, олдинги пайтлардан фарқ қиладиган аломатлари, характерли белгилари бор. Булар қуйидагилардан иборатдир:

Ер юзидаги давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва ҳамкорликнинг юксалиб бориши жаҳон тараққиёти ҳозирги босқичининг ўзига хос хусусиятидир. Бошқача айтганда, кенг қамровли интеграция — (лотинча сўз бўлиб, тўлдириш, яқинлашиш маъносида ишлатилади) — бутун ҳозирги оламшумул жараён бўлиб, ҳар бир халқ ва давлатнинг порлоқ истиқболи умуминсоний цивилизация йўлидаги барча куч-ҳаракатларини бирлаштиришга қўмаклашади.

Маълумки, асримизнинг бир неча ўн йилликлари мобайнида Европа билан Осиёдаги мамлакатлар, Ғарб билан Шарқ, капиталистик тузум билан жаҳон социализм тузуми бир-бирига душманлик нуқтаи назаридан қараб келди.

Ҳозирги пайтда жаҳонда шундай бир вазият вужудга келдики, дунёдаги кўпчилик мамлакатлар ва халқлар ўзларининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий тараққиёт даражаларининг ҳар хиллиги, ривожланишнинг турлича босқичларида эканликлари, ҳатто мафкуравий қарашлардаги фарқларга қарамадан ўзаро яқинлашмоқдалар. Ҳозирги пайтда ўтмишдаги ўзаро душманлик ва ихтилофлар сиёсатидан ҳамкорликка ўтиш амалга оширилмоқда. Бу сиёсий халқаро муносабатларда кенг қўлланилмоқда. Дунёдаги бир қанча энг йирик ва қудратли давлатлар бошлиқлари (президентлар), турли сиёсий партиялар, ижтимоий ташкилотлар, корхоналар, концернлар, оммавий ҳаракатлар раҳбарлари, диний арбоблар, мутахассислар ўзаро учрашиб бир-бирларига ён беришиб халқаро муносабатларда юзага келган энг долзарб масалалар, муҳим ҳаётий муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишни баҳамжиҳат келишиб олмоқдалар. Давлатлар ва халқлар ўртасида яқинлашув жараёнлари ва ҳамкорликни кучайтириш тўғрисида икки томонлама ва қўп томонлама ўзаро битимлар ва мажбуриятлар қабул қилиниб турибди.

«Жаҳон миқёсидаги умумий тараққиёт, одамлар дунёқарашининг ўзгариши, коммуникациялар юксалиши, халқаро муносабатларнинг ривожланиши ва унинг одамзод ҳаётига таъсири давлатлар ва халқлар ўртасида ўзаро бирлашишга интилишни кучайтирмоқда. Айни вақтда миллий хусусиятлар ва анъа-

наларни, сиёсий ва маънавий меросни сақлаб қолиш тамойиллари ҳам яққол сезилмоқда»¹.

Дунё миқёсида рўй бераётган ҳар хил қийинчилик ва мураккаблиklar, кутилмаганда пайдо бўлиб қолаётган муаммолар, айниқса, термоядро уруши хавфи, сайёрамиздаги тарихи, маданияти, дини, тили, тақдири, сиёсати ва мафкураси ҳар хил бўлган халқлар ва мамлакатларни ўзаро яқинлашувларини ҳаётий заруриятга айлантирди. Бугунги кунда, учинчи минг йиллик арафасида одамлар тарихда биринчи марта ўз тақдирларини сайёрамиз бўйича бирлигини, бошқа халқлар ва миллатлардан ажратилмаслигини чуқур ҳис қилмоқдалар. Умуман олганда ҳозирги пайтда жаҳон мамлакатлари ва халқлари олдида ҳам миллий, ҳам минтақавий, ҳам умумбашарий муаммолар билан айни бир пайтнинг ўзида шуғулланиш зарурати туғилипти. Бу вазифа ва муаммоларни ҳал этиш учун тараққиётнинг турли босқичида турган, ривожланиш даражаси турлича бўлган давлатлар ўртасида ўзаро ишонч, умуминсоний манфаатлар ва қадриятларга чуқур ҳурмат ва эътиқод сув билан ҳаводек зарур.

Инсониятни қизиқтириб келаётган умумбашарий, миллий ва минтақавий ва бошқа муаммоларни илгаригидек ихтилофлар йўли билан ҳал қилиб бўлмайди. Шу жиҳатдан қараганда, ихтилофлар эмас, соғлом кучларни бирлаштириш, қарама-қаршиликларнинг бирлиги юзага келган муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим омили эканлигини жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичи кўрсатиб ва амалда исботлаб турибди.

Шунинг билан бир қаторда жаҳонда мулкий тенгсизлик — саноати ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги тафовут ва зиддиятлар кучаймоқда.

Бу ҳолат жаҳон манбаларини тақсимлашда яққол кўринади. Яъни, табиат манбалари аслида ривожланаётган мамлакатларнинг асосий бойлиги ҳисобланса ҳам, саноати юксак ривожланган мамлакатлар бу бойликларни назорат қилишни ўз қўлларига олишга интиломоқдалар.

Қолаверса, илмий ва техникавий билимлар, шунингдек, илғор технологиялар соҳасида, эркин сармояни тўплаш ва жойлаштириш соҳасида ҳам жуда катта тафовутлар мавжуд.

Ҳозирги замон тарихий жараёнларининг асосий белгиларидан яна бири — дунёдаги аксарият мамлакатларнинг, хусусан, яқинда мустақилликка эришган давлатларнинг энг кучли, энг катта халқаро банклар, нуфузли халқаро ташкилотларга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириб куч-ғайратлари ва иқтисодий имкониятларини умумий мақсадлари йўлида бирлаштираётганликларидир. Буни Марказий Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси мисолида кўриш мумкин.

Қисқа вақт ичида республикамиз кўпгина нуфузли халқаро

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 59- бет.

ташкилотларга, хусусан БМТ га, Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Европа қайта тиклаш ва тараққиёт банки, Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти ва бошқа шу каби машҳур халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотларга қабул қилинди.

Ҳозирги давр учун хос бўлган яна бир хусусият шундан иборатки, фан ва техниканинг энг янги ютуқларига асосланган замонавий технология — саноат ва қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларига жорий этилмоқда. Бу эса ўз навбатида жамиятнинг илдам одимлар билан олға тараққий этишида замин яратмоқда.

3. Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари, уларни ҳал қилиш йўллари ва истиқболлари

Умумбашарий муаммолар мазмунан бой ва чуқурлиги, қамровининг кенглиги, бутун инсоният ҳаётига тааллуқлилиги, миллий, регионал чегаралар билан чекланиб қолмаганлиги ва бошқа қатор хусусиятларига кўра айрим халқ ва миллатга, алоҳида бир ижтимоий-иқтисодий тузумга бевосита тегишли бўлган муаммолардан кескин фарқ қилади. Умумбашарий муаммолар инсониятнинг ҳозирги даври учунгина эмас, балки келажакдаги ҳаётини манфаатлари учун ҳам жуда муҳим ва катта аҳамиятга эга.

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари — бу инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган энг муҳим ва асосий муаммолардир. Қурран заминнинг барча қитъалари, мамлакатлари ва регионларида яшаётган миллиардлаб кишиларга, умуминсониятга умумий алоқадор бўлган бундай муаммолар соп-саноқсиздир. Улардан энг асосийлари — Ер юзида тинчликни сақлаш, қуроллашиш пойғасини тўхтатиш, халқаро хавфсизлигини таъминлаш, хавфли касалликларнинг олдини олиш ва экологик муаммоларни ҳал этишдан иборат. Умумбашарий муаммоларга, янги ривожланаётган мамлакатларда иқтисодиёт даражасини ошириш, аҳолининг қашшоқлик ва саводсизлигига барҳам бериш, саноат хом-ашёси, энергия манбалари ва озиқ-овқат билан таъминлаш, коинотни ва жаҳон океани манбаларини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган муаммолар киради.

Қайд қилиб ўтилган умумбашарий муаммоларни мазмуни ва хусусиятига кўра учта йирик гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга жаҳон термоядро урушининг олдини олиш, Ер юзидаги халқлар ижтимоий тараққиёти учун тинчликни сақлаш, ривожланаётган мамлакатлардаги мавжуд камчиликларни тугатиш ва янги халқаро иқтисодий тартибни ўрнатиш каби муаммолар киради. Атроф-муҳитни фалокатли ифлослашишдан сақлаб қолиш, инсониятни ёқилғи, хом-ашё, озиқ-овқат билан таъминлаш, жаҳон океани манбаларини ва коинотни ўзлаштириш сингари умумбашарий муаммолар иккинчи гуруҳни ташкил этади. Ниҳоят, учинчиси илмий-техника инқилоби сал-

бий оқибатларининг олдини олиш, соғлиқни сақлаш, саводсизликка қарши курашиш сингари муҳим ҳаётий муаммолардан иборат.

Умумбашарий, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган муаммолар бир-биридан ажралиб қолган эмас, балки узвий боғланишда ва ўзаро алоқадорликдадир. Улардан бирининг ҳал қилиниши иккинчи ва учинчисининг ҳам ҳал қилинишига йўл очади.

Ҳозирги замонда инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган энг муҳим ва асосий муаммо — бу Ер юзидаги тинчликни сақлаш, ядровий урушнинг олдини олиш, халқаро хавфсизликни таъминлашдир. Биз шуни аниқ англаб олишимиз зарурки, инсоният атом энергиясига, ҳарбий аҳамият бахш этилган ядровий қуруллар асрига қадам қўйиб, абадийликдан маҳрум бўлиб қолди. Агар ядровий уруш бошланиб кетса, Ер юзидаги ҳамма жонли нарсалар йўқ қилиб ташланади. Мавжуд ядровий аслаҳахоналар шундайки, уларда Ер юзида яшайдиган ҳар бир киши ҳисобига унинг атрофидаги жуда катта минтақани вайрон қилишга қодир бўлган зарядлар жамлаб қўйилган. Ҳозир битта стратегик сув ости кемасининг «йўқ қилиб ташлаш кучи» бир неча иккинчи жаҳон урушига тенг бўлган куч-қудратини ўзи билан олиб юради. Ҳолбуки, неча ўнлаб ана шундай сув ости кемалари бор.

Атом энергиясидан ҳарбий мақсадлар йўлида фойдаланиш инсониятнинг бундан кейинги тақдирини хавф остида қолдиради. Чунки ядро қуроли қўлланса, Ер юзидаги барча тирик мавжудот қирилиб, цивилизация йўқ бўлиб кетади, бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ.

Ҳозир дунёда илгариги давлатлардагига нисбатан ядро қуроли ва уларни ташшиш мосламалари анча кўпдир. АҚШ билан собиқ шўро ҳудудидagi ядро қурулларининг талофат кучи 60 минг мегатоннани ташкил қилади. Олимларнинг тахминича, агар уруш бошланиб, ядро қуруллари қўлланиладиган бўлса, бу ҳолда фақат 12 минг мегатоннагача қувватидан фойдаланилади. Солиштириш учун кўрсатиш мумкинки, иккинчи жаҳон урушида қўлланилган барча портлатиш қурулларининг умумий қуввати атиги 6 мегатоннани ташкил қилади. Бошқача айтганда, ядровий уруш бўладиган бўлса, бунда портлаш кучи беш йил давом этган иккинчи жаҳон урушидагига нисбатан икки минг баробар кўп бўлиб, у фақат бир ёки икки кунда юз беради.

Термоядро қурулларининг учта техник хусусияти инсониятни, цивилизацияни катта хавф-хатар остига қўяди.

Биринчидан, термоядро қуроли катта талофат кучига эга. Агар оддий куч мегатонна қувватига эга бўлган ядровий қурул қўлланилса, Хиросимадагига нисбатан ёнғин майдони 150 марта кўп, талофат майдони эса 30 мартабагача кўп бўлади.

Академик А. Д. Сахаров таъкидлаганидек, оддий зарядли қурул бирон-бир шаҳарга ташланса, шаҳарнинг 100 кв. км. қисми тўла талофат кўради ва ёнғин бўлади, ўнлаб миллион квадрат метр уй-жой хонавайрон бўлиб, 1 миллиондан кўпроқ

киши иморатларнинг харобалари остида, ёнғиндан, радиацияланган чанг-тўзондан бўғилиб ҳамда ер ости мосламаларининг беркилиб қолиши натижасида ҳалок бўлади. Ер устидаги портлаш ўн минглаб квадрат километр майдонда радиоактив чанглар таъсири остида инсонлар учун ҳалокатли нурланиш хавфини туғдиради¹.

Иккинчидан, термоядро қуроли ишлаб чиқариш қиймати олдинги урушда минглаб фойдаланилган ҳарбий самолётларни ишлаб чиқаришга сарфланган маблағга нисбатан анча арзон.

Учинчидан, ядро-ракета ҳужумидан ҳимояланишга интилишнинг амалий самара бермаслиги. Шунга қарамасдан, бу қуроллардан ҳимояланиш учун бир қанча хилдаги кучли ракеталар ишлаб чиқарилди, лазер нурларидан ана шу мақсадда фойдаланиш қурилмалари ихтиро этилди, лекин бу қурол билан ҳужум қилиш техникаси ҳимояланиш техникасидан анча ўзиб кетган.

Юқоридаги сабабларга кўра, термоядро қуролидан фойдаланиш мумкинлиги инсоннинг генотип сифатидаги ҳамда инсоният цивилизациясининг мавжудлигини катта хавф-хатар остига қўймоқда. Дунёда инсоннинг биологик тур сифатида яшашига бевосита хавф-хатар мавжуд.

Демак, бутун инсоният олдида турган умумбашарий муаммолар — термоядро қуrolининг қўлланилиши ва инсониятнинг атом ёнғини натижасида ҳалокатга дучор бўлиши хавфини бартараф этишдан иборат. Ҳозирги пайтда тинчликни астойдил сақлаш ва мустаҳкамлашдан кўра зарур ва муҳимроқ вазифа йўқ. Тинчлик бўлмаса тараққиёт ҳам, тарихнинг ўзи ҳам бўлмайди, зеро тинчлик инсоният турмушининг туб шартидир.

Ядро урушида ғолиб бўлмагани каби қуrolланиш пойғасида ҳам ютиб чиқиш мумкин эмас. Ер юзидаги бундай пойгани давом эттириш, айниқса, уни космосга ҳам ёйиш ядро қуrolини такомиллаштириш суръатини яна ҳам тезлаштиради. Ер юзидаги вазият бундан кейин сиёсатчиларга боғлиқ бўлмай қолиши мумкин, у тасодифнинг «қули» бўлиб қолади. Бу дунёда тенглик шароитида яшашни ўрганиш, янгича сиёсий фикрлашни ишлаб чиқиш зарурлигига юзма-юз келдик, чунки бугунги куннинг шароити — бундан ўттиз-қирқ йил аввалги шароитдан ҳам мутлақо бошқадир.

Модомики, ядровий урушнинг олдини олиш, тинчликни сақлаш умуминсониятнинг олдида турган долзарб вазифа экан, унга эришиш учун жаҳондаги ҳамма кучлар, ҳаракатлар бирлаштирилиши лозим. Инсониятнинг ўз-ўзини сақлаб қолиши, унинг бугун, эртага, ҳамиша бахт-саодатли бўлиши учун унинг куч-ғайратларини бирлаштиришга эҳтиёж кундан-кунга ортиб бормоқда. Бундан биз бир-биримизга боғлиқ эканлигимизни, дунёнинг яхлитлигини яққолроқ кўряпмиз. Чернобилда юз

¹ Сахаров А. Д. Тараққиёт, тинч-тотув яшаш ва ижодий эркинлик ҳақида ўйлар. Вопросы философии, 1990 йил, 2-сон, 5-бет.

берган авариялар, атом қурулларини синовдан ўтказувчи ҳарбий томонларнинг атроф-муҳитга, аҳолига кўрсатилаётган салбий таъсири, радиоактив чиқиндиларни сақлаш ва шу каби муаммолар турли мамлакатларда яшовчи кишиларнинг тақдирига дахлдор эканлигидан яққол далолат беради. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда турли мамлакатларда ядровий синовларни тўхтатишга қаратилган оммавий ҳаракатлар авж олиб кетмоқда. Бунга таниқли қозоқ ёзувчиси Ўлжас Сулаймоновнинг ташаббуси билан шаклланган «Семипалатинск — Невада» ҳаракати, ядровий қурул синовларини тўхтатишга қаратилган бошқа ҳаракатлар мисол бўла олади. Уларнинг кўп қиррали фаолияти натижасида кенг халқ оммасининг онгида ядро қурулининг хавфлилиги билан бир қаторда унга сарфланаётган маблағларни кенг халқ оммасининг кундалик эҳтиёжларини қондириш учун сарфлашнинг афзал эканлиги тўғрисида фикр ҳосил бўлмоқда.

Ер юзида қурулланиш пойгаси учун миллиардлаб доллар сарфланмоқда. Айни пайтда ҳар бир киши бошига 3,5 тоннага яқин портловчи модда тўғри келади. Ҳар йили дунёда ҳарбий мақсад учун қарийб 1 триллион доллар сарф этилмоқда. Иқтисодиётни ҳарбийлаштириш содир бўлмоқда. Бу эса энг ўткир ижтимоий масалаларни, умумбашарий муаммоларни ҳал қилишга тўғаноқ бўлмоқда. Агар ҳарбий мақсадлар учун ишлатилаётган бу маблағлар меҳнаткашларнинг ижтимоий эҳтиёжларини, сиҳат-саломатлигини таъминлашга сарфланса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Сайёрамиз миқёсида ҳарбий қуруллар ишлаб чиқариш атиги бир ҳафта тўхтатилса, инсоният учун бу тадбир ҳафтасига 15 миллиард доллардан зиёд фойда келтирган бўлар эди. Келтириб ўтилган далиллар уруш ва тинчлик муаммоси ҳозирги замоннинг ҳар қандай умумбашарий муаммосини ижобий ва оқилона ечишнинг зарур шарти ва асоси эканлигини очиқ-ойдин кўрсатиб турибди. Шунинг эътиборга олган ҳолда ҳозирги кунда минтақада барқарорлик ва миллий хавфсизлик кафолатларининг шарт-шаронтиларини аниқлаш ва таъминлаш фоят муҳим аҳамият касб этади.

Ҳойвий муҳолифлик, ўтмишда давлатлараро муносабатларга соя солиб, давлатларнинг бир-бирига қарши икки гуруҳга бўлинишига сабаб бўлди. Бу эса дунёни ҳалокат ёқасига олиб келди. Бундай келишмовчиликлар бугун ҳам давлатлараро ихтилофларни куч ишлатиш йўли билан ҳал қилишга, бегуноҳ одамларнинг қурбон бўлишига, бутун-бутун халқларнинг фожиясига сабаб бўлаётир. Бундай тўқнашувлар ядровий урушнинг келиб чиқишига олиб келиши ҳеч гап эмас.

Президентимиз эътироф этганидек, биз давлатларнинг тинч-тотув яшаш, халқаро масалаларни ҳал қилишда куч ишлатмаслик, таҳдид қилмаслик тамойилини ташқи сиёсатимизга асос қилиб олганмиз. Ўзбекистон муддати 1995 йилда узайтирилиши лозим бўлган ядро қурулини тарқатмаслик тўғрисидаги шартномани, ядро қурулини йўқ қилиб ташлаш тўғрисидаги

шартномага айлантириш тарафдоридир. Шунингдек, биз худди кимёвий қуrollар бўйича қабул қилинган шартнома каби биологик қуrollарни ҳам таъқиқлаш тўғрисидаги шартнома қабул қилиниши тарафдоримиз. Бу Ўзбекистон тинчликсевар мамлакат эканлигининг яққол далилидир.

Дунё аҳолисининг тўхтовсиз кўпайиб бораётганлиги ҳозирги даврнинг энг муҳим хусусиятларидан бўлиб ҳисобланади. Шу кеча-кундузда сайёрамиз аҳолиси соатига 6000, минутига 100—120, секундига 2 кишига кўпаймоқда. Дунё бўйича кундалик ўсиш ўрта ҳисобда 275 кишига тўғри келади. Жаҳон аҳолиси ҳар йили ўрта ҳисобда 60 миллионга кўпаймоқда.

Дунё аҳолисининг келажакдаги ўсиш кўрсаткичлари ҳақида нима дейиш мумкин? Файласуфлар, социологлар, демографлар 2000 йилларда жаҳон аҳолисининг сони 6 миллиардга, 2025 йилларга бориб эса 8 миллиардга етишини тахмин қилмоқдалар.

Ҳисоб-китобларга қараганда, келажакда сайёрамиз аҳолисининг ўсишига тескари равишда табиий бойликлар — нефть, тошқўмир, торф, тоза сув, унумдор тупроқ секин-аста камая боради. Агар чучук сув манбалари билан қизиқадиغان бўлсак, у унчалик кўп эмас. Сўнгги маълумотларга кўра, унинг ҳажми 35 миллион куб километрдир, яъни сайёрадаги умумий сув ҳажмининг 2 фоизини ташкил этади. Бу, албатта жуда оз. Мана шу масалаларга оқилона ёндошиш ҳам ҳозир барча халқларнинг олдида турган долзарб умумбашарий муаммолар туркумига киран.

Ҳозирги даврда бутун инсониятнинг олдида турган яна бир муҳим муаммо — бу, қашшоқликни тугатишдир. XX асрнинг ҳозирги босқичида — фан ва техника гуркираб ривожланаётган, кинот ўзлаштирилаётган даврда узоқ йиллар давомида мустамлакачилик ҳукмронлиги остида келган мамлакатлардаги бир миллиарддан кўпроқ аҳоли озиқ-овқат етишмаслиги, яшаш уй-шароитининг йўқлиги, таъбат хизматининг ёмонлиги туфайли қашшоқликда ҳаёт кечирмоқдалар. Натижада кишиларнинг ўртача умри бу мамлакатларда АҚШ, Япония, Италия, Франция, Германия ва бошқа ривожланган мамлакатлардагига қараганда камида 20 йил кам бўлмоқда. Кейинги ўн йилликлар мобайнида «учинчи дунё» деб аталган мамлакатларда қашшоқлик шу қадар кенг ёйилган ва шу қадар кучайганки, бу инсоният учун шармандаликдан бошқа нарса эмас. Қашшоқликнинг олдини олиш учун ривожланган мамлакатлар қашшоқ мамлакатларга ёрдам беришни кучайтириши лозим. Шунинг билан бир қаторда ер юзидаги мавжуд манбалардан оқилона фойдаланиш зарур. Самарали, тенг ҳуқуқлиликка асосланган, сайёрамиз манбаларидан умуминсоний бойлик сифатида оқилона фойдаланишни таъминлаб берадиган халқаро усуллар ва механизмларга бўлган эҳтиёж борган сари аниқ кўринмоқда.

Бу шундан далолат берадики, ҳозирги дунёда ҳаммамиз борган сари бир-биримизга боғлиқ бўлиб қолаётирмиз, бир-

биримизга керакли бўлиб қоляпмиз. Бинобарин, бу дунёда ҳозир бизнинг тақдиримиз бир эканлигини, битта сайёрада яшаб турганлигимизни, унинг манбаларидан фойдаланаётганимизни, бу манбаларни бир-биримиз билан айирбошлаётганимизни ва улар чексиз эмаслигини, уларни сақлаш кераклигини кўриб турган эканмиз, бу ҳаммамиз учун ойдin воқеликдир. Тараққиёт жиҳатдан орқада қолиб келаётган мамлакатлар аҳолисининг қашшоқлигини тугатишда, уларнинг кундалик эҳтиёжларини қондириб, керакли поз-неъматлар билан таъминлаш учун экин экиладиган ерларга минерал ўғитлар билан ишлов бериш, суғориш тизимини такомиллаштириш, агротехникани кучайтириш, денгиз манбаларидан самарали фойдаланиш, сулғий маҳсулотларни яратиш каби тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бу масалаларни ҳал этишда ривожланган мамлакатларнинг ёрдами катта ўрин тутадн. Академик А. Д. Сахаров ер юзидаги халқларнинг қашшоқлигини тугатиш учун қарийб 15 йил давомнда ривожланган мамлакатлар миллий даромадидан 20 фоизини қолоқ мамлакатларга ёрдам сифатида ажратиб турса қашшоқликка барҳам беришимиз мумкин, деган фикрни айтган эди. Ҳозир ана шу таклифни атрофлича ўрганиб амалга оширсак мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Инсон ҳаётини сақлашда ҳозирги пайтда барча мамлакатларда кенг тарқалиб кетаётган касалликлар билан курашиш, унинг олдини олиш ҳам катта аҳамият касб этади. Фан-техника ривожланиши билан бир қаторда ҳозир кўп жойларда юрак ва қон-томир касалликлари, рак, СПИД, наркомания ва шу каби касалликлар авж олиб кетаяпти. Бу ўз навбатида инсониятнинг куч-қувватларини тўплаб, фан ютуқларидан фойдаланиб, юқорида кўрсатилган касалликларни йўқ қилиш йўлларини аниқлаб олишни талаб қилмоқда. Бу борада Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, жумладан, Бутунжаҳон Соғлиқни сақлаш Ташкилоти (ВОЗ) нинг фаолиятини янада жонлантириш катта аҳамиятга эгадир.

Халқаро терроризм, коррупцияга қарши курашларни кучайтириш, наставандлик, алкоголизм, хатарли касалликларнинг (СПИД, рак ва ҳоказолар) олдини олиш, уларни тарқалиб кетишига йўл қўймаслик, шунингдек, маориф ва ижтимоий таъминот, маданий мерос ва умуминсоний қадриятлардан оқилона фойдаланиш каби муаммолар ҳам жаҳон мамлакатларининг олдида турган умумбашарий муаммоларидир.

Дунёдаги барча мамлакатларга тааллуқли бўлган умумбашарий муаммолардан яна бири — инсониятнинг энергияга нисбатан тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш йўлларини излаб топишдан иборатдир. Энергия хом-ашёси масаласи шунинг учун ҳам жаҳон аҳамиятига эга бўлган муаммолардир, инсон усиз ҳаёт кечира олмайди. Энергия инсоният учун ўта зарур ҳисобланган материалларни, табиат яратмаган

моддий буюмларни ишлаб чиқариш ва яратиш имкониятини беради. Демак, энергиясиз инсон тараққиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Табиат энергияга бой. Фан ютуқларига суянган ҳолда шунни айтиш мумкин, табиий энергия манбалари — кўмир, нефть, ёнувчи сланец, газ ва бошқа табиат бойликлари ер бағрида ҳар қанча кўп бўлгани билан битмас-туганмас манба эмас. Шунинг учун республикамизда ҳам улардан оқилона, тежаб-тергаб фойдаланиш лозим. Табиий энергия манбалари ҳар қанча сарф қилинса ҳам ҳеч қачон ада бўлмайди, деб ҳеч ким кафолат бера олмайди. Ҳисоб-китобларга қараганда, 2000 йилга бориб дунё бўйича энергия ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ҳозиргидан тахминан 6 марта ортади. Табиат ва ундаги барча бойликлар инсониятнинг бебаҳо хазинасидир. Табиат — муқаддас бир даргоҳ, инсон кўз очиб кўрган дунёдир. Биз яшаб, нафас олиб, кун кечириб турган табиат ҳамма-ҳамманинг — бутун инсониятнинг умумий қароргоҳи, умумий уйи, умумий масканидир. Табиат ва унинг бойликларини кўз қорачиқдай сақлаш умуминсониятнинг энг муқаддас бурчидир.

Умуминсоният олдида турган яна бир муҳим муаммо — бу ирқчилик, миллатчилик, фашистик тоталитар тизимлар хавфи авж олиб кетишига йўл қўймаслиқдир, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, демократия, ошкораликни ривожлантириш йўли билан халқлар ўртасида янги муносабатни тиклашдир.

Ирқчилик, миллатчилик авж олган давлатларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари муқаррар равишда чекланади, тоталитар система барпо этилади, натижада руҳий, виждон эркинлиги оёқ ости қилинади, инсон ҳаётининг ўзи хавф остида қолади. Гитлеризм, сталинизм тизимларининг оқибатида неча миллионлаб кишилар ҳалок бўлди. Натижада жамиятимизнинг ривожланиши бир неча йил орқага сурилиб кетгани ҳаммамизга маълум. Даҳшатли қатағон йилларида қанча одам отиб ташланганлиги, сургуи қилинганлиги, очлик ва касаллик сабабли ҳалок бўлганлари ҳозир ҳеч кимга сир эмас. 1927 йилдан 1929 йилгача шўролар мамлакатида тахминан 1 миллион, 1930—1932 йилларда 1,2 миллион, 1933 йилда ҳам камиди 1 миллион, 1937—1938 йилларда, яъни «ежовчилик» ёки «буюк террор» йилларида эса 5 миллиондан 7 миллионгача одам оммавий қатағонлар қурбони бўлган. Тахминий ҳисоб-китобларга қараганда сталинизм қурбонларининг жами сони 40 миллион кишига етади.»¹

Ҳозир мамлакатлар ўртасида янгича муносабатлар ривожланмоқда, улар демократия, ошкоралик, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган. Мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий алоқаларнинг ривожланиши ҳам ана шу умуминсоний манфаатларни қўллаб-қувватлашга боғлиқ бўлиб қолмоқда.

¹ Қаранг: «Аргументы и факты». 1989, № 5.

Ҳозирги замондаги мавжуд мамлакатларнинг бир-биридан фарқи, уларнинг тараққий даражаси хусусиятлари, энг аввало, инсониятнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қандай даражада ҳимоя қилинаётганлиги, демократик жараённинг ривожланиши билан белгиланмоқда. Улар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий алоқаларнинг ривожланиш истиқболлари ҳам ана шулар билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқини ва эркинлигини таъминлаш, демократияни янада ривожлантириш барча инсон ва инсониятнинг олдида турган долзарб муаммолар бўлиб қолиши ҳам бежиз эмас.

Маълумки, инсоният келажаги унинг фан-техника ютуқларидан қай даражада унумли фойдалана олишига кўп жиҳатдан боғлиқ эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Ҳозирги замон фан-техникасида бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган икки хил имконият — Ер юзидаги жамikki жонли мавжудотни батамом қириб ташлаш ҳамда инсоният манфаатлари учун хизмат қилиш имкониятлари мавжуд. Ана шу имкониятларнинг қайси биридан фойдаланиш масаласи фан-техника инқилобининг ўзига эмас, балки ижтимоий тузумнинг хусусиятига, фан-техника ютуқларидан оқилона фойдаланишга бевосита боғлиқдир. Бошқача айтганда, фан-техника инқилобининг мақсад ва ижтимоий оқибатларини ижтимоий тузумнинг моҳияти ва хусусияти белгилайди. Фан-техника инқилоби самараларидан қандай мақсадларда фойдаланиш тўғрисидаги масала ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий курашида асосий масалалардан бири бўлиб қолди. Замонамиз фани ва техникаси Ер юзида неъматларнинг мўл-кўллигини таъминлаш, жамиятнинг равнақи учун, шахснинг камол топиши учун жиддий шарт-шароитлар яратиш имкониятини беради. Аммо бу имкониятлар уни амалга ошириш борасидаги камчиликлар сабабли инсоннинг ўзига қарши қаратилмоқда. Инсоният ХХI аср бўсағасига мана шундай даҳшатли зиддият билан етиб келди.

Шуни айтиш керакки, фан-техника инқилобидан келиб чиқадиغان жуда катта моддий ва маънавий истиқболлар ҳар қанча муҳим ва зарур бўлса-да, инсоният тақдирини ҳал этолмайди. Ижтимоий, маънавий ва ахлоқий соҳаларда туб ўзгаришлар юз бермаса фан-техника инқилоби инсониятга бахт келтирмайди. Унинг инсоният келажаги учун қудратли куч сифатида таъсир кўрсатиши кўп жиҳатдан одамларнинг ахлоқий, маданий-маънавий етуклик даражасига, умуминсоний қадриятларини қанчалик ҳурмат қилиши ва қадрлашгани ҳам боғлиқ.

Фан ва техниканинг шитоб билан ривожланиши инсон моддий ва маънавий имкониятларининг ғоят даражада ўсиб кетиши, турмуш шароитларининг яхшиланиши, уларнинг табиат кучларидан янада унумлироқ фойдаланиши учун замин яратади. Фан-техника инқилоби туфайли инсониятнинг ишлаб чиқарувчи кучларида сифат жиҳатидан сакраш бўлди.

Фан-техника инқилобининг бошланиши ХХ асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бу давр ишлаб чиқарувчи кучлари-

нинг барча қисмларида (меҳнат қуроллари, меҳнат анжомлари ва ишлаб чиқариш кучлари) бир вақтда юз бераётган ўзгаришларнинг тез суръатлари ва кенг қўламлари билан тавсифланади. Фан-техника инқилоби назорат ва бошқаришни умумий автоматлаштиришни, энергиянинг янги турлари ва манбаларини кашф этиш ва улардан фойдаланишни, электрон-ҳисоблаш машиналари яратишни йўлга қўйиб инсониятга беҳад хизмат қилмоқда.

Фан-техниканинг йўналишлари келгусида давом этиши ва ривожланиши муқаррардир. Фан ва техника шундай бир мўъжизакор кучки, инсон унинг ёрдамида бугун битказилмаган ишнинг эртага албатта битказади, бугун ўрганиб олмаган нарсасини эртага билиб олади. Фан ёрдамида инсон олис-олисларга нигоҳ ташлайди, келажагини олдиндан кўради.

Айрим мамлакатлар ва халқларгина эмас, балки бутун инсоният ҳам юқумли касалликларни йўқотиш, бошқа касалликларни эса камайтириш, Қуёш, шамол энергиясини, ер ости иссиқлигини инсон учун хизмат қилдириш, атом энергиясини саноатда, транспортда, қурилишда, табobatда қўллаш, сув тошқинларини олдиндан билиш ва мутлақо зарарсизлаштиришдан манфаатдордирки, буларнинг биронтасини ҳам илм-фан, техника ва маданият ёрдამисиз амалга ошириб бўлмайди. Олимлар ерда маълум бўлган барча моддаларни, ҳатто энг мураккаб моддаларни — оқсил моддаларини, шунингдек, табиатда маълум бўлмаган олмосдан ҳам қаттиқ, ўтга чидамли, вольфрам ва осмийдан ҳам қийин эрийдиган, ипакдан ҳам силлиқ, резинадан ҳам эгилувчан моддаларни заводларда тайёрлаш устида бош қотирмоқдалар. Албатта, яқин келажақда бу ва бошқа моддаларни одамлар фан ёрдамида ихтиро қиладилар.

Инсон фандан инсонни умрини узайтириш, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг янги турларини етиштириш, халқ хўжалиги учун кўпроқ гўшт, сут, жун, ғалла, мева, тола, ёғоч ва бошқа нарсаларни олиш йўлларини топиш, ноқулай районларни, ботқоқликларни, тоғларни, чўлларни, чангалзорларни, тундрани, денгиз тубини ўзлаштириш йўлларини очиб бериш, шамол ва ҳароратни тартибга солиб туриш, булутларни силжитиш, ёмғирни ва очиқ ҳавони, қорни ва иссиқликни йтаган тарзда идора қилиш механизмларини олдиндан белгилаб беришни кутиб турибди.

Бизда яқин келажақда назарий ва амалий математика, информатика ва кибернетика, элементар зарралар, атом ядроси ва қаттиқ жисмлар физикаси, микро ва квант электроникаси ҳамда оптика, радиофизика, атом ва термоядро энергетикаси соҳасидаги тадқиқотларни ривожлантириш мўлжалланган. Физикавий-кимёвий биология, табobat ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун физиологик фаол моддалар ҳосил қилишнинг илмий асосларда такомиллаштириш, ер қобиғи, биосфера, Дунё океани ва атмосферанинг тузилиши ҳамда эволюцияси, космик фазо, энг кўп тарқалган касалликларнинг олдини олиш,

диагноз қўйиш ва даволаш усулларини ҳамда воситаларини комплекс тадқиқ қилиш режалаштирилган. Буларнинг ҳаммаси фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиш жараёнини янада тезлаштиради.

Фан ва техника ҳеч қачон жамият тараққиётидан, ишлаб чиқариш эҳтиёжларидан ажралган ҳолда ривожлана олмайди, жамият ривожланган сари улар олдига қўйиладиган талаблар, муаммолар мураккаблашиб бораверади. Фан учун булар ҳал этиб бўлмайдиган муаммолар эмас. Бугун ечилмаган, ҳал этилиш имконияти бўлмаган энг мураккаб муаммоларни ҳам фан бора-бора аста-секинлик билан ечади, бошқача қилиб айтганда, уларнинг ҳал қилиниш йўлларини кўрсатиб беради.

Инсоннинг бетиним ақл-идроки ва тафаккурининг табиат кучларини ўзига хизмат қилдиришга, унинг бутун сирларини билиб олишга интилишларининг чегараси йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Одамзод ақли табиатда кўп ажойиб-ғаройиб нарсаларни кашф этган ва ҳали яна кўп нарсаларни кашф этади.

Ўтмиш билан ҳозирги кун ва келажак ўртасида ворислик мавжуд. Кишилар ўз мақсадларидан келиб чиқиб, ўтмишдан қолган моддий ва маънавий бойликларга, илм-фан ютуқларига суянган ҳолда ўз олдига янада мураккаб вазифаларни қўядилар ва уларни ҳал этишга интиладилар. Тарих доимо олға қараб тараққий этиб турадиган бетўхтов, узлуксиз ва объектив жараёндир.

Айтиб ўтилган умумбашарий, умумжаҳон муаммолар жуда кўп ва хилма-хил, кенг миқёсли ва ўта мураккаб эканлиги, айни пайтда улардан ҳар бирининг инсониятнинг бугунги ва эртанги ҳаёти, жаҳон цивилизациясининг, қолаверса, сайёрамизнинг ҳам тақдирини учун нақадар муҳим ва зарурлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам ҳозирги пайтда бутун инсоният учун умумбашарий муаммоларни ҳал этишдан кўра зарур ва муҳимроқ вазифа йўқ. Умумбашарий муаммолар ечилмаса, экологик фалокатлар олди олинмаса, тинчлик бўлмаса, тараққиёт ҳам, тарихнинг ўзи ҳам бўлмайди.

Бутун сайёрамиз миқёсида давлатлар ва халқларнинг биргаликдаги амалий, бунёдкорона ўзаро ҳаракатини йўлга қўйишни тарихнинг бориши, жаҳон ижтимоий тараққиёт жараёни тобора қатъий талаб қилмоқда. Ижтимоий тараққиёт жараёни умумбашарий муаммоларни биргаликда амалий тартибда ечишни талаб қилибгина қолмай, шу билан бирга бунинг учун зарур сиёсий, социал, моддий шарт-шароитларни яратиб ҳам бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиёдаги, шунингдек, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги, дунёдаги бошқа давлатлар билан биргаликда куч-ғайрат сарфлаб XX асрнинг иккинчи ярмида айниқса кескинлашиб ва бутун инсоният учун ғоят муҳим бўлган умумбашарий муаммоларни ҳал этишда фаол иштирок этмоқда.

4. Инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги

Ҳар бир инсоннинг бахт-саодати, унинг келажак ҳаёти бутун инсониятнинг тақдири билан узвий боғлиқдир. Инсон биологик ва ижтимоий омилларнинг мажмуидир. Жамият биологик омилларнинг инсонни камол топтиришдаги аҳамиятини янада оширишга қодир эмас. Лекин инсонни мукаммаллаштиришда асосий ўрин тутадиган ижтимоий омиллар родини ошириш мумкин. Ана шу нуқтани назардан ҳозирги даврда бутун инсоният олдида турган умумбашарий муаммоларни ҳал қилиш, мамлакатлар ўртасидаги савдо, иқтисодий, маданий алоқаларни мустаҳкамлаш катта аҳамият касб этади.

Ҳозирги тарихий жараёнларнинг ривожланиши, бир томондан, ҳар хил давлатлар ўртасидаги муайян зиддиятларнинг сақланиб қолиши билан, иккинчи томондан, жаҳон ҳамжамияти давлатларининг ўзаро боғлиқлиги тобора кучайиб бориши, турли халқларнинг ижтимоий ҳаёти ва турмуш тарзининг байналмилал тус олиб бориши билан тавсифланади. Ана шундай қарама-қаршиликлар кураши орқали зиддиятли, аммо ўзаро боғлиқ, кўп жиҳатдан яхлит дунё қийинчилик билан таркиб топиб бормоқда.

Айни пайтда барча халқлар учун муносиб, чинакам инсоний турмушнинг моддий ва маънавий шарт-шароитларини яратиш, сайёрамиздаги ҳаётни таъминлаш, унинг бойликларига, аввало, энг катта бойлик — инсоннинг ўзига, унинг имкониятларига авайлаб муносабатда бўлиш — давримизнинг долзарб муаммоларига айланиб қолганлиги бежиз эмас.

Инсон тақдирининг бутун инсоният истиқболи билан муштарак эканлиги халқимиз онгига сингиб кетган. Шунинг учун ҳам улар минтақамиздаги қўшни мамлакатлар билан бир қаторда жаҳон халқлари билан ҳам яхши қўшничилик ва ўзаро ҳурмат-иззатда бўлишга доимо интилиб келганлар.

Ўзбеклар азал-азалдан кўҳна Туркистон заминида қозоқлар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар билан елкама-елка, бир тану бир жон, ака-ука, дўст-биродар, қон-қондош бўлиб яшамоқда. Ўлкамиздаги моддий ва маънавий маданиятни яратиш ва ривожлантиришга улар ўз ҳиссаларини қўшишган, мустамлакачилик зулми ва истибдодига қарши ҳамкорликда курашганлар. Ҳамкорликда яшаш, ҳамкорликда меҳнат ва ижод қилиш, ҳамкорликда курашиш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, яхши кунларда ҳам, оғир пайтларда ҳам биргаликда бўлиш уларнинг ҳаммасига хос умумий фазилатдир. Бу — уларга авлодлар мероси, тарихан хос хусусиятдир. Буни умумий чегараларгина эмас, тил ва урф-одатлар, анъаналарнинг яқинлиги, дини ва дилининг бирлиги, маданияти ва турмуш тарзининг, майший ҳаёти ва ишлаб чиқариш фаолиятларининг деярли бир хил эканлиги белгилаб берган.

Бир неча минг йиллардан бери ягона бир ҳудудда ўзаро

дўстлик ва ҳамкорликда яшаб келган ўзбек, тожик, қozoқ ва қирғизлар собиқ шўро тузуми даврида бир-бирларидан деярли ажратиб ташланган, иқтисодий, маданий, сиёсий алоқа иплари узиб қўйилган эди. Шунинг учун ҳам улар ўзаро узоқлашиб қолишганди. Ўзбекистон, Қozoғистон, Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон сингари қардош республикалар ўртасидаги иқтисодий, маданий, сиёсий алоқалар Марказ ижозатисиз амалга ошмасди.

Ижтимоий тараққиёт қонунларини, халқларнинг хоҳиш-иродасини назар-писанд қилмаслик, турмуш воқеалари, халқларимизнинг талаб-истакларига илмий, одилона асосда эмас, балки ақиданарастларча бўлиш туфайли кўриладиган моддий, маънавий-руҳий зарар ва бошқа овораю-сарсонгарчиликка Марказдаги раҳбарлар аҳамият бермаганлар. Уларнинг — ягона мақсади қардош республикалар халқлари ўзаро яқинлашиб бирлашиб кетмасалар бўлгани эди.

70 йил давомида ўтказилган тобелик сиёсатининг оқибати сифатида Марказий Осиёнинг мустақилликка эришган республикалари ва халқлари олдида ўтмишда юзага келган қатор муаммолар кўндаланг бўлиб турганди. Буларни давлатлараро ва миллатлараро муносабатларнинг жуда кўплаб масалаларида кўриш мумкин.

Ота-боболаримиз минглаб йиллар мобайнида бир-бирлари билан яқин қўшни бўлиб яшаб, пахта, ғалла, ипак, гўшт, нефть, кўмир, мис, олтин, кумуш ва бошқа бойликлар яратган, иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантириб келган бўлсаларда, лекин маъмурий-буйруқбозлик йилларида ана шу масалаларда ҳам оғир қийинчиликлар ва қатор муаммолар юзага келиб, кескинлашиб кетган эди.

Мамлакатимиздаги мустақил республикаларнинг тарихан ўзаро чамбарчас боғланган ва бир-бирига таъсир ўтказиб келган маданий, маънавий, хўжалик алоқаларини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашни, яхлит энергетика, транспорт, ирригация тармоқларидан, газ ва сув таъминоти тизимидан биргаликда фойдаланишни йўлга қўйиш ва яхшилашни ҳозирги пайтда даврнинг ўзи талаб қилмоқда. Минерал хом-ашё манбаларини ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида таркиб топган ички, минтақавий, республикалараро муносабатлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Ўзбеклар, қozoқ ва қирғизлар ва бошқа туркий халқлар ўртасида азалий дўстлик ва қардошликнинг, иқтисодий, маданий-сиёсий алоқадорликнинг йўлга қўйилганлиги, янги босқичга кирганлиги мустақилликнинг буюк самарасидир. Президентлар ва ҳукумат бошлиқларининг Тошкент, Олмати, Бишкек, Ашгабаддаги учрашувларида Марказий Осиё халқлари ҳаётига оид кўпгина иқтисодий, маданий-сиёсий муаммолар муҳокама қилиниб, уларни ҳал қилиш йўллари, молиявий асослари белгилаб олинганлиги ва ҳозирданоқ уларнинг амалий натижалари сезилаётганлиги диққатга сазовордир.

Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон Республикалари Президентлари ўртасида ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш тўғрисида Шартнома тузилганлиги, унинг турмушга татбиқ этиш механизми ишлаб чиқилиб амалга оширилаётганлиги Марказий Осиёдаги қатор минтақавий муаммоларнинг ечилишига кенг йўл ва истиқбол очиб берди.

Ҳозирги пайтда инсоният олдида шундай долзарб, ўткир муаммолар турибдики, уларни ҳал этиш учун дунёдаги кўпчилик мамлакатлар ва халқларнинг куч ва имкониятларини сафарбар этишга тўғри келади.

Шуни ҳисобга олган ҳолда 1995 йил 3 март, Тошқовуз шаҳрида бўлиб ўтган кенгашда Марказий Осиё президентлари Қўшма баёнот қабул қилишиб, унда ҳозирги даврнинг муҳимлигини ҳисобга олиб, мамлакатларимиз халқлари ҳаётининг ҳозирги ҳолати ва келажаги учун масъулиятини ҳис этган ҳолда, биз тенг ҳуқуқли ҳамкорлик, яхши қўшничилик ва ўзаро ҳурмат давлатларимизнинг бир-бирига ўзаро муносабатида асосий тамойиллар бўлиб қолишини тасдиқлаймиз, деб эътироф этдилар.

Мазкур минтақада истиқомат қилаётган халқлар тарихий, маданий тараққиётининг муштараклиги билан бирлашгандир, уларни анъаналар ва маънавий қадриятлар жипслаштириб туради. Улар ҳар доим ўзаро ҳурмат, тинч-тотувлик ва яхши қўшничилик руҳида биргаликда яшаб келишган.

Умумий маънавий қадриятлар билан бир қаторда бизни, шунингдек, энергетик, сув ва минтақанинг бошқа табиий ресурсларидан фойдаланишга асосланган анъанавий савдо, иқтисодий алоқалар ҳам бирлаштириб туради.

Президентлар мамлакатларимиз ўртасида сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техник, маданий ва ижтимоий соҳаларда мустақкам ҳамкорлик қилиш учун мақбул шарт-шароит яратиб беришга ҳар томонлама қўмаклашишга тайёр эканлигини, буюк аجدодларимиздан қолган бой меросни бундан кейин янада бойитиш, бу бойликдан мамлакатларимиздаги мавжуд иқтисодий салоҳиятни янада юксалтириш йўлида фойдаланишга амалий ишлар билан қўмаклашамиз, деб баён қилдилар.

Марказий Осиё мамлакатлари бугунги кунда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, МДҲ ҳамда бошқа нуфузли халқаро ташкилотларга аъзодир. «Биз,— деб айтилган қўшма баёнотда,— ташқи сиёсатда халқаро ҳуқуқларнинг барча эътироф этган тамойилларига риоя этган ҳамда уларга амал қилган ҳолда ҳудудий яхлитлик ва бир-биримизнинг мустақиллигимизни сўзсиз ҳурмат қилиш, тарихий шаклланган чегараларни тан олиш лозимлигини эътироф этамиз. Биз, шунингдек, ҳар бир давлатнинг ўз тараққиёт йўлини, давлат ва жамият андозаларини танлаб олиш ҳуқуқини эътироф этамиз, ўзимизнинг бир-биримизга нисбатан мақсадларимиз бирлигига шубҳа уйғотувчи, ташқи кучлар манфаатларига хизмат қилувчи баёнотлардан тийилиб туришга тайёр эканлигимизни баён этамиз...

Биз бир-биримиз билан ҳамда бошқа мамлакатлар билан ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама, ҳам тенг ҳуқуқли ва ўзаро фойдали ҳамкорлик қилишга тайёр эканлигимиз, мамлакатларимиз ва халқларимизнинг гуллаб-яшнаши ва равнақ топишига эришишнинг асосий бўлиш бу тамойилларга оғишмай амал қилишимизни таъкидлаймиз», дейилади баёнотда.

«Яқин қўшниларимиз,— Марказий Осиё давлатлари билан ҳар томонлама ўзаро ҳамкорлик миллий хавфсизликнинг асосий шартларидан биридир.

Халқларимиз тарихи, маданияти, анъаналари, диний эътиқодининг муштараклиги мамлакатларимиз ўртасидаги амалий ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликнинг муҳим пойдевори ҳисобланади.»¹

Истиқлол Марказий Осиё миллатлари учун баҳамжиҳат бўлиб жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб демократик тамойилларга асосланган, ҳар томонлама ривожланган, келажаги буюк давлатни барпо этиш учун барча имкониятни яратиб берди. Уни қўлдан бой бермай олға сари силжиш — барчамизнинг муқаддас, шарафли бурчимиздир.

Жаҳон ҳамжамиятига қўшилишда жамиятимиздаги тинчлик-тотувлик, барқарорлик катта воситачилик вазифасини бажариб келмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек, «бизни социалистик тузумдан кейинги бир қатор мамлакатлардан фарқлаб турган, юксак даражада ривожланган юксак маданий демократик давлатлари билан яқинлаштириб турган, жаҳон ҳамжамиятига ҳар томонлама қўшилиб кетиш учун йўл очиб бераётган нарсас — фуқаролар тинчлиги, миллатлараро тотувлик, ижтимоий барқарорликдир»¹. Барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувлик халқимизнинг буюк ижтимоий-сиёсий қадриятларини ташкил этади, уларни авайлаб сақлаш ва мустаҳкамлашга интилиш азалдан халқимизнинг ўзига хос фазилати бўлиб келган ва ҳозирги вақтда ҳам шундай бўлиб келмоқда. Халқлар ўртасида тинчлик-тотувлик, дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш мамлакатимизнинг онгига, қонига чуқур сингиб кетган.

Ўзбекистон жаҳонда тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, тинчликсевар мамлакатлар билан ҳар томонлама ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ҳамда тараққиётга эришишнинг ўзига хос йўлини танлаб олган. Шунинг учун ҳам унинг жаҳон жамиятидаги обрў ва эътибори тобора ортиб бормоқда.

Барқарорлик, тинчлик, тотувлик булар давлатимизнинг янги биносини барпо қиладиган пойдеворидир. Бу бизнинг эртанги порлоқ кунимизга олиб борадиган тўғри йўлдир.

Тинчлик ва барқарорлик булар халқаро ҳамжамият билан

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 69—70-бетлар.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995 йил, 263-бет.

бирлаштирувчи воситадир,— дейди И. А. Каримов. Инсонпарварлик, яхшилик, софдиллик сингари умуминсоний қадриятларни қабул қилган ва биргаликда баҳам кўрган мамлакатгина жаҳон ҳамжамиятига қабул қилиниши мумкин. Фақат улар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатилиши мумкин»¹.

Маълумки, умумжаҳон хавфсизлиги минтақавий хавфсизликка эришишдан, муайян минтақадаги давлатларнинг ҳамжиҳатлиги ва биргаликдаги ҳаракатидан бошланадиган жараён. Шунинг эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов БМТ нинг 48, 50 сессияларида сўзлаган нутқида Афғонистон ва Тожикистонда барқарорлик, тинчликка эришиш учун мазкур минтақаларда жойлашган давлатларнинг бир-бирини ўзаро англаш ва биргалашиб ҳаракат қилишларининг зарурлигини уқтириб ўтди ва бир неча таклифларни олға сурди. Биз учун ягона тўғри йўл,— дейди И. А. Каримов ҳалокатли равишда ўз қобиғига ўралиб қолиш эмас, балки бу жараёнда маълум қийинчилик ва номукаммалликлар мавжудлигига қарамасдан, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлидир.

Ҳозирги ўта мураккаб ва зиддиятли жараён вақтида ҳукуматимиз томонидан узоқни кўзлаб олиб борилаётган инсонпарварлик сиёсати туфайли экани юртимизда осойишталик, тинчлик ва тотувлик фуқароларнинг кундалик турмуш тарзига айлланиб кетган.

Жамиятимизда амалга оширилаётган изчил туб иқтисодий ўзгаришлар биз танлаб олган йўлимизнинг тўғри эканлигидан далолат беради. Ислохотлар натижасида иқтисодиётимизда кўзга кўринарли ижобий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бу эса ўз навбатида республикаимизни жаҳон иқтисодиётига қўшилишига катта замин яратмоқда.

Минтақавий ва жаҳон иқтисодиётига қўшилишда давлатлараро муносабатларни, шунингдек Марказий Осиё ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги билан иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш, табиий, моддий қадриятларимизни бирга баҳам кўриш катта аҳамият касб этади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини ташкил қилувчи мамлакатлар билан бевосита ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш — Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Шунинг алоҳида қайд этиш жоизки, Ўзбекистон МДҲ шериклари билан ўз муносабатларини кўп томонлама давлатлараро ва ҳукуматлараро шартномалар ҳамда битимлар доирасида ҳам, шунингдек, тўғридан-тўғри икки томонлама мулоқотлар, ўзаро манфаатли савдо — иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқаларни ўрнатиш тарафдоридир.

Ана шунга қатъий равишда амал қилиб, республикаимиз ўзи-

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 24 февраль.

мизга ёндош бўлган Марказий Осиё давлатлари билан иқтисодий алоқаларни янада ривожлантириш соҳасида кўп ишларни амалга оширмоқда.

Маълумки Марказий Осиё республикаларининг тарихи, маданияти, турмуш тарзи ва бошқа жиҳатлари бир-бирига ниҳоятда ўхшаш. Уларнинг ҳозирги кундаги сиёсий, иқтисодий, маданий, экологик муаммолари ҳам кўп жиҳатдан бир хилдир. Мазкур республикаларнинг иқтисодиёти бир-бири билан туташиб кетган ва улар бир-бирига ўзининг таъсирини ўтказиб турибди. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда республикамиз Марказий Осиё давлатлари ўртасида ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш тўғрисида фаол иш олиб бормоқда.

Марказий Осиё, МДХ давлатлари билан иқтисодий ислохотларни янада ривожлантириб, жаҳон иқтисодиётига, жаҳон ҳам-жамиятига қўшилиш айни кунда катта аҳамият касб этиши шакл-шубҳасиздир.

Халқимизнинг бой ва ранг-баранг маданий-маънавий қадриятлари ҳам жаҳон ҳамжамиятига қўшилишда катта аҳамият касб этади. Кўп асрлар давомида шаклланиб мазкур халқнинг руҳий бойлигини, урф-одатлари, анъаналарини ўз ичига мужассамлаштирган маънавият айни вақтда умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисмини ташкил этади ва шу тариқа у жаҳондаги барча халқларнинг маънавий бойлиги ҳам бўлиб ҳисобланади. Юксак миллий маданият, маънавият ҳамма вақт жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштирувчи восита бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда. «Юксак маънавийлик — туб ва мурақаррар ўзгаришларнинг чинакам демократизмни қарор топтириш ҳамда бозор иқтисодиётига маърифатли йўл билан кириб боришнинг асосидир»¹— дейди И. А. Қаримов.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўз доирасида чегараланиб қолмасдан, бошқа халқлар томонидан тўпланган қадриятлардан оқилона фойдаланган тақдирдагина тараққиёт йўлига туша олади. Буни биз ўз ҳаётимиздан яққол кўриб турибмиз.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Сизнингча, жамият тараққиётининг олдиндан кўра билишни моҳияти нимадан иборат?
2. Ҳозирги давр тарихий жараёнининг ўзинга хос хусусиятлари ва уларнинг намоён бўлиш шакллари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларингизни қисқача баён этинг.
3. Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари, уларни ҳал этиш йўллари ва истиқболлари қандай?
4. Инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги ҳақида нималар дея оласиз?

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, 1995, 266-бет.

ХОТИМА

Мазкур дарсликда биз фалсафанинг келиб чиқиши ва ривожланиши, назарий асослари, улар ёрдамида Борлиқни инсон онгида акс этиш ва билиш қондалари ва шу асосда инсоннинг дунёқарашини, тафаккурлаш маданиятини юксалтириш, уни маънавий камол топтириш, мустақиллик шаронтида жамиятни илмий билиш ва илмий бошқариш, инсон ва инсоният истиқболи каби ўта долзарб ва мураккаб муаммолар устида сўз юритдик.

Бундан яққол кўриниб турибдики, фалсафа фундаментал назарий фан бўлса-да, унинг марказида турган муаммолар ҳаётдан ажралиб қолган мавҳум қондалар эмас, балки ҳаётнинг ўзидан келиб чиққан, давримизнинг диққат марказида турадиган ва ҳаммани қизиқтирадиган муаммолардир.

Фалсафа — ўзининг моҳиятига кўра инсонпарвар фандир. У муайян синфларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг, сиёсий партияларнинг эҳтиёжларини қондиришигина эмас, балки инсоннинг бахт-саодати, камолотини таъминлашга, жамиятимиз миллий давлатини мустаҳкамлаб, миллатлар ўртасида ҳамкорлик, ҳамжиҳатликни ривожлантиришга, шу асосида республикамизнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий соҳаларида рўй бераётган зиддиятларни тинчлик асосида бартараф этишга ва шу каби олижаноб мақсадларга хизмат қилишга қаратилган инсонпарвар, инсонсеварлик руҳи билан суғорилган фандир.

Фалсафа фанини азалдан қизиқтириб келаётган масалалар умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ бўлган муаммолардир. Инсон эрки ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, Ер юзида тинчликни сақлаш, қуролланиш пойгасини тўхтатиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш, хавфли касалликларни, очарчилик, ирқчилик, миллатчиликнинг олдини олиш, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, фан-техника ютуқларидан инсоният ҳаётини яхшилаш йўлида фойдаланиш каби умумбашарий муаммолар ҳозирги давр учунгина эмас, балки келажак ҳаёт учун ҳам жуда муҳим ва катта аҳамиятга эга бўлган фалсафий муаммолардир. Уларни чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш кишиларнинг фалсафий фикрлаш маҳоратини оширишни талаб қилади.

Фалсафа фани қотиб қолган эмас, у муттасил ривожланиб борадиган фандир. Бунинг асосий сабаби ҳаётнинг ўзидадир.

Чунки ҳаёт мураккаб, зиддиятли, донимий равишда ўзгариб турадиган жараёндир. Шу сабабли ҳаёт инсон учун энг катта фалсафий мактабдир. Ҳаётнинг ўзгариши билан фалсафанинг муаммолари ҳам қонуний равишда ўзгариб туради. Ҳозирги шароитда бозор иқтисодиётига ўтиш ўз навбатида янгича фалсафий тафаккурни талаб этадиган бир қатор муаммоларни ўртага ташламоқда. «Биз эгаллашимиз керак бўлган яна бир мураккаб масала бор,— дейди Президентимиз И. Каримов,— бу одамлар руҳиятини ўзгартириш, бозор психологиясини шакллантиришдир.»¹ Янги ҳаётий масалаларга эскича ёндошиб бўлмайди. Шундай экан, фалсафа муаммоларига ўзгармас, қотиб қолган қоидалар сифатида қарамасдан, уларни ҳаёт билан таққослаб, ҳаёт талаблари асосида ривожлантириб, илмий билиш ва амалий фаолиятга татбиқ этиш керак. Бунинг учун фалсафанинг айрим қоидаларини эмас, балки унинг бутун руҳини чуқур ва атрофлича ўзлаштириб олиш лозим.

Фалсафа ҳозирги давримизнинг буюк маънавий, ақл-идрок бойлигидир. Уни мукаммал эгаллаб олиш — давр талабидир. Ушбу дарсликда ёш авлодлар қалбида фалсафа фанига қизиқиш уйғотиб, уларнинг ижодий тафаккурлаш маданиятини шакллантиришга ҳиссамизни қўшган бўлсак олдимизда турган мақсадга эришдик деб биламиз.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иҷтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 44-бет.

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима	3

I БУЛИМ. ФАЛСАФА ВА УНИНГ ТАРИХИ

I Б О Б. ФАЛСАФА ФАНИ, УНИНГ МУАММОЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Фалсафа фанининг предмети, муаммолар доираси ва вазифаси	6
2. Фалсафа ва бошқа фанлар	11 ⁴
3. Фалсафанинг мафкура ва сиёсат билан алоқадорлиги	14
4. Фалсафани сиёсийлашмаган фан сифатида ривожлантириш— давр талаби	17

II Б О Б. ДУНЁҚАРАШ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ТУРЛАРИ

1. Дунёқараш тушунчаси ва унинг хусусиятлари	20
2. Мифологик дунёқараш	22
3. Диний дунёқараш	25
4. Фалсафий дунёқараш	30

III Б О Б. ҚАДИМГИ ШАРҚ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ФАЛСАФА ФАНИ ТАРАҚҚИЙТИГА ҚУШГАН ҲИССАСИ

1. Шарқ халқларининг илк фалсафий фикрлари	34
2. Минтақамиздаги дастлабки фалсафий фикрлар	41
3. Урта аср фалсафаси. Марказий Осиё мутафаккирларининг фал- сафий таълимотлари	48
4. XVI—XX асрларда Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикр- лар	81
5. Ватанимиз ҳозирги даври фалсафаси	106

IV Б О Б. ҒАРБИЙ ЕВРОПА ХАЛҚЛАРИ ФАЛСАФАСИ

1. Қадимги Юнонистон ва Римдаги фалсафий фикрлар	111
2. Ғарбий Европа халқларининг урта асрдан то янги давргача фалсафаси	118
3. Немис классик фалсафаси вужудга келиши ва ривожланиши	130
4. Рус фалсафаси	136

II БУЛИМ. БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ

V Б О Б. БОРЛИҚ. СУБСТАНЦИЯ, МАТЕРИЯ — ФАЛСАФА ҚУЗГУСИДА

1. Борлиқ тушунчаси. Дунёнинг моддий бирлиги	142
2. Субстанция ва материя, уларнинг ўзаро алоқадорлиги	146
3. Ҳаракат ва ривожланиш тушунчаси. Ҳаракатнинг асосий шакл- лари	152
4. Фазо ва вақт. Материя, ҳаракат, фазо ва вақтнинг бирлиги	157

VI Б О Б. ТАБИАТ — БОРЛИҚНИНГ АЖРАЛМАС ҚИСМИ

1. Табиат тушунчаси. Инсон табиатнинг олий маҳсули	161
2. Инсон ва табиатнинг ўзаро алоқадорлиги	166

3. Экологик муаммо ва уни бартараф этиш йўллари	169
4. Миятақамиздаги экологик вазият	171

III БЎЛИМ. ОНГ ФАЛСАФАСИ

VII Б.О.Б. ОНГ. ИЖТИМОИЙ ОНГ ВА УНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

1. Онг — воқеликни акс эттириш ва инсон фаолиятини таъминлаш шакли	176
2. Онг, тафаккур, ирода, ҳиссиёт. Онг ва тил	182
3. Ижтимоий ва алоҳида онг, уларнинг диалектик алоқадорлиги. Ижтимоий руҳият, мафкура	188
4. Ижтимоий онг шакллари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ўзаро алоқадорлиги	191

VIII Б.О.Б. ФАЛСАФАНИНГ ҚОНУН ВА КАТЕГОРИЯЛАРИ — БОРЛИҚНИНГ ИНСОН ОНГИДА АКС ЭТГАН ҚОНУНИЯТЛАРИ

1. Фалсафага услуб муаммоси. Диалектика ва унинг муқобиллари	197
2. Диалектиканинг асосий қонуни	203
2.1. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни	207
2.2. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни	213
2.3. Инкорин-инкор қонуни	217
3. Диалектика категориялари	222
4. Диалектика қонун ва категорияларининг умумий томонлари ва фарқлари	226

I Б.О.Б. ДИАЛЕКТИКАНИНГ БИЛИШ НАЗАРИЯСИ

1. Билиш — воқеликнинг инъикоси. Билишнинг объекти ва субъекти	229
2. Билиш жараёнининг диалектик хусусияти. Ҳиссий ва мантиқий билиш	232
3. Ҳақиқат тушунчаси, Ҳақиқатнинг объективлиги	239
4. Илмий билиш, унинг хусусиятлари ва усуллари	242

IV БЎЛИМ. ИНСОН ФАЛСАФАСИ

X Б.О.Б. ФАЛСАФАДА ИНСОН МУАММОСИ, УНИНГ АСОСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1. Инсон онги, маънавияти, дунёқарашини шакллантириш фалсафасининг асосий вазифаси	250
2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш — унинг ғоявий-маданий юксалишининг омили	257
3. Инсон маънавий камолотида ватанпарварлик, юксак одоб-ахлоқ тарбиясининг аҳамияти	260
4. Инсон бунёдкорлик фаолиятининг ўсиши — маънавий камолот мезони	264

XI Б.О.Б. МАДАНИЯТ, ҚАДРИЯТЛАР, УЛАРНИНГ ИНСОН МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДАГИ УРНИ

1. Маданиятнинг моҳияти, турлари ва ўзаро алоқадорлиги ўтмишдаги аҳволи	268
2. Мустақиллик шароитида маданиятнинг ривожланиши ва унинг инсон маънавий-ахлоқий камолотидаги аҳамияти	274
3. Қадриятлар, уларнинг турлари, ўтмишдаги аҳволи ва ҳозирги даврда тикланаётганлиги	285
4. Миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги	191

V БЎЛИМ. ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ

XII Б.О.Б. ЖАМИЯТНИ ФАЛСАФИЙ АНГЛАШ АСОСЛАРИ

1. Жамият тушунчаси. Ишлаб чиқариш усули — жамиятнинг моддий асоси	295

2. Базис ва устқурма. Давлат ва сиёсий ташкилотларнинг жамият тараққиётидаги роли	301
3. Тарихий жараёнинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари	304

III Б О Б. МУСТАҚИЛЛИК ВА УНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1. Сиёсий мустақиллик — давлат барқарорлигининг омили	315
2. Иқтисодий мустақиллик ва унга эришиш йўллари	322
3. Мустақиллиكنинг маънавий заминлари	328
4. Мустақиллик мафкураси ва уни ҳаётга жорий этиш масалалари	334

IV Б О Б. ЖАМИЯТНИ ИЛМИЙ БИЛИШ ВА ИЛМИЙ БОШҚАРИШ МУАММОЛАРИ

1. Ижтимоий воқеликни билишнинг ўзига хос хусусиятлари	340
2. Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг билиш жараёнига таъсири	342
3. Ижтимоий зиддиятлар ва уларни бартараф этиш шакллари	346
4. Жамиятнинг демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг асослари	355

V Б О Б. ИНСОНИЯТ ИСТИҚБОЛИ

1. Жамият тараққиётини олдиндан кўра билиш — инсон оқилона фаолиятининг зарур шarti	359
2. Жаҳон тараққиётининг ҳозирги даврдаги ўзига хос хусусиятлари	351
3. Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари, уларни ҳал қилиш йўллари ва истиқболлари	363
4. Инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги	373
Хотима	379

ЖОНДОР ТУЛЕНОВ, ЗОИР ҒОФУРОВ

ФАЛСАФА

Тошкент «Ўқитувчи» 1997

Муҳаррир *С. Мирзахўжаев*
Бадий муҳаррир *А. Ҳасанов*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Муқова расоми *М. Калинин*
Мусахҳиҳлар: *З. Содиқова, М. Сулаймонов*

ИБ № 7114

Теритга берилди 18. 09. 96. Босишга рухсат этилди 22. 12. 96. **Формат** 60×90/₁₆. Тип. қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитура-
си. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 24,0. Шартли кр.-
отт. 24,5. Нашр. л. 24,5. 20000 нусхада. Буюртма № 60.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома
07—43—96.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгиёул ижара китоб фаб-
рикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1996.